Lalbhai Dalpatbhai Series

General Editors:
Dalsukh Malvania
Ambalal P. Shah

No. 6

RATNAPRABHASŪRI'S

RATNĀKARĀVATĀRIKĀ

Being a Commentary on Vādi Devasūri's

PRAMĀṆANAYATATTVĀLOKA

WITH

A PAÑJIKĀ by RĀJAŚEKHARASŪRI

A TIPPAṆA by Pt. JÑĀNACANDRA

and

GUJARATI TRANSLATION

by

MUNI SHRI MALAYAVIJAYAJI

Edited by

Pt. Dalsukh Malvania

LALBHAI DALPATBHAI
BHARATIYA SANSKRITI VIDYAMANDIRA
AHMEDABAD-9.

First Edition : 750 Copies November 1965

Printed by Svami Tribhuvandas, Ramananda Printing Press,
Kankaria Road, Ahmedabad and Published by Dalsukh Malvania,
Director, L. D. Institute of Indology, Ahmedabad-9

Price Rupees 8/=

Copies can be had of

L. D. Institute of Indology, Ahmedabad-9.
Gurjar Grantha Ratna Karyalaya,
Gandhi Road, Ahmedabad-1.
Motilal Banarasidas
Varanasi, Patna, Delhi.
Sarasvati Pustak Bhandar
Hathikhana, Ratanpole, Ahmedabad-1.
Munshi Ram Manoharalal
Nai Sarak, Delhi.

वादिश्रीदेवसूरिसूत्रितस्य

प्रमाणनयतत्त्वालोकस्य

श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका

रत्नाकरावतारिका

श्रीराजशेखरसूरिकृतपञ्जिका-पण्डितज्ञानचन्द्रकृतटिप्पणका[illegible]

गूर्जरभाषानुवादकः

आचार्यश्रीविजयनीतिसूरिशिष्यो मुनिश्रीमलयविजयः ।

संपादक :

पण्डित दलसुख मालवणिया

प्रकाशक :

लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर

[illegible] ९

लालभाई दलपतभाई ग्रन्थमाला

प्रधान संपादक :

दलसुख मालवणिया

अंबालाल प्रे. शाह

मुद्रितग्रन्था:

१. सप्तपदार्थी — शिवादित्यकृत, जिनवर्धनसूरिकृतटीकासह ४—००

2, 5 CATALOGUE OF SANSKRIT AND PRAKRIT MANUSCRIPTS : MUNI SHRI PUNYAVIJAYJI'S COLLECTION, PART I 50-00

,, PART II 40-00

३. काव्यशिक्षा — विनयचंद्रसूरिकृत १०—००

४. योगशतक—आचार्य हरिभद्रकृत स्वोपज्ञवृत्ति तथा ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चय सह ५—००

संप्रति मुद्यमाणग्रन्थनामावलि

१. शब्दानुशासन — आचार्य मलयगिरिकृत

२. कल्पलताविवेक—कल्पपल्लवशेषः — महामात्य अम्बाप्रसादकृत

३. निघण्टुशेष—सवृत्तिक — श्रीहेमचन्द्रसूरि

4. CATALOGUE OF SANSKRIT AND PRAKRIT MANUSCRIPTS, PART III

५. विशेषावश्यकभाष्य—स्वोपज्ञवृत्ति सह — आचार्य जिनभद्रगणि

६. गीतगोविन्दकाव्य— मानाङ्कनृपकृत टीकासह

7. THE NĀTYADARPAṆA OF RĀMACANDRA AND GUṆACANDRA : A CRITICAL STUDY BY DR. K. H. TRIVEDI

8. YOGADṚṢṬISAMUCCAYA OF HARIBHADRA : ENGLISH TR. BY DR. K. K. DIXIT.

PREFACE

We bring out, with great pleasure, the publication of the first part of Ratnaprabha Sūri's Ratnākarāvatārikā, a commentary on Vādi Devasūri's (A.D. 1086-1169) Pramāṇanayatattvāloka with the two Sankrit super-commentaries and Gujarati translation. Here appears, for the first time, Gujarati translation of Ratnākarāvatārikā; it is prepared by Muni Shri Malayavijayaji. As the text is very tough, the translation will be very helpful to the students of Indian logic in general and Jaina logic in particular.

Pramāṇanayatattvāloka can safely be judged as a source-book of Indian Logic, though it primarily deals with Jaina Logic that was fully developed in the twelfth century. It discusses all the important topics of Indian logic of that period. Vādi Devasūri, the author, enhanced the utility of the work by writing an auto-commentary on the same named Syādvādaratnākara. This auto-commentary, as its name suggests, is like an ocean in depth and extent. The author's pupil Ratnaprabha, therefore, composed a brief and elucidatory commentary, Ratnākarāvatārikā, on it. This, in turn, is also commented upon to make the points more clear.

We are grateful to Muni Shri Malayavijayaji for Gujarati translation. We acknowledge our indebtedness to Late Pt. Haragovindas and Pt. Bechardas whose excellent edition of Ratnākarāvatārikā is used by us as a model text (ādarśa prati). Our thanks are also due to the Publishers of the Yashovijaya Granthamala Varanasi as we have utilised their two editions of Ratnākarāvatārikā one giving the complete text of Ratnākarāvatārikā and the other giving only the two chapters with Pañjikā and Tippaṇa.

L. D. Institute of Indology
Ahmedabad-9
5-11-'65

Dalsukh Malvania
Director

PREFACE

We bring out, with great pleasure, the publication of the first part of Ratnaprabha Sūri's Ratnākarāvatārikā, a commentary on Vādi Devasūri's (A.D. 1086-1169) Pramāṇanayatattvāloka with the two Sankrit super-commentaries and Gujarati translation. Here appears, for the first time, Gujarati translation of Ratnākarāvatārikā; it is prepared by Muni Shri Malayavijayaji. As the text is very tough, the translation will be very helpful to the students of Indian logic in general and Jaina logic in particular.

Pramāṇanayatattvāloka can safely be judged as a source-book of Indian Logic, though it primarily deals with Jaina Logic that was fully developed in the twelfth century. It discusses all the important topics of Indian logic of that period. Vādi Devasūri, the author, enhanced the utility of the work by writing an auto-commentary on the same named Syādvādaratnākara This auto-commentary, as its name suggests, is like an ocean in depth and extent. The author's pupil Ratnaprabha, therefore, composed a brief and elucidatory commentary, Ratnākarāvatārikā, on it. This, in turn, is also commented upon to make the points more clear.

We are grateful to Muni Shri Malayavijayaji for Gujarati translation. We acknowledge our indebtedness to Late Pt. Haragovindas and Pt. Bechardas whose excellent edition of Ratnākarāvatārikā is used by us as a model text (ādarśa prati). Our thanks are also due to the Publishers of the Yashovijaya Granthamala Varanasi as we have utilised their two editions of Ratnākarāvatārikā one giving the complete text of Ratnākarāvatārikā and the other giving only the two chapters with Pañjikā and Tippaṇa.

L. D. Institute of Indology
Ahmedabad-9
5-11-'65

Dalsukh Malvania
Director

સંપાદકીય

પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકની લઘુટીકા રત્નાકરાવતારિકા સંસ્કૃત પંજિકા તથા ટિપ્પણી અને ગુજરાતી અનુવાદ સાથે પ્રથમ બે પરિચ્છેદ પૂરતી આ પુસ્તકમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આ પહેલાં રત્નાકરાવતારિકા વારાણસીમાંથી શ્રી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા-(૨૧–૨૨)માં પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે. તેના સંપાદકો હતા શ્રી પં. હરગોવિંદદાસ અને શ્રી પં. બેચરદાસ દોશી. વળી, એ જ ગ્રન્થમાળામાં અહીં આપેલ બે ટિપ્પણોવાળી આવૃત્તિ પણ માત્ર બે પરિચ્છેદ પૂરતી પ્રકાશિત થઈ હતી. તેના ચાર પરિચ્છેદનો હિન્દી અનુવાદ પણ મૂળ સાથે ઉંઝાથી પ્રકાશિત થયો હતો. પણ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ થયો હતો નહિ અને સંક્ષિપ્ત છતાં પણ જૈનદર્શન અને પ્રમાણવિદ્યાના સમગ્ર વિષયોને આવરી લેતો આ ગ્રન્થ જૈનદર્શનની પરીક્ષાઓમાં પાઠયગ્રન્થ તરીકે નિયત છતાં તેનું એક પણ સંસ્કરણ છાત્રોને અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. આ પરિસ્થિતિમાં પૂ. પા. વિજયનીતિસૂરીશ્વરના શિષ્ય પૂ. મુનિરાજશ્રી મલયવિજયજીના ગુજરાતી અનુવાદ સાથે તેને પ્રકાશિત કરવાનું નક્કી થયું અને તેનો પ્રથમ ભાગ પ્રકાશિત કરતાં અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ.

રત્નાકરાવતારિકાના સંશોધનમાં ઉક્ત મુદ્રિત આવૃત્તિઓનો પૂરો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને અમે આભાર સાથે જણાવીએ છીએ કે વારાણસીનું અવતારિકાનું સંસ્કરણ જ મુખ્ય માનીને અવતારિકાનું મુદ્રણ અને અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. યત્રતત્ર અમને જરૂરી લાગ્યું ત્યાં અમને ઉપલબ્ધ હસ્તપ્રતોનો ઉપયોગ કરી શુદ્ધિ કરવામાં આવી છે પણ તેવાં સ્થળો જૂજ છે. એટલે અહીં મુદ્રિત રત્નાકરાવતારિકાના સંસ્કરણની શુદ્ધિનો પૂરો યશ ઉક્ત સંપાદક-દ્વયને છે. પંજિકા અને ટિપ્પણની શુદ્ધિમાં પણ પૂર્વસંસ્કરણનો પૂરો ઉપયોગ કર્યો જ છે પણ અવતારિકાની સાથે પંજિકા-ટિપ્પણના મુદ્રણમાં અમે તેની જૂની આવૃત્તિને મહત્ત્વ ન આપતાં નવેસરથી જ તેનું સંશોધન અને સંપાદન મુદ્રિત ઉપરાંત હસ્તપ્રતોને આધારે કર્યું છે. કારણ, પૂર્વમુદ્રિત સંસ્કરણમાં માત્ર બે જ પરિચ્છેદ પૂરતાં તે પંજિકા–ટિપ્પણ છપાયાં હતા જ્યારે અમારે તો પૂરી અવતારિકાનાં પંજિકા-ટિપ્પણો મુદ્રિત કરવાં હતાં.

ગુજરાતી અનુવાદની વિશેષતા એ છે કે તે શબ્દસ્પર્શી નહિ પણ અર્થને સારી રીતે વ્યક્ત કરે એવી રીતે કરવામાં આવ્યો છે. આથી અનેક સ્થળોએ તે શંકા-સમાધાનરૂપે રજુ કરવામાં આવ્યો છે અને અનેક સ્થળોએ વાદિપ્રતિવાદીના સ્પષ્ટ નિર્દેશપૂર્વક સંવાદશૈલી અપનાવી છે. છતાં પણ એ વાંચીને મૂળમાં કઠણ અને આલંકારિક ભાષામાં લખાયેલ અવતારિકાને સમજવાનું સરલ બને એવી અનુવાદની યોજના કરવામાં આવી છે. પ્રયત્ન તો એવો કરવામાં આવ્યો છે કે વાચક ગુજરાતી ભાષાનું પુસ્તક વાંચતો હોય એવો ભાસ તેને થાય અને અનુવાદ છે એવી ખટક તેમાં ન થાય. આમાં કેટલે અંશે સફળતા મળી છે તેનો નિર્ણય તો વાચકો જ કરી શકશે.

પૂ. મલયવિજયજીએ અનુવાદનું કાર્ય તેમના પૂ. ગુરુભાઈ શ્રી વલ્લભવિજયજીની આજ્ઞાથી તેમના ગુરુવર્ય શ્રી આચાર્ય વિજયનીતિસૂરિના સં. ૧૯૯૮માં સ્વર્ગવાસ પછી સં. ૨૦૦૬ના ખંભાત ચાતુર્માસમાં શરૂ કર્યું હતું. તેમાં શ્રી પં. છબીદાસ કેસરીચંદે તેમને રત્નાકરાવતારિકાના અભ્યાસ સાથે સાથે તેના અનુવાદનું કાર્ય કરવાની જે ભલામણ કરી હતી

डे३ रत्नाकरावतारिकाटिप्पनक— આ પ્રતિ ડેલાના જૈન ઉપાશ્રયના ભંડારની છે અને તે સં. ૧૪૭૬ માં લખાયેલી છે. તેનાં પત્ર ૩૫ છે. તેનો ડા. નં. બી. ૩૯ પ્રત નં. ૧૫ છે. ટિપ્પનકની પ્રેસકોપી આ પ્રતને આધારે કરવામાં આવી છે.

पु रत्नाकरावतारिकाटिप्पनक — આ પ્રત લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના પૂ. મુનિરાજશ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહની નં. ૩૪૪૦ છે. તેના પત્ર ૧૧ છે અને તે અધૂરી છે. પ્રત અશુદ્ધ છે અને ૧૭ મી શતીમાં લખાયેલી જણાય છે.

दे रत्नाकरावतारिकाटिप्पनक— આપ્રતિ લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યા મંદિરના દેવસૂરિ સંગ્રહ ગત નં. ૯૧૫૦ છે. તેનાં પત્ર ૫૯ છે અને પત્ર ૨૨-૨૩ ભેગાં છે. સં. ૧૯૫૭ માં લખાયેલી છે. અશુદ્ધ છે.

डे४ रत्नाकरावतारिका— આ પ્રત ડેલાના ઉપાશ્રયના જ્ઞાન ભંડારની છે અને તેનો ડાબડા નં. બી ૩૯, પ્રત નં. ૧૩ છે. તેના પત્ર ૧૧૪ છે. આ પ્રતનો ઉપયોગ શંકિત સ્થાનો જોવા માટે કર્યો છે.

डे५ रत्नाकरावतारिका — આ પ્રત પણ પૂર્વોક્તભંડારની છે અને તેનો ડાબડા નં. બી ૩૯, પ્રત નં. ૧૪ છે. તેના પત્ર ૬૯ છે. આનો ઉપયોગ પણ શંકિત સ્થાનોના નિર્ણય માટે કર્યો છે.

डे६ रत्नाकरावतारिका— ઉક્ત ભંડારની ડાબડા નં. ૬૬ પ્રત નં. ૬૩ છે. તેનાં પત્ર ૪૦ છે. આનો પણ ઉપયોગ માત્ર શંકિત સ્થાનો માટે કરવામાં આવ્યા છે.

डे७ रत्नाकरावतारिका— આ પ્રતિ પણ ઉક્ત ભંડારની છે અને તે ડા. ૬૬, પ્રત નં. ૫૭ છે. તેના પત્ર ૧૧૯ છે. આનો પણ ઉપયોગ શંકિત સ્થાનો જોવા પૂરતો કર્યો છે.

રત્નાકરાવતારિકા માત્ર જૈન ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસીને જ ઉપયોગી છે એમ નથી પણ મધ્યકાલના ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રમાં જે વિકાસ થયો હતો તે વિકાસને યોગ્ય રીતે આ ગ્રન્થ આવરી લે છે. તે દૃષ્ટિએ ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને આ ગ્રન્થ ખૂબ જ ઉપયોગી હોવા ઉપરાંત અનિવાર્ય પણ છે.

પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકના લેખક આચાર્ય વાદી દેવસૂરિ સિદ્ધરાજની સભાના વિદ્વાન પંડિતરત્ન હતા. તેમણે પોતાના સમય સુધીમાં વિકસિત ભારતીય ન્યાયને નજર સમક્ષ રાખીને જૈન ન્યાયના સૂત્રાત્મક આ ગ્રન્થની રચના કરી અને સ્યાદ્વાદરત્નાકર નામની તેની અતિ વિસ્તૃત ટીકા પણ પોતે જ રચી. તેઓનો જન્મ વિ. ૧૧૪૩ (ઈ. ૧૦૮૬)માં થયો. તેમણે મુનિચંદ્રસૂરિ પાસે વિ. ૧૧૫૨ (ઈ. ૧૦૯૫)માં દીક્ષા લીધી અને અને તેમને દીક્ષાનામ રામચન્દ્ર આપવામાં આવ્યું. તેઓ વિ. ૧૧૭૪ (ઈ. ૧૧૧૭)માં સૂરિપદને પામ્યા અને ત્યારથી દેવસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયા. અને પ્રખર વાદી હોઈ તેઓ વાદી દેવસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયા. તેમનો સ્વર્ગવાસ વિ. ૧૨૨૬ (ઈ. ૧૧૬૯)માં થયો.

વાદી દેવસૂરિનો સ્યાદ્વાદરત્નાકર ખરેખર વાદોનો રત્નાકર જ છે. અતિ વિસ્તૃત એ ગ્રન્થમાં પ્રવેશ માટે આચાર્ય શ્રી રત્નપ્રભ, જેઓ દેવસૂરિના શિષ્ય હતા, તેમણે રત્નાકરાવતારિકા નામે લઘુ ટીકાની રચના કરીને તેમાં પ્રવેશનો માર્ગ સરલ કરવા પ્રયત્ન તો કર્યો પણ તેમની

संकेतसूची

संकेत	अर्थ
क	हस्तप्रति, श्रीकीर्तिमुनिसंग्रह
का०	कारिका
का० वि० वि०	काशी विश्व विद्यालय
गा०	गाथा
जैमि०	जैमिनीयदर्शन
डे	हस्तप्रति, डेलाना जैन उपाश्रय ज्ञानभंडारगत
डे १–७	,,
तत्त्व०	तत्त्वसंग्रह
तत्त्वपं०	तत्त्वसंग्रहपंजिका
तश्लो०	तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक
धर्मो०	धर्मोत्तरप्रदीप, के. पी. जायस्वाल इन्स्टीटयूट
न्यायकन्दली	प्रशस्तपादभाष्यटीका, वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय
न्यायकु०	न्यायकुमुदचन्द्र
न्यायाटि०	न्यायावतारवार्तिकवृत्तिगत टिप्पण
परि०	परिच्छेद
परीक्षा	परीक्षामुख
पु०	हस्तप्रति मुनिराजश्रीपुण्यविजयजीसंग्रह
पृ०	पृष्ठ
प्रमीभा	प्रमाणमीमांसा, भाषाटिप्पण, सिंघी सिरीज
प्र० वा०	प्रमाणवार्तिक–मनोरथनंदिटीका के. पी. जायस्वाल इन्स्टीटयूट
प्रवाअ० / प्रवाभा०	प्रमाणवार्तिकालंकार अथवा प्रमाणवार्तिकभाष्य
प्रवास्वो०	प्रमाणवार्तिकस्वोपज्ञवृत्ति, का. वि. वि.
मीश्लो० अभा०	मीमांसाश्लोककार्तिक अभावपरिच्छेद
,, अर्था०	,, अर्थापत्तिपरिच्छेद
,, उप	,, उपमानपरिच्छेद
मु	मुद्रित रत्नाकरावतारिका संपूर्ण तथा केवल परिच्छेदद्वय, यशोविजयग्रन्थमाला
मुटि	मुद्रितगत टिप्पणी
मुपा	मुद्रितगत पाठान्तर
ल	हस्तप्रति–लवारनी पोल–जैन-उपाश्रय ज्ञानभंडार
वाक्य०	वाक्यपदीय
विशेषा०	विशेषावश्यकभाष्य–मलधारी हेमचन्द्रकृतटीका
वैशे०	वैशेषिकदर्शन
श्लो० प्रत्य०	मीमांसाश्लोकवार्तिक प्रत्यक्षपरिच्छेद
सू०	सूत्र
स्यार०	स्याद्वादरत्नाकर
हेतु०	हेतुबिन्दुटीका
हेतुआ०	हेतुबिन्दुटीकालोक

विषयानुक्रमः

(१) प्रमाणस्वरूपनिर्णयो नाम प्रथमपरिच्छेदः । पृ० १–१२२

(२) प्रत्यक्षस्वरूपनिर्णयो नाम द्वितीयपरिच्छेदः । १२३–२२०

अर्हम्

वादिश्रीदेवसूरिसूत्रितस्य

प्रमाणनयतत्त्वालोकस्य

श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका

रत्नाकरावतारिका

श्रीराजशेखरसूरिकृतपञ्जिका-पण्डितश्रीज्ञानचन्द्रकृतटिप्पणकाभ्यां
मुनिश्रीमलयविजयकृतगूर्जरानुवादेन च समन्विता ।

§१ सिद्धये वर्धमानः स्तात् ताम्रा यन्नखमण्डली ।
प्रत्यूहशलभप्लोषे दीप्रदीपाङ्कुरायते ॥ १ ॥

यैरत्र स्वप्रभया दिगम्बरस्यार्पिता पराभूतिः ।
प्रत्यक्षं विबुधानां जयन्तु ते देवसूरयो नव्याः ॥ २ ॥

स्याद्वादमुद्रामपनिद्रभक्त्या क्षमाभृतां स्तौमि जिनेश्वराणाम् ।
सन्न्यायमार्गानुगतस्य यस्यां सा श्रीस्तदन्यस्य[1] पुनः स दण्डः ॥३॥

मुनिराजश्रीमलयविजयकृतगूर्जरानुवादः ।

ॐ नमः पार्श्वनाथाय शङ्खेश्वराय तायिने ।
विघ्नव्रातविघाताय शिवसौख्यप्रदायिने ॥१॥

रैवत-चित्रकूटादिप्राचीनजीर्णशीर्णतीर्थानाम् ।
उद्धारः कृतो येन नौमि तं नीतिसूरीशम् ॥२॥

श्रीदेवसूरिनिर्मितप्रमाण-नयतत्त्वालोकग्रन्थस्य ।
रत्नाकरस्यावतारिकाऽऽख्याऽन्वर्थाऽधीता व्याख्या च ॥३॥

तदनुभवस्मृत्यर्थं बालजनहितकाम्यया मया तथा ।
गूर्जरभाषाबद्धोऽनुवादो मलयेन तन्यते ॥४॥

---

१ °स्य स एव दण्डः– इति टिप्पणकसंमतः पाठः ।

§ १ વિઘ્નરૂપ પતંગિયાઓને ઓળવામાં જેમના લાલનખની મંડળી તેજસ્વી દીપશિખા જેવું કાર્ય કરે છે. તે શ્રી વર્ધમાનસ્વામી સિદ્ધિને માટે થાઓ. १

જેમણે વિદ્વાનોની સમક્ષ સ્વપ્રભાથી દિગમ્બરાચાર્યને પરાભૂતિ આપી તે નવ્ય દેવસૂરિ જયવંતા હો. २

ક્ષમાશીલ જિનેશ્વરોની સ્યાદ્વાદમુદ્રાની અપ્રમત્તભાવે હું ભક્તિપૂર્વક સ્તુતિ કરું છું. સ્યાદ્વાદમુદ્રાની આણમાં રહેનાર સન્ન્યાયમાર્ગને અનુસરનાર પુરુષને તે મુદ્રા શોભારૂપ છે અને અન્યને માટે દંડરૂપ છે. ३

श्रीराजशेखरसूरिकृता पञ्जिका।

उद्यन्तांशुर्देशनायां पातु वः प्रथमो जिनः।
परब्रह्मप्रकाशानां वर्णिकामिव दर्शयन् ॥१॥

जयन्तु गौतमाद्यास्ते येऽपवर्गं गता अपि।
शास्त्रलेशैर्देहेनोपकुर्वन्ति [1]जगन्त्यपि ॥२॥

[2]नन्दन्ति गुरवोऽस्माकं वात्सल्यामृतसिन्धवः।
मलधारिगणाधीशाः श्रीश्रीतिलकसूरयः ॥३॥

स्याद्वादरत्नाकर इत्यस्ति तर्को महत्तमः।
वादिवृन्दारकश्रीमद्देवसूरिविनिर्मितः ॥४॥

श्रीदेवसूरिशिष्येन्द्रैः श्रीरत्नप्रभसूरिभिः।
तत्र टीका लघुश्चक्रे रत्नाकरावतारिका ॥५॥

ग्रन्थस्यैतस्य भागौ द्वौ सुगमावन्तरान्तरा।
भागास्त्वपरस्तु विषमाः प्रायशो मन्दमेधसाम् ॥६॥

अतोऽहं विवृतिं तत्र कर्तुमिच्छामि किञ्चन।
ततोऽस्तु [3]मयि सान्निध्यं श्रीमती भाषितेश्वरी ॥७॥

व्याख्येयपदमित्यन्तं तद्व्याख्यानं तु तत्पुरः।
एष एव क्रमः शास्त्रे सर्वत्रास्मिन् भविष्यति ॥८॥

आघ्राय पुस्तकं येऽत्र सर्वज्ञाः स्युर्वयन्ति ते।
किञ्चिज्ज्ञजनबोधेन सफलोऽयं मम श्रमः ॥९॥

ग्रन्थारम्भे शिष्टसमयपरिपालनाय ग्रन्थकृद्देव-गुरु-सिद्धान्तानां क्रमान्नमस्कारानाह—

सिद्धये वर्द्धमानः स्तात् ताम्रा यन्नखमण्डली।
प्रत्यूहशलभप्लोषे दीप्रदीपाङ्कुरायते ॥

सिद्धये इति मोक्षाय प्ररिप्सितकार्यसमाप्तिलक्षणायै वा। **प्रत्यूहा** विघ्नाः, प्रतिकूला ऊहाश्च। **दीप्रदीपाङ्कुरायते** इति [4]वर्तमाननिर्देशः सार्वभिप्रायः। तदानीं भगवतो नखमण्डली इदानीं

१ जगत्यपि ल। २ नद० ल। ३ मम सा० ल। ४ वर्तमानानि॰ ल।

यावद् दीप्रदीपाङ्कुरायते । [1]दीप्रत्वं दीपस्य रात्रावेव, शलभालोपश्च प्रायेण तदैवेति रात्रिसत्कदीपाक्षेपः, तस्य च माङ्गलिक्याय जायमानत्वात् ॥

यैरत्रेत्यादि देवसूरयो बृहस्पतयः पूज्यत्वाद् बहुवचनम् । **स्वप्रभया** स्वकान्त्या । दिशां चाम्बरस्य च **परा** प्रकृष्टा **भूतिः** प्रकाशलक्षणाऽर्पिता । एतच्चापूर्वम् । तेषां हि एतावत् सामर्थ्यं न विद्यते । **स्वप्रभये**ति प्रतिभया **दिगम्बरस्ये**ति कुमुदचन्द्रस्य **पराभूति**रिति पराभवः । **विबुधाना**मिति विदुषां देवानां च । **नव्या** इति स्तुत्याः, अथ [2]च नूतनाः ।

पण्डितश्रीज्ञानचन्द्रकृतं टिप्पणम् ।

एकान्तमत्तमातङ्गसिंहमभ्युदयालयम् ।
प्रणिपत्य जिनं वीरं सर्वसम्पत्तिकारणम् ॥१॥

गुरूपदेशतः सम्यक् ज्ञात्वा शास्त्रार्थनिर्णयम् ।
रत्नाकरावतारिकाटिप्पणं रचयाम्यहम् ॥२॥

इहेष्टदेवतानमस्यानन्तरं सुधियो विधेयमारभेरन् । श्रीरत्नप्रभाचार्ये ईहितार्थसिद्धये विघ्नविनायकोपशान्तये चादौ श्लोकत्रयं रचितवान् **सिद्धये** इत्यादि । वर्द्धयति गर्भावतीर्णो जनकसदने राष्ट्रादिगज-तुरगादिसमृद्धिं विस्तारयतीति **वर्द्धमानः** । **सिद्धये** ऐहिकसर्वार्थसम्पत्तये मोक्षाय च । अनेन वचनातिशयो भगवतः प्रकटीचक्रे । नहि सद्गुरूपदेशमन्तरेण सिद्धिः स्यात् । अनेनैव ज्ञानातिशयो बलादाक्षिप्त एव । यतो ज्ञानमन्तरेण न सिद्ध्युपदेशः सम्भवति । ज्ञानातिशयेन चापायापगमातिशयः प्रसभमभिहितः, तदविनाभावित्वात् । वर्द्धते चतुस्त्रिंशदतिशयैरशोकाद्यष्टमहाप्रातिहार्यैः समृद्धियुक्तो भवतीति व्याख्यया पूजातिशयोऽप्याविश्चक्रे । शास्त्रादौ हि भगवतश्चत्वारोऽतिशया वर्णनीयाः शास्त्रकारेणात्मनश्चतुरतिशयसिद्ध्यर्थम् । श्लोकोत्तरपादद्वितयेन जैनमतानुगानामपि जिनपतिपदप्रसादतोऽपायापगमत्वं सूचयांचक्रे । **दीप्रदीपाङ्कुरायते** इत्यनेनैतच्छास्त्राध्ययनकारिणामन्तेवासिनां मोहध्वान्तविनाशः सूचितः ॥१॥

यैरत्रेत्यादि । **यैः स्वप्रभया** निरुपाधिप्रज्ञया **दिगम्बरस्य** क्षपणककुमुदचन्द्रस्य विदुषां समक्षं **पराभूतिः** पराभवो दत्तः राजसमाजे महाराजाधिराजजयसिंहदेवसमक्षं जित इत्यर्थः । **नव्या** इति णुङ् स्तुतौ । नवनं नवस्तवस्तमर्हन्तीति **नव्याः** । अथ च नव्या मनुष्यावतारत्वाद् नवीना बृहस्पतयः, बुद्धिवैभवेन तत्समानत्वात् । वाचस्पतिना हि स्वकान्त्या **दिगम्बरस्य** महेश्वरस्य **परा** प्रकृष्टा **भूतिः** ऋद्धिः समर्पिता, ईश्वरस्य देवरूपत्वाद् बृहस्पतेश्च देवगुरुत्वाद् । गुरुणा हि समृद्धिर्दीयते भक्तजनस्य । अथ च बृहस्पतिना नास्तिकमतप्रसिद्धशास्त्रसूत्रधारेण देवानां प्रत्यक्षं भस्म समर्पितम् । नास्तिकेन हि न मन्यते शिवः । भस्मसमर्पणमतस्तस्योचितम् ॥२॥

स्याद्वादेत्यादि । **अपनिद्रभक्त्ये**ति निरतिशयभक्त्या । **स्याद्वादमुद्रां** स्याद्वादमार्गम् । अन्येषामपि **क्षमाभृतां** राज्ञां **मुद्रा** जनैः स्तूयते । अथ च **क्षमाभृतां** विन्ध्यादीनां पर्वतानामुच्छृङ्खलमुच्छ्वसितुमारब्धानां **मुद्रा** मर्यादा वर्ण्यते । **मुद्रे**तिपदं वावदूकवादव्यपाकरणेन साभिप्रायम् । **यस्या**मिति स्याद्वादमुद्रायाम् । **सन्न्याये**ति सत्तर्कपद्धतिमाश्रितस्य **सेति** स्याद्वादमुद्रा । **श्रीर्**लक्ष्मीहेतुर्भवति, वादचत्वरे जयसिद्धिलाभात् । अथ च साऽनिर्वचनीया **श्रीः** परमपदप्राप्तिलक्षणा ।

---

१ दीपत्वं दी° मु । दीप्रदी° ल । २ ०थवा नू° ल ।

तदन्यस्येति स्याद्वादमुद्रान्यतिरिक्तस्य । **स एवेति** सत्तर्कमार्ग एव **दण्डः** स्यात्, तस्य पराजयपात्रत्वात् । अथ च संसारपतनलक्षणो **दण्डः** । अस्य वक्ष्यमाणशास्त्रस्य [1]स्वाभिमतस्याद्वादमतमवस्थापयितुं पराभिप्रेतैकान्तमतमत्यसितुमेव प्रचिकंसितत्वादादौ [2]सूचानिमित्तं श्लोकोत्तरार्द्धमेतदुपन्यस्तम् ॥३॥

§२ इह हि लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाक्षूणाक्षरक्षीरनिरन्तरे, तत इतो दृश्यमानस्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रोत्तुङ्गतङ्गत्तरङ्गभङ्गिसङ्गसौभाग्यभाजने,अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामातुच्छपरिच्छेदसन्दोहशाद्वलासन्नकाननिकुञ्जे, निरुपममनीषामहायानपात्रव्यापारपरायणपूरुषप्राप्यमाणाप्राप्तपूर्वरत्नविशेषे, क्वचन वचनरचनानवद्यगद्यपरम्पराप्रवालजालजटिले, क्वचन सुकुमारकान्तालोकनीयास्तोकश्लोकमौक्तिकप्रकरकरम्बिते, क्वचिदनेकान्तवादोपकल्पितानल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोद्दामदूषणाद्रिविद्राव्यमाणानेकतीर्थिकनक्रचक्रचक्रवाले, क्वचिदपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाऽऽच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषसंजायमानमार्तण्डमण्डलप्रचण्डच्छमत्कारे, क्वापि तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थानवस्थितप्रदीपायमानप्लवमानज्वलन्मणिफणीन्द्रभीषणे, सहृदयसैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्रचक्रवर्तिसुविहितसुगृहीतनामधेयास्मद्गुरुश्रीदेवसूरिभिर्विरचिते स्याद्वादरत्नाकरे न खलु कतिपयतर्कभाषातीर्थमजानन्तोऽपाठीना अधीवराश्च प्रवेष्टुं प्रभविष्णवः, इत्यतस्तेषामवतारदर्शनं कर्तुमनुरूपम् । तच्च संक्षेपतः शास्त्रशरीरपरामर्शमन्तरेण नोपपद्यते । सोऽपि समासतः सूत्राभिधेयावधारणं विना न, इति प्रमाणनयतत्त्वालोकाख्यतत्सूत्रार्थमात्रप्रकाशनपरा रत्नाकरावतारिकानाम्नी लघीयसी टीका प्रकटीक्रियते ॥

§ २ [આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક' નામના સૂત્રગ્રન્થની રચના કરી હતી અને તેમણે પોતે જ તેની 'સ્યાદ્વાદરત્નાકર' નામની ટીકા પણ રચી હતી. છતાં દેવસૂરિના શિષ્ય રત્નપ્રભસૂરિએ ઉક્ત સૂત્રગ્રન્થની પ્રસ્તુત લઘુટીકા 'રત્નાકરાવતારિકા' નામે શા માટે રચી એ બતાવવા પ્રારંભમાં 'સ્યાદ્વાદરત્નાકર'ની મહત્તાનું વર્ણન તેમણે સમુદ્રના રૂપકથી નીચે પ્રમાણે કર્યું છે–]

(૧) જે લક્ષણાથી જ્ઞાત થતા ગંભીર અર્થ અને નિર્દોષ શબ્દરૂપ જલથી પરિપૂર્ણ છે,

(૨) જેમાં સ્યાદ્વાદની મહામુદ્રાથી અંકિત એવા સર્વત્ર દૃશ્યમાન સહસ્ર પ્રમેયરૂપ ઊંચે ઊછળતા તરંગોનાં નર્તનનું સૌન્દર્ય છે,

(૩) જેના સંનિધાનમાં, સર્વોત્તમ ફળોના સંભારથી શોભાયમાન એવાં અનેક આગમરૂપ અગમ–વૃક્ષોને કારણે મનોહર તેમ જ સારસંપન્ન અનેક પરિચ્છેદ નામક પ્રકરણરૂપ હરિયાળાં વનોનાં નિકુંજો છે,

(૪) જેમાં અસાધારણ પ્રતિભારૂપ મહાયાન–મોટા વહાણોથી વહાણવટું ખેડનાર પુરુષોને પ્રાપ્ત થાય એવાં અપ્રાપ્તપૂર્વ વિશિષ્ટ રત્નો છે,

---

१ स्वाभिमतस्य स्या॰ मु । २ सूचनानि॰ मु ।

(૫) જે ક્યાંઈક ક્યાંઈક નિર્દોષ હૃદયંગમ ગદ્યમયી વચનરચનાની પરંપરારૂપ પરવાળાંની લતાથી વ્યાપ્ત છે,

(૬) જે કોઈ કોઈ સ્થળે સુકુમાર, કાન્તિવાળા અને દર્શનીય એવાં અનેક પદ્યરૂપ મોતીઓના સમૂહથી વ્યાપ્ત છે,

(૭) જેમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે અનેકાન્તવાદને આધારે કલ્પિત એવા અનેક વિકલ્પરૂપ કલ્લોલોથી ઉઠાવાયેલ મહાદૂષણરૂપ પર્વતોથી નસાડાતું એવું અનેક તીર્થિકરૂપ મગરોનું મંડલ છે,

(૮) જેમાં કોઈ કોઈ સ્થળે ગ્રન્થકાર દ્વારા ઉપસ્થિત કરાતા એવા નિર્દોષ અનુમાનના કથનથી વ્યાકુળ થઈ ઊછળી ઊઠતા અસાધારણ પ્રતિવાદીરૂપ મહામત્સ્યના પુચ્છોના પછડાટથી ઊછળતા જલબિન્દુનો સંપર્ક થવાથી અર્થાત્ પ્રતિવાદી દ્વારા હાથપગના પછડાટ સાથે તેમના મુખમાંથી નીકળતા થૂંકના બિન્દુઓનો સંપર્ક થવાથી વિદ્વાન્ સભ્યોરૂપ સૂર્યમંડલમાં સર્જાતો હાસ્યરૂપ પ્રચંડ ચમત્કાર અનુભવાય છે,

(૯) જે કોઈ કોઈ સ્થળે અન્ય દાર્શનિકોના ગ્રન્થગત મર્મસ્થાનોની સયુક્તિક વિડંબના કરીને પછી ઉપસ્થિત કરાયેલ ગ્રન્થકારના વક્તવ્યને કારણે, ચંચળ દીપક જેવા તેમ જ ઊંચેનીચે થતા એવા પ્રકાશમાન્ મણિને ધારણ કરનાર સર્પરૂપ વાદીન્દ્રોથી ભયંકર છે,

—એવા 'સ્યાદ્વાદરત્નાકર' નામના ગ્રન્થની રચના, પોતાના જ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક' નામના સૂત્રગ્રન્થની ટીકારૂપે અમારા ગુરુ શ્રી દેવસૂરિએ કરી છે, જેઓ સહૃદય, સૈદ્ધાન્તિક, તાર્કિક, વૈયાકરણ, કવિચક્રવર્તી, શાસ્ત્રાનુસાર આચરણવાળા હોઈ સ્મરણ કરવાયોગ્ય છે.

તે સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં કાંઈક તર્કની પરિભાષારૂપ તીર્થ–ઓવારાથી અજાણ, અભણ તથા પ્રતિભારહિત પુરુષો પ્રવેશ કરવા સમર્થ બનતા નથી. તેથી તેવાઓને પ્રવેશ માટે અવતારદર્શન–માર્ગદર્શન કરાવવું ઉચિત છે. પણ તેવું અવતાર દર્શન શાસ્ત્રના શરીરનો–સ્વરૂપનો સંક્ષેપમાં વિચાર કર્યા વિના શક્ય નથી. અને તે વિચાર પણ સૂત્રગ્રન્થના અભિધેય–પ્રતિપાદ્ય વિષયના નિશ્ચય વિના સંભવતો નથી. આથી 'સ્યાદ્વાદરત્નાકર'ના સૂત્રરૂપ મૂળ ગ્રન્થ 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક'નાં માત્ર અર્થનું પ્રકાશન કરનાર આ 'રત્નાકરાવતારિકા' નામની લઘુ ટીકાની રચના કરવામાં આવે છે.

(प०)— **आगमाभिरामे**त्यादि । [1]आगमाभिरामकाननपक्षे आगमा [2]वृक्षास्तदभिरामम् । **असमानपाठीने**ति अपरिमिता अथवाऽसमाना दीप्यमाना ये पाठीनाः । **तीर्थिकग्रन्थग्रन्थी**ति ग्रन्थयो विषमस्थानानि । **अनुरूपमि**ति युक्तम् । **सोऽपी**ति शास्त्रशरीरपरामर्शः ॥

(टि०)— **क्वचिदपगते**त्यादि । **असमाना** गुरुतरा लक्षणया परतीर्थिकास्तेषां **पुच्छच्छटाच्छोटनेन** लक्षणया करास्फालनादिपूर्वं साहङ्कारवाक्येन **उच्छलद्भिरु**ल्लसद्भिः **श्लेपै**·

१ आगमाभिरामं का० मु क, आगमाभिरामकाननं प० ल । २ वृक्षास्तैरभि० मु ।

त्पद्यमानो **मार्त्तण्डमण्डले** लक्षणयाऽनवद्यविद्याविनोदतेजस्विविद्वज्जनचक्रे **चमत्कार** श्चमत्कारो यत्र । **न खल्विति । अपाठीनाः** पठन्तीति पाठिनोऽध्ययनकारिणो दोलशालिनस्तेषामिनाः स्वामिनः, पश्चान्नञा सम्बन्धः । **अधीवरा** । इति न धिया बुद्धया वरा ये पाठीनाः । सहस्रदंष्ट्रा महामत्स्या ये च धीवराः कैवर्त्तीपुत्राः समुद्रे तीर्थमवतारं विदांचक्रुः त एवान्तःप्रवेष्टुमुचिता नान्ये । **तेषामिति** । अपाठीनानामधीवराणां च तीर्थदर्शनम् । **तच्चेत्य**वतारदर्शनम् । **सोऽपीति** शास्त्रशरीरपरामर्शः । **सूत्राभिधेयेति** । सूत्रार्थावधारणमन्तरेण नोपपद्यते इति शेषः । **तत्सूत्रेति** स्याद्वादरत्नाकरसूत्राणामर्थमात्रप्रकटयित्री ।

§१ तत्र चेह यत्र क्वचिदपि प्रवर्तमानस्य पुरुषत्वाभिमानिनोऽनेकप्रकारतत्तद्गुणदोषदर्शनाऽऽहितसंस्कारस्याऽह्नाय द्वये स्मृतिकोटिमुपढौकनीया भवन्त्युपकारिणः, अपकारिणश्च, विशेषतो ये यत्र तदभिमततत्त्वावधारणेनाऽऽरिराधयिषिताः, तदुपहितदोषापसारणेन पराचिकीर्षिताश्च । द्वयेऽपि चामी द्वेधा—परापरभेदात्, बाह्यान्तरङ्गभेदाच्च, इत्यस्मिन् प्रमाणनयतत्त्वपरीक्षाप्रवीणे प्रक्रमे कृतज्ञास्तत्रभवन्तस्तेषां प्रागेव स्मृतये श्लोकमेकमेनमचिकीर्तन्—

रागद्वेषविजेतारं ज्ञातारं विश्ववस्तुनः ।
शक्रपूज्यं गिरामीशं तीर्थेशं स्मृतिमानये ॥१॥

§ १ આ લોકમાં જેને પોતાના પુરુષાર્થ માટે અભિમાન હોય અને જે નાના પ્રકારના તે તે વસ્તુના ગુણ અને દોષોનાં દૃઢ સંસ્કારવાળો હોય તે પુરુષ ગમે ત્યાં પ્રવૃત્તિ કરે પણ ઉપકારી અને અપકારીનું તત્કાળ સ્મરણ કરવું તેને માટે આવશ્યક થઈ પડે છે.

અને વિશેષતઃ ગ્રન્થની આદિમાં તો, જેમના તત્ત્વનો નિર્ણય કરીને આરાધના કરવાની ઇચ્છા છે એવા ઉપકારીનું અને તે તત્ત્વ નિર્ણયમાં અપાયેલ દોષો દૂર કરીને જેમનો પરાભવ કરવાની ઇચ્છા છે એવા અપકારીનું સ્મરણ આવશ્યક છે.

આ ઉપકારી અને અપકારી બન્ને બબ્બે પ્રકારના છે.

ઉપકારીના ૧ પર (તીર્થંકર), અને ૨ અપર(ગૌતમ ગણધરથી લઈ સ્વગુરુ સુધીના) એ બે ભેદ અને અપકારીના ૧ બાહ્ય (એકાન્તમતાનુસારી સૌગત આદિ)અને ૨ અંતરંગ-(કામ આદિ ષડ્વર્ગ)—એ બે ભેદ છે.

આથી પ્રમાણનયતત્ત્વની પરીક્ષામાં પ્રવીણ એવા આ પ્રકરણ—ગ્રન્થના પ્રારંભમાં જ સર્વ પ્રથમ તે ઉપકારીઓ અને અપકારીઓના સ્મરણાર્થે કૃતજ્ઞ પૂજ્યપાદ વાદી દેવસૂરિએ આ એક શ્લોકની રચના કરી છે—

–રાગદ્વેષના વિજેતા, સર્વપદાર્થના જ્ઞાતા, ઇન્દ્રોને પણ પૂજ્ય તથા વાણીના સ્વામી-નિયામક એવા તીર્થંકર ભગવાનનું હું સ્મરણ કરું છું.

(પ૦)— **अह्नायेति** झटित्येव । **द्वये** इति पुरुषाः ॥

(टि०) **यत्रे**ति प्रमेयादौ । **प्रवर्त्तमानस्ये**ति प्रमातुः । **पुरुषत्व**मात्मन्यभिमन्यते पुरुषत्वाभिमानी तस्य । **स्मृती**ति स्मरणाग्रं नेयाः । **विशेषत** इति ये उपकारिणोऽपकारिणश्च । **यत्रे**ति शास्त्रारम्भादिकार्ये । **तदभिमते**ति उपकार्यभीष्टतत्त्वस्य संस्मरणेनाराधायितुमिष्टाः, **तदुपही**ति अपकार्युत्पादितदोषतिरस्कारेण तिरस्कर्त्तुमभिलषिताः । **परापरे**ति उपकारिणो द्विविधाः । तत्र परे तीर्थङ्कराः । अपरे गौतमप्रभृतयो गणधरा निजसद्गुरुपर्यवसानाः । अपकारिणस्तु **बाह्या** एकान्तमतानुसारिणः सौगतादयः । **अन्तरङ्गाश्च** कामादिषड्वर्गः । यदुक्तम्-

"कामः क्रोधश्च लोभश्च मानो हर्षो मदस्तथा ।
अन्तरङ्गारिषड्वर्गः सर्वेषामपि कीर्तितः ॥१॥"

प्रक्रमे इति प्रमाण-नयतत्त्वालोकाख्यसूत्रव्याख्यारम्भे । **तत्रभवन्त** इति पूज्याः श्रीदेवसूरयः । 'तत्रभवान् भगवानिति शब्दो वृद्धैः प्रयुज्यते पूज्ये"इति वचनात् । **तेषामि**ति द्वेधोपकारिणामपकारिणां च मया तद्व्यतिरिक्ता स्मृतिर्न वितन्यते । यतस्तत्कृतमेव सूत्रमत्रापि समासतो विव्रियते । **अचिकीर्त्तन्नि**ति 'कृत संशब्दने' चुरादित्वादित् अद्यतनीत् 'णिश्रिदुस्रुकमि०'इत्यादिना चण् कीर्त्तीषोकेश्चेति कीर्त्तिरादेशः विकल्पेन इति चण्परऋवर्णस्य ऋदिति ऋद्भावः द्विर्वचने सिद्धम्-अचिकीर्तत् अचीकृतत् वा ।

§२ तीर्थस्य चतुर्वर्णस्य श्रीश्रमणसङ्घस्य, ईशं स्वामिनम्, आसन्नोपकारित्वेनात्र श्रीमहावीरम्; अहमिह प्रक्रमे स्मृतिमानये, इति संटङ्कः ।

§ २ तीर्थ એટલે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ ચાર વર્ણવાળો શ્રીશ્રમણસંઘ, તેના ઈશ, તે તીર્થેશ છે. અહીં કોઈ તીર્થંકરવિશેષનું નામ જણાવેલ નથી, છતાં પણ વર્તમાન ચોવિશીમાં આસન્ન ઉપકારી એવા શ્રી મહાવીરસ્વામી ભગવાન તીર્થેશ સમજવા, તેમનું આ ગ્રન્થના આરંભમાં સ્મરણ કરું છું.

§३ राग-द्वेषयोः प्रतीतयोः, विशेषेण अपुनर्जेयतारूपेण जनयशीलमिति ताच्छीलिकस्तृन् । ततः "न कर्तृतृजकाभ्याम्" इति तृचा षष्ठीसमासप्रतिषेधात् कथमत्रायम् ?—इति नाऽऽशङ्कणीयम् । तथा विश्ववस्तुनः कालत्रयवर्तिसामान्य-विशेषात्मकपदार्थस्य, ज्ञातारममलकेवलालोकेन । शक्राणामिन्द्राणाम्, पूज्यमर्चनीयम्, जन्मस्नात्राष्टमहाप्रातिहार्यादिसंपादनेन । गिरां वाचाम्, ईशमीशितारम्, अवितथवस्तुव्रातविषयत्वेन तासां प्रयोक्तृत्वात् ।

§ ૩ (૧) સૌને પ્રસિદ્ધ એવા રાગ અને દ્વેષને વિશેષે કરીને એટલે કે ફરીથી કદી પણ તેમને જીતવા પ્રયત્ન કરવો ન પડે તેવા પ્રકારે વિજેતા અર્થાત્ સંપૂર્ણ વિજય કરવાના સ્વભાવવાળા.

અહીં 'વિજેતા' શબ્દમાં તત્સ્વભાવને બતાવનાર 'तृन्' પ્રત્યય છે, આથી "न कर्तृतृजकाभ्याम्" ઈત્યાદિ સૂત્ર સૂચિત 'तृच्' પ્રત્યયાન્તનો ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસનો નિષેધ હોવા છતાં તેવો સમાસ કેમ કર્યો, એવી શંકા ન કરવી. એટલે કે અહીં 'तृच्' પ્રત્યય નથી, પણ तृन् પ્રત્યય છે.

(૨) વળી, સમસ્ત વસ્તુને એટલે કે ત્રણે કાળમાં વિદ્યમાન સામાન્ય અને વિશેષરૂપ પદાર્થોને નિર્મળ કેવળજ્ઞાનરૂપ પ્રકાશથી જાણનાર–સર્વજ્ઞ.

(૩) શક્રો–ઇન્દ્રોના પણ પૂજ્ય છે, કારણ કે તેઓ જન્મસ્નાત્ર–જન્મ સમયે મેરુ પર્વતના શિખરે જન્માભિષેક, આઠ મહાપ્રાતિહાર્ય વગેરેની રચના કરે છે.

(૪) વાણીના સ્વામી એટલા માટે છે, કે તેઓ યથાર્થ વસ્તુ સમૂહનું પ્રતિપાદન કરનારી વાણીનો પ્રયોગ કરે છે, એટલે કે તેમની વાણી જેવો અર્થ છે, તેવું જ નિરૂપણ કરે છે. તેથી તેઓ વાણીના સ્વામી છે.

(टि०)—**नाऽऽरेकणीयमि**ति नाऽऽशङ्कनीयम् ।

§४ अनेन च विशेषणचतुष्टयेनामी यथाक्रमं भगवतो मूलातिशयाश्चत्वारः प्ररूपिताः । तद्यथा—अपायापगमातिशयः, ज्ञानातिशयः, पूजातिशयः, वागतिशयश्चेति ।

§ ૪ આ ચાર વિશેષણ વડે અનુક્રમે ભગવાનના ચાર મૂળ અતિશયો જણાવ્યા છે, તે આ પ્રમાણે–

૧ અપાયાપગમાતિશય, ૨ જ્ઞાનાતિશય, ૩ પૂજાતિશય અને ૪ વચનાતિશય.

§५ एतेनैव च समस्तेन गणधरादेः स्वगुरुपर्यन्तस्य स्मृतिः कृतैव द्रष्टव्या, तस्याप्येकदेशेन तीर्थेशत्वात्, निगदितातिशयचतुष्टयाधारत्वाच्च । इति परापरप्रकारेण द्विविधस्याप्युपकारिणः सूत्रकाराः सस्मरुः ।

§ ૫ વળી, આ સમસ્ત શ્લોક દ્વારા ગણધર ભગવંતથી લઈને પોતાના ગુરુ પર્યંત સર્વેને ગ્રંથકારે યાદ કર્યા જ છે, એમ જાણવું. કારણ કે–ગણધર આદિ પણ એક દેશથી તીર્થેશ છે, અને ઉપરોક્ત ચારે અતિશયના આધાર પણ છે.

આ પ્રમાણે ગ્રંથકારે પર અને અપર એમ બન્ને પ્રકારના ઉપકારીઓને યાદ કર્યા છે.

§६ अपकारिणस्तु तथाभूतस्येत्थमनेनैव श्लोकेन स्मृतिमकुर्वन्—तीर्थस्य प्रागुक्तस्य तदाधेयस्याऽऽगमस्य वा, ईं लक्ष्मीं, महिमानं वा, श्यति तत्तदसद्भूतदूषणोद्घोषणैः स्वाभिप्रायेण तनूकरोति यः स तीर्थेशः— तीर्थान्तरीयो बहिरङ्गापकारी, तम् । किंरूपम् ? शक्रः पूज्यो यागादौ हविर्दानादिना यस्य स तथा, तम् । एतावता वेदानुसारिणो भट्ट-प्रभाकर-कणभक्षाक्षपाद-कपिलाः सूचयाञ्चक्रिरे । पुनः किंभूतं तीर्थेशम् ? गिरामीशं वाचस्पतिम्— इति नास्तिकमतप्रवर्तयितुर्बृहस्पतेः सूचा । तथा गिरां वाचाम्, ईं लक्ष्मीं शोभां, श्यति यः, तम् । परमार्थतः पदार्थप्रतिपादनं हि वाचां शोभा । तां च तासामपोहमात्रगोचरतामाचक्षाणस्तथागतस्तनूकरोत्येव— इति विशेषणावृत्त्या सुगतोपक्षेपः । पुनः कीदृशं तम् ? ज्ञातारं विश्ववस्तु

नः—नोऽस्माकं श्वेतभिक्षूणां संबन्धि विश्ववस्तु समस्तजीवादितत्त्वं कर्मताऽऽपन्नम्, समानतन्त्रत्वाद् ज्ञातारम् इति दिगम्बरावमर्शः । ज्ञातारमिति च तृन्नन्तमिति "तृन्नुदन्त-" इत्यादिना कर्मणि षष्ठीप्रतिषेधः ।

§ ९ ग्रंथકાર આ ૪ શ્લોક દ્વારા બન્ને પ્રકારના અપકારીઓને પણ યાદ કરે છે. તે આ પ્રમાણે—

ઉપર જણાવેલ તીર્થ– ચતુર્વિધ સંઘ અથવા સંઘના આધેયભૂત એટલે કે સંઘરૂપ આધારમાં રહેલ આગમ–શાસ્ત્રની શ્રી–લક્ષ્મી કે મહિમાને અનેક પ્રકારના અસદ્‌ભૂત દોષોના આરોપ વડે પોતાના અભિપ્રાય મુજબ જે ઓછી કરે છે, તે તીર્થેશ, અર્થાત્ બહિરંગાપકારી–અન્યતીર્થિક, તેનું હું સ્મરણ કરૂં છું.

તે તીર્થેશ– અન્યતીર્થિક કેવો છે ? યજ્ઞાદિમાં બલિ આપવા વગેરેથી શક્ર–ઇન્દ્ર જેને પૂજ્ય છે, તે શક્રપૂજ્ય કહેવાય. આ વિશેષણથી વેદને અનુસરનાર ભટ્ટ–કુમારિલ, પ્રભાકર, કણભક્ષ–કણાદ–વૈશેષિક, અક્ષપાદ–ગૌતમ–નૈયાયિક, કપિલ–સાંખ્યનું સૂચન કર્યું.

વળી, તે તીર્થેશ કેવો છે ? વાણીનો ઈશ–વાચસ્પતિ છે. આ વિશેષણથી નાસ્તિક મત પ્રવર્તાવનાર બૃહસ્પતિની સૂચના કરી.

વળી વાણીની 'ई'–શોભા, મહિમાને જે श्यति ઓછી કરે તે गिरामीशः કહેવાય. પદાર્થનું વાસ્તવિક રીતે પ્રતિપાદન–વર્ણન કરવું તે વાણીની શોભા કહેવાય છે, અને તે શોભાને, શબ્દનો વિષય માત્ર અપોહ છે એમ કહેનાર બૌદ્ધ હીન કરે છે જ. આ પ્રમાણે 'गिरामीशः' વિશેષણની આવૃત્તિ–પુનઃકથન કરીને સુગત–બૌદ્ધનું સૂચન કર્યું છે.

વળી, તે તીર્થેશ કેવો છે ? 'ज्ञातारं विश्ववस्तु नः'– અમને–શ્વેતામ્બર સાધુઓને જ્ઞાત જીવ આદિ સકલ પદાર્થોને જાણનાર, એટલે કે–સમાનતન્ત્રી હોવાથી અમારી જાણેલ સકલ વસ્તુને જાણતો હોય તે. આથી દિગમ્બરની સૂચના છે.

અહીં 'ज्ञातारम्' શબ્દ 'तृन्नन्त' છે, અને 'तृन्नुदन्त' ઈત્યાદિ સૂત્રથી કર્મરૂપ 'विश्ववस्तु' શબ્દમાં ષષ્ઠીસમાસનો પ્રતિષેધ થયેલ છે.

(टि०)—**तदाधेयस्ये**ति तीर्थतयाभिहिते संघे समारोप्यस्य । **एतावते**ति । **भट्टो** जैमिनिर्नैष्कर्म्यमीमांसाकृत् । **प्रभाकरः** सकर्ममीमांसाकृत् दुर्गसिंहापरनामा । **कणभक्षो** वैशेषिकः । **अक्षपादो** नैयायिकः । **कपिलः** सांख्यः । एते सूचिताः । **परमार्थत** इति तत्त्वतः शब्दानामर्थप्रकाशनमेव शोभा । नहि निरर्थकं वाक्यमाभाति, कार्यानुपयोगित्वादुन्मत्तविरुतवत् । **तामि**ति शोभां, **तनूकरोती**ति सम्बन्धः । **तासा**मिति वाणीनाम् । **अपोहे**ति निर्णयमात्रम् । अयं घटः पटो न भवतीति सामान्यम् । न तु विशिष्टस्य परमाणुलक्षणस्वलक्षणस्य वस्तुनो निर्णयः. वाणीनां विकल्पविषयत्वात्, स्वलक्षणान्तःप्रवेशाभावाच्च । यदुक्तम्–

"तेनाऽन्यापोहविषयाः प्रोक्ताः सामान्यगोचराः ।
शब्दाश्च बुद्धयश्चैव वस्तुन्येषामसम्भवात्" ॥१॥

अस्य व्याख्या—तेनाचार्यदिग्नागेनान्यापोहविषया विकल्पबुद्धिप्रतिभासविषयाः शब्दा बुद्धयश्च प्रोक्ताः । किम्भूता बुद्धयः ? सामान्यगोचराः सविकल्पिका न तु सर्वाः, निर्विकल्पाध्यक्षबुद्धीनां वस्तुविषयत्वाङ्गीकारात् । सौगतैरपि बुद्धिनामैवैतद्विशेषणं न तु शब्दानां तेषां सामान्यविषयत्वाव्यभिचारात् । विकल्पवत् । किं कारणं ? वस्तुनि स्वलक्षणे एषां शब्दानां विकल्पानां चासम्भवादिति । एतदर्थश्च विस्तरार्थिना प्रमाणवार्त्तिके कल्याणचन्द्रकृतटीकातोऽवसेयः । **तथागतो** बौद्धः ।

नन्वेकस्मिन्नेव वक्तरि स्वात्मानं निर्दिशति कथं 'आनये' इत्येकवचनम्, 'नः' इति बहुवचनं च समगंसाताम् ?—इति चेत् । नैतद् वचनीयं वचनीयम्, 'नः' इत्यत्रापि वक्त्रा स्वस्यैकत्वेनैव निर्देशात् । बहुवचनं त्वेकशेषवशात् । तथाहि—ते चान्ये सर्वे श्वेतवाससः, अहं च प्रचिक्रंसितशास्त्रसूत्रधारः, वयम्, तेषां नः । "त्यदादिः" इत्यनेनास्मच्छब्दोऽवशिष्यते, बहुवचनं च भवति । ततोऽस्माकं श्वेतवासोदर्शनाश्रितानां सर्वेषां तत्त्वं यो जानाति, तं च स्मरामीत्युक्तं भवति । इत्थं चैकशेषशालिविशेषणं कुर्वाणैस्तच्छब्दोपदिष्टमार्गस्थाशेषश्वेताम्बरपारतन्त्र्यं स्वस्याविश्चक्रे ।

शङ्का—અહીં વક્તા એક જ છે, તો તે પોતાનો નિર્દેશ 'आनये' દ્વારા એક વચનમાં અને 'नः' દ્વારા બહુવચનમાં કરે તે સંગત કેમ થાય ?

समाधान—આ દૂષણ કહેવા લાયક નથી, કારણ કે— 'नः' શબ્દથી ગ્રન્થકારે પોતાનો એકલાનો જ નિર્દેશ કરેલ છે, અને બહુવચન તો એકશેષ સમાસ થવાથી થયેલ છે. એકશેષ સમાસનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે'ते-अन्ये चाहं च' અહીં તે એટલે બીજા સમસ્ત શ્વેતામ્બરો અને अहं—હું એટલે પ્રારંભ કરવા ધારેલ પ્રકૃત શાસ્ત્રનો કર્તા—ગ્રંથ રચનાર, આમ બન્ને મળી वयं—અમે રૂપ થયું, અહીં 'त्यदादिः' સૂત્રથી अस्मद् રહે અને તેનું બહુવચન 'वयम्' રૂપ થયું અને કર્તરિષષ્ઠીમાં नः રૂપ થયું માટે नः आनये એ નિર્દોષ છે ને સંગત છે.

તેથી અમારા—સમસ્ત શ્વેતામ્બરોને માન્ય તત્ત્વને જે જાણે છે, તે દિગમ્બરને હું યાદ કરું છું, એમ અહીં સમજવું.

આ પ્રમાણે એકશેષ સમાસવાળું વિશેષણ કરીને ગ્રંથકારે 'तद्' શબ્દથી જણાવેલ માર્ગસ્થ—સુવિહિત સમસ્ત શ્વેતામ્બરોમાં પોતાની પરાધીનતા પણ જણાવી છે. એટલે કે તેઓ અહીં જે કહેશે તે શ્વેતામ્બર આમ્નાયને અનુસરનારું હશે.

(टि०)—**समगंसातामिति** गम् सम्पूर्वः समोगम्लित्यादिनात्मनेपदं सङ्गच्छते स्म । **वचनीयमिति** न दूषणं वक्तव्यम् । **प्रचिक्रंसितेति** प्रचिक्रमिषतेतिपाठः । प्रारब्धुमिष्टः शास्त्रकर्त्ता ।

पुनः कीदृशं तम् ? रागद्वेषविजेताऽऽरम्—इतं प्राप्तसंबन्धम्, आरं सांसारिकानेकक्लेशस्वरूपशत्रुसमूहो यस्मिंस्तीर्थेशे स तथा, तं च । कथमेतादृशं तम् ?

१ प्राप्तं संबद्धम्— मुपा ।

इत्याह—रागद्वेषविजा—राग-द्वेषाभ्यां कृत्वा याऽसौ विक् श्रीमदर्हत्प्रतिपादित-तत्त्वात् पृथग्भावः, तया । भगवदर्हत्प्रतिपादितं तत्त्वमनुभवन्तोऽपि हि राग-द्वेष-कालुष्यकलङ्काक्रान्तस्वान्ततया परेऽपरथैव प्रलपन्तः सांसारिकक्लेशशात्रवगोचरतां गच्छन्त्येव । अनेन चाशेषाणां शेषाणामपि संभवैतिह्यप्रमाणवादिचरकप्रमुखाणामाविष्करणम् । न खलु मोहमहाशैलूषस्यैको नर्तनप्रकारो यदशेषतीर्थिकानां प्रत्येकं स्मृतिः कर्तुं शक्येत ।

વળી, તે તીર્થેશ કેવો છે? 'रागद्वेषविजेतारम्' આ પદનો 'रागद्वेषविजा इत અને आरम् આ પ્રમાણે પદચ્છેદ કરીને इतम्—પ્રાપ્ત થયેલ છે, आरम्—સાંસારિક ક્લેશ-રૂપ શત્રુસમૂહ, એટલે જે તીર્થેશને વિષે સાંસારિક ક્લેશરૂપ શત્રુસમૂહ પ્રાપ્ત થયેલ છે તે 'इतारम्' કહેવાય. તે 'इतारम्' કેવો છે? 'रागद्वेषविजा'—રાગ અને દ્વેષથી ઉત્પન્ન થયેલી, જે विक्—પૃથગ્ભાવ જુદાઈ, તેનાથી, એટલે શ્રી અરિહંત ભગવંતે પ્રતિપાદન કરેલ તત્ત્વોથી પૃથગ્ભાવ, અર્થાત્ તે તીર્થેશ રાગદ્વેષ આદિ દોષથી દૂષિત હોઈ શ્રી અરિહંત પ્રતિપાદિત તત્ત્વોથી જુદો પડે છે.

અરિહંત ભગવાને કહેલ તત્ત્વોનો અનુભવ કરતા હોવા છતાં પણ રાગદ્વેષાત્મક કાળાશરૂપ કલંક—દોષથી આચ્છાદિત અંતઃકરણવાળા હોવાથી અન્યતીર્થિકો તત્ત્વને બીજા પ્રકારે—ઊલટી રીતે કહેતા હોવાથી સાંસારિક અનેક ક્લેશ—જન્મ-મરણાદિ રૂપ શત્રુસમૂહને પામે જ છે. આ વિશેષણથી સંભવ અને ઐતિહ્ય પ્રમાણને માનનારા આયુર્વેદ પ્રવર્તક ચરક આદિ બાકીના સઘળાયે તીર્થાન્તરીઓને જણાવ્યા છે, કારણ કે—મોહરૂપ મહાનટનો નાચવાનો એક જ પ્રકાર તો નથી, કે જેથી એક એક લઈને બધા તીર્થિકોનું સ્મરણ કરી શકાય. આ રીતે ગ્રંથકારે સમસ્ત બહિરંગ અપકારી—સઘળા અન્યતીર્થિકોનું સ્મરણ કર્યું છે એમ જાણવું.

नन्वेवमेतान् प्रतिक्षेपार्थमुपक्षिपतोऽस्य राग-द्वेषकालुष्यवृद्धिः स्यात्, इति श्रेयोविशेषार्थमुपस्थितस्याश्रेयसि प्रवृत्तिरापन्ना— इति शङ्कां निरसितुं 'राग-द्वेष-' इति विशेषणं श्लिष्टमजीघटन्—अरमत्यर्थम्, राग-द्वेषयोर्विजयनशीलः, तेषां स्मृतिमस्मि करोमि, न त्वन्यथा, इति तत्रभवदभिप्रायः । प्रमाणनयतत्त्वं खल्वत्र शुचिविचारचातुरीपूर्वमालोकनीयम् । न च रागद्वेषकषायितान्तःकरणैर्विरच्यमानो विचारश्चारुतामञ्चति । इत्यन्तरङ्गापकारिस्मरणम् ।

शंका— આ પ્રકારે પ્રારંભમાં તે તીર્થિકોને તેમના મતનું ખંડન કરવા માટે યાદ કરવાથી તો ગ્રન્થકર્તાને રાગદ્વેષરૂપ કાલુષ્યની વૃદ્ધિ થશે અને તેથી કલ્યાણ વિશેષને માટે તત્પર થયેલ ગ્રન્થકારની અકલ્યાણમાં પ્રવૃત્તિ થઈ ગઈ.

समाधान—અહિં रागद्वेषविजेतारम्' આ વિશેષણ શ્લિષ્ટ અર્થવાળું છે, તે આ પ્રમાણે—रागद्वेषविजेता—અને अरम् આ પ્રમાણે પદચ્છેદ કરીને રાગ દ્વેષને જીતવાના

સ્વભાવવાળા, अरम्-અત્યંત, સર્વથા. આ પ્રમાણે પદચ્છેદ કરીને અત્યંત-સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણતયા રાગદ્વેષને જીતવાના સ્વભાવવાળા જે હોય તેઓનું હું સ્મરણ કરૂં છું પણ રાગદ્વેષવાળાનું સ્મરણ કરતો નથી એ ગ્રન્થકર્તાનો આશય છે.

આ શાસ્ત્રમાં પ્રમાણ અને નયનું જે વાસ્તવિક રૂપ છે, તે પવિત્ર વિચાર પૂર્વક ચતુરાઈથી જાણવા યોગ્ય છે, પરંતુ રાગદ્વેષથી કષાયયુક્ત થયેલ ચિત્તવાળાઓનો વિચાર ચારુતા-પવિત્રતાને પામતો નથી, તેથી તેઓ તત્ત્વને પામી શકતા નથી. આ રીતે અંતરંગ અપકારિઓ-રાગ દ્વેષનું સ્મરણ કર્યું છે.

(टि०) **नन्वेवमेतानिति** परतीर्थिकान्निराकर्त्तुम् । **उपक्षिपत** इति उपन्यासं कुर्वतः । **अस्येति** आचार्यस्य ।

ननु तथापि कथमेतैर्दिव्यदृग्भिरर्वाग्दृशोऽस्य तत्त्वविचारः साधीयान् ?— इत्यारेकामपाकर्तुं श्लेषेणैव व्यशीशिपन्—ज्ञाताऽरं विश्ववस्तुनः । विमलकेवलालोकाऽऽलोकितलोकालोकश्रीमदर्हत्प्रतिपादितागमवशात् खल्वहमपि कामं विश्ववस्तूनां ज्ञातैवेति । बृहद्वृत्तौ तु स्वकर्तृकत्वाद् नामीषामपकारिणां निराचिकीर्षितत्वेन स्मरणं व्याख्यायि । न खलु महतामीदृशमर्थमित्थं प्रकटयतामौचिती नातिवर्तते, फलानुमेयप्रारम्भत्वात् तेषाम् । सूचामात्रं तु सूत्रे कतिपयात्यन्तसहृदयहृदयसंवेद्यमविरुद्धमिति ॥

शंका—દિવ્યદૃષ્ટિ-દિવ્યજ્ઞાન વાળા કપિલ, કણાદ વિગેરે પ્રાચીન મુનિઓ કરતાં અર્વાગ્દૃષ્ટિ-ચર્મચક્ષુવાળા પ્રસ્તુત આચાર્યનો તત્ત્વ વિચાર કઈ રીતે વધારે સારો હોઈ શકે ?

समाधान—અહીં 'ज्ञातारं विश्ववस्तुनः' એ વિશેષણને ગ્રંથકાર ज्ञाताऽरं विश्ववस्तुनः એ પ્રમાણે પદચ્છેદ કરી શ્લેષ દ્વારા પોતાનું વિશેષણ બનાવીને જણાવે છે કે-નિર્મળ કેવળ જ્ઞાનથી લોક અને અલોકને જાણનાર શ્રીમાન્ અરિહંતભગવંતે પ્રતિપાદન કરેલા આગમના આધારે હું પણ સમસ્તપદાર્થોનો અત્યંત—સર્વથા જ્ઞાતા છું.

'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક' નામના શાસ્ત્રની 'સ્યાદ્વાદરત્નાકર' નામની મોટી ટીકા ગ્રન્થકારે પોતે જ કરેલી હોવાથી 'જેમનું ખંડન કરવાનું છે, તેવા અપકારીઓનું સ્મરણ આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે'-આવી વ્યાખ્યા કરી નથી, કારણ કે-મહાપુરુષો આ પ્રકારનું પોતાનું પ્રયોજન બતાવે તેમાં ઔચિત્યનો ભંગ થાય છે, કેમકે મહાપુરુષોનો કાર્યારંભ તો ફલ-કાર્યસિદ્ધિ દ્વારાજ જણાય છે.

પરંતુ સૂત્રમાં તો સૂચન જ હોય છે, અને તે સૂચન તો કેટલાક અત્યંત સહૃદય પુરુષો જ જાણી શકે છે, તેથી તેમાં તીર્થાન્તરીયકોનું સૂચન માનવામાં આવે તો કશો જ વિરોધ નથી.

(टि०)—**ननु तथापीत्यादि** । **एतैरिति** कणभक्षाक्षपादकपिलादिभिः । **दिव्येति** ज्ञानदृष्टिभिः। **अर्वागिति** जडरूपस्य चर्मचक्षुषः । **अस्येति** आचार्यस्य। **तत्त्वेति** प्रमाणविचारः साधुः । **आरेकामिति** आशङ्कां निराकर्तुम् । **व्यशीशिपन्निति** स्वविशेषणाद्वारेण व्याख्यां चक्रिरे ।

§ १ ननु यदिह ज्वरप्रसरापसारिशेषशिरोरत्नोपदेशवद् अशक्यानुष्ठानाभिधेयम्, जननीपाणिपीडनोपदेशवद् अनभिमतप्रयोजनम्, दशदाडिमादिवाक्यवत् संबन्धवन्ध्यं च, न तत्र प्रेक्षाचक्षुषः क्षोदिष्ठामपि प्रवृत्तिं प्रारभन्ते। तद्यदीदमपि तथा, न तर्हि तेषां प्रवृत्तौ निमित्तं स्यात्– इत्यारेकामधरीकर्तुमचीकृतन्–

प्रमाण-नयतत्त्वव्यवस्थापनार्थमिदमुपक्रम्यते ॥१॥

§ २ प्रकर्षेण संशयाद्यभावस्वभावेन, मीयते परिच्छिद्यते वस्तु येन तत् प्रमाणम्। नीयते गम्यते, श्रुतप्रमाणपरिच्छिन्नार्थैकदेशोऽनेनेति नयः। ततो द्वयोरपि द्वन्द्वे, बह्वच्त्वेऽपि प्रमाणस्याभ्यर्हितत्वेन 'लक्षण-हेत्वो' इत्यादिवद् अल्पाच्तरादपि नयशब्दात् प्रागुपादानम्। ततः प्रमाण-नययोस्तत्त्वमसाधारणं स्वरूपम्, तस्य व्यवस्थापनं यथावस्थिततत्त्वनिष्टङ्कनम्, तदेवार्थः प्रयोजनं यत्रोपक्रमणे तत्तदर्थमिति क्रियाया विशेषणमेतत्, न पुनरिदमितिनिर्दिष्टस्य शास्त्रस्य। आचार्यो हि शास्त्रेण कृत्वा प्रमाण-नयतत्त्वं व्यवस्थापयति– इत्याचार्यव्यापारस्यैवोपक्रमस्य तद्विशेषणमनुगुणम्, न तु शास्त्रस्य, तस्य करणतयैव तत्रोपयोगात्, कर्तृत्वस्य तत्रौपचारिकत्वात्। इदं स्वसंवेदनप्रत्यक्षेण अन्तस्तत्त्वरूपतया प्रतिभासमानं प्रकृतं शास्त्रम्, उपक्रम्यते बहिः शब्दरूपतया प्रारभ्यते।

§ १ शंका–(१) શેષનાગના મસ્તકમાં રહેલ મણિ તાવના પ્રસારને રોકે છે–આ ઉપદેશના અભિધેયની જેમ આ ગ્રન્થનુ' અભિધેય પણ અશક્યાનુષ્ઠેય છે, અર્થાત્ તે મણિની પ્રાપ્તિ જેમ અશક્ય છે, તેમ અહિં પણ પ્રતિપાદિત વસ્તુનું જ્ઞાન અશક્ય છે, (૨) માતાની સાથેના વિવાહના ઉપદેશની જેમ અહિં પણ અનિષ્ટ પ્રયોજન બતાવવામાં આવ્યું છે, (૩) 'દશ દાડિમાદિ' વાક્યની જેમ અહિં પણ સંબંધ નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિ જ્યાં હોય ત્યાં પ્રજ્ઞાસંપન્ન પુરૂષો માટે પ્રવૃત્તિ કરવાને કંઇ કારણ નથી માટે પ્રવૃત્તિ થશે નહિં.

ભાવાર્થ એ છે કે બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિ માટે ત્રણ કારણો જરૂરી છે—જે કહેવામાં આવે તે શક્યાનુષ્ઠેય હોવું જોઇએ, ઇષ્ટ પ્રયોજન વાળું હોવું જોઇએ, અને સુસંબદ્ધ હોવું જોઈએ. જો આમ ન હોય તો પ્રવૃત્તિ થાય નહિ, માટે શંકાકારની આ ગ્રન્થમાં આ ત્રણે નિમિત્તો નથી તો પ્રવૃત્તિ કેમ થશે ? એવી શંકા છે.

समाधान– આ શંકાનું નિરાકરણ કરવા આચાર્યે નીચે મુજબ સૂત્રની રચના કરી છે :—

પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાને આ ગ્રન્થનો આરંભ કરાય છે.

§ ૨ જેના વડે સંશયાદિ દોષોથી રહિત પદાર્થનો બોધ થાય તે પ્રમાણ. જેનાથી શ્રુત–આગમ પ્રમાણથી જ્ઞાત–જાણેલ પદાર્થના એક દેશનો બોધ

આ સૂત્રમાં પ્રમાણ અને નય એ બન્ને શબ્દોનો દ્વન્દ્વસમાસ કરેલ છે.

શઙ્કા-દ્વન્દ્વ સમાસમાં અલ્પ સ્વરવાળું પદ પહેલું આવે, એ નિયમને અનુસરીને 'નય' શબ્દ પહેલો આવવો જોઈએ, તો 'પ્રમાણ' શબ્દ પહેલો કેમ મૂક્યો ?

समाधान-જેમ 'लक्षणहेत्वोः' આ સ્થળે 'હેતુ' અલ્પ સ્વરવાળો છે, અને 'લક્ષણ' શબ્દ અધિકસ્વરવાળો છે, છતાં અભ્યર્હિત-પૂજ્ય-મહત્તર હોવાથી 'લક્ષણ' પદ પહેલું છે, તેમ પ્રમાણશબ્દ નયશબ્દ કરતાં અધિક સ્વરવાળો હોવા છતાં તે અભ્યર્હિત હોવાથી તેનું પ્રથમ ઉપાદાન થયેલ છે.

પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વ-અસાધારણ સ્વરૂપ-નો નિશ્ચય કરવો એ જ આ ઉપક્રમ-કાર્યારંભનું પ્રયોજન છે. તે જ પ્રયોજન જે ઉપક્રમમાં છે, તે ઉપક્રમ તેને માટે છે, એટલે કે-વ્યવસ્થા-નિશ્ચય માટે ઉપક્રમ છે. એ ઉપક્રમ રૂપ ક્રિયાનું 'प्रमाणनयतत्त्वव्यवस्थापनार्थं' એ વિશેષણ છે. પણ 'इदम्' શબ્દથી નિર્દિષ્ટ શાસ્ત્રનું વિશેષણ નથી. આચાર્ય-ગ્રન્થકાર પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વનું વ્યવસ્થાપન-નિશ્ચય શાસ્ત્રવડે જ કરે છે, માટે ઉપક્રમ-ક્રિયારંભ રૂપ આચાર્યના વ્યાપારના વિશેષણ તરીકે તે અનુકૂલ છે, પરંતુ શાસ્ત્રનું તે વિશેષણ નથી, કારણ કે-આચાર્યને પ્રમાણ અને નયના તત્વની વ્યવસ્થા કરવી છે, અને તે શાસ્ત્ર દ્વારા થતી હોઇ તેમાં શાસ્ત્ર કરણ-અસાધારણ કારણ તરીકે ઉપયોગી છે, માટે સૂત્રનો એ અંશ આચાર્યના વ્યાપારરૂપ ઉપક્રમ-આરંભના જ વિશેષણ તરીકે યોગ્ય છે.

शंका-શાસ્ત્ર અર્થની વ્યવસ્થા કરે છે, તો તે કરણ છે, એમ કેમ કહેવાય ?

समाधान-શાસ્ત્રમાં કર્તૃત્વ ઔપચારિક છે. અર્થાત્ આચાર્યનું વ્યવસ્થા-કર્તૃત્વ શાસ્ત્રમાં આરોપિત છે.

આથી સમગ્રભાવે આવો અર્થ થાય છે કે- આ શાસ્ત્ર કે જે સ્વસંવેદનથી અન્તસ્તત્ત્વરૂપે પ્રત્યક્ષ છે, અર્થાત્ આચાર્યનું પ્રમાણનયના તત્ત્વવિષયક જે જ્ઞાન તે અન્તઃશાસ્ત્ર છે, અને તેનો પ્રારંભ બાહ્યશબ્દરૂપે કરવામાં આવે છે, અર્થાત અંતરમાં પ્રતિભાસિત જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ શબ્દદ્વારા કરી આ ગ્રન્થરૂપ બાહ્યશાસ્ત્રનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે.

(टि०) **ननु यदिहे**त्यादि । **तत्रे**ति प्रयोजनादिरहिते शास्त्रे । **प्रेक्षाचक्षुष** इति प्रेक्षावन्तो विद्वांसः **क्षोदिष्ठामपि** स्वल्पामपि । **इदमपी**ति भवदारभ्यमाणं शास्त्रं **तथे**ति अशक्यानुष्ठानप्रयोजनादियुक्तं निष्कलङ्कं न स्यात् ॥ **न तर्ही**ति । **तेषां** विदुषाम् ।

प्रकर्षेणेत्यादि । **संशयादी**ति । आदिशब्दाद्विपर्ययानध्यवसायौ ज्ञेयौ **बह्वच्त्वेऽपी**ति बहुस्वरत्वेपि । **अभ्यर्हिते**ति पूजितत्वात् । **अल्पाच्तरादि**ति स्तोकस्वरात् । **अच्** शब्दः स्वरसंज्ञया व्याकरणप्रसिद्धः ।

न तु शास्त्रस्येत्यादि । **तत्रे**ति व्यवस्थापने । **तत्रे**ति शास्त्रे । **इदमि**ति । शास्त्रं हि द्विविधं अर्थतः शब्दतश्च । अन्तरर्थरूपम्, बहिः शब्दरूपम् । **तत्त्वरूपे**ति ज्ञानरूपतया ।

(प) **बह्वच्त्वेऽपी**ति बहुस्वरत्वेऽपि । **अन्तस्तत्त्वरूपतये**ति शास्त्ररूपतया ॥

इदं च वाक्यं मुख्यतया प्रयोजनमेव प्रतिपादयितुमुपन्यस्तम्, तस्यैव प्राधान्येन प्रवृत्त्यङ्गत्वात् । अभिधेय-सम्बन्धौ तु सामर्थ्याद् गमयति । तथाहि–प्रमाण-नयतत्त्वमभिधेयम्, 'प्रमाणनयतत्त्व'इत्यवयवेन लक्षितम्, सुखानुष्ठेयं चैतत्– इत्यशक्यानुष्ठानाभिधेयाशङ्का निराकारि ।

प्रयोजनं द्वेधा–कर्तुः श्रोतुश्च । तत्र कर्तुः प्रयोजनं प्रमाणनयतत्त्वव्यवस्थापनं 'प्रमाण-'इत्यादिसूत्रावयवेन ण्यन्तेन साक्षादाचचक्षे । श्रोतृप्रयोजनं च 'व्यवस्था'–इत्युपसर्गधातुसमुदायेनैव तदन्तर्गतं प्रत्याय्यते । प्रमाणनयतत्त्वनिश्चयमिच्छवो हि श्रोतारोऽहंप्रथमिकयात्र शास्त्रे प्रवर्त्तेरन् । अभिमतं चैतत् प्रयोजनं द्वयोरपि– इत्यनभिमतप्रयोजनत्वारेका निरस्ता ।

संबन्धस्त्वभिधेयेन सह वाच्यवाचकभावलक्षणः शास्त्रस्यावश्यंभावी– इत्यनुक्तोऽप्यर्थाद् गम्यते– इति संबन्धरहितत्वाऽऽशङ्कानुत्थानोपहतैवेति ।

અને આ 'प्रमाणनय' ઈત્યાદિ વાક્યનો ઉપન્યાસ– પ્રયોગ તો મુખ્યપણે પ્રયોજન પ્રતિપાદન કરવા માટે જ છે, કારણ કે– પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય કારણ તો પ્રયોજન છે.

અભિધેય–પ્રતિપાદ્યવિષય અને સમ્બન્ધ તો સૂત્રના પોતાના સામર્થ્ય–સ્વશક્તિથી જ જણાઈ આવે છે, તે આ પ્રમાણે—

સૂત્રના 'प्रमाणनयतत्त्व' એ અંશથી પ્રમાણ અને નયનું સ્વરૂપ એ અભિધેય છે, એમ બોધ થાય છે, અને તે સુખપૂર્વક અનુષ્ઠેય– જ્ઞાન કરવા લાયક છે, આથી અભિધેય અશક્ય અનુષ્ઠાનવાળું છે, એ શંકાનો નિરાસ કર્યો.

પ્રયોજન બે પ્રકારે છે ૧ કર્તાનું પ્રયોજન, અને ૨ શ્રોતાનું પ્રયોજન. તેમાં 'प्रमाणनयतत्त्वव्यवस्थापनं' એ સૂત્રના ण्यन्त–પ્રેરક રૂપવાળા અવયવ વડે કર્તાનું પ્રયોજન તો સાક્ષાત્ કહેલ છે, અને કર્તાના પ્રયોજનની અંદર वि અને अव ઉપસર્ગપૂર્વક 'ष्ठा' ધાતુના સમુદાયરૂપ 'व्यवस्था' શબ્દથી જ શ્રોતાનું પ્રયોજન તો જણાઈ આવે છે, જેથી કરીને પ્રમાણ અને નયના તત્વનો નિશ્ચય કરવાની ઈચ્છાવાળા શ્રોતાઓ 'હું પહેલો હું પહેલો' એ રીતે શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. કર્ત્તા–શાસ્ત્રકાર અને શ્રોતા એ બન્નેને આ પ્રયોજન ઈષ્ટ છે. તેથી અનિષ્ટ પ્રયોજનની શંકા દૂર થઈ ગઈ.

સંબંધ તો– શાસ્ત્રનો અભિધેય સાથેનો વાચ્યવાચકભાવરૂપે અવશ્ય હોય છે, અને સૂત્રમાં તે જણાવેલ નથી તો પણ અર્થાપત્તિ દ્વારા જણાઈ આવે છે જ. આ પ્રકારે સંબંધ નથી એવી શંકા ઊઠતીજ નથી, અને તે જ તેનો નિરાસ છે.

(टि०) **तस्येति** प्रयोजनस्य मुख्यत्वेन प्रवृत्तिहेतुत्वात् । **तदन्तर्गतमिति** आचार्यप्रयोजनान्तर्गतं **प्रत्याय्यते** प्रतीतिगोचरं नीयते ।

§३ अत्र धर्मोत्तरानुसारी प्राह -प्रयोजनमादिवाक्येन साक्षादाख्यायत इति न क्षमे। यतः संबद्धमसंबद्धं वा तत् तदभिदधीत ? अथासंबद्धमेवः तदाऽऽदिवाक्यादेव समस्तशास्त्रार्थसंदर्भगर्भाविर्भावसंभवात् किं प्रकृतशास्त्रोपक्रमक्लेशेन ? संबद्धं चेत्; तदसंबद्धम्, शब्दार्थयोः संबन्धासंभवात् । तथाहि–अयमनयोर्भवंस्तादात्म्यम्, तदुत्पत्तिः, वाच्य-वाचकभावो वा भवेत् ?

§ ૩ અહીં ધર્મોત્તરાનુસારી બૌદ્ધ શંકા કરે છે—'प्रमाणनय' એ આદિ વાક્યથી પ્રયોજન સાક્ષાત્ કહેવાયું છે, એ તમારું કથન અમોને સમ્મત નથી કારણ કે- અમે પૂછીએ છીએ કે- આદિવાક્ય પ્રયોજનની સાથે સમ્બદ્ધ થઈને પ્રયોજનનું અભિધાન કરે છે? કે અસમ્બદ્ધ રહીને પ્રયોજનનું અભિધાન કરે છે?

જો પ્રયોજન સાથે અસમ્બદ્ધ એવું આદિવાક્ય પ્રયોજનને કહે છે, એમ કહો તો- આદિવાક્યથી જ સમસ્ત શાસ્ત્રના અર્થની રચનાનું રહસ્ય પ્રકટ થઈ જવાનો સંભવ છે, તો પ્રકૃતશાસ્ત્રના આરંભનો ક્લેશ શા માટે?

અને પ્રયોજન સાથે સંબદ્ધ આદિવાક્ય પ્રયોજનને કહે છે, એમ કહો તો- તે કથન અસંગત છે, કારણ કે શબ્દ અને અર્થના સંબંધનો સંભવ નથી, તે આ પ્રમાણે- શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ હોય તો તે કયો છે? તાદાત્મ્ય? તદુત્પત્તિ? કે વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ છે?

(प०) **तत् तदभिदधीते**ति तदादिवाक्यं कर्तृ तत्प्रयोजनं कर्म । **आदिवाक्यादेवे**ति एतस्मादेव । **अनयो**रिति शब्दार्थयोः ।

(टि०) **अत्र धर्म्मोत्तरे**त्यादि । **तदि**ति आदिवाक्यम्। **तदि**ति प्रयोजनम्। **समस्तशास्त्रे**ति लक्षणसाहित्यतर्कादि । **तथाही**त्यादि । **अयमि**ति सम्बन्धः, **अनयो**रिति शब्दार्थयोः ।

प्राचीनपक्षे स एवात्मा यस्येति विग्रहे—किं तच्छब्दस्य शब्द एव, तदर्थो वा वाच्यतया त्वच्चित्ते चकास्यात् ? यदि शब्दः, तर्हि समस्ता अप्यर्थाः स्वस्ववाचकस्वभावा बभूवांसः – इति युगपदशेषाणां तेषां निःशेषकालं यावद् गुमगुमायमानताऽऽपत्तेः – अयत्नोपनतपणववेणुवीणामृदङ्गसङ्गिसङ्गीतकारम्भनिभृतमिव त्रिभुवनं भवेत् । अथ तदर्थः; तर्हि तुरग-तरङ्ग-श्रृङ्गार-भृङ्गारादिशब्दोच्चारणे चूरण-प्लावन-संभोग-घट्टनादिप्रसक्तिः । किञ्च, अतीतानागतवर्धमान-पद्मनाभादिकल्पितकथादिवचसामुच्चारणमचतुरस्रं स्यात् । न हि वृक्षात्मा शिंशपा तमन्तरेणापि क्वापि संपद्यते । तथात्वे हि स्वस्वरूपमेवासौ जह्यात्, कुम्भ-स्तम्भाम्भोरुहादिवत् । प्रत्यक्षमपि चैतयोस्तादात्म्यं न क्षमते । कर्णकोटरकुटुम्बी खल्वभिलापः प्रत्यक्षेण लक्ष्यते, क्षितितलावलम्बी तु कलश-कुलिशादिभावराशिः– इति कथमनयोरैक्यं शक्येत वक्तुम् ? तन्न तादात्म्यपक्षोपक्षेपः सूक्ष्मः ।

तदात्म का भाव तादात्म्य

પહેલો પક્ષ કહો તો– તે જ જેનો આત્મા–સ્વરૂપ છે–સમાસના આવા વિગ્રહ-વાક્યમાં 'તે' શબ્દનું શું અભિપ્રેત છે? શબ્દ કે અર્થ? '–તે' શબ્દનો વાચ્યાર્થ શબ્દ છે, એમ કહો તો– સમસ્ત ઘટપટાદિ પદાર્થો પોતપોતાના વાચક શબ્દરૂપ બની ગયા. અર્થાત્ શબ્દ અને અર્થનો ભેદ ન રહ્યો, આથી સદૈવ તે બધા ગણગણાટ કરતા થઈ જશે. અર્થાત્ સમસ્ત પદાર્થો શબ્દરૂપ હોવાથી તેમાં ગુંજાયમાનતાની આપત્તિ–દોષ આવશે. અને તેથી તૈયાર કરીને મૂકેલાં પણવ–મોટો ઢોલ, વેણુ–વાંસળી, વીણા, મૃદંગ–તબલા વિગેરે વાજિંત્રોથી અનાયાસે ઉત્પન્ન થયેલ સંગીતથી ભરેલ હોય એવાં ત્રણે ભુવન થઈ જશે. પણ આવો અનુભવ થતો નથી, માટે તેમ માનવું ઉચિત નથી.

'તે' શબ્દનો વાચ્યાર્થ અર્થ કહો તો– અર્થાત્ શબ્દને અર્થરૂપ માનવાથી તુરગ–ઘોડો, તરંગ, શૃંગાર, ભૃંગાર વિગેરે શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરતાની સાથે જ અનુક્રમે કચડાઈ જવાનો, પલળી જવાનો (ડૂબી જવાનો, તરવાનો કે કૂદવાનો) સંભોગ થવાનો અને અથડાઈ જવાનો પ્રસંગ આવશે.

વળી આ પક્ષમાં ભૂતકાલીન વર્દ્ધમાન–મહાવીર અને ભવિષ્યકાલીન પદ્મ-નાભાદિ વિષયક કથન–શબ્દોચ્ચારણ અસંગત થશે. કારણ કે–'વર્દ્ધમાન,' એવો શબ્દોચ્ચાર વર્દ્ધમાનરૂપ અર્થ હોય તો જ ઘટી શકે પરંતુ વર્દ્ધમાન અર્થ તો અત્યારે નથી, તો તેમના અભાવમાં શબ્દસ્વરૂપની ઘટના કેવી રીતે થશે? અર્થાત્ શબ્દ સ્વરૂપ વિનાનો હોઈ તેનું ઉચ્ચારણ અશક્ય થશે. જેમકે– સીસમ જો વૃક્ષ-સ્વરૂપ વિના પણ રહી શકતું હોય તો તે વૃક્ષ કહેવાશે જ નહિ, જેમ કુંભ, સ્તંભ, કમળ વિગેરે વૃક્ષો નથી તેમાં, એટલે કે– તમે શબ્દને અર્થસ્વરૂપ માનો તો 'વર્દ્ધમાન' એવો શબ્દ વર્દ્ધમાન એવા અર્થ વિના ઘટી શકશે નહિ.

વળી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની અપેક્ષાએ શબ્દ અને અર્થનું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે શબ્દ તો શ્રોત્રેન્દ્રિયના છિદ્રમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે, જ્યારે કલશ, કુલિશ–વજ્ર પ્રમુખ પદાર્થસમૂહ તો પૃથ્વીતલના આલમ્બનવાળો છે, અર્થાત્ પૃથ્વીતલ ઉપર રહેલો જોવાય છે. તો એ બન્નેનું ઐક્ય કઈ રીતે કહી શકાય? આ રીતે તાદાત્મ્ય પક્ષનો ઉપન્યાસ યુક્તિસંગત નથી.

(प०) **तदर्थो** वेति तदभिधेयो घटादिः। **चकास्यादि**ति प्रतिभासेत। **स्वस्ववाचकस्वभावा** इति स्वं स्वं वाच्यं प्रति वाचकस्वरूपाः। **बभूवांस** इति भूताः। **निभृतमि**ति निश्चलम्। **तदर्थ** इति शब्दोऽर्थात्मकः। **चतुरस्रमि**ति शोभनम्। **तमन्तरेणे**ति [1]वृक्षात्मानमन्तरेण। **तथात्वे ही**त्यादि यदि वृक्षात्मानमन्तरेणापि शिंशपा भवेत्। **अभिलाप** इति शब्दः। **प्रत्यक्षेणे**ति श्रोत्रेण। **कथमनयोरैक्यमि**ति। एकः शब्द आगत्य कर्णयोर्लगति, अर्थस्तु क्षितितलावलम्बी तथैव तिष्ठति। अतः कथमनयोस्तादात्म्यमित्यर्थः॥

(टि०) **विग्रहे** इति समासे तादात्म्यशब्दादिप्रयुक्ते **तच्छब्दस्य शब्द** एव वाच्यः, **तदर्थो** वेति शब्दार्थो वा। **यदि शब्द** इति तच्छब्दवाच्यश्चेच्छब्दः। **स्वस्ववाचके**ति आत्मानमात्मना ख्यापयेयुः, शब्दात्मकत्वादर्थानाम्। **अथ तदर्थ** इति तच्छब्दवाच्यश्चेदर्थः। **किञ्चे**ति अतीत-

[1] वृक्षमन्त° ल

कथानामुच्चारणमयुक्तं स्यात् । **नहीति** शिंशपाशब्दः **तमिति** वृक्षपदार्थमन्तरेण । **तथात्वे** इति अवृक्षत्वे । **स्वरूपमिति** शिंशपात्वं. **असाविति** शिंशपा । **कुम्भस्तम्भे**ति यदा स्तम्भः स्तम्भस्वरूप एव न स्यात् तदा पदार्थहानिरेव भवेत्, तस्याऽसत्त्वात्, खपुष्पवत् ।

तदुत्पत्तिपक्षेऽपि किं शब्दादर्थ उन्मज्जेत्, अर्थाद् वा शब्दः? प्राचिकविकल्पे कलशादिशब्दादेव तदर्थोत्पत्तेर्न कोऽपि सूत्रखण्डदण्डचक्रचीवरादिकारणकलापमीलनक्लेशमाश्रयेत् । प्रयोजनवाक्यमात्रादेव च तत्प्रसिद्धेः प्रकृतशास्त्रारम्भाभियोगोऽपि निरुपयोगः स्यात् । द्वितीये पुनरनुभवबाधनम्, अधररदनरसनादिभ्यः शब्दोत्पत्तिसंवेदनात् ।

બીજા પક્ષે તદુત્પત્તિ એટલે શબ્દથી અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ સ્વીકારો છો ? કે અર્થથી શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ સ્વીકારો છો ?

પહેલો વિકલ્પ– શબ્દથી અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહો તો કલશાદિ–ઘટાદિ શબ્દથી (તે શબ્દ બોલતાની સાથે જ) તે કલશાદિ પદાર્થની ઉત્પત્તિ થઈ જતાં દોરી, દંડ–ચક્ર, ચીથરું વિગેરે નિમિત્ત કારણોને એકઠાં કરવાનો પરિશ્રમ કોણ કરે ? અર્થાત્ કોઈ પણ એવો પરિશ્રમ કરે નહિ. તે જ રીતે પ્રસ્તુતમાં પણ પ્રયોજનપ્રતિપાદક વાક્યમાત્રથી જ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થઈ જશે. તો પ્રકૃતશાસ્ત્રના આરંભનો આગ્રહ– શાસ્ત્રરચનાની પ્રતિજ્ઞા પણ નિરુપયોગી થઈ જશે. અર્થાત્ શાસ્ત્ર રચવાની આવશ્યકતા જ નહિ રહે.

બીજો વિકલ્પ–અર્થથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહો તો અનુભવનો બાધ–વિરોધ છે, કારણ કે શબ્દની ઉત્પત્તિ હોઠ, જીભ, દાંત વિગેરેથી થાય છે, એ સર્વાનુભવ સિદ્ધ વાત છે. અર્થાત્ શબ્દની ઉત્પત્તિ પોતાના વાચ્ય અર્થથી થતી નથી. માટે તદુત્પત્તિ પક્ષ પણ સંગત નથી.

(टि०) **तदुत्पत्तीत्यादि** । **प्रयोजनेति** आदिवाक्यादेव वाच्यार्थप्रयोजनसिद्धेः । **तत्प्रसिद्धेरिति** प्रयोजनप्रसिद्धेः ।

वाच्य-वाचकभावपक्षोऽपि न क्षेमकारः । यतोऽसौ वाच्य-वाचकयोः स्वभावभूतः, तदतिरिक्तो वा भवेत्? आद्यभिदायां वाच्य-वाचकावेव, न कश्चिद् वाच्य-वाचकभावो नाम संबन्धः । द्वितीयभिदायां तु वाच्य-वाचकाभ्यामेकान्तेन भिन्नोऽसौ स्यात्, कथञ्चिद् वा? आद्यभेदे भेदत्रयं त्रौकते–किमयं नित्यः, अनित्यः, नित्यानित्यो वा इति? नित्यश्चेत्; संबन्धिनोरपि नित्यताऽऽपत्तिः, अन्यथा संबन्धस्याप्यनित्यत्वानुषङ्गात् तत्संबन्धिसंबद्धसम्बन्धस्वभावप्रच्युतेः । अथानित्यः; तदा सर्ववाच्यवाचकेष्वेकः, प्रतिवाच्यवाचकं भिन्नो वा? एकश्चेत्; तर्ह्येकस्मादेव शब्दादशेषपदार्थप्रतिपत्तिप्रसङ्गः । द्वितीयपक्षे तु किमसौ तत्र संबद्धोऽसंबद्धो वा भवेत्? असम्बद्धश्चेत्; तर्हि घटशब्दादपि पटप्रतीतिः स्यात्, पटशब्दाच्च घटप्रतीतिः, द्वयोरपि वाच्य-वाचकभावयोरुभयत्राविशेषात् । अथ सम्बद्धः; तादात्म्येन, तदुत्पत्त्या वा? न तावत् तादात्म्येन,

भेदपक्षकक्षीकारात् । नापि तदुत्पत्त्या । यतः किमयं वाच्योत्पत्तिकाले जायेत, वाचकोत्पत्तिकाले, युगपदुभयोरुत्पत्तिकाले, एकस्य प्रथममुत्पादेऽपि यदैव च द्वितीय उत्पद्यते तदैव वा ? नाद्यौ पक्षावक्षूणौ, द्वयाधारत्वेनास्यान्यतरस्याप्यसत्तायामुत्पत्तिविरोधात् । तार्तीयीकविकल्पे तु क्रमेणोत्पदिष्णवः पदार्थाः शब्दाश्च अवाच्या अवाचकाश्च भवेयुः । तुरीयपक्षे तु किमसौ वाच्य-वाचकाभ्यामेव सकाशादुल्लसेत्, अन्यत एव, अन्यतोऽपि वा ? आद्यकल्पनायाम्, अनाकलितसङ्केतस्यापि नालिकेरद्वीपवासिनः शब्दोच्चारणानन्तरमेव पदार्थप्रतीतिः स्यात्, तदानीमेव तस्योत्पादात् । अथोत्पन्नोऽप्यसौ सङ्केताभिव्यक्त एव वाच्यप्रतिपत्तिनिमित्तम् । ननु कार्य-कारणभावविशेष एवाभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जकभावः । तत्र चान्यतोऽपीति विकल्पप्रतिविधानमेव समाधानम् । अथान्यतः सङ्केतादेवायमुत्पद्यते; तदप्यवद्यम्, तदाधारधर्मस्यान्यत एवोत्पत्तिविरोधात् । न चैवं वाच्य-वाचकयोस्तदुत्पत्तिसम्बन्धोऽस्य कथितः स्यात् ।

વાચ્યવાચકભાવ પક્ષ પણ કલ્યાણકારક નથી, કારણ કે આ વાચ્યવાચકભાવ નામનો સંબંધ વાચ્યવાચકના સ્વભાવરૂપ છે ? કે વાચ્યવાચકથી ભિન્ન ? પહેલો વિકલ્પ એટલે કે–સ્વભાવરૂપ કહો તો વાચ્ય અને વાચકથી ભિન્ન–એવો કોઈ સંબંધ થશે નહિ, પરંતુ વાચ્યવાચક જ રહેશે. બીજો વિકલ્પ સ્વીકારો તો અમે પૂછીએ છીએ કે આ વાચ્યવાચકભાવ–સંબંધ વાચ્યવાચકથી એકાંત ભિન્ન છે? કે કથંચિત્ ભિન્ન છે? પહેલો વિકલ્પ એટલે એકાંત ભિન્ન છે, એમ કહો તો તે સંબંધ નિત્ય છે ? અનિત્ય છે ? કે નિત્યાનિત્ય ? એમ ત્રણ ભેદ–વિકલ્પ થાય છે. તેમાં નિત્ય કહો તો સંબંધીઓને પણ નિત્ય માનવા પડશે, અને એમ નહિ માનો તો સંબંધને પણ અનિત્ય માનવો પડશે, અન્યથા બે સંબંધીઓમાં સંબદ્ધ થઈને રહેવાનો એ સંબંધનો જે સ્વભાવ છે, તેની હાનિ થશે. માટે વાચ્યવાચકથી એકાન્ત ભિન્ન તેના સંબંધને નિત્ય કહી શકશો નહીં. અનિત્ય કહો તો સમસ્ત વાચ્યવાચકમાં તે અનિત્ય સંબંધ એક જ છે કે દરેક વાચ્યવાચકમાં ભિન્ન ભિન્ન છે? એક કહો તો એક જ શબ્દથી સમસ્ત પદાર્થમાં બોધનો પ્રસંગ આવશે. અર્થાત્ વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ એક હોઈ કોઇ એક ઘટ શબ્દનો સંબંધ સઘળા પદાર્થ સાથે માનવો પડશે. ઘટ શબ્દથી માત્ર ઘટ પદાર્થનો જ બોધ નહિ થાય. પરંતુ જગતના સમસ્ત પદાર્થોનો બોધ થશે. પણ એ તો અનુભવથી બાધિત હોવાથી સઘળા વાચ્યવાચકમાં એક સંબંધ છે, એમ કહી શકાય નહીં. દરેક વાચ્યવાચકમાં તે સંબંધ ભિન્ન ભિન્ન છે, એમ કહો તો તે સંબંધ દરેક વાચ્યવાચક સાથે સમ્બદ્ધ છે? કે અસમ્બદ્ધ? અસમ્બદ્ધ હોય તો ઘટ શબ્દથી પટની અને પટશબ્દથી ઘટની પ્રતીતિ થવી જોઇએ, કારણ કે ઘટ અને પટ એ બન્ને અર્થમાં વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધની અસમ્બદ્ધતા સમાન જ છે. સમ્બદ્ધ કહો તો તાદાત્મ્યરૂપે સમ્બદ્ધ છે ? કે તદુત્પત્તિરૂપે ? અહીં

१ धारस्य ध° मु अयं पाठः टिप्पणसंमतः

વાચ્યવાચકથી વાચ્યવાચકભાવ રૂપ સંબંધ એકાન્ત ભિન્ન છે, એ પક્ષ સ્વીકારેલ હોવાથી તાદાત્મ્ય પક્ષ સ્વીકારી શકાય નહિ. અને તદુત્પત્તિ પક્ષ પણ સંભવશે નહીં, કારણ કે આ સંબંધની ઉત્પત્તિ વાચ્યના ઉત્પત્તિકાલે થાય છે કે વાચકના ઉત્પત્તિકાલે થાય છે? કે એકી સાથે બન્નેના ઉત્પત્તિ કાલે થાય છે? કે એકની ઉત્પત્તિ થયા પછી બીજાની ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે? આમાં પહેલા બે પક્ષો દૂષિત જ છે. કારણ કે સંબંધ વાચ્ય અને વાચક એ બન્નેને આધારે હોવાથી બેમાંથી કોઈ એક ન હોય ત્યારે એની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. ત્રીજો પક્ષ પણ ઉચિત નથી કારણ કે અનુક્રમે ઉત્પન્ન થનારા પદાર્થ અને શબ્દ અવાચ્ય અને અવાચક થઈ જશે. અર્થાત્ અર્થની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે શબ્દ સાથેના સંબંધના અભાવે તે અવાચ્ય અને શબ્દની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે અર્થ સાથેના સંબંધના અભાવે તે અવાચક બની જશે. ચોથા પક્ષમાં એ સંબંધ વાચ્ય અને વાચકથી જ ઉત્પન્ન થાય છે? અથવા તે બન્નેથી ભિન્ન એવા અન્ય કારણે જ ઉત્પન્ન થાય? કે વાચ્ય, વાચક અને અન્યથી પણ? પહેલો વિકલ્પ માનો તો સંકેતને નહિ જાણનાર નાલિકેરના દ્વીપમાં રહેનાર પુરુષને શબ્દોચ્ચારણ થતાંની સાથે જ પદાર્થજ્ઞાન થવું જ જોઈએ. કારણ કે આ પક્ષમાં વાચ્ય અને વાચક એ બન્નેય વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધની ઉત્પત્તિમાં કારણ હોઈ મોજુદ છે, એટલે શબ્દ સંભળાય ત્યારે સંકેત વિના પણ શબ્દાર્થનું જ્ઞાન થઈ જવું જોઈએ.

शंका—વાચ્ય અને વાચકથી ઉત્પન્ન થાય કે તરત એ સંબંધ અર્થપ્રતિપાદક બનતો નથી પણ જ્યારે સંકેતથી એ સંબંધ અભિવ્યક્ત થાય છે ત્યારે જ અર્થનો પ્રતિપાદક બને છે.

समाधान—પણ કાર્યકારણ ભાવથી જુદો કોઈ અભિવ્યંગ્ય-અભિવ્યંજકભાવ તો નથી. એટલે સંકેતથી અભિવ્યક્તિ માનવામાં પણ સંકેતથી ઉત્પત્તિ માનવી જ પડે, અને એમ માનવાથી વાચ્યવાચક અને તેથી અન્ય એટલે સંકેતથી પણ તે સંબંધની ઉત્પત્તિ થઈ એમ માનવું પડે. અને એ માન્યતામાં તો ત્રીજા વિકલ્પનો જે ઉત્તર તે આ પક્ષનો પણ થઈ જશે.

માત્ર સંકેતથી જ એ વાચ્યવાચકભાવ રૂપ સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે—એમ કહેવું તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે વાચ્ય અને વાચક એ સંબંધરૂપ ધર્મના આધાર છે. એટલે તે આધારથી ભિન્ન એવા સંકેતમાત્રથી વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધની ઉત્પત્તિ ઘટે નહિ. કારણ કે એમ થાય તો એ સંબંધ તદુત્પન્ન—વાચ્યવાચકોત્પન્ન છે એમ કહેવાય નહીં.

(प०) **अन्यथा सम्बन्धस्याप्यनित्यत्वानुषङ्गा**दिति चेत् सम्बन्धिनौ नित्यौ न भवतः। **तत्सम्बन्धिसम्बद्धसंबन्धस्वभावप्रच्युते**रिति तौ च तौ सम्बन्धिनौ वाच्य-वाचकौ तत्सम्बद्धत्वलक्षणः सम्बन्धस्य स्वभावस्तस्य प्रच्युतिः । **तत्रे**ति वाच्य-वाचकयोः। **वाच्य-वाचकभावयो**रिति वाच्य-वाचकसम्बन्धयोः । **उभयत्राविशेषा**दिति उभयत्र घटे पटे चासम्बद्धत्वाविशेषात् । **अन्यतरस्याप्यसत्तायामि**ति । "द्विष्ठसम्बन्धसंवित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात्" । **अन्यतोऽपि**

वेति वाच्य-वाचकाभ्यामप्यन्यतोऽपि । **पदार्थप्रतीतिः स्यादि**ति वाच्यवाचकसम्बन्धस्य प्रतीति-र्भवेत् । **तदाधारधर्मस्ये**ति तौ वाच्य-वाचकावाधारो यस्येति विग्रहः ॥

(टी०) **यतोऽसावि**ति सम्बन्धः शब्दार्थयोः। **स्वभाव** इति अभिन्नः । **तदतिरिक्तो वे**ति भिन्नो वा। **असावि**ति सम्बन्धः । **अन्यथे**ति सम्बन्धिनोरनित्यतायाम्। **तत्सम्बधी**ति तौ च सम्बन्धिनौ च तत्सम्बन्धिनौ, तत्सम्बन्धिभ्यां यः सम्बद्धः [संबन्ध]स्वभावः तत्प्रच्य-वनात्तस्य भ्रंशात् । अथ च तैः सम्बन्धिभिः सह यः सम्बद्धसम्बन्धस्वभावः तस्य पतनात् । **असावि**ति सम्बन्धः । **तत्रे**ति पदार्थे । **भेदपक्षे**ति तावत्तादात्म्यमभिन्नभिदङ्गीकारे नाघटीति, न भिन्नपक्षे, सर्वथाभिन्नत्वात्, नालिकेरकपित्थवत् । अत्रापि प्राङ्गेन भिन्नप्रकारस्वीकारपरेण वरी-वर्त्यते । **तार्त्तीयीके**ति युगपदुभयोरुत्पत्तिकालस्वीकारात् क्रमोत्पत्तिविरोधः । **असावि**ति सम्बन्धः । **अन्यत** इति सङ्केतात् । **अन्यतोऽपी**ति सङ्केतात् । **अपि**शब्दाद्वाच्यवाचकाभ्यामपि सकाशात् । **अनाकलिते**ति नालिकेरद्वीपवासो नालिकेरमन्तरेण घटादिपदार्थसार्थं न मनुते, व्यवहारबाह्यत्वात्तस्य। **तदानीमि**ति तस्य वाच्यस्य दर्शन एव **तस्ये**ति सम्बन्धस्य ।

(टि०) **तदाधारस्ये**ति वाच्यवाचकाधारस्य **धर्म्मस्ये**ति सम्बन्धस्य । **अन्यत** इति सङ्केतात् ।

अथ सङ्केतसहकृताभ्यां वाच्यवाचकाभ्यामेष जायते इत्यर्थवानन्यतोऽपीति तृतीयः पक्षः कक्षीक्रियते । नन्वसौ सङ्केतः प्रतीते वस्तुनि विधीयेत, अप्रतीते वा ? न तावदप्रतीते, अतिप्रसङ्गसङ्गतेः । नापि प्रतीते, यतस्तत्क्षणिकत्वेन तदानीमेव खर-समीरसमीरिताम्भोधरध्वंसमध्वंसिष्ट इति कुत्र सङ्केतः क्रियेत ? अथ तत्समानजातीय-क्षणपरम्पराया विद्यमानत्वात् कथं न सङ्केतगोचरता तस्य ? तदसत् । न खल्व-प्रतीतं विद्यमानमपि शब्दगोचरीभूयमुपनेतुं शक्यम्, अतिप्रसक्तेः । यच्च प्रथमं प्रतीतम्, तत् तदानीमेव व्यतीतम् । एवं शब्दोऽपि गवादिः प्रतीतोऽप्रतीतो वा तत्र सङ्केत्येत इति प्राग्वद्दोषाः । सङ्केताभावे च कथं वाच्यवाचकभावोत्पादः ? स्तां वा ते शब्दार्थ-व्यक्ती क्षणिकत्वपराङ्मुखे, उत्पादयतां च सङ्केतसहकृते वाच्यवाचकभावम्, किन्तु न ते एव व्यवहारकालमनुगच्छतः— इत्यर्थान्तरे शब्दान्तरे च वाच्यवाचकभावोत्पत्तये सङ्केतान्तरं कर्तव्यम् । तथा च व्यवहाराभाव एव भवेत्, प्रतिवाच्यवाचकविशेषं सङ्केत-कर्तुरवश्यंभावाभावात् ।

સંકેતના સહકારથી વાચ્ય અને વાચક વાચ્યવાચકભાવ સંબંધને ઉત્પન્ન કરે છે એવા અર્થવાળો ત્રીજો પક્ષ સ્વીકારો તો-તમને પૂછીએ છીએ કે—આ સંકેત પ્રસિદ્ધ વસ્તુમાં કરાય છે ? કે અપ્રસિદ્ધ વસ્તુમાં ? અપ્રસિદ્ધમાં તો અતિ-પ્રસંગ હોઈ સંકેત થશે નહીં. અર્થાત્ દેશ અને કાલથી વ્યવહિત એવા અપ્રસિદ્ધ પદાર્થમાં પણ સંકેતનો પ્રસંગ આવતો હોઈ તેમ માનવું ઉચિત નથી.

---

१ ⁰धारस्य धर्मस्य इति टिप्पणसम्मतः मूलपाठः ।

साधारणम् । अथ साधारणमपि रूपमनुभूयते गौर्गौरिति । तदसाधीयः, शाबलेय-बाहुलेयादितीव्रतीव्रतरगोशब्दादिरूपविवेकेन तस्याप्रतिभासनात् । न च शाबलेयादि-रूपमेव साधारणम्, प्रतिव्यक्तिभिन्नरूपोपलम्भात् । यदि च सामान्याधार एव वाच्य-वाचकभावः, तदा न शब्दात् प्रवृत्तिः स्यात्, ज्ञानमात्रलक्षणत्वात् सामान्यार्थक्रियायाः, तस्याश्च तदैव निष्पन्नत्वात् ।

शंका— વ્યક્તિમાં નહીં પણ સામાન્યમાં જ સંકેત થાય છે. અને સામાન્ય જ વાચ્યવાચકભાવનું અધિકરણ છે. અર્થાત્ સામાન્યમાં વાચ્યવાચકભાવ છે વિશેષમાં નહીં. નિત્ય હોવાથી સામાન્ય કાલાન્તરમાં ટકી રહેવા સમર્થ છે અને તે વ્યક્તિનિષ્ઠ હોવાથી બધી વ્યક્તિઓમાં અનુગત થવા પણ સમર્થ છે.

समाधान— તમારું આ કથન મનીષીને માન્ય થાય તેમ નથી. કારણ કે જગતમાં કોઈ સામાન્ય નામનો પદાર્થ જ નથી.

शंका— પ્રતિભાસ-પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિનો વિષય હોવા છતાં 'સામાન્ય નથી' એવું કેમ કહી શકાય ?

समाधान-સામાન્યનો પ્રતિભાસ જ અસિદ્ધ હોઈ પ્રતિભાસના બળે તેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ નથી. કારણ કે દર્શન-નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમાં તો સ્પષ્ટ-પણે અસાધારણ-વિશેષરૂપ જ જણાય છે, પરંતુ સાધારણ-સામાન્ય જણાતું નથી.

शंका-આ ગાય છે, આ ગાય છે, એ પ્રમાણે સામાન્યરૂપનો પણ પ્રતિભાસ છે. તો તેનો પ્રતિભાસ નથી એમ કેમ કહેવાય ?

समाधान-આ કથન બરાબર નથી. કારણ કે શાબલેય, બાહુલેય આદિ ભિન્ન ભિન્ન ગોવ્યક્તિઓ અને તીવ્ર, તીવ્રતર આદિ શબ્દ-વ્યક્તિઓથી ભિન્ન એવા સામાન્યનો તો પ્રતિભાસ નથી. અર્થાત્ અર્થ કે શબ્દ વ્યક્તિઓનો જ પ્રતિ-ભાસ છે, તેમના સાધારણ રૂપનો તો પ્રતિભાસ નથી.

शंका-શાબલેયાદિ જે રૂપ દેખાય છે તે જ તો સામાન્ય છે.

समाधान-ના. એમ ન કહી શકાય, કારણ કે પ્રતિવ્યક્તિમાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપે શાબ-લેયાદિ દેખાય છે. અને સામાન્ય તો બધી વ્યક્તિમાં એક જ હોવું જોઈએ. વળી, જો વાચ્યવાચકભાવનો આધાર સામાન્યને માનવામાં આવે તો શબ્દ સાંભ-ળીને પ્રવૃત્તિ થશે નહીં. કારણ કે સામાન્યની અર્થક્રિયા માત્ર પોતાનું જ્ઞાન કરાવવું તે જ છે. અને તે જ્ઞાન તો શબ્દ સાંભળતાં થઈ જ ગયું છે. તો પછી પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થશે ?

(प०) **तदैव निष्पन्नत्वादिति** तदैव ज्ञानमात्रे ।

(टि०) **तदेवेति** सामान्यम् । **कालान्तरेति** विशेषभावाधिगामुत्रम् । सामान्यं हि नित्यं कालान्तरे व्यक्तिगामुकं च । **सामान्यस्येति** सामान्यं न मन्यन्ते बौद्धाः, केवलविशेषाङ्गीकारात् । **तथाहीत्यादि** । **दर्शन** इति निर्विकल्पकप्रत्यक्षे, प्रत्यक्षविषयस्य विविक्तपरस्परनिरपेक्षस्वलक्षणस्य तथागतैः प्रतिपन्नत्वात् । **अथ साधारणमिति** । प्रथमसामान्यदर्शने लोकव्यवहारोक्तौ वा ।

विवेकेनेति विशेषरूपपरिज्ञानेन । **तस्ये**ति साधारणस्य । **प्रतिव्यक्ती**ति व्यक्तौ व्यक्तौ श्वेतकृष्णरक्तरूपादिप्राप्तेः । **प्रवृत्ति**रिति वाहदोहादिका क्रिया। **ज्ञानमात्रे**ति सामान्यं ज्ञानमात्रं न त्वर्थक्रियासाधकम्, विशेषः क्रियाहेतुर्जैनैरप्यभ्युपगतः । **तस्या** इति सामान्यार्थक्रियायाः । **तदैवे**ति प्रथमगवादिदर्शनसमये वस्त्वनिश्चये ।

अथापि सामान्यविशेषोभयाधारोऽसौ स्यात्, तदाऽपि तदेव दूषणम्– "प्रत्येकं यो भवेद् दोषो द्वयोर्भावे कथं न सः ?" इति वचनात् । अथ कथमिदं भवेत् ? न हि स्वतन्त्रौ सामान्यविशेषौ तदधिकरणमभिदध्महे, किन्तु तदुभयात्मकत्वेन जात्यन्तररूपं प्रत्यक्षप्रतीतिसिद्धं कथञ्चिदनुगमव्यावृत्तिमद् वस्तु-- इति चेत् । तदिदमपूर्वं किमपि कपटनाटकपाटवप्रकटनम्, सामान्यविशेषोभयात्मकत्वस्य दुर्धरविरोधानुबन्धदुर्गन्धत्वात् ।

एतेनैव च कथञ्चिद्भेदनित्यानित्यत्वपक्षावपि प्रतिक्षिप्तौ लक्षयितव्यौ ।

तद् नाऽऽदिवाक्यं साक्षात्प्रयोजनं जल्पितुमलम् । न हि शब्दाः श्वपाका इव वराकाः स्वलक्षणब्राह्मणं क्षणमपि स्प्रष्टुमर्हन्ति, विकल्पशिल्पिकल्पितार्थमात्रगोचरत्वात् तेषाम् । विकल्पानां चोत्प्रेक्षालक्षणव्यापारपर्यवसितत्वात् । तदुक्तम्–

"विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाः शब्दयोनयः ।
कार्यकारणता तेषां नार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यपि ॥"

शंका–તો પછી વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયમાં રહે છે–એમ માનીએ તો ?

समाधान–એમ માનો તો–'પ્રત્યેકમાં જે દોષ તે બન્નેમાં કેમ ન હોય ?' એ વચન પ્રમાણે સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને પક્ષના દૂષણો પ્રાપ્ત થશે.

शंका–જો વૈશેષિકને સંમત પરસ્પર સ્વતન્ત્ર એવાં સામાન્ય અને વિશેષ વાચ્યવાચકભાવ સંબંધનો આધાર ન હોય. પરંતુ સામાન્યવિશેષાત્મક અર્થાત્ સામાન્ય અને વિશેષનું તાદાત્મ્ય ધરાવનાર એક જૂદી જાતિની વસ્તુને– અનુવૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિ એ બન્ને રૂપો ધરાવનાર વસ્તુને જ–જો વાચ્યવાચક સંબંધનો આધાર માનવામાં આવે તો પછી પૂર્વોક્ત દોષો કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે ?

समाधान–આ વળી તમે કોઇ નવીન કપટ નાટક રચવાની તમારી કુશળતાનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું. કારણ કે સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયનું તાદાત્મ્ય ધરાવે એવી વસ્તુ માનવામાં જે વિરોધની દુર્ગન્ધ છે તેનું નિવારણ શક્ય નથી. અર્થાત્ પરસ્પર વિરોધી એવા સામાન્ય અને વિશેષનું વસ્તુમાં તાદાત્મ્ય સંભવતું નથી. અને આ જ કારણે કથંચિત ભેદ અને અભેદ પક્ષ, અને કથંચિત્ નિત્ય અને અનિત્ય પક્ષ–એ બન્ને પક્ષો પણ દૂષિત થઈ ગયા એમ સમજી લેવું.

આ પ્રકારે આદિવાક્ય સાક્ષાત્ પ્રયોજનને કહેવાને સમર્થ નથી' એ વસ્તુ સિદ્ધ થઈ. ખરી વાત તો એ છે કે–ચાંડાલની જેવા ગરીબ બિચારા શબ્દો

સ્વલક્ષણ-વસ્તુ-વિશેષરૂપ બ્રાહ્મણને ક્ષણમાત્ર પણ સ્પર્શ કરી શકે એમ છે જ નહીં. કારણ કે-શબ્દો વિકલ્પરૂપી શિલ્પીએ કલ્પેલ અર્થને જ વિષય કરે છે, અને વિકલ્પો તો ઉત્પ્રેક્ષારૂપ વ્યાપારમાં પર્યવસાન પામે છે, અર્થાત્ વિકલ્પો ઉત્પ્રેક્ષા સિવાય કશું જ કરી શકતા નથી. કહ્યું પણ છે—"શબ્દો વિકલ્પરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને વિકલ્પો શબ્દરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કે-શબ્દો અને વિકલ્પોનો પરસ્પર કાર્યકારણભાવ છે. પરંતુ શબ્દો અર્થને સ્પર્શ કરતા નથી, અર્થાત્ અર્થ-બાહ્ય વસ્તુ સાથે શબ્દનો કશો જ સંબંધ નથી."

(प०) **असावि**ति वाच्य-वाचकभावः ।

उत्प्रेक्षालक्षणव्यापारपर्यवसितत्वादिति आरोपलक्षणव्यापारपर्यवसितत्वात् ।

(टि०) **असावि**ति वाच्यवाचकभावसम्बन्धः । **तदेवे**ति यत्सामान्याधारे दूषणं विशेषाधारे तदेव, सामान्यविशेषोभयाधारे [1]च तदेव । **स्वतन्त्रावि**ति परस्परनिरपेक्षौ स्वच्छन्दावित्यर्थः । **तदधिके**ति वाच्यवाचकभावसम्बन्धाधिकरणं **नाभिदध्महे** न प्रतिपादयामः वैशेषिकादिवत् । **तदुभये**ति सामान्यविशेषात्मकत्वेन न केवलं सामान्यम्, न केवला विशेषाः । अत एव जात्यन्तरम्, सामान्यस्य विशेषाणां चानुभवात् प्रत्यक्षसिद्धम् । **कथञ्चिदि**ति अयं घट इत्यनुगमः, घटः पटाद् व्यावृत्त इति व्यावृत्तिः, तद्वत् ।

विकल्पशिल्पीति शिल्पी मलिनजातीयः कारुरिति साभिप्रायम् । शिल्पी हि पदार्थं रचयति । **तेषामि**ति शब्दानाम् ।

§ ४ तदेतदखिलमनिलाऽऽन्दोलिताऽर्कतूलतरलम् । यत एवं वदतस्ते किमादिवाक्योपक्षेपप्रतिक्षेपः काङ्क्षितः ? किं वा कारणान्तरं किमपि तत्करणेऽस्तीति विवक्षितम् ? नाद्यः पक्षः; तत्र तत्र तावकैस्तस्य करणात् । नाप्युत्तरः; तस्य कस्यचिदसत्त्वात् ।

§ ४ જૈન-હે બૌદ્ધ ! તમારું આ સમસ્ત કથન પવનથી ઉડાડેલ આકડાના રૂની જેમ અસ્થિર છે, અર્થાત્ તેથી કશું સિદ્ધ થશે નહીં. કારણ કે આ બધું કહેવામાં તમારી શું એવી આકાંક્ષા છે કે આદિવાક્યની રચનાનો તિરસ્કાર-વિરોધ કરવો અથવા આદિવાક્યની રચનામાં બીજું કાંઈ કારણ તમને ઇષ્ટ છે ? તમારા આચાર્યોએ પણ તે તે ગ્રંથમાં આદિવાક્યની રચના કરેલ હોવાથી પહેલો પક્ષ યુક્ત નથી. અને આદિવાક્યની રચનામાં કાંઈ બીજું કારણ ન હોવાથી, બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી.

(टि०) **तदेतत्** सकलं निष्फलम्, कथञ्चित्तादात्म्यस्य शब्दार्थयोः स्वीकारात् । नात्र विरोधावरोधः । मोदको[2]पलकरवालाद्युच्चारणमात्रेऽपि वदनपूरणचूरणपाटनाद्युपपातः स्यात् । स च न दृश्यतेऽतो

१ °रे तदे° मु । २ °काचल° मु ।

भेदः । मोदकाद्युच्चारणेन 'पदार्थप्रतीत्याऽभेदः । अथानेकार्थत्वाच्छब्दानां कथं प्रतिनियतपदार्थप्रत्यय इति चेत्; विवक्षातो हि शब्दानां प्रवृत्तिर्न तु स्वच्छन्दतः । अपि च यदि न कश्चित्सम्बन्धः, तत् परमाणुरित्युक्ते स्वलक्षणं कथमभ्युपगम्यते सौगतैः ? वेद्यवेदकभावादिति चेत्; वाच्यवाचकभावात् शब्दार्थयोरपि प्रत्ययः स्यात् । विस्तरो न्यायावतारादवसेयः । सूरयस्तु भङ्ग्यन्तरेण उत्तरयाम्नकुः ।

यत एवमित्यादि । **किं वे**ति आदिवाक्यकरणे आचार्यकल्पितप्रयोजनादन्यत् कारणमस्तीति ते वक्तुमिष्टम् । **तस्ये**ति आदिवाक्यस्य । **नापि तस्ये**ति कारणान्तरस्य ।

§ ५ अथास्त्येव प्रयोजनार्थिप्रवृत्तिनिमित्तार्थसंदेहोत्पादनं तत् । तथाहि–प्रेक्षितप्रयोजनवाक्यानां प्रयोजनार्थिनां तदुपदर्शितप्रयोजनभावाभावपरामर्शपरः संशयः समाविर्भवति । ततोऽपि च संशयतः सस्यसंपत्त्यादिफलं कृष्यादौ कृषीवला इव ते तत्र प्रवर्तन्ते–इति चेत् । तदप्राज्यम्, प्रयोजनवाक्योपन्यासात् प्रागप्यस्य साधकबाधकप्रमाणाभावेन भावात् । अथ तदाऽसौ प्रयोजनसामान्ये सत्त्वासत्त्वाभ्यां संशयः, प्रमातारश्च प्रायः प्रयोजनविशेषार्थिन एव–इति तद्विषयसंशयोत्पादनाय युक्तमेवेदमिति चेत् । न, अस्यापि प्रागेव भावात् । तथाहि–प्रमाता शास्त्रमात्रमप्यालोक्याऽनुभूतप्रयोजनविशेषेण शास्त्रेणाऽस्य वर्णपदवाक्यकृतं साधर्म्यमवधार्य च किमिदमपि सप्रयोजनम्, अप्रयोजनं वा ? सप्रयोजनमपि किमस्मदभिमतेन तेन तद्वत्, किं वान्येन ? –इत्यादि वाक्यालोकनं विनापि संदिग्धे । अपि च, त्वन्मते न ध्वनिरर्थाभिधानधुरां दधाति । तत्कथं प्रयोजनविशेषविषयसंदेहोत्पादनेऽपि प्रत्यलः स्यात् ? ॥

§ ५ शंका–આદિવાક્યની રચનામાં તમે જણાવેલ કારણથી જૂદું જ કારણ છે. અને તે છે–અર્થસંદેહ ઉત્પન્ન કરવો, જે પ્રયોજનાર્થી પુરુષની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્ત બને છે. તે આ પ્રમાણે–પ્રયોજન બતાવનાર આદિવાક્ય જોઈને પ્રયોજનાર્થી પુરુષોને આદિવાક્ય દ્વારા પ્રતિપાદિત પ્રયોજન વિષે 'પ્રયોજન છે કે નહિ' એવો સંશય ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે સંશયથી પ્રયોજનાર્થીઓ ગ્રન્થમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. કૃષિ–ખેતીનું ફળ ધાન્યની સંપત્તિ છે. એ ફળ નિષ્પત્તિમાં સંશય છતાં જેમ ખેડુત ખેતીમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ આદિવાક્યથી પ્રયોજનસિદ્ધિમાં સંશય છતાં પ્રવૃત્તિ થશે.

समाधान–એ સંગત નથી. કારણ કે પ્રયોજન વાક્યના ઉપન્યાસ–સ્થાપન પહેલાં પણ સાધકબાધકપ્રમાણનો અભાવ હોવાથી પ્રયોજન વિષે સંશય છે જ.

शंका–આદિવાક્યના ઉપન્યાસ પહેલાં સામાન્ય પ્રયોજન વિષે સંદેહ હોય છે, પણ પ્રમાતા પુરુષ તો પ્રાયઃ વિશેષ પ્રયોજનના અર્થી હોય છે. આથી વિશેષ પ્રયોજન વિષે સંદેહ ઉત્પન્ન કરવા માટે આદિવાક્યની રચના યોગ્ય જ છે.

समाधान–ના, કારણ કે વિશેષ પ્રયોજન વિષે પણ સંદેહ પ્રથમથી જ થઈ શકે છે. તે આ પ્રમાણે–પ્રમાતા શાસ્ત્રમાત્ર જોઈને, પૂર્વે અનુભવેલ પ્રયોજન-

વિશેષવાળા શાસ્ત્રની સાથે વર્ણકૃત, પદકૃત અને વાક્યકૃત સાધર્મ્ય—સાદૃશ્યનો નિશ્ચય કરીને 'આ શાસ્ત્ર પ્રયોજનવાળું છે, કે નથી ?' 'વળી પ્રયોજનવાળું હોય છતાં પણ અમોને ઇષ્ટ એવાં પ્રયોજનવાળું છે, કે કોઈ બીજા પ્રયોજનવાળું છે ?' આ પ્રમાણે આદિવાક્ય જોયા વિના જ સંદેહ થઈ શકે છે. અને એ સંદેહથી તેમાં પ્રવૃત્તિ પણ કરી શકે છે. વળી, તમારા મતે શબ્દ અર્થનું કથન કરી શકતો નથી, તો પછી પ્રયોજનવિશેષવિષયક સંદેહ ઉત્પન્ન કરવાને કઈ રીતે સમર્થ થઇ શકશે ?

प०) **संशयः** [1]**समाऽऽविर्भवती**ति । अर्थसंशयोऽपि प्रवृत्त्यङ्गं अनर्थसंशयोऽपि निवृत्त्यङ्गम् । **अस्ये**ति प्रयोजनभावाभावस्य । **अस्मदभिमतेन तेन तद्वदि**त्यत्र **तेने**ति प्रयोजनेन तद्वदिति प्रयोजनवत् । **संदिग्धे** इति संदेहं कुरुते । **प्रत्यलः स्यादि**ति ध्वनिः ।

(टि०) **तदि**ति कारणान्तरम् । **प्रेक्षिते**ति शास्त्रान्तरे विलोकितादिवाक्यानाम् । **तदुपे**ति तेनादिवाक्येनोपदर्शितम् । **तत्रे**ति शास्त्रे । अर्थसंशयः प्रवृत्त्यङ्गम्, अनर्थसंशयस्तु निवृत्त्यङ्गम् । **प्रयोजने**त्यादि । **अस्ये**ति संशयस्य । **असावि**ति संशयः । **सत्त्वे**ति अस्ति नास्ति वेति सन्देहः । **तद्विषये**ति प्रयोजनगोचरसन्देहोत्पादनाय । **इदमि**ति आदिवाक्यम् । **अस्यापी**ति एवंविधस्यापि संशयस्य । **प्रमाते**त्यादि । **अस्ये**ति शास्त्रस्य । **साधर्म्यमि**ति समानताम् । **अस्मदि**ति विशेषशास्त्रेण सह । **तद्वदि**ति प्रयोजनवत् । **सन्दिग्धे** इति सन्देहं कुरुते ।

§६ अर्चटश्चर्चचतुरः पुनराह—इह प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्याप्ता । ततो यद् निष्प्रयोजनम्, न तत् तैरारम्भणीयम् । यथा काकदन्तपरीक्षा । तथा चैतत्— इति शास्त्रारम्भप्रतिषेधाय प्रयुज्यमानाया व्यापकानुपलब्धेरसिद्धतोद्भावनार्थमादिवाक्यं कर्तव्यमिति ।

§७ तदप्यनुपपन्नम्, वाक्यस्य प्रमाणत्वेनाऽनवस्थिततया प्रयोजनविशेषसद्भावप्रकाशनसामर्थ्यशून्यत्वात् तदसिद्धिमुद्भावयितुमपर्याप्तत्वात् ॥

§६ अर्चट–અહીં ચર્ચામાં ચતુર અર્ચટ કહે છે કે—આ સંસારમાં બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનથી વ્યાપ્ત છે. અર્થાત્ જે જે બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિનો વિષય હોય તે સપ્રયોજન હોય. તેથી 'જે પ્રયોજનરહિત હોય તે કાર્યનો બુદ્ધિમાન પુરુષો આરંભ કરતા નથી, જેમ કે—કાગડાના દાંતની પરીક્ષા. આ શાસ્ત્ર પણ પ્રયોજન વિનાનું છે, માટે તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી નહીં' એ પ્રમાણે જ્યારે વ્યાપકાનુપલબ્ધિનો પ્રયોગ કરવામાં આવે એટલે કે વ્યાપક પ્રયોજનનો અભાવ કહેવામાં આવે ત્યારે તેની અસિદ્ધતા બતાવવા માટે આદિવાક્યની રચના કરવી જોઇએ. અર્થાત્ 'આ શાસ્ત્રનો આરંભ ન કરવો જોઇએ, કારણ કે—તે પ્રયોજન રહિત છે.' આ પ્રકારના અનુમાનમાં 'કારણ કે તે પ્રયોજનરહિત છે' એ હેતુ વ્યાપકની અનુપલબ્ધિરૂપ છે, અર્થાત્ 'શાસ્ત્રારંભ' એ વ્યાપ્ય છે, અને 'પ્રયોજન' એ વ્યાપક છે. એટલે 'પ્રયોજનનો અભાવ' એ વ્યાપકની અનુપલબ્ધિ થઇ. આ પ્રકારની વ્યાપકાનુપલબ્ધિ એ હેતુ નથી પણ અસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે, એમ

१. °यः समा° मु ।

સિદ્ધ કરવા માટે આદિવાક્યનો પ્રયોગ કરવો એમ અર્ચટ માને છે, કારણ કે આદિવાકયમાં ગ્રન્થારંભનું પ્રયોજન નિરૂપાતું હોઈ પ્રયોજનનો અભાવ છે એમ કહી શકાય નહીં.

§જૈન–અર્ચટનું ઉપરોક્ત કથન પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે બૌદ્ધમતે તે આદિ-વાક્ય પોતે જ પ્રમાણરૂપે નિશ્ચિત ન હોવાથી પ્રયોજનવિશેષના સદ્ભાવને જણાવવામાં અસમર્થ હોઈ વ્યાપકાનુપલબ્ધિની અસિદ્ધતા બતાવી શકે નહીં.

(પ૦) **व्यापकानुपलब्धेरि**ति इह प्रतिषेध्यमारम्भणीयम्, तस्य व्यापकं प्रयोजनवत्त्वम् तस्यानुपलब्धिः निष्प्रयोजनत्वादिति हेतुनोक्ता ।

तदसिद्धिरि(मि)ति व्यापकानुपलब्धेरसिद्धः(द्धिम्) ।

(टि०) **तथा चे**ति निःप्रयोजनम् । **एतदि**ति प्रकृतशास्त्रम् । **व्यापके**ति इह प्रतिषेध्य[1]-मारम्भणीयत्वम्, तस्य व्यापकं प्रयोजनवत्त्वम्, तस्यानुपलब्धिर्निःप्रयोजनत्वादितिहेतुनोक्ता । व्यापकं निवर्त्तमानं हि व्याप्यमादाय निवर्त्तते । प्रयोजनवत्त्वं च व्यापकम् । तन्निवर्त्तने आदिवाक्यस्यापि वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । **आदिवाक्यमि**ति । तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणसम्बन्धविकलतया आदिवाक्यस्याप्रामाण्यं सर्वसौगतसम्मतमेव । अतः प्रमाणरहितमप्यादिवाक्यं विज्ञेयम् । **वाक्यस्ये**त्यादि । **प्रमाणे**ति प्रामाण्येन निश्चयाभावात् । **तदसिद्धिमि**ति व्यापकानुपलब्ध्यसिद्धिमपि ।

§ ८ रामटस्तु प्रकटयति–यद्यपीदं वाक्यमप्रमाणत्वात् प्रयोजनोपस्थापनाद्वारेण निष्प्रयोजनत्वसाधनमसिद्धं विधातुमधीरम् तथापि विदग्धं संदिग्धं कर्तुम् । संदिग्धासिद्धमपि च साधनमगमकमेव । यथा समुच्छलद्धवलधूलिपटलं धूमत्वेन संदिह्यमानं धनञ्जयस्येति ।

§ ९ तदप्यशस्तम्, अनुपन्यस्तेऽपि प्रयोजनवाक्येऽनुभूतपूर्वप्रयोजनविशेषशास्त्रान्तरसाधर्म्यदर्शनेन शास्त्रमात्रादपि निष्प्रयोजनत्वगोचरसंदेहस्य सद्भावात् ।

§૮ रामट–આ વિષે રામટનું કહેવું છે કે–જો કે આદિવાક્ય સ્વયં અપ્રમાણ હોવાથી પ્રયોજનને સિદ્ધ કરીને પ્રયોજનનો અભાવ બતાવનાર હેતુને અસિદ્ધ કરવા ભલે અસમર્થ હોય, પણ હેતુને સંદિગ્ધ કોટિમાં મૂકવા તો સમર્થ છે જ. અને તેથી અસિદ્ધ નહિ પણ સંદિગ્ધાસિદ્ધ તો થશે જ. અને તેથી એ સાધ્યનો ગમક નહિ બને. જેમ કે–આકાશમાં ઊછળતા શ્વેત ધૂળના સમૂહ વિષે ધૂમનો સંદેહ થાય તો તે જેમ અગ્નિનું અનુમાન કરાવી શકતો નથી, તેમ અહીં વ્યાપકાનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ સંદિગ્ધાસિદ્ધ હોઇ તે પણ સાધ્યનો અગમક છે. અર્થાત્ અર્ચટને મતે આદિવાક્યની રચના વ્યાપકાનુપલબ્ધિને અસિદ્ધ હેત્વાભાસ બતાવવા તો રામટને મતે તેને સંદિગ્ધાસિદ્ધ હેત્વાભાસ સિદ્ધ કરવા માટે છે.

§ ૯ રામટનું ઉપર્યુક્ત કથન પણ અપ્રશસ્ત છે. કારણ કે આદિવાક્ય કરેલ ન હોય તો પણ પૂર્વે અનુભવેલ પ્રયોજનવિશેષવાળાં બીજા શાસ્ત્રોનું પ્રકૃતશાસ્ત્રમાં

१ °ध्यमानमा° मु ।

સાધર્મ્ય જોઈને શાસ્ત્રમાત્રના દર્શનથી શાસ્ત્રની નિષ્પ્રયોજનતા વિષે સંદેહને અવકાશ રહે જ છે.

(टि०) – **साधनमि**ति हेतुम्। **अगमकमि**ति अनिश्चायकम्। **धनञ्जयस्ये**ति वक्तुः। तदपीत्यादिनोत्तरयति जैनः।

§ १० ननु यद्येवमादिवाक्यं पराक्रियते, न तर्हीदं भवद्भिरपि कर्तव्यमिति चेत्। नैवम्। कर्तव्यं च तं प्रति, यो नान्यथा प्रयोजनं विदाञ्चकार, वाच्यवाचकोत्पत्तिसमयसम्भूष्णुशक्तिस्वभावस्याऽबाधिततथाऽनुभवेन चित्रज्ञानरूपस्पष्टदृष्टान्तावष्टम्भेन च कृतविरोधपरिहारत्वाद् नित्यानित्यस्य वाच्यवाचकाभ्यां कथञ्चिद्भिन्नस्य सामान्यविशेषोभयस्वभाववस्तुगोचरोपरचितसङ्केताभिव्यक्तस्य वाच्यवाचकभावसम्बन्धस्य बलेन शब्दानामर्थस्य प्रतिपादकत्वं प्रतिपद्य प्रामाण्यं चाङ्गीचकार। एतच्च यथास्थानं समर्थयिष्यते। यः पुनरन्यथाऽपि प्रयोजनमजानाद्, यश्च न शब्दविशेषं प्रमाणत्वेनाऽमंस्त, तौ प्रति न कर्तव्यं च–इत्यनेकान्तो विजयते ॥१॥

§૧૦ शंका– આ રીતે જો તમે પણ આદિવાક્યનું ખંડન કરો છો તો તમારે પણ આદિવાક્યની રચના કરવી ન જોઈએ.

समाधान–એમ નથી. જે પુરુષ બીજી રીતે પ્રયોજન જાણી શકતો નથી અને જે શબ્દનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારે છે તેને માટે આદિવાક્યની રચના જરૂરી છે. શબ્દ અને અર્થના વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધના બળથી જ્યારે શબ્દને અર્થનો પ્રતિપાદક માનવામાં આવે છે, ત્યારે શબ્દપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર થાય છે. વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધ એ વાચ્ય અને વાચકની શકિતરૂપ છે. અને તે શકિત જ્યારે વાચ્ય અને વાચક ઉત્પન્ન થતા હોય છે ત્યારે જ ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે. વળી એ સંબંધ નિત્યાનિત્ય છે. એની નિત્યાનિત્યતાનો અનુભવ અબાધિત છે, કારણ કે ચિત્રજ્ઞાનમાં બે વિરોધી ધર્મોનો અનુભવ સ્પષ્ટપણે થયેલો છે અને તેથી વિરોધનો પરિહાર થઈ જાય છે. એ સંબંધ વાચ્ય અને વાચકથી કથંચિત્ ભિન્ન છે. સામાન્યવિશેષાત્મક વસ્તુ વિષે શબ્દનો જે સંકેત કરવામાં આવે છે તેથી તે વાચ્યવાચકભાવ સંબંધની અભિવ્યકિત થાય છે. આ બધી બાબતોનું યથાસ્થાને સમર્થન કરવામાં આવશે.

પણ જે પુરુષ આદિવાક્ય વિના પણ પ્રયોજન જાણતો હોય, તથા જે પુરુષ શબ્દવિશેષને પ્રમાણ માનતો ન હોય, તે બન્ને માટે આદિવાક્યની રચના આવશ્યક નથી. આ રીતે અનેકાન્તવાદ વિજયવંત થાય છે. અર્થાત્ આચાર્યનો આદિવાક્ય કરવું જ જોઈએ એવો ઐકાન્તિક આગ્રહ નથી પણ પ્રતિપાદ્યની યોગ્યતા જોઈ કરવું કે ન કરવું એવો અનેકાન્ત તેમને ઈષ્ટ છે.

सारांश–બૌદ્ધો શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ સ્વીકારતા નથી, તેથી આદિવાક્ય પ્રયોજનનું પ્રતિપાદન કરી શકે છે એમ માનતા નથી, તેથી ધર્મોત્તરાનુસારીએ એવો પક્ષ ઉપસ્થિત કર્યો છે કે- પ્રયોજનનું પ્રતિપાદન કરવું એ આદિ

વાક્યનું પ્રયોજન નથી, પણ પ્રયોજન વિષયક શંકા ઉપસ્થિત કરવી એ જ આદિવાક્યનું કાર્ય છે. અને એટલા માટે જ આદિવાક્યની રચના છે, એટલે આદિવાક્ય શંકા ઉપસ્થિત કરશે, અને તેથી સંશય હોવા છતાં જેમ ખેડૂતો ખેતીમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ સંશયદ્વારા શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ થશે. એમ તેઓનું માનવું છે. જ્યારે આચાર્ય તેમને જવાબ આપે છે કે આદિવાક્ય વિના પણ સંશયનો સંભવ છે જ. વળી, ધર્મોત્તરાનુસારીના મતે શબ્દ અર્થનું પ્રતિપાદન કરી શકતો નથી તો સંશયોત્પત્તિ કઈ રીતે કરી શકશે?

'આ શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવી, કારણ કે–તેનું કંઈ પ્રયોજન નથી'–આ પ્રકારની વ્યાપકાનુપલબ્ધિ કોઈ ઉપસ્થિત કરે, ત્યારે એ વ્યાપકાનુપલબ્ધિને અસિદ્ધ કરવી એ આદિવાક્યનું પ્રયોજન છે–એમ અર્ચટ માને છે. પણ એ આદિવાક્ય પ્રમાણરૂપ ન હોવાથી વ્યાપકાનુપલબ્ધિની અસિદ્ધિ કઈ રીતે સિદ્ધ કરી શકશે? એવો આચાર્યે ઉત્તર આપ્યો.

શમટનું કહેવું એવું છે કે આદિવાક્ય સ્વયં પ્રમાણરૂપ ન હોઈ, ભલે વ્યાપકાનુપલબ્ધિને અસિદ્ધ ન કરી શકે, પણ તે હેતુને સંદિગ્ધાસિદ્ધ તો કરશે જ, આથી તે હેતુ શાસ્ત્રમાં થતી પ્રવૃત્તિને સર્વથા રોકી નહીં શકે. આના ઉત્તરમાં આચાર્યે જણાવ્યું છે કે આદિવાક્ય વિના પણ પ્રયોજન વિષે સંદેહ થઈ શકે છે. તો તે-સંદેહ માટે આદિવાક્યની શી જરૂર છે?

शंका–આદિવાક્ય વિના પણ સંદેહ હોય તો પછી આદિવાક્ય શા માટે?

समाधान-જે આદિવાક્ય વિના પ્રયોજન જાણી શકતો ન હોય, અને શબ્દ તથા અર્થનો સંબંધ માનવા સાથે જેને પ્રમાણ માનતો હોય, તેને માટે આદિવાક્ય કરવું જોઈએ. પણ જે આદિવાક્ય વિના પણ પ્રયોજન જાણી શકતો હોય, તથા જે શબ્દને પ્રામાણિક માનતો ન હોય તે બન્નેને માટે આદિવાક્ય નિરર્થક છે. એટલે કે આદિવાક્યની રચના શિષ્યાદિની યોગ્યતા જોઈ કરવી કે ન કરવી–એવો અનેકાંત જૈનસંમત છે. ૧.

(प०) **विदाञ्चकारे**ति यः प्रामाण्यं चाङ्गीचकारेति वाक्यसमन्वयः ।

शक्तिस्वभावस्येति शक्तिविशेषस्य । **चित्रज्ञानरूपस्पष्टदृष्टान्तावष्टम्भेने**ति । सौगताभिमतेन यथैकस्मिन् चित्रपटे नानावर्णसङ्करेऽपि न ज्ञानविरोधः । **अङ्गीचकारे**ति शब्दानामेव ॥१॥

(टि०) **यद्येव**मिति संशयोत्पादकानभ्युपगमेन निराक्रियते यतोऽनेन संशयोत्पादनमन्तरेण न किमपि प्रयोजनम् । **कर्त्तव्यं चे**त्यादि । **अन्यथे**ति । **यः** श्रोता आदिवाक्यं विना; यः **प्रमाण्यं** चाङ्गीचकारेति वाक्यसमन्वयः । **चित्रज्ञाने**ति पञ्चवर्णालेख्यज्ञानम् । **वाच्यवाचके**ति एतद्विशेष्यपदं प्राच्यानि षष्ठ्यन्तान्यस्य विशेषणानि प्राक्सुगतकल्पितोत्तरसूचकानि । **प्रामाण्यमिति** शब्दानामेव ॥१।

§ १ अथ प्रमाणस्यादौ लक्षणं व्याचक्षते–

स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम् ॥ २ ॥

§ २ अत्र[1] चादग्धदहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद् विधेयम्–इति विप्रतिपन्ना-

१. टिप्पणसंमतः 'तत्र' इति पाठः ।

नाश्रित्य स्वपरेत्यादिकम्, अव्युत्पन्नान् प्रति प्रमाणम्, प्रमाणप्रमेयापलापिनस्तूद्दिश्य द्वयमपि विधेयम्, शेषं पुनरनुवाद्यम् ।

§३ तत्र प्रमाणमिति प्राग्वत् । स्वमात्मा ज्ञानस्य स्वरूपम् । परः स्वस्मादन्यः, अर्थ इति यावत् । तौ विशेषेण यथावस्थितस्वरूपेण अवस्यति निश्चिनोतीत्येवं शीलं यत् तत् स्वपरव्यवसायि ।

§૧ હવે પ્રથમ પ્રમાણનું લક્ષણ કરે છે—

સ્વ–પોતાનો અને પર–અર્થનો નિશ્ચય કરનારું જ્ઞાન પ્રમાણ છે ૨.

§૨ આ સ્થળે 'અદગ્ધદહન ન્યાય' એટલે કે–જે ન બળ્યું હોય તેને જ બાળવું અર્થાત્ બળેલાને બાળવાનો કાંઈ અર્થ નથી–એ ન્યાયથી જે જ્ઞાત હોય તેને જણાવવું નિરર્થક હોઈ જેટલું અજ્ઞાત હોય તે વિધેય બને છે. આથી વિપ્રતિપન્નની અપેક્ષાએ 'स्वपरव्यवसायिज्ञानं' વિધેય છે, અવ્યુત્પન્ન–શિષ્યોની અપેક્ષાએ 'प्रमाणम्' વિધેય છે, તથા પ્રમાણ અને પ્રમેય બન્નેનો અપલાપ કરનારની અપેક્ષાએ 'प्रमेय' અને 'प्रमाण' બન્ને વિધેય છે. વિધેય સિવાયનું અનુવાદ્ય જાણવું.

§૩ પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પ્રથમની જેમ જાણવી. સ્વ–એટલે આત્મા. પ્રસ્તુતમાં જ્ઞાનનો આત્મા એટલે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ. પર–જ્ઞાનથી ભિન્ન અર્થાત્ અર્થ. આ બન્નેનો વિશેષે કરીને યથાવત્–વાસ્તવિક સ્વરૂપથી નિશ્ચય કરનાર તે સ્વપરવ્યવસાયી.

(टि०) – **त(अ)त्र चे**त्यादि । **यावदप्राप्तमि**ति अगृहीतं विप्रतिपन्नादिभिः । **स्वपरे**ति स्वपरव्यवसायिज्ञानं व्यवस्थापनीयम् । **अव्युत्पन्नानि**ति शिष्यान् । **द्वयमपी**ति प्रणाणं च प्रमेयं च । **शेषमि**ति परेण प्रतिपन्नं स्पष्टार्थमनुवदनीयम् ।

§४ ज्ञायते प्राधान्येन विशेषो गृह्यतेऽनेन इति ज्ञानम् । एतच्च विशेषणम् — अज्ञानरूपस्य व्यवहारधुराधौरेयतामनादधानस्य सन्मात्रगोचरस्य स्वसमयप्रसिद्धस्य दर्शनस्य, सन्निकर्षादेश्चाऽचेतनस्य नैयायिकादिकल्पितस्य प्रामाण्यपराकरणार्थम् ।

§५ तस्याऽपि च प्रत्यक्षरूपस्य शाक्यैर्निर्विकल्पकतया प्रामाण्येन जल्पितस्य, संशयविपर्ययानध्यवसायानां च प्रमाणत्वव्यवच्छेदार्थं व्यवसायीति । स्पष्टनिष्टङ्क्यमानपारमार्थिकपदार्थसार्थलुण्टाकज्ञानाद्वैतादिवादिमतमत्यसितुं परेति । नित्यपरोक्षबुद्धिवादिनां मीमांसकानाम्, एकात्मसमवायिज्ञानान्तरप्रत्यक्षज्ञानवादिनां यौगानाम्, अचेतनज्ञानवादिनां कापिलानां च कदाग्रहग्रहं निग्रहीतुं स्वेति ।

§૪ (૧) જેનાથી પ્રધાનરૂપે–મુખ્યપણે પદાર્થનિષ્ઠ વિશેષ–ભેદ ગ્રહણ કરાય તે જ્ઞાન. પ્રસ્તુત લક્ષણમાં પ્રમાણને 'જ્ઞાન' કહેવાનું તાત્પર્ય છે કે સ્વયં જૈનસંમત જ્ઞાનથી ભિન્ન એવું અને જે સન્માત્રને વિષય કરે છે તથા જે વ્યવ-

હારમાં અસમર્થ છે એવું દર્શન પ્રમાણ નથી. તથા નૈયાયિકોએ કલ્પેલ અચેતન-જડ સન્નિકર્ષાદિ પણ પ્રમાણ નથી.

§૫ (૨) બૌદ્ધોએ પ્રમાણરૂપ માનેલ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ, તથા સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય-એ બધાં જ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં પ્રમાણ નથી એમ બતાવવા માટે જ્ઞાનને વ્યવસાયી કહ્યું છે.

(૩) સ્પષ્ટરીતે સિદ્ધ એવા પારમાર્થિક પદાર્થસમૂહના લૂંટારુ અર્થાત્ જ્ઞાનથી 'પર' એવા બાહ્ય પદાર્થોનું અસ્તિત્વ નહિ માનનાર જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી, બ્રહ્માદ્વૈતવાદી વિગેરેના મતનું ખંડન કરવા માટે જ્ઞાનને 'પર'નું વ્યવસાયી કહ્યું છે.

(૪) જ્ઞાન એ નિત્ય પરોક્ષ છે, અર્થાત્ જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ કદી થતું નથી એમ માનનાર મીમાંસકના; જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ એક જ આત્મામાં સમવાય સંબંધથી રહેલ અન્ય જ્ઞાન કરે છે એમ કહેનાર યૌગ અર્થાત્ નૈયાયિકોના; તથા જ્ઞાન અચેતન-જડ છે, એવું માનનાર કાપિલ-સાંખ્યોના કદાગ્રહનો નિગ્રહ કરવા માટે પ્રમાણને 'સ્વ' નું વ્યવસાયી કહ્યું છે.

(पा०) **स्पष्टनिष्टङ्क्यमाने**त्यादिगद्ये **ज्ञानाद्वैतादिवादिमतमि**ति आदिशब्दात् शून्यवादिमतम्। **एकात्मे**त्यादि एकात्मसमवेतं यद् ज्ञानान्तरं तस्य प्रत्यक्षं न पुनरात्मनः प्रत्यक्षं ज्ञानं वदन्तीत्येवंशीलाः तेषां । **यौगानामि**ति नैयायिकानाम् । **कापिलानामि**ति सांख्यानाम् ।

(टि०) **ज्ञायते** इति। ज्ञाने प्राधान्येन विशेषः, गौणत्वेन तु सामान्यम्; दर्शने तु प्राधान्येन सामान्यम्, गौणत्वेन तु विशेषो गृह्यते। **अज्ञानरूपस्ये**ति ज्ञानाद् व्यतिरिक्तस्य न तु जडरूपस्य । **व्यवहारे**ति व्यवहारविमुखस्य, विशेषसाध्यत्वाद्व्यवहारस्य । **सन्मात्रे**ति सत्तामात्रम्। **स्वसमये**ति जिनसमयप्रख्यातस्य । **दर्शनस्ये**ति सामान्यग्राहित्वाद्दर्शनस्य ।

तस्येति ज्ञानस्य। तद्धि निर्व्यवसायं कल्पितं शाक्यैः। **स्पष्टे**ति प्रत्यक्षेण निर्णीयमानम्। ज्ञानाद्वैतेति ब्रह्मवादिमतं निराकर्तुम्। **नित्यपरोक्षे**ति परोक्षा पराभासिनी स्वात्मनि जडा । **एकात्मे**ति न ज्ञानमात्मानमात्मना जानाति, किन्तु ज्ञानं ज्ञानान्तरवेद्यमिति भावः ।

§६ समग्रलक्षणवाक्यं तु परपरिकल्पितस्यार्थोपलब्धिहेतुत्वादेः प्रमाणलक्षणत्वप्रतिक्षेपार्थम्। तथाहि–अर्थोपलब्धेरनन्तरहेतुः, परम्पराहेतुर्वा विवक्षाञ्चक्रे ? परम्पराहेतुश्चेत्। तर्हि इन्द्रियवदञ्जनादेरपि प्रामाण्यप्रसङ्गः । अथानन्तरहेतुरिन्द्रियमेव प्रमाणम्, तत् किं द्रव्येन्द्रियम्, भावेन्द्रियं वा ? द्रव्येन्द्रियमप्युपकरणरूपम्, निर्वृत्तिरूपं वा ? न प्रथमम्; तस्य निर्वृत्तीन्द्रियोपष्टम्भमात्रे चरितार्थत्वात् । नापि द्वितीयम्; तस्य भावेन्द्रियेणार्थोपलब्धौ व्यवधानादानन्तर्याऽसिद्धेः । भावेन्द्रियमपि लब्धिलक्षणम्, उपयोगलक्षणं वा ? न पौरस्त्यम्; तस्यार्थग्रहणशक्तिरूपस्यार्थग्रहणव्यापाररूपेण तेन व्यवधानात्। उदीचीनस्य तु प्रमाणत्वेऽस्मल्लक्षितमेव लक्षणमक्षरान्तरैराख्यातं स्यात्। न च–नास्त्येवामूदृशमिन्द्रियमिति भौतिकमेव तत् तत्रानन्तरो हेतुः–इति वक्तव्यम्, व्यापारमन्तरे-

णात्मनः स्वार्थसंवित्फलस्यानुपपत्तेः । न ह्यव्यापृत आत्मा स्पर्शादिप्रकाशकः, सुषुप्तावस्थायामपि प्रकाशप्रसङ्गात् । न च तदानीमिन्द्रियं नास्ति, यतस्तदभावः स्यात् ।

§૬ અને સંપૂર્ણ લક્ષણવાક્ય તો–પરતીર્થિક-નૈયાયિકાદિ અન્ય દાર્શનિકોએ કલ્પેલ–'અર્થની ઉપલબ્ધિ–જ્ઞાનમાં હેતુ તે પ્રમાણ' વિગેરે પ્રમાણના લક્ષણોના ખંડન માટે જાણવું. તે આ પ્રમાણે–'અર્થજ્ઞાનનો હેતુ તે પ્રમાણ'-આમાં હેતુનો અર્થ સાક્ષાત્ હેતુ કે પરંપરાએ હેતુ હોય તે પ્રમાણ છે? પરંપરા હેતુ અર્થાત્ કારણ પ્રમાણ છે–એમ કહો તો ચક્ષુની જેમ અંજનાદિ પણ પ્રમાણ બની જશે. કારણ કે જેમ ચક્ષુ જ્ઞાનમાં કારણ છે, તેમ અંજનાદિ ચક્ષુની નિર્મલતામાં અને નિર્મલતા જ્ઞાનમાં કારણ હોઈ તે જ્ઞાનનું પરંપરાએ કારણ છે જ. સાક્ષાત્કારણરૂપ ઈન્દ્રિયો જ પ્રમાણ છે–એમ કહો તો ઇન્દ્રિય એટલે દ્રવ્યેન્દ્રિય કે ભાવેન્દ્રિયને પ્રમાણ માનશો? દ્રવ્યેન્દ્રિયમાં પણ તે ઉપકરણરૂપ કે નિર્વૃત્તિરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય સમજવી? 'ઉપકરણરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રમાણ છે' એવો પ્રથમ પક્ષ તો કહી શકાય તેમ નથી. કારણ કે–તે તો માત્ર નિર્વૃત્તિરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિયને સહાયક બનવામાં જ ચરિતાર્થ છે. 'નિર્વૃત્તિરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રમાણ છે' એ બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે તેમાં ભાવેન્દ્રિયનું વ્યવધાન હોઈ તેને સાક્ષાત્કારણ કહી શકાય નહિ. ભાવેન્દ્રિય પ્રમાણ હોય તો–લબ્ધિલક્ષણ ભાવેન્દ્રિય કે ઉપયોગ લક્ષણ ભાવેન્દ્રિય પ્રમાણ છે? લબ્ધિલક્ષણ ભાવેન્દ્રિયને પ્રમાણ કહી શકાશે નહીં. કારણ કે તે અર્થગ્રહણમાં શકિતરૂપ એટલે ક્ષયોપશમરૂપ છે, અને તેમાં તો અર્થગ્રહણવ્યાપારરૂપ એટલે ઉપયોગરૂપ ઇન્દ્રિયનું વ્યવધાન છે. અને ઉપયોગરૂપ ભાવેન્દ્રિયને પ્રમાણ કહો તો–અમોએ પ્રમાણના કરેલ લક્ષણને જ બીજા શબ્દોમાં તમે કહ્યું. માટે અર્થોપલબ્ધિ–અર્થજ્ઞાનમાં સાક્ષાત્ હેતુને પ્રમાણ માનતા હો તો તે હેતુ તમે માનેલ ઇન્દ્રિય નહીં, પણ જ્ઞાન જ છે.

शङ्का–તમે બતાવેલ ઉપયોગ–જ્ઞાનરૂપ ઇન્દ્રિય છે જ નહિ. તેથી ભૂતથી બનેલ ઈન્દ્રિયો અર્થોપલબ્ધિમાં સાક્ષાત્કારણ છે–એમ માનવું જોઈએ.

समाधान–આમ ન કહી શકાય. કારણ કે આત્માના વ્યાપાર વિના સ્વપરજ્ઞાનરૂપ ફલ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. માટે આત્માના વ્યાપારરૂપ ભાવેન્દ્રિયને માનવી જોઇએ. કારણ કે વ્યાપાર રહિત આત્મા સ્પર્શાદિ અર્થનો પ્રકાશક બનતો નથી. અન્યથા નિદ્રાવસ્થામાં વ્યાપારરહિત હોવા છતાં સ્પર્શાદિ અર્થનો તે પ્રકાશક બની જશે, નિદ્રાવસ્થામાં પણ ઈન્દ્રિયો વિદ્યમાન તો છે જ. આથી નિદ્રામાં પણ આત્મા અર્થ પ્રકાશક બનવો જોઇએ. બનતો તો નથી.

(प०)**परपरिकल्पितस्ये**ति नैयायिकादिपरिकल्पितस्य । **अर्थोपलब्धिहेतुत्वादे**रिति अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणम् । **परम्पराहेतुर्वेति** प्रामाण्येन । **अञ्जनादेरपीति** तस्यापि चक्षुर्नैर्मल्यकरणादिना अर्थोपलब्धिहेतुत्वात् । **उपकरण[रूप]मिति** इन्द्रियशक्तिरूपम् । **निर्वृत्तिरूपमिति** निर्वृत्तिर्द्विविधा बहिर्निर्वृत्तिः अन्तर्निर्वृत्तिः । बहिर्निर्वृत्तिः श्रोत्रादिषु कर्णशष्कुल्यादिरूपा । अन्तर्निर्वृत्तिस्त्वेवम्–कदम्बपुष्पगोलकाकारं श्रोत्रम् । मसूराकारं चक्षुः । अतिमुक्तकपुष्पाकारं घ्राणेन्द्रियम् । क्षुरप्रसंस्थानं रसनम् । नानाकारं स्पर्शनम् । **अर्थग्रहणशक्तिरूपस्येति** क्षयोपशमरूपस्य । **तेनेति** उपयोगेन ।

तदिति इन्द्रियम् । **तत्रेति** अर्थोपलब्धौ । **न ह्यव्यापृत आत्मेत्यादि** । भवन्मतेऽपि स्पर्शादीनां फलं तावदात्मन एव । **प्रकाशप्रसङ्गादिति** तदाप्यव्यापृतत्वात् । **तदभाव** इति प्रकाशाभावः ।

(टि०)-**अथानन्तरेत्यादि** । **द्रव्येन्द्रियमिति** द्विविधं द्रव्येन्द्रियं निर्वृत्तिरूपं उपकरणरूपं च । उपकरणेन्द्रियं विषयग्रहणे सामर्थ्यं च्छेद्यच्छेदने करवालस्येव धारा, यस्मिन्नुपहते निर्वृत्तिसद्भावेपि विषयं न गृह्णातीति उपकरणस्य निर्वृत्तीन्द्रियाधारकृतार्थत्वात् । निर्वृत्तिराकारः । सा च बाह्याभ्यन्तरभेदाद् द्विधा । तत्र बाह्या अनेकप्रकारा । आभ्यन्तरा पुनः क्रमेण श्रोत्रादीनां कादम्बपुष्प-धान्यमसूर२अतिमुक्तकपुष्पचन्द्रिका३क्षुरप्र४नानाकारसंस्थाना ५ । लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम् । लब्धीन्द्रियं पुनस्तावदावरणक्षयोपशमरूपम् । उपयोगेन्द्रियं यः स्वविषये व्यापारः । **तस्येति** लब्धीन्द्रियस्य । **तेनेति** भावेन्द्रियेण उपयोगरूपेण अर्थग्रहणेन । **अस्मल्लक्षितमिति** स्वपरावभासेव ज्ञानम् । **अमूदृशमिति** भवदुक्तम् । **भौतिकमिति** महाभूतोद्भवमेव । **तदिति** इन्द्रियम् । **तत्रेति** अर्थोपलब्धौ । **स्वार्थसंविदिति** स्वपरज्ञानम् । **यत** इति इन्द्रियाभावात् । **तदभाव** इति प्रकाशाभावः ।

अथ नेन्द्रियं सत्तामात्रेण तद्धेतुः, किन्तु मनसाऽर्थेन च सन्निकृष्टमिति चेत् । ननु सुषुप्तावस्थायामपि तत्तादृशमस्त्येव, मनसः शरीरव्यापिनः स्पर्शनादीन्द्रियेण, स्पर्शनादेश्च तूलिकादिना सन्निकर्षसद्भावात् । न च अणुपरिमाणत्वाद् मनसः शरीरव्यापित्वमसिद्धम् इति वाच्यम्, तत्र तस्य प्रमाणेन प्रतिहतत्वात् । तथाहि—मनोऽणुपरिमाणं न भवति, इन्द्रियत्वाद्, नयनवत् । न च शरीरव्यापित्वे युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः, तादृशक्षयोपशमविशेषेणैव तस्य कृतोत्तरत्वात् । इति नैतत्प्रमाणलक्षणमक्षूणम् । आचक्ष्महि च मतपरीक्षापञ्चाशति—

"अर्थस्य प्रमितौ प्रसाधनपटु प्रोचुः प्रमाणं परे
तेषामञ्जनभोजनाद्यपि भवेद् वस्तु प्रमाणं स्फुटम् ।
आसन्नस्य तु मानता यदि तदा संवेदनस्यैव सा
स्यादित्यन्धभुजङ्गरन्ध्रगमवत् तीर्थ्यैः श्रितं त्वन्मतम् ॥१॥" इति ।

शङ्का—ઇન્દ્રિયો માત્ર પોતાની સત્તામાત્રથી જ અર્થજ્ઞાનમાં કારણભૂત નથી, પરંતુ મન અને વિષય સાથે જોડાઇને જ તે અર્થજ્ઞાનમાં કારણ છે.

समाधान—નિદ્રાવસ્થામાં પણ શરીરવ્યાપી મનનો સ્પર્શનાદિ ઈન્દ્રિયો સાથે અને ઈન્દ્રિયોનો તલાઈ—રજાઈ આદિ પદાર્થ સાથે સન્નિકર્ષનો સદ્ભાવ તો છે જ, તો નિદ્રાવસ્થામાં જ્ઞાન કેમ નથી થતું ?

शङ्का—મન અણુપરિમાણ હોવાથી તે શરીરવ્યાપી નથી.

समाधान—એમ ન કહેવું. કારણ કે મનમાં અણુપરિમાણત્વ અનુમાન પ્રમાણથી બાધિત છે. તે આ પ્રમાણે—મન અણુપરિમાણ નથી, ઇન્દ્રિય હોવાથી, ચક્ષુની જેમ.

शङ्का—પણ મનને શરીરવ્યાપી માનવાથી એકીસાથે સ્પાર્શન, રાસન આદિ અનેક ઇન્દ્રિયજ્ઞાનોની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ થઈ જશે. જ્યારે અનુભવ તો એવો છે કે તે તે જ્ઞાનો ક્રમે કરી થાય છે.

समाधान–ક્ષયોપશમને કારણે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનવાથી આનો ઉત્તર થઈ જાય છે. એટલે કે મનનો સંપર્ક બધી ઇન્દ્રિયો સાથે હોવા છતાં જો ક્ષયોપશમ-વિશેષ ન હોય તો જ્ઞાન થતું નથી. આ પ્રમાણે–અર્થજ્ઞાનમાં જે હેતુ હોય તે પ્રમાણ–એવું પ્રમાણનું લક્ષણ નિર્દોષ નથી. આ બાબતમાં અમે 'મતપરીક્ષાપંચાશત્'માં કહ્યું પણ છે કે "નૈયાયિકાદિ અન્ય તીર્થિકો અર્થજ્ઞાનના પ્રસાધનમાં જે કુશળ હોય તેને પ્રમાણ કહે છે, પણ ચક્ષુને નિર્મળ કરનાર અંજન, અને શરીરને પુષ્ટ કરનાર ભોજન વિગેરે પદાર્થ પ્રમાણરૂપ બની જશે, અને અનન્તર–સાક્ષાત્કારણને પ્રમાણ માને તો માત્ર જ્ઞાનમાં જ પ્રમાણતા સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારે હે ભગવન્ ! આંધળો સર્પ બીલમાં જાય એ ન્યાયે નૈયાયિકાદિ અન્ય તીર્થિકોએ તમારા સિદ્ધાન્તનો જ આશ્રય કર્યો છે."

(प०) **तत्तादृशमस्त्येवे**ति मनसाऽर्थेन च सन्निकृष्टम् । **तत्रे**ति मनसि । **तस्ये**ति अणुपरिमाणत्वस्य । [1][**प्रत्यक्षज्ञप्तिकरणत्वादि**ति प्रत्यक्षं पञ्चेन्द्रियग्राह्यं ज्ञानं तस्य करणं साधकतमं क्वचित् **करणत्वादि**ति पाठः सोऽपि रम्यः] **तस्येति** युगपद् ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गस्य । **अञ्जनभोजनाद्य-पी**ति तद्धि अञ्जनभोजनादिकं व्यवहितं कारणम् ।

(टि०) **तद्धेतुरि**ति प्रकाशहेतुः । **तदि**ति इन्द्रियम् । **तादृशमिति** मनसार्थेन च संसृष्टम् । **तत्रे**ति मनसि । **तस्येति** अणुपरिमाणत्वस्य । **युगपदि**ति समकालं मनोज्ञानेन्द्रियज्ञानयोरुत्पादप्रसक्तिः ।

अर्थस्येत्यादि । **प्रमिताववि**ति अर्थोपलब्धौ । **प्रसाधने**ति साधनपटिष्ठो हेतुः **आसन्न-स्ये**ति सन्निकर्षस्य ।

§७ 'अनधिगतार्थाधिगन्तृ प्रमाणम्' इत्यपि प्रमाणलक्षणं न मीमांसकस्य मीमांसा-मांसलतां सूचयति, प्रत्यभिज्ञानस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अथात्रापूर्वोऽप्यर्थः प्रथते, "इदानींतनमस्तित्वं न हि पूर्वधिया गतम्" [श्लो० प्रत्य० २३४] इति चेद् । इदमन्यत्रापि तुल्यम् , उत्तरक्षणसत्त्वस्य प्राक्क्षणवर्त्तिसंवेदनेनावेदनात् । पूर्वोत्तरक्षणयोः सत्त्वस्यैक्यात् कथं तेन तस्यावेदनम् ?–इति चेत् । प्रत्यभिज्ञागोचरेऽपि तुल्यमेतत् , "रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते" इति वचनात् । प्रागेव तद्वेदने च तदि-दानीमस्ति, न वा ? कीदृग् वाऽस्ति ? इति तदनन्तरं न कोऽपि सन्दिहीत । ततो-ऽपार्थकमेवानधिगतेति विशेषणम् , व्यवच्छेद्याभावात् ॥

§७ 'પૂર્વે નહિ જાણેલ પદાર્થને જાણે તે પ્રમાણ'–મીમાંસકોનું આવું પ્રમાણ–લક્ષણ પણ મીમાંસકની મીમાંસાની–વિચારની પુષ્ટિને સૂચવતું નથી. કારણ કે એથી તો પ્રત્યભિજ્ઞાન અપ્રમાણ બની જશે. કારણ કે પ્રત્યભિજ્ઞાન તો પૂર્વે જ્ઞાત અર્થનું જ જ્ઞાન કરાવે છે અર્થાત્ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ દોષ છે.

शङ्का–પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં માત્ર જ્ઞાત જ નહિ પણ અપૂર્વ–પૂર્વે અજ્ઞાત અર્થ પણ ભાસે છે. કારણ કે "આ કાળનું 'અસ્તિત્વ' પૂર્વકાળની બુદ્ધિએ–જ્ઞાને જાણ્યું નથી." આથી પ્રત્યભિજ્ઞાને અપ્રમાણ કહી શકાય નહિ.

---

१. कोष्टकान्तर्गतपञ्जिकायाः प्रतीकं न लभ्यते मूले ।

समाधान-આવું અપૂર્વજ્ઞાન તો અન્યત્ર-ધારાવાહી જ્ઞાનમાં પણ છે, કારણ કે પ્રત્યેક વસ્તુની ઉત્તરક્ષણની સત્તાને પૂર્વકાલમાં રહેલ જ્ઞાને તો જાણી જ નથી, તો ધારાવાહિ જ્ઞાન પણ अधिगतार्थगन्तृ-જાણેલ અર્થને જાણનાર નહીં, પરંતુ 'अनधिगतार्थाधिगन्तृ' નહીં જાણેલ અર્થને જાણનાર બની જશે.

शंका-પૂર્વ અને ઉત્તર ક્ષણોનું સત્ત્વ-અસ્તિત્વ તો એક જ છે, તો પૂર્વ ક્ષણવર્તી જ્ઞાનદ્વારા ઉત્તર ક્ષણવર્તી અસ્તિત્વ અજ્ઞાત છે એમ કેમ કહેવાય ?

समाधान-જો એમ હોય તો પ્રત્યભિજ્ઞાનના વિષયમાં પણ એમ જ છે. અર્થાત્ પૂર્વકાલીન અસ્તિત્વ અને ઉત્તરકાલીન અસ્તિત્વને એક માનવાથી પ્રત્યભિજ્ઞાન પણ અજ્ઞાત પદાર્થનું જ્ઞાપન નથી કરતું પણ જ્ઞાતનું જ જ્ઞાપન કરે છે, વળી કહ્યું પણ છે કે "જ્યારે રજતનું ગ્રહણ થાય છે, ત્યારે તે રજત ચિરસ્થાયી છે એ પ્રકારે જ ગૃહીત-જ્ઞાત થાય છે." આથી તો તે રજત પ્રથમ જ વિદિત થઇ ગયેલ હોઇ પ્રત્યભિજ્ઞાન વખતે 'તે અત્યારે છે કે નહિ ?' અથવા તો 'તે કેવું છે ?' આવા કોઈ પણ પ્રકારના સંદેહને સ્થાન મળતું નથી. આથી પ્રમાણ લક્ષણમાં 'અનધિગત' એ વિશેષણ નિરર્થક છે, કારણ કે તેનું કોઈ વ્યવચ્છેદ્ય નથી.

(टि०) **प्रत्यभिज्ञे**ति स एवायमिति । **अत्रे**ति प्रत्यभिज्ञाने । **इदमन्यत्रापी**त्यादि । **अन्यत्रापी**ति अधिगतार्थाधिगन्तृषु धारावाहिज्ञानेषु । **तेने**ति पूर्वक्षणेन । **तस्ये**ति उत्तरक्षणस्य । **तद्वेदने**ति पूर्वोत्तरक्षणयोर्ज्ञाने । **व्यवच्छेद्ये**ति विशेषणं हि व्यवच्छेदकम् । अस्य व्यवच्छेद्यं नास्ति ।

§ ८ न चाऽव्यापकत्वदोषः प्रकृतलक्षणे, प्रत्यक्षपरोक्षलक्षणव्यक्तिव्यापकत्वात् ।

§ ९ नाप्यतिव्यापकत्वकलङ्कः, संशयाद्यप्रमाणविशेषेष्ववर्तनात् ।

§ १० नाप्यसम्भवसम्भवः, प्रमाणं स्वपरव्यवसायि ज्ञानम्, प्रमाणत्वान्यथानुपपत्तेः-इत्यतस्तत्र स्वपरव्यवसायिज्ञानत्वसिद्धेः ।

§૮ પ્રમાણનું આ લક્ષણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને પરોક્ષ પ્રમાણરૂપ બન્ને વ્યક્તિઓમાં વ્યાપીને રહેતું હોવાથી તેમાં અવ્યાપ્તિ દોષ નથી.

§૯ વળી અપ્રમાણરૂપ સંશયાદિમાં રહેતું ન હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ પણ નથી.

§૧૦ તેમજ 'પ્રમાણ સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાન છે, કારણ કે અન્યથા પ્રમાણત્વ ઘટી શકતું નથી.' આ પ્રકારના અનુમાનથી પ્રમાણમાં સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાનત્વની સિદ્ધિ છે. એટલે અસંભવ દોષ પણ નથી.

(प०) **प्रमाणत्वान्यथानुपपत्तेरि**ति । भवति हि धर्मिविशेषे साध्ये धर्मिसामान्यं हेतुः । **तत्रे**ति प्रमाणत्वान्यथानुपपत्त्याख्ये हेतौ ।

(टि०) **न चाऽव्यापके**त्यादि । **व्यक्ती**ति विशेषः । **अतस्तत्रे**ति प्रमाणे ।

§ ११ अत्र चायं कण्टकोद्धारप्रकारः । तथाहि- न तावदत्र पक्षप्रतिक्षेपदक्षदोषसंश्लेषः । अयं हि भवन् किं प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणत्वम्, अनभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणता, निराकृतसाध्यधर्मविशेषणत्वम् वा भवेत् ?-इति भेदत्रयी त्रिवलीव तर-

लाक्षीणासुन्मीलति । तत्र न तावत् प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणत्वमत्राऽऽख्यायमानं संख्यावतां ख्यातये । यतः प्रसिद्धमेव साध्यं साधयतामेतदुन्मज्जति, आपो द्रवा इत्यादिवत् । न चैतत् प्रमाणलक्षणमद्यापि परेषां प्रसिद्धिकोटिमाटीकिष्ट । नाप्यत्रानभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणता भाषणीया । सा हि स्वानभिप्रेतं साध्यं साधयतामधीमतां धावति, शौद्धोदनस्य नित्यत्वसाधनवत् । न चार्हतानामेतत् प्रमाणलक्षणमनाकाङ्क्षितम् । नापि निराकृतसाध्यधर्मविशेषणत्वमत्रोपपत्तिपद्धतिप्रतिबद्धतां दधाति । तद्धि प्रत्यक्षेण, अनुमानेन आगमेन वा साध्यस्य निराकरणाद् भवेत् । न चैतद् 'अनुष्णस्तेजोऽवयवी', 'नास्ति सर्वज्ञः,' 'जैनेन रजनिभोजनं भजनीयम्' इत्यादिवत् प्रत्यक्षानुमानागमादिभिर्बाधासम्बन्धवैधुर्यं दधानमीक्ष्यते । तस्माद् नाऽत्र दोषः पक्षस्य सूक्ष्मोऽप्युत्प्रेक्षितुं पार्यते ।

§૧૧ આ અનુમાનમાં કંટકોદ્ધાર આ પ્રકારે છે—

પ્રમાણ લક્ષણને સિદ્ધ કરનાર આ અનુમાનમાં પક્ષનું નિરાકરણ કરનાર પક્ષદોષ નથી. અહીં પક્ષમાં જો દોષ હોય તો તે સાધ્યધર્મની પ્રસિદ્ધિ, સાધ્યધર્મની અનિષ્ટતા અથવા સાધ્યધર્મનું પ્રમાણદ્વારા નિરાકરણ–આમ ચપલાક્ષીની ત્રિવલી જેવા આ ત્રણમાંથી કયો દોષ છે ?

અહીં આ અનુમાનમાં સાધ્યધર્મ પ્રસિદ્ધ છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે વિદ્વાનોના યશ માટે નથી. કારણ કે સાધ્ય પ્રથમથી સિદ્ધ હોય તો જ આ દોષ લાગે. જેમકે કોઇ કહે કે–'પાણી દ્રવણશીલ છે' તો આ વસ્તુ સિદ્ધ જ છે, તેથી સાધ્ય બનતી નથી, પણ અહીં જણાવેલ પ્રમાણ લક્ષણ તો અત્યાર સુધી વિપક્ષીને કોઇ પણ રીતે સિદ્ધ નથી.

વળી અહીં 'સાધ્યધર્મ અનિષ્ટ છે'–એમ પણ કહેવાય નહિ. કારણ કે આવું ત્યારે જ બને કે જ્યારે મૂર્ખ માણસ પોતાને અનિષ્ટ હોય એવું જ સાધ્ય સિદ્ધ કરતો હોય. જેમકે–બૌદ્ધો નિત્યતાની સિદ્ધિ કરે તો તે પોતાને અનિષ્ટની સિદ્ધિ કરતા હોઇ આ દોષથી ગ્રસ્ત થાય છે. પણ ઉપર જણાવેલ પ્રમાણ લક્ષણ જૈનોને અનિષ્ટ નથી પણ ઇષ્ટ જ છે, એટલે એ દોષ પણ નથી.

તેમજ અહીં 'સાધ્ય પ્રમાણથી નિરાકૃત છે' એમ કહેવું તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, કે આગમ પ્રમાણથી સાધ્યધર્મનું ખંડન થયું હોય તો આ દોષ આવે. જેમકે–અગ્નિ ઉષ્ણ નથી' અહીં 'અનુષ્ણત્વ' સાધ્ય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધિત છે. 'જગતમાં કોઇ સર્વજ્ઞ નથી'–અહીં સર્વજ્ઞત્વાભાવ અનુમાનથી બાધિત છે. 'જૈનોએ રાત્રિભોજન કરવું જોઈએ'–અહિં રાત્રિભોજન આગમબાધિત છે. આ પ્રકારે તે તે ધર્મોનો પક્ષમાં અભાવ સિદ્ધ થાય છે. તેમ પ્રમાણલક્ષણના સાધક આ અનુમાનમાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ વડે 'સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાનત્વ' ધર્મનો અભાવ જોવાતો નથી. અર્થાત્ પ્રમાણલક્ષણસાધક અનુમાનના 'પ્રમાણ'રૂપ પક્ષમાં 'સ્વપર' ઇત્યાદિ ધર્મ બાધિત નથી. માટે પ્રમાણલક્ષણ-

પણ આ અસિદ્ધ નથી. કારણ કે, આ પ્રકારે કરાતાં વિકલ્પો તેને વિષે પણ પ્રાયઃ સમાન જ છે. આ પ્રકારે 'પ્રમાણત્વ' હેતુ અન્યતરાસિદ્ધ પણ નથી. અને એટલા જ માટે પ્રમાણત્વ હેતુ ઉભયાસિદ્ધ-વાદિપ્રતિવાદી ઉભયને અસિદ્ધ પણ નથી. તો એ હેતુ કઈ રીતે અસિદ્ધતાના દોષને ધારણ કરે ?

(પ૦) **क्वचित् कथं सर्वथा प्रमाणस्वरूपे संशयः स्यादिति**। अपि त्वेकदेशेनैव स्यात्। **तत्प्रसङ्गादिति** प्रतिज्ञातार्थैकदेशासिद्धताप्रसङ्गाद्।

(टि०) **तत्किं हेत्वित्यादि**। **विप्रतिपत्तेरिति** विपर्ययात्। **अप्रतिपत्तेरिति** अनध्यवसायात्। **तत्रेति** प्रमाणस्वरूपे। **तत्स्वरूपेति** प्रमाणस्वरूपप्रतिपत्तौ वा क्वचित्सन्देहेपि। **अस्ति सर्वज्ञ** इति विकल्पसिद्धस्यापि धर्म्मिणः सिद्धत्वाज्जैनस्य। **प्रमाणत्वेति** प्रमाणात्वादिति लक्षणस्य **हेतोः**। **तत्रेति** प्रमाणे वर्त्तननिश्चयात्। **पक्षैकेत्यादि**। **सेति** पक्षैकदेशाऽसिद्धता। **तस्या** इति प्रतिज्ञार्थैकदेशाऽसिद्धतायाः। **धर्म्मिण** इति नित्यः शब्दो नित्यत्वादित्यत्र नित्यत्वस्य साधनत्वे प्रमाणं स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणत्वादितिवत्। **तत्प्रसङ्गादिति** प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धताप्रसक्तेः। **आस्तिघ्नुते** इति ष्विघ् आस्कन्दने आङ्पूर्वः स्वादिः "उपसर्गेण हि धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते" इति वचनात् स्थिरत्वमाश्रयति।

नापि विरुद्धताबन्धकीसंपर्ककलङ्कितमेतत्, विपक्षाद् व्यावृत्तत्वात्।

नापि व्यभिचारपिशाचसंचारदुस्संचरम्। यतो निर्णीतविपक्षवृत्तित्वेन, सन्दिग्धविपक्षवृत्तित्वेन वाऽत्र व्यभिचारः प्रोच्येत ? न तावदाद्येन, अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादित्यादिवद् विपक्षे वृत्तिनिर्णयाभावात्। स्वपरव्यवसायिज्ञानस्य हि विपक्षः संशयादिर्घटादिश्च। न च तत्र कदाचन प्रमाणता वरिवर्ति। नापि द्वितीयेन, विवादापन्नः पुमान् सर्वज्ञो न भवति, वक्तृत्वात्–इत्यादिवद् विपक्षे वृत्तिसन्देहस्यासंभवात्, संशयघटादिभ्यः प्रमाणत्वव्यावृत्तेर्निर्णीतत्वात्। तन्नानैकान्तिकत्वलक्षणमपि दूषणमत्रोपढौकते। इति न हेतोरपि कलङ्ककलिकाऽपि प्रोन्मीलति।

વિરુદ્ધતારૂપ બંધકી–અસદાચરણવાળી સ્ત્રીવિશેષના સંબંધથી આ 'પ્રમાણત્વ' હેતુ દૂષિત છે અર્થાત્ આ હેતુમાં વિરુદ્ધતા દોષ છે–એમ પણ ન કહી શકાય. કારણ કે આ હેતુ વિપક્ષમાં રહેતો નથી.

તેમજ આ હેતુ વ્યભિચારરૂપ પિશાચને કારણે દુઃસંચર–લંગડો પણ નથી. અર્થાત આ હેતુમાં વ્યભિચાર દોષ પણ નથી. કારણ કે વ્યભિચાર હોય તો નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિ–વિપક્ષમાં નિશ્ચિતરૂપે હેતુની વૃત્તિ હોવાથી વ્યભિચાર છે કે સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિ–વિપક્ષમાં હેતુની વૃત્તિનો સંદેહ હોવાથી વ્યભિચાર છે? આદ્ય વિકલ્પ અર્થાત્ નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિને કારણે વ્યભિચાર નહીં કહી શકાય. કારણ કે 'શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે તે પ્રમેય છે'–આ અનુમાનમાં જેમ વિપક્ષરૂપ નિત્ય એવા આકાશાદિમાં 'પ્રમેયત્વ' હેતુની વૃત્તિનો નિર્ણય છે, તેમ 'પ્રમાણત્વ' હેતુની વિપક્ષમાં વૃત્તિનો નિર્ણય નથી. કારણ કે 'સ્વપર–

વ્યવસાયી જ્ઞાનના વિપક્ષમાં સંશયાદિ અને ઘટાદિ છે. તેમાં–પ્રમાણત્વ હેતુ કદી પણ રહેતો નથી. બીજો વિકલ્પ–અર્થાત્ 'વિપક્ષમાં વૃત્તિનો સંદેહ' એને કારણે પણ અહીં વ્યભિચાર નથી. કારણ કે—'વિવાદનો વિષય બનેલ આ પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી.' કારણ કે તે વક્તા છે'–આ અનુમાનમાં વિપક્ષ છે સર્વજ્ઞ, તેમાં 'વક્તૃત્વ છે કે નહીં'—આ પ્રમાણે સંશય થતો હોવાથી વૃત્તિ સંદિગ્ધ છે, તેમ પ્રમાણત્વ હેતુ વિષે નથી. તેની તો સંશય અને ઘટાદિ જેવા વિપક્ષોમાં વૃત્તિનો અભાવ નિર્ણીત છે. માટે પ્રમાણત્વ હેતુમાં વ્યભિચાર પણ નથી. આ પ્રમાણે અસિદ્ધ વિરુદ્ધ અને વ્યભિચારરૂપ દોષોમાંથી કોઈ પણ દોષ આ હેતુમાં નથી.

(प०) **विपक्षे वृत्तिसन्देहस्यासम्भवादि**ति विपक्षे उपलखण्डे

(टि०) – **स्वपरव्यवसायी**त्यादि । **संशयादि**रिति स्वपरव्यवसायिनो विपक्षः संशयादिः । ज्ञानस्य तु विपक्षो घटादिः । **न च त**त्रेति संशयादौ घटादौ वा

निदर्शनं पुनर्नोपदर्शितमेवात्र, इति न तद्दोषोद्धारसंरम्भः । भवतु वा तदपि व्यतिरेकरूपं संशयघटादि । न चात्र कश्चिद् दूषणकणः । स खल्वसिद्धसाध्यव्यतिरेकः, असिद्धसाधनव्यतिरेकः, असिद्धोभयव्यतिरेकः, सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकः, सन्दिग्धसाधनव्यतिरेकः, सन्दिग्धोभयव्यतिरेकः, अव्यतिरेकः, अप्रदर्शितव्यतिरेकः, विपरीतव्यतिरेको वा स्यात् ? तत्र न तावदाद्याः षट्, घटादौ साध्यसाधनव्यतिरेकस्य स्पष्टनिष्टङ्कनात् । नापि सप्तमः, व्याप्त्याऽत्र व्यतिरेकनिर्णयात् । नाप्यष्टमनवमौ, यत्र न स्वपरव्यवसायिज्ञानत्वं न तत्र प्रमाणत्वमिति व्यतिरेकोपदर्शनात् । इत्यतो निष्कलङ्कादनुमानात् तल्लक्षणसिद्धेरनवद्यमिदं लक्षणम् ॥२॥

પ્રમાણ લક્ષણને સિદ્ધ કરનાર અનુમાનમાં દૃષ્ટાંત આપેલ નથી. તેથી દૃષ્ટાંત દોષના ઉદ્ધારનો પ્રયત્ન પણ અમે કરતા નથી. અથવા 'જે સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાન નથી તે પ્રમાણ પણ નથી, જેમકે સંશય અને ઘટાદિ. આ પ્રમાણે સંશય અને ઘટાદિને વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્તરૂપ માની લેવામાં આવે તો પણ આ સ્થળે દૂષણનો અંશ પણ નથી, કારણ કે આ વ્યતિરેક દૃષ્ટાંતમાં દોષ કલ્પવામાં આવે તો તે–૧ અસિદ્ધ–સાધ્યવ્યતિરેક, ૨ અસિદ્ધસાધનવ્યતિરેક, ૩ અસિદ્ધોભયવ્યતિરેક, ૪ સંદિગ્ધ-સાધ્યવ્યતિરેક, ૫ સંદિગ્ધસાધનવ્યતિરેક, ૬ સંદિગ્ધોભયવ્યતિરેક, ૭ અવ્યતિરેક, ૮ અપ્રદર્શિતવ્યતિરેક, કે ૯ વિપરીતવ્યતિરેક છે ? વ્યતિરેક દૃષ્ટાંતરૂપ સંશય અને ઘટાદિમાં–સાધ્ય અને સાધનનો અભાવ સ્પષ્ટ પ્રતીયમાન થતો હોવાથી પહેલા છ દોષો તો છે જ નહીં. વ્યાપ્તિદ્વારા સાધ્ય અને સાધનના અભાવનો નિર્ણય હોવાથી સાતમો દોષ પણ નથી. વળી જે સ્વપર વ્યવસાયી વિજ્ઞાન નથી તે પ્રમાણ પણ નથી–એ પ્રમાણે વ્યતિરેક વ્યાપ્તિનું ઉપદર્શન કરાયું જ છે. અને તેમાં વિપર્યય પણ નથી, તેથી આઠમો અને નવમો દોષ પણ નથી.

આ પ્રમાણે નિષ્કલંક અનુમાનથી પ્રમાણનું લક્ષણ સિદ્ધ થતું હોવાથી સૂત્રોક્ત પ્રમાણનું લક્ષણ નિર્દોષ છે. ૨.

(टि०) **स खल्विति** असिद्धः साध्याभावो यस्य। व्यतिरेकः अभाव उच्यते। **विपरीतव्यतिरेको** यथा यत्र न प्रमाणत्वं न तत्र स्वपरव्यवसायिज्ञानत्वमिति साधनोपसंहरणपूर्वसाध्यस्योपसंहारः। **अनुमानादिति** प्रमाणत्वलक्षणात्। **तल्लक्षणेति** प्रमाणलक्षणसिद्धेः। **लक्षणमिति** स्वपरव्यवसायित्वरूपम् ॥२॥

अथात्रैव ज्ञानमिति विशेषणं समर्थयन्ते—

अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमं हि प्रमाणम् । अतो ज्ञानमेवेदम् ॥३॥

§ १ अभिमतमुपादेयम्, अनभिमतं हेयम्। तद् द्वयमपि द्वेधा—मुख्यं गौणं च। तत्र मुख्यम्—सुखं दुःखं च। गौणं पुनः—तयोः कारणं कुसुमकुङ्कुमकामिनीकटाक्षादिकम्, खलकलहकालकूटकण्टकादिकं च। एवंविधयोरभिमतानभिमतवस्तुनोर्यौ स्वीकारतिरस्कारौ प्राप्तिपरिहारौ, तयोः क्षमं समर्थम्, प्रापकं परिहारकं चेत्यर्थः। अनयोरुपलक्षणत्वादेतदुभयाभावस्वभाव उपेक्षणीयोऽप्यत्रार्थो लक्षयितव्यः। रागगोचरः खल्वभिमतः, द्वेषविषयोऽनभिमतः, रागद्वेषद्वितयानालम्बनं तु तृणादिरुपेक्षणीयः। तस्य चोपेक्षकं प्रमाणं तदुपेक्षायां समर्थमित्यर्थः। हिर्यस्मादर्थे। यस्माद् अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमं प्रमाणम्, अत इदं ज्ञानमेव भवितुमर्हति, नाज्ञानरूपं सन्निकर्षादिकम्।

प्रयोगश्च—प्रमाणं ज्ञानमेव, अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमत्वात्। यत्तु नैवं न तदेवम्। यथा स्तम्भः। तथा चेदम्। तस्मात् तथा ॥३॥

પ્રમાણના લક્ષણગત 'જ્ઞાન' વિશેષણનું સમર્થન—

અભિમત વસ્તુના સ્વીકાર અને અનભિમત વસ્તુના તિરસ્કાર–ત્યાગમાં પ્રમાણ સમર્થ છે. માટે તે–પ્રમાણ જ્ઞાન જ હોવું જોઈએ. ૩.

§ ૧ અભિમત એટલે ઉપાદેય–ગ્રહણ કરવા લાયક પદાર્થ, અને અનભિમત એટલે હેય–ત્યાગ કરવા લાયક પદાર્થ. આ બન્ને પદાર્થો પણ મુખ્ય અને ગૌણ ભેદથી બબ્બે પ્રકારે છે. તેમાં મુખ્ય ઉપાદેય 'સુખ' છે, અને મુખ્ય હેય 'દુઃખ' છે જ્યારે તેમના કારણભૂત ગૌણ ઉપાદેય કુસુમ, કુંકુમ, સ્ત્રી, કટાક્ષ વિગેરે છે, અને ગૌણ હેય દુર્જન, કલહ, વિષ, કંટક વિગેરે છે. આ પ્રકારની–ઉપાદેય વસ્તુના સ્વીકાર–પ્રાપ્તિમાં અને હેય વસ્તુના તિરસ્કાર–પરિહારમાં સમર્થ. અર્થાત્ પ્રમાણ ઉપાદેય પદાર્થને પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી પ્રાપક અને હેયપદાર્થનો–ત્યાગ કરાવનાર હોવાથી પરિહારક છે. આ બન્ને–અભિમત અને અનભિમત પદાર્થ ઉપલક્ષણ–એંધાણરૂપ હોવાથી એ બન્નેના અભાવસ્વરૂપ ઉપેક્ષણીય પદાર્થનું પણ અહીં ગ્રહણ સમજવું. જે પદાર્થ રાગનો વિષય હોય તે અભિમત–ઉપાદેય, દ્વેષનો વિષય હોય તે અનભિમત–હેય, પરંતુ રાગ કે દ્વેષ બન્નેમાંથી કોઈનો પણ વિષય ન બનનાર તૃણાદિ ઉપેક્ષણીય છે, અને તે ઉપેક્ષણીય પદાર્થની ઉપેક્ષા પણ પ્રમાણ કરાવનાર છે. અર્થાત્ તેની ઉપેક્ષામાં પણ પ્રમાણ સમર્થ

છે. સૂત્રગત 'हि' શબ્દ કારણનો બોધક છે. એટલે સૂત્રાર્થ આ પ્રકારે થશે– કારણ કે અભિમત પદાર્થનો સ્વીકાર કરવામાં અને અનભિમતનો તિરસ્કાર કરવામાં પ્રમાણ સમર્થ છે, માટે તે જ્ઞાન જ હોવું જોઈએ, અજ્ઞાનરૂપ સન્નિ-કર્ષાદિ પ્રમાણ હોઈ શકે નહીં.

અનુમાન પ્રયોગ–પ્રમાણ જ્ઞાનરૂપ જ છે, કારણ કે તે અભિમત વસ્તુનો સ્વીકાર અને અનભિમત વસ્તુનો તિરસ્કાર કરવા સમર્થ છે, જે જ્ઞાનરૂપ ન હોય તે અભિમત કે અનભિમત વસ્તુના સ્વીકાર કે તિરસ્કારમાં સમર્થ પણ ન બને, જેમકે–સ્તંભ. પરંતુ પ્રમાણ તો અભિમત વસ્તુના સ્વીકારમાં અને અનભિ-મતના તિરસ્કારમાં સમર્થ છે, માટે પ્રમાણ જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે. ૩.

(टि०) – **अथेत्यादि** । **अत्रैवेति** सूत्रे ॥३॥

उपपत्त्यन्तरं प्रकटयन्ति–

न वै सन्निकर्षादेरज्ञानस्य प्रामाण्यमुपपन्नम्, तस्यार्थान्तरस्येव स्वार्थव्यवसितौ साधकतमत्वानुपपत्तेः ॥४॥

§ १ अयमर्थः–यथा संप्रतिपन्नस्य पटादेरर्थान्तरस्याज्ञानरूपस्य स्वार्थव्यवसितौ साधकतमत्वाभावात् प्रामाण्यं नोपपत्तिश्रियमशिश्रियत्, तथा सन्निकर्षादेरपि ।

प्रयोगः–सन्निकर्षादिर्न प्रमाणव्यवहारभाक्, स्वार्थव्यवसितावसाधकतमत्वाद् । यदेवं तदेवम् । यथा पटः । तथा चायम् । तस्मात् तथा ॥ ४ ॥

'પ્રમાણ જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે પરંતુ અજ્ઞાનરૂપ નથી' એ વિષયમાં બીજી યુક્તિ—

અજ્ઞાન–જડ સ્વરૂપ સન્નિકર્ષાદિમાં પ્રામાણ્ય ઘટી શકતું નથી. કારણ કે તે સન્નિકર્ષાદિ અન્ય ઘટપટાદિ પદાર્થોની જેમ સ્વ અને પરનો નિશ્ચય કરવામાં સાધકતમ–અસાધારણ કારણ નથી. ૪.

§ ૧ ઉભય વાદીને સિદ્ધ અજ્ઞાનરૂપ–જડરૂપ ઘટપટાદિ અન્ય પદાર્થો સ્વ અને પર પદાર્થનો નિર્ણય કરવામાં સાધકતમ નથી તેથી તેમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિશ્રીનો આશ્રય કરતું નથી અર્થાત્ તેમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિથી ઘટતું નથી, તેમ સન્નિકર્ષાદિ પણ સ્વ અને પરનો નિશ્ચય કરવામાં સાધકતમ નથી માટે તેમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિ-યુક્ત નથી.

અનુમાન પ્રયોગ–સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણ કહેવાને યોગ્ય નથી, કારણ કે તે સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં સાધકતમ નથી. જે સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં સાધકતમ ન હોય તે પ્રમાણ કહેવાય નહિ, જેમ કે પટ. તેવી જ રીતે આ સન્નિકર્ષાદિ સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં સાધકતમ નથી માટે તે પ્રમાણ કહે-વાય નહીં. ૪.

(प०) **सम्प्रतिपन्नस्येति** उभयवादिसमंतस्य ॥४॥

(टि०) – **न वै सन्निकर्षादेरित्यादि** । **तस्येति** सन्निकर्षादेः । **स्वार्थेति** स्वपर-व्यवसाये ॥४॥

§ १ अथास्य साधनस्यासिद्धिसंबन्धवैधुर्यं व्यञ्जयन्तः सूत्रद्वयं ब्रुवते–

न खल्वस्य स्वनिर्णीतौ करणत्वम्, स्तम्भादेरिवाचेतनत्वात् ॥५॥

नाप्यर्थनिश्चितौ, स्वनिश्चितावकरणस्य कुम्भादेरिव तत्राप्यकरणत्वात् ॥६॥

§ २ अस्येति सन्निकर्षादेः करणत्वं साधकतमत्वम् । नाऽप्यर्थनिश्चिताविति अस्य करणत्वमिति योगः । तत्रापीति अर्थनिश्चितावपीत्यर्थः । शेषमशेषमुत्तानार्थम् ।

प्रयोगौ तु–सन्निकर्षादिः स्वनिर्णीतौ करणं न भवति । अचेतनत्वात् । य इत्थं स इत्थम् । यथास्तम्भः । तथा चायम् । तस्मात् तथा । सन्निकर्षादिरर्थनिश्चितौ करणं न भवति । स्वनिश्चितावकरणत्वात् । य एवं स एवम् । यथा स्तम्भः । यथोक्तसाधनसंपन्नश्चायम् । तस्माद् यथोक्तसाध्यः ॥

§१ ઉક્ત હેતુમાં અસિદ્ધતા દોષના અભાવને જણાવનાર બે સૂત્રો કહે છે—

એનું (સન્નિકર્ષાદિનું) સ્વનિર્ણયમાં કરણત્વ નથી. કારણ કે તે સ્તમ્ભાદિ પદાર્થોની જેમ અચેતન—જડ છે. ૫.

વળી, તેનું અર્થના નિર્ણયમાં પણ કરણત્વ નથી, કારણ કે જે ઘટાદિ પદાર્થની જેમ સ્વનિશ્ચયમાં કરણ ન હોય તે તેમાં (અર્થ નિશ્ચયમાં) પણ કરણ હોતું નથી. ૬.

§ ૨ 'એનું' એટલે સન્નિકર્ષાદિનું. કરણત્વ અર્થાત્ સાધકતમત્વ. અર્થ નિશ્ચયમાં—પણ આ સન્નિકર્ષાદિની કરણતા નથી. એવો સંબંધ યોજવો. 'તેમાં પણ' એટલે અર્થનિશ્ચયમાં પણ–એવો અર્થ છે. શેષ સમગ્ર સૂત્ર સ્પષ્ટ છે.

અનુમાન પ્રયોગો–(૧) સન્નિકર્ષાદિ સ્વનિશ્ચયમાં કરણ નથી, કારણ કે તે અચેતન છે. જે અચેતન હોય તે સ્વનિશ્ચયમાં કરણ ન હોય, જેમકે–સ્તંભ. આ સન્નિકર્ષાદિ પણ અચેતન છે, માટે તે સ્વ નિશ્ચયમાં કરણ નથી. (૨) સન્નિકર્ષાદિ અર્થનિશ્ચયમાં કરણ નથી, કારણ કે તે સ્વનિશ્ચયમાં કરણ નથી. જે સ્વનિશ્ચયમાં કરણ ન હોય તે અર્થનિશ્ચયમાં પણ કરણ ન હોય. આ સન્નિકર્ષાદિ સ્વનિશ્ચયમાં કરણ નથી, માટે અર્થનિશ્ચયમાં પણ કરણ નથી.

(प०) **यथोक्तसाधनसम्पन्नश्चायमि**ति । **अयं** प्रयोगः ।

(टि०) – **अथास्ये**त्यादि । **साधनस्ये**ति स्वार्थव्यवसितावसाधकतमत्वादित्येवंरूपस्य **वैधुर्य**मिति अभावम् । **साधकतमत्व**मिति प्रमाणत्वम् । **य इत्थ**मिति योऽचेतनः स स्वनिश्चितौ करणं न भवति ।

§ ३ अत्र केचिद् यौगाः संगिरन्ते–सन्निकर्षादिर्न प्रमाणव्यवहारभागित्यादि यदवादि, तत्रादिशब्दसूचितकारकसाकल्यादेः काममप्रामाण्यमस्तु । सन्निकर्षस्य तु प्रामाण्यापकर्षो नोऽमर्षप्रकर्षसिद्धये, तस्यार्थोपलब्धौ साधकतमत्वावधारणेन स्वार्थव्यवसितावसाधकतमत्वादित्यत्र हेत्वेकदेशस्यासिद्धेः । यत्तु तत्सिद्धौ साधनमधुनैवा-

भ्यधुः, तदसाधीयः, प्रदीपेन व्यभिचारात्, तस्य स्वनिश्चितावकरणस्याप्यर्थनिश्चितौ करणत्वादिति ।

§ ૩ આ સન્નિકર્ષાદિના પ્રામાણ્ય અંગે કેટલાક યૌગ–નૈયાયિકો આ પ્રમાણે કહે છે—હે જૈનો ! 'સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણ નથી' વિગેરે તમોએ જે કંઈ કહ્યું, તેમાં 'આદિ' શબ્દથી સૂચિત કારકસાકલ્યાદિ ભલે અપ્રમાણ હોય, પરંતુ સન્નિકર્ષના પ્રામાણ્યનું નિરાકરણ તો અમારાથી સહન થઈશકે તેમ નથી, કારણ કે સન્નિકર્ષ અર્થજ્ઞાનમાં સાધકતમ છે–એવો અમારો નિશ્ચય હોવાથી તમારો 'સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં અસાધકતમ હોવાથી' એ હેતુ એક દેશથી અસિદ્ધ છે. વળી, તમે સન્નિકર્ષ અર્થોપલબ્ધિમાં કરણ નથી એ સિદ્ધ કરવાને એમ કહ્યું કે–'જે સ્વનિશ્ચયમાં કરણ નથી, તે અર્થ નિશ્ચયમાં પણ કરણ નહીં બને' તેમાં પણ વ્યભિચાર છે. કારણ કે પ્રદીપ સ્વનિશ્ચયમાં અકરણ હોવા છતાં અર્થનિશ્ચયમાં તો કરણરૂપ છે જ.

(प०) **हेत्वेकदेशस्यासिद्धेरिति** । तस्य स्वव्यवसितौ साधकतमत्वं नास्ति, अर्थव्यवसितौ च सुतरामस्ति । **तत्सिद्धाविति** अर्थव्यवसितिविषयेऽसाधकतमत्वसिद्धौ । **अभ्यधुरिति** भवन्तः ।

(टि०) **सन्निकर्षादि**रित्यादि । **तत्रे**ति सन्निकर्षादौ । **कारके**ति कारकाणि सहकारकिरणानि उपादानादीनि च । तेषां सकलतायाः । **तस्ये**ति सन्निकर्षस्य । **अत्रे**ति पक्षे । **हेत्वेकदेशे**ति । स्वार्थव्यवसितावसाधकतमत्वाद्भवतु स्वव्यसितावसाधकतमत्वं सन्निकर्षस्य अर्थव्यवसितौ तु साधकतम इति हेत्वेकदेशोऽसिद्धः । **तत्सिद्धावि**ति अर्थव्यवसितविषयेऽसाधकतमत्वसिद्धौ । **तस्ये**ति सन्निकर्षस्य प्रदीपस्य च ।

§ ४ तदेतत् त्रपापात्रम्, अर्थोपलब्धौ सन्निकर्षस्य साधकतमत्वासिद्धेः । यत्र हि प्रमात्रा व्यापारिते सत्यवश्यं कार्यस्योत्पत्तिः, अन्यथा पुनरनुत्पत्तिरेव, तत् तत्र साधकतमम । यथा छिदायां दात्रम् । न च नभसि नयनसन्निकर्षसम्भवेऽपि प्रमोत्पत्तिः । रूपस्य सहकारिणोऽभावात् तत्र तदनुत्पत्तिरित्ति चेत् । कथमसौ रूपेऽपि स्यात् ? न हि रूपे रूपमस्ति, निर्गुणत्वाद् गुणानाम् । नापि तदाधारभूते द्रव्ये रूपान्तरमस्ति, यावद्द्रव्यभाविसजातीयगुणद्वयस्य युगपदेकत्र त्वयाऽनभ्युपगमात् । अवयवगतं रूपमवयविरूपोपलब्धौ सहकारि समस्त्येवेति चेत् । कथं त्र्यणुकावयविरूपोपलम्भो भवेत् ? न हि द्व्यणुकलक्षणावयवत्रयवर्तिरूपमुपलभ्यते, यतः सहकारि स्यात् । अनुपलभ्यमानमपि तत् तत्र सहकारीति चेत् । तर्हि कथं न तप्तपाथसि पावकोपलम्भसंभवः, तदवयवेष्वनुपलभ्यमानस्य रूपस्य भावात् ? यदि च रूपं सहकारि कल्प्यते, तदा समाकलितसकलनेत्रगोलकस्य दूराऽऽसन्नतिमिररोगावयविनः कथं नोपलब्धिः ?

જૈન–તમારું આ કથન લજ્જાસ્પદ છે, કારણ કે અર્થજ્ઞાનમાં સન્નિકર્ષની સાધકતમતા જ અસિદ્ધ છે, પ્રમાતા પુરુષ જેમાં વ્યાપાર કરે, ત્યારે અવશ્ય

કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય, અને વ્યાપાર ન કરે ત્યારે કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થાય તે સાધકતમ છે. જેમકે છેદન કાર્યમાં 'દાતરડું' એ સાધકતમ છે, કારણ કે પુરુષવ્યાપાર તેમાં હોય તો છેદન કાર્ય થાય છે અન્યથા નથી થતું પરંતુ આકાશમાં નેત્રનો સન્નિકર્ષ હોવા છતાં પણ પ્રમા–જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી, માટે સન્નિકર્ષ પ્રમામાં સાધકતમ નથી.

नैयायिक–ચાક્ષુષજ્ઞાનમાં રૂપ સહકારી કારણ છે. અને આકાશમાં એ રૂપ ન હોવાથી આકાશમાં ચક્ષુનો સન્નિકર્ષ હોવા છતાં સહકારી કારણનો અભાવ હોઈ પ્રમાની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

जैन–રૂપમાં પણ પ્રમાની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થશે? અર્થાત્ રૂપનો બોધ કઈ રીતે થશે ? કારણ કે 'ગુણોમાં ગુણ હોતા નથી' એ સિદ્ધાંત હોવાથી રૂપમાં રૂપ નથી. વળી, રૂપના આધારભૂત દ્રવ્યમાં પણ અન્ય રૂપ નથી, જેને લઈ રૂપનું જ્ઞાન થાય કારણ કે એક જ દ્રવ્યમાં દ્રવ્ય રહે ત્યાં સુધી રહેનાર બે સજાતીય ગુણો એકી સાથે નથી રહેતા–તેમ તમો માનો છો.

नैयायिक–અવયવીના રૂપજ્ઞાનમાં અવયવમાં રહેલ રૂપને સહકારી કારણ માનવાથી અવયવીના રૂપનું જ્ઞાન થાય જ છે.

जैन–ત્ર્યણુકાત્મક અવયવીનું રૂપ કઈ રીતે પ્રત્યક્ષ થશે ? કારણ કે ત્ર્યણુકાત્મક અવયવીના અવયવભૂત ત્રણ દ્વચણુકમાં રહેનારું રૂપ પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી. તો તે સહકારી કેવી રીતે બને ? એટલે કે અવયવના રૂપને સહકારી માનવા છતાં અવયવી–દ્રવ્યના રૂપનું પ્રત્યક્ષ નહિ થાય.

नैयायिक–દ્વચણુકનું રૂપ અપ્રત્યક્ષ છતાં ત્ર્યણુકના રૂપજ્ઞાનમાં તે સહકારી બને છે.

जैन–એમ હોય તો ગરમ પાણીમાં રહેલ અગ્નિના અવયવોમાં અપ્રત્યક્ષ 'રૂપ' છે જ, છતાં અગ્નિનું પ્રત્યક્ષ કેમ થતું નથી ? વળી, રૂપ સહકારી હોય તો દૂરતિમિર (દૂરનું જ જોઈ શકનારનો રોગ) અને આસન્નતિમિર (ટૂંકી નજર) રોગાત્મક અવયવી જે સમગ્ર નેત્રગોલકમાં વ્યાપ્ત છે, તેનું પ્રત્યક્ષ કેમ થતું નથી ? થવું તો જોઈએ કારણ કે રોગાત્મક અવયવીમાં રૂપ છે, અને નેત્રનો સન્નિકર્ષ પણ છે.

(प०) **तत्रेति** नभसि । **तदनुत्पत्तिरिति** प्रमा[1]नुत्पत्तिः । **रूपान्तरमस्तीति** रूपान्तरं कृष्णादि । **कथं त्र्यणुकावयविरूपोपलम्भ** इति त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकः । अवयवगतरूपानुपलम्भे [2]सति कथं त्र्यणुकावयविरूपोपलम्भो भवेत् इति वाक्यभावार्थः । **रूपस्य भावादिति** अग्नेः सत्कस्य ।

(टि०) **यत्र हीति** दात्रादौ । **अन्यथेति** अव्यापरिते । **तदिति** दात्रादि । **तत्रेति** कार्योत्पत्तौ । **रूपस्येति** नीलपीतादेः । **तत्रेति** नभसि । **तदनुत्पत्तीति** प्रमानुपपत्तिः । **असाविति** प्रमा । **यावद्द्रव्येति** संयोगसंख्यादयो गुणा अयावद्द्रव्यभाविनः । अपरे तु विपरीता यावद्द्रव्यभाविन इत्यर्थः । **कथं त्र्यणुकेति** अणुद्वयसंयोगे द्व्यणुकः, द्व्यणुकत्रयेण त्र्यणुकः स्यादित्यौलूक्यसिद्धान्तः ।

---

१ प्रमाणानु° ल । २ सति त्रय° ल ।

अनुपलभ्येत्यादि । **तदि**ति द्व्यणुकलक्षणमवयवत्रयम् । **तत्रे**ति त्र्यणुकावयवविरूपोपलम्भे । **पावके**ति चाक्षुषप्रत्यक्षेण ग्रहणाभावः । **तदवयवेष्वि**ति पावकावयवेषु । **रूपस्ये**ति अग्नेः । **समाकलितेति** आत्रेष्टितसमग्रनयननीलमणेः ।

अथाऽत्यन्ताऽऽसत्त्यभावोऽपि सहकारी । न चासौ तिमिरेऽस्तीति चेत् । नन्वियमासत्तिरात्मापेक्षया, शरीरापेक्षया, लोचनापेक्षया, तदधिष्ठानापेक्षया वा विवक्षांचक्रे प्रेक्षादक्षेण ? आद्ये कल्पे, कथं कस्यापि पदार्थस्योपलब्धिः व्यापकस्याऽऽत्मनः सर्वभावैरासत्तिसंभवात् ? द्वितीये कथं करतलतुलितमातुलिङ्गादेरुपलम्भः ? । तृतीये, कथं क्वापि चाक्षुषप्रत्यक्षमुन्मज्जेत्, चक्षुषः प्राप्यकारित्वकक्षीकारेण सर्वत्र स्वगोचरेणाऽऽसत्तिसद्भावात् ? तुरीये, कथमधिष्ठानसंयुक्ताञ्जनशलाकायाः समुपलब्धिः ? अथ येनांशेन तस्यास्तत्र संसर्गः स नोपलभ्यत एव । नैवम् अवयविनो निरंशत्वेन स्वीकारात् ।

अपि च, कथमुदीचीं प्रति व्यापारितनेत्रस्य प्रमातुर्न काञ्चन काञ्चनाऽचलोपलब्धिमनुभवामः ? न च दवीयस्त्वाद् न तत्र नेत्ररश्मयः प्रसर्तुं शक्ताः, तेषां शशाङ्केऽपि प्रसरणाभावापत्तेः । अथ तदालोकमिलितास्ते वर्धन्ते । तर्हि खरतरकरनिकरनिरन्तराऽऽपूरितविष्टपोदरे मरीचिमालिनि सति सुतरां सुराद्रिमभिसर्पतां तेषां वृद्धिर्भवेत् । न च दिनकरमरीचीनां नितरां कठोरत्वेन तैस्तेषां प्रतिघातः, तदाऽऽलोककलापाऽऽकलितकलशकुलिशादिपदार्थानामप्यनुपलम्भापत्तेः ।

नैयायिक–અત્યંત આસત્તિ–નજીકતાનો અભાવ પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં સહકારી છે. અને આસત્તિનો અભાવ તિમિર રોગમાં નથી. માટે તેનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી.

जैन–અહીં અમે પૂછીએ છીએ કે તમે પદાર્થના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં સહકારીકારણરૂપ અત્યંત આસત્તિનો અભાવ કહ્યો, તો તેમાં આસત્તિ–આત્માની અપેક્ષાએ, શરીરની અપેક્ષાએ, લોચનની અપેક્ષાએ કે લોચનના રહેઠાણ–ગોખલાની અપેક્ષાએ સમજવી ?

આત્માની અપેક્ષાએ આસત્તિ હોય તો–કોઈ પણ પદાર્થનો બોધ કઈ રીતે થશે ? કારણ કે–આત્મા વ્યાપક હોઈ સમસ્ત પદાર્થો સાથે તેની આત્યંતિક આસત્તિ છે જ. શરીરની અપેક્ષાએ આસત્તિ હોય તો-હથેલીમાં રહેલા બીજોરાદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ કયી રીતે થશે ? કારણ કે–તે શરીરની અપેક્ષાએ અત્યંત આસન્ન છે. લોચનની અપેક્ષાએ આસત્તિ હોય તો–ક્યાંય પણ ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થશે ? કારણ કે–તમે ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી માનેલ હોઈ સર્વસ્થળે તે પોતાના વિષયો સાથે અત્યંત આસત્તિ ધરાવે જ છે. લોચનના અધિષ્ઠાનની અપેક્ષાએ આસત્તિ હોય તો, તે અધિષ્ઠાનની સાથે સંયોગ ધરાવતી અંજનશલાકાનો બોધ કેમ કરી થશે ?

નૈયાયિક–અંજન શલાકાનો જે અંશ અધિષ્ઠાન સાથે અત્યંત આસન્ન છે, તેનું જ્ઞાન તો થતું નથી. પણ જે અંશ આસન્ન નથી તેનું જ્ઞાન થવામાં શો બાધ છે ?

જૈન–આમ ન બને, કારણ કે–તમે અવયવીને નિરંશ માનેલ છે, એટલે કે– અવયવી અખંડ હોઈ તેનું આંશિક દર્શન અને અને આંશિક અદર્શન ઘટે નહીં, વળી, આસત્તિનો અભાવ જ્ઞાનમાં કારણ હોય તો–ઉત્તરદિશામાં આંખોને લગાડનાર પ્રમાતા પુરુષને સુવર્ણના મેરું પર્વતનું જ્ઞાન થતું હોય એવો અનુભવ આપણને કેમ નથી ?

નૈયાયિક–મેરું પર્વત અત્યંત દૂર હોવાથી નેત્રકિરણો ત્યાં જઈ શકતાં નથી. તેથી મેરુ દર્શન થતું નથી.

જૈન–તો ચન્દ્રમા સુધી પણ નેત્રકિરણો જઈ શકશે નહીં. તેથી તેનું દર્શન પણ થશે નહીં.

નૈયાયિક–એમ ન બને. કારણ કે–ચન્દ્રના તેજ સાથે મળીને નેત્રકિરણો વૃદ્ધિ પામે છે, એટલે કે– વૃદ્ધિ પામેલા નેત્રકિરણો ચન્દ્ર સુધી પહોંચે છે, તેથી તેનું દર્શન થાય છે.

જૈન–જો એમ થતું હોય તો અત્યંત પ્રચંડ કિરણોના સમૂહથી સમસ્ત જગતને ભરી દેનાર સૂર્ય વિદ્યમાન હોય ત્યારે મેરુ પર્વત તરફ જતાં નેત્રરશ્મિઓની સૂર્ય પ્રકાશના સહકારથી અત્યંત વૃદ્ધિ થવી જોઈએ, અને તેથી અનાયાસે સુરાદ્રિ (મેરુ) ની ઉપલબ્ધિ થવી જોઈએ.

નૈયાયિક–સૂર્ય કિરણો અતિ કઠોર હોવાથી તેનાથી નેત્રકિરણોની વૃદ્ધિ નહીં પણ પ્રતિઘાત થાય છે. માટે મેરુ દેખાય નહીં.

જૈન–સૂર્યનો પ્રકાશ નેત્રના કિરણોનો પ્રતિઘાત કરતો હોય તો સૂર્યપ્રકાશના કલાપથી વ્યાપ્ત કલશ, કુલિશ–વજ્ર, વિગેરે પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ થશે નહીં.

(१०) **कथं कस्यापि पदार्थस्योपलब्धिरिति** । न कस्यापि प्राप्नोति । **कथं क्वापि चाषक्षुप्रत्यक्षमुन्मज्जेदिति** । न क्वापीत्यर्थः । **चक्षुषः प्राप्यकारित्वकक्षीकारणेति** भवद्भिः । **तस्या** इति अञ्जनशलाकायाः । **स्वीकारादित्यतो**ऽग्रे [1]**अपिचेति** । यद्यत्यन्तासत्त्यभावः सहकारीति गम्यम् । **तदालोकमिलिता** इति शशाङ्कालोकमिलिताः ।

(टि०) – **असाविति** अत्यन्तासत्त्यभावः । **कथं कस्यापी**ति न कस्यापि प्राप्नोतीत्यर्थः । **कथं क्वापी**ति कावा न क्वापीत्यर्थः । **तस्या** इति अञ्जनशलाकायाः । **तत्रे**ति अधिष्ठाने । **स** इति अंशः ।

अपि च **कथमि**त्यादि । **दवीयस्त्वादि**ति दूरत्वात् **तत्रे**ति काञ्चनाचले । **तेषामि**ति नेत्ररश्मीनाम् । **तदालोके**ति तस्य शशाङ्कस्यालोकेन सङ्गताः । **त** इति रश्मयः । **तेषामि**ति नयनकिरणानाम् । **तैरि**ति दिनकरमरीचिभिः । **तेषामि**ति नेत्रांशूनाम् । **तदालोके**ति [2]दिनकरालोककलापेन ।

१. ग्रे यद्यपि ल । २ दिनकर निकरालोक॰ मु ।

§ १ तत्–प्रमाणत्वेन संमतं ज्ञानम् । व्यवसायस्वभावं निश्चयात्मकमित्यर्थः । समारोपः संशयविपर्ययानध्यवसायस्वरूपोऽनन्तरमेव निरूपयिष्यमाणः । तत्परिपन्थित्वं तद्विरुद्धत्वम्–यथावस्थितवस्तुग्राहकत्वमिति यावत् । प्रमाणत्वाद् वा तत् तथाविधम् । वाशब्दो विकल्पार्थः । तेन प्रत्येकमेवामू हेतू प्रमाणत्वाभिमतज्ञानस्य व्यवसायस्वभावत्वसिद्धौ समर्थावित्यर्थः ।

प्रयोगौ तु–प्रमाणत्वाभिमतं ज्ञानं व्यवसायस्वभावम् । समारोपपरिपन्थित्वात् । प्रमाणत्वाद् वा । यत् पुनर्नैवं न तदेवम् । यथा घटः । प्रोक्तसाधनद्वयाऽधिकरणं चेदम् । तस्माद् व्यवसायस्वभावमिति ॥

પ્રમાણ લક્ષણગત (૧. ૨.) વ્યવસાયી વિશેષણનું સમર્થન—

તે સમારોપનું વિરોધી હોવાથી અથવા પ્રમાણરૂપ હોવાથી વ્યવસાયાત્મક છે.

§ ૧ તે–એટલે પ્રમાણ તરીકે સંમત જ્ઞાન. વ્યવસાયાત્મક એટલે નિશ્ચયાત્મક. સમારોપ એટલે સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાયરૂપ જ્ઞાન. આ વિશે આગળ કહેવામાં આવશે. સમારોપનું પરિપન્થી એટલે સમારોપનું વિરોધી એટલે કે યથાવસ્થિત વસ્તુનું ગ્રાહક અર્થાત્ જે પ્રકારની વસ્તુ હોય તે પ્રકારનું તેનું જ્ઞાન. અથવા તે જ્ઞાન પ્રમાણ હોવાથી નિશ્ચયાત્મક છે. સૂત્રમાં જે 'वा' શબ્દ છે, તે વિકલ્પને જણાવનાર છે. એટલે કે એ પ્રત્યેક હેતુ પ્રમાણ તરીકે સંમત જ્ઞાનને નિશ્ચયાત્મક સિદ્ધ કરવાને સમર્થ છે. અર્થાત્ બન્ને હેતુઓ સ્વતંત્રપણે જ્ઞાનની નિશ્ચયાત્મકતા સિદ્ધ કરી શકે તેવા છે.

અનુમાનપ્રયોગો આ પ્રમાણે છે—

૧–પ્રમાણતરીકે સંમત જ્ઞાન નિશ્ચાત્મક છે, કારણ કે તે સમારોપ–સંશયાદિનું વિરોધી છે, જે સમારોપનું વિરોધી ન હોય તે નિશ્ચયાત્મક ન હોય જેમ કે ઘટ. પ્રમાણ તરીકે સંમત જ્ઞાન સમારોપનું વિરોધી છે, માટે નિશ્ચયાત્મક છે. ૨–પ્રમાણ તરીકે સંમત જ્ઞાન નિશ્ચયાત્મક છે કારણ કે તે પ્રમાણરૂપ છે. જે પ્રમાણસ્વરૂપ ન હોય તે નિશ્ચયાત્મક ન હોય જેમ કે ઘટ. પ્રમાણ તરીકે સંમત જ્ઞાન પ્રમાણરૂપ છે, માટે તે નિશ્ચાયત્મક છે.

§ २ अत्रैकदेशेन पक्षस्य प्रत्यक्षप्रतिक्षेपमाचक्षते भिक्षवः । तथा हि–संहृतसकलविकल्पावस्थायां नीलादिदर्शनस्य व्यवसायवन्ध्यस्यैवानुभवात् पक्षीकृतप्रमाणैकदेशस्य प्रत्यक्षस्य व्यवसायस्वभावत्वसाधनमसाधीयः ।

§ ३ तदसाधिष्ठम्, यतः–केन प्रत्यक्षेण तादृक्षस्य तस्यानुभवोऽभिधीयते ? ऐन्द्रियेण, मानसेन, योगिसत्केन, स्वसंवेदनेन वा ? नाद्येन, तत्रेन्द्रियकुटुम्बस्य व्यापारपराङ्मुखत्वात् । न च द्वितीयेन, तस्येन्द्रियज्ञानपरिच्छिन्नपदार्थानन्तरक्षणसाक्षात्कारदक्षत्वात् । न तृतीयेन, अस्मादृशां योगिप्रत्यक्षस्पर्शशून्यत्वात् । योगी तु तथा

રહેલ સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિનો પણ સાક્ષાત્કાર થઈ જવો જોઇએ, કારણ કે- બૌદ્ધો માને છે કે- 'આ બધું ક્ષણિક છે'- એવી વાસનાવાળું જે ચિત્ત હોય છે તે સ્વર્ગગમન યોગ્ય છે. આથી જ્યારે તેવા ચિત્તનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે તદભિન્ન તેની સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિનો પણ સાક્ષાત્કાર થવો જોઈએ, પણ શક્તિ અતીન્દ્રિય હોઇ પ્રત્યક્ષ યોગ્ય નથી, પણ અનુમેય છે. આથી અહીં આપત્તિ આપી છે, કે- સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિનું પણ ચિત્તસ્વરૂપ સાથે પ્રત્યક્ષ થતું હોઈ તે વિષે તે પ્રમાણ થઈ જવું જોઇએ, પણ થતું નથી. જો સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિનં પ્રત્યક્ષ થતું હોય તો ચાર્વાકની સ્વર્ગવિષેની વિપ્રતિપત્તિને અવકાશ જ ન રહેત. વળી નિરંશ વસ્તુ વિષે નિશ્ચય અને અનિશ્ચય એ બે વિરોધી ધર્મો ન હોય. આથી જો નીલનો નિશ્ચય હોય તો ક્ષણક્ષયનો પણ નિશ્ચય માનવો જોઇએ. અને તે જ પ્રમાણે જો અહિંસાચિત્ત અને દાનચિત્તના સ્વરૂપનો નિશ્ચય હોય તો તેથી અભિન્ન તેની સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિનો પણ નિશ્ચય હોવો જોઇએ. આ પ્રકારે નિરંશવાદી બૌદ્ધને મતે સ્વસંવેદનથી સ્વરૂપ નિશ્ચય માનવામાં ક્ષણક્ષય અને સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિ વિષે પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્યની આપત્તિ આચાર્યે પ્રસ્તુતમાં આપી છે.

અનુરૂપવિકલ્પોત્પાદક હોવાથી સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ છે-એવો બીજો પક્ષ કહો તો-તે યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે- સર્વથા વિકલ્પરહિત અવસ્થામાં થનાર નીલાદિ દર્શન પછી 'આ નીલાદિ છે' આવા સ્વરૂપનો, અર્થોલ્લેખની પ્રાધાન્યતાવાળો વિકલ્પ પ્રાયઃ અનુભવાય છે. વળી, જ્યાં 'મને નીલ જ્ઞાન થયું' આવો વિકલ્પ થાય છે ત્યાં પણ નીલ જ્ઞાન વિષે ઉલ્લેખ છે, પણ તેની નિર્વિકલ્પકતાનો ઉલ્લેખ નથી, આથી તે વિકલ્પ વડે તે જ્ઞાન છે એટલું તો સિદ્ધ થઈ શકશે, એથી એ વિષયમાં સ્વસંવેદન પ્રમાણ બનશે, પણ તેની નિર્વિકલ્પકતામાં તે પ્રમાણ નહીં બને, કારણ કે-તદનુરૂપ વિકલ્પ થયો જ નથી.

વળી, વિકલ્પની સિદ્ધિ પણ કઈ રીતે થશે ? જો સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી થતી હોય તો તે- સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષનું પ્રામાણ્ય સ્વરૂપોપદર્શન માત્રથી છે ? કે બીજા વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવાથી ? 'સ્વરૂપદર્શનમાત્રથી' કહો તો- પ્રથમ કહેલ દોષ-'ક્ષણક્ષય અને સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિમાં પ્રામાણ્યની આપત્તિ'-આવશે. 'બીજા વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવાથી'-એવો બીજો પક્ષ કહો તો- અનવસ્થા દોષ આવશે, અને તેથી સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્યની સિદ્ધિ કઈ રીતે થશે, જેથી કરીને પક્ષના અંશમાં બાધ આવે ? એટલે કે 'પ્રમાણરૂપે સંમત સકલ જ્ઞાન વ્યવસાયાત્મક છે'-એ અમારો પક્ષ નિર્બાધ છે. કારણ કે નીલદર્શનને તમે વ્યવસાયશૂન્ય સિદ્ધ કરી શકયા નથી.

(૫૦) **तादृक्षस्येति** व्यवसायवन्ध्यस्य । **तस्येति** नीलादिदर्शनस्य । **तस्येन्द्रिय-ज्ञानेत्यादि**—

"इन्द्रियेण परिच्छिन्ने रूपादौ तदनन्तरम् । यद्रूपादि ततस्तत्र मनोज्ञानं प्रवर्त्तते ॥"

इति श्लोकस्तर्कभाषासूत्रं चात्रैव—

"स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणा इन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययजनितं मनोविज्ञानम्" । **प्रत्यक्षमि**ति स्वसंवेदनम् । **आस्कन्देदि**ति यथास्वरूपे । **अस्ये**ति विकल्पस्य । **तत्रैवे**ति विकल्पे एव ।

(टि०) **अत्रैकदेशेने**त्यादि । **नीलादी**ति निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य । **पक्षीकृते**ति **पक्षो** ज्ञानं प्रत्यक्षपरोक्षरूपम्, तस्यैकदेशस्य प्रत्यक्षस्य । **तादृक्षस्ये**ति व्यवसायवन्ध्यस्य । **तस्ये**ति नीलादिदर्शनस्य । **तत्रे**ति निर्विकल्पकप्रत्यक्षे । **इन्द्रिये**ति न हीन्द्रियाणां घटादिवत्प्रत्यक्षं भवति । **तस्ये**ति मानसस्य ।

"ऐन्द्रियेण परिच्छिन्ने रूपादौ तदनन्तरं । यद्रूपादि ततस्तत्र मनोज्ञानं प्रवर्त्तते ।"

नापि तुर्येणेत्यादि । **तदि**ति स्वसंवेदनम् । **अनुरूपे**ति निर्विकल्पकमिदमिति । **आद्ये पक्ष** इति । प्रत्यक्षं स्वरूपं दर्शयत् क्षणक्षयं ज्ञापयेत् । तदाकारोपदर्शनमात्रेण प्रामाण्ये क्षणिकत्वेपि तस्य प्रामाण्यप्रसक्तिः । यदि प्रत्यक्षं स्वरूपमुपदर्शयत् प्रमाणं तदा मया क्षणक्षयिणः परमाणवो गृहीता इत्यस्याप्यात्मस्वरूपोपदर्शनं प्रमाणतां गच्छेत् । तथा च क्षणिकत्वानुमाने वैफल्यं च स्यात् । तथाहि यथा दानपरिणामचित्तानुभवः स्वसंवेदनाध्यक्षलक्षणस्तद्गतं सद्द्रव्यचेतनादिकं विषयीकरोति तथा स्वर्गप्रापणसामर्थ्यमपि तत्स्वरूपाव्यतिरिक्तत्वाद् विषयीकुर्यादिति भावार्थः । क्षणक्षयज्ञानात् स्वर्गप्राप्तिः स्याज्जन्तोः—

"क्षणिकाः सर्वसंस्काराः इत्येवं वासना यका । स मार्ग इह विज्ञेयः"

इति वचनात् । बौद्धानां मतेऽध्यक्षेण क्षणो गृह्यते न तु तत्क्षयो वस्तुनो निरंशत्वेनाभिन्नोपि । न च यन्निरंशवस्तुप्रभवं ज्ञानं तन्निरंशग्राहि । प्रत्यक्षप्रभवविकल्पस्य तद्भावानुपपत्तौ वा हिंसाविरतिदानचित्तस्वसंवेदनाध्यक्षप्रभवनिर्णयेन तद्ग्रहणोपपत्तेर्निश्चयविषयीकृतस्य चानिश्चितरूपान्तराभावात् । स्वर्गप्रापणसामार्थ्यादेरपि तद्गतस्य निश्चयात्तत्र विप्रतिपत्तिः–'न स्वर्गो नापि तत्प्राप्तिहेतुः कश्चिद्भावः' इत्यादिरूपा चार्वाकादेर्न स्यात् । किन्तु स्वर्गप्रापणसामर्थ्यस्य दानचित्तादभेदात् वस्तुस्वरूपग्राहिणा च स्वसंवेदनाध्यक्षेणानुभवे सद्द्रव्यचेतनत्वादाविव विवादाभावो भवेदिति । **क्षणक्षयस्वर्गप्रापणे**त्यादि । बौद्धमते हि नीलाद्यर्थप्रत्यक्षं नीलाद्यर्थमिव तद्गतं क्षणक्षयमपि विषयीकरोति । परं नीलाद्यर्थविषये तत्प्रत्यक्षं अनुरूपविकल्पोत्पादकत्वात् बौद्धैः प्रमाणमिष्यते क्षणक्षये तु न तत् प्रमाणमनुरूपविकल्पोत्पादकत्वाभावात् । 'यत्रैव जनयेदेनां तत्रैवास्य प्रमाणता" इति वचनात् । यत्रैव विषये एनां कल्पनां जनयेत्तत्रैव विषयेऽस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमित्यर्थः ।

तथा स्वसंवेदनप्रत्यक्षं बौद्धमते स्वगतं क्षणक्षयं सत्त्वचेतनत्वादि च विषयीकुर्वदनुरूपविकल्पोत्पादकत्वात्सत्वादिविषये प्रमाणं प्रतिपाद्यते, क्षणक्षयविषये त्वप्रमाणम्, तदनुसारिविकल्पाजनकत्वात् । तथा हिंसाविरतिचित्तं दानचित्तं च स्वर्गहेतुत्वादिना स्वर्गप्रापणसामर्थ्याद्युपेतं बौद्धा मन्यन्ते । तच्च हिंसाविरतिदानचित्तस्वसंवेदनप्रत्यक्षं स्वगतसच्चेतनत्वादिकमिव स्वगतस्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिकमपि गृह्णाति, गृहीतस्य हि स्वस्वरूपस्य निरंशत्वेनागृहीतरूपान्तराभावात् । बौद्धैस्तत्स्वसंवेदनप्रत्यक्षं सच्चेतनत्वादौ प्रमाणं मन्यते, स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिविषये त्वप्रमाणम्, तद्विषये विकल्पाजननात् । एवं च सति हि यदि स्वरूपोपदर्शनादेव प्रमाणमिष्यते तदा क्षणक्षयविषयेपि स्वर्गप्रापणसामार्थ्यादिविषयेपि च तत् प्रमाणं भवेत्, स्वरूपोपदर्शनमात्रस्य तत्रापि सद्भावात् । न च बौद्धैः क्षणक्षयादिविषये तत् प्रमाणमिष्यते । ततः स्वरूपोपदर्शनादेवेति पक्षोऽपि न युक्त इति भावः ।

संहृतेति निर्विकल्पकज्ञानावस्थायां भावि यन्नीलादिदर्शनम् । **तत्रापी**ति निर्विकल्पकसविकल्पकविचारे । **ज्ञानमात्रे**ति निर्विकल्पकसविकल्पकविचाररहितं ज्ञानमात्रम् । **अस्ये**ति ज्ञानोल्लेखिविकल्पस्य । **तत्रैवे**ति ज्ञानमात्रे । **दर्शनस्ये**ति स्वसंवेदनप्रत्यक्षस्य । ततः संवेदनप्रामाण्येन 'नीलादिज्ञानं ममोत्पन्नं' इति विकल्प एव सिद्धो न तु निर्विकल्पकत्वं तस्य, जात्याद्युल्लेखरहिततया निर्देष्टुमशक्यत्वात् । **तन्निर्विकल्पकत्व** इति । स्वसंवेदनप्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकत्वे । **तस्यापी**ति स्वसंवेदनप्रत्यक्षस्य-। **स्वरूपे**ति क्षणिकत्वोपदर्शनमात्रात् । **तदेवे**ति पूर्वप्रकान्तं क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्त्यादावित्यादि । **विकल्पान्तरे**ति विकल्पान्तरस्यापि कथं सिद्धिः ? स्वरूपोपदर्शनमात्रात्तदेव दूषणम्, विकल्पान्तरोपजननादनवस्थाऽनया दिशा भावनीयम् । **यत** इति प्रामाण्यसिद्धेः । **तेने**ति स्वसंवेदनेन ।

§४ अथ यन्न निर्विकल्पकं तन्नैव विकल्पेन सहोत्पद्यते, यथा—विकल्पो विकल्पान्तरेण । विकल्पेनापि सहोत्पद्यते च प्रत्यक्षम् । न चेदं न सिषेध साधनम्, गन्धर्वविकल्पदशायामपि गोः साक्षात्करणात् । अन्यथा समयान्तरे तत्स्मरणानुत्पत्तिप्रसङ्गात्—इत्यनुमानबाधितः पक्षैकदेश इति चेत् । तदपि कवलितं कालेन, कालान्तरे स्मरणसद्भावाद् व्यवसायात्मकस्यैव प्रत्यक्षस्य प्रसिद्धेर्निर्विकल्पकस्य संस्कारकारणत्वविरोधात्, क्षणिकत्वादिवत् ।

§ ४ **બૌદ્ધ**— જે નિર્વિકલ્પક ન હોય તે વિકલ્પ સાથે ઉત્પન્ન ન થાય, જેમ કે-એક વિકલ્પ બીજા વિકલ્પ સાથે ઉત્પન્ન થતો નથી, અને પ્રત્યક્ષ તો વિકલ્પની સાથે પણ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે વિકલ્પરૂપ નહીં પણ નિર્વિકલ્પક હોવું જોઇએ. આ હેતુ અસિદ્ધ નથી. કારણ કે-અશ્વવિકલ્પ દશામાં પણ ગાયનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. અર્થાત્ જ્યારે મનમાં અશ્વવિકલ્પ ચાલતો હોય તે વખતે પણ ઇન્દ્રિય વડે ગાયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જો અશ્વવિકલ્પાવસ્થામાં ગાયનું પ્રત્યક્ષ ન માનો તો કાલાન્તરમાં ગોસ્મરણની ઉત્પત્તિ થઇ શકશે નહીં અર્થાત્ ગોસ્મરણ ઘટશે નહીં. આ પ્રમાણે ઉક્ત અનુમાનથી પ્રમાણરૂપ જ્ઞાનના વ્યવસાય સ્વભાવના સાધક **અનુમાન**ના પક્ષમાં એક અંશમાં બાધ છે. કારણ કે- 'ગોપ્રત્યક્ષ' એ નિર્વિકલ્પક હોઈ વ્યવસાયાત્મક નથી, છતાં પ્રમાણ તો છે જ.

જૈન— તમારું આ કથન કાળનો કોળીઓ જ બની ગયું-નાશ પામ્યું, કારણ કે-કાલાન્તરમાં ગાયનું સ્મરણ થતું હોવાથી તેનું પ્રત્યક્ષ વ્યવસાયાત્મક જ હોવું જોઇએ. કારણ કે- ક્ષણિકત્વાદિના પ્રત્યક્ષની જેમ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ સંસ્કારજનક બની જ ન શકે. અર્થાત્ નીલાભિન્ન ક્ષણિકનું નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ છતાં જેમ તે સંસ્કારજનક નથી બનતું, તેમ ગોવિષયક નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ પણ સંસ્કારને ઉત્પન્ન કરશે નહીં. પરંતુ તમારા જ કહેવા પ્રમાણે ગોદર્શન પછી સ્મૃતિ તો થાય છે, અને સ્મૃતિ સંસ્કાર વિના સંભવે નહીં, તેથી તેને વ્યવસાયાત્મક જ માનવું જોઇએ.

જૈન— તમારું આ કથન તુચ્છ છે, કારણ કે- ભૂયોદર્શન રૂપ અભ્યાસ તો ક્ષણક્ષયાદિમાં વિશેષે કરીને છે જ, કારણ કે–નીલમાં ભૂયોદર્શન હોય તો તદભિન્ન સ્વભાવભૂત ક્ષણક્ષયનું ભૂયોદર્શન પણ હોય જ.

અને પુનઃ પુનઃ વિકલ્પોત્પાદકરૂપ અભ્યાસ તો જૈનોને અસિદ્ધ છે, કારણ કે એની વિકલ્પોત્પાદકતામાં જ વિવાદ છે. એટલે કે–વિકલ્પોત્પત્તિ થાય જ એ અમારે મતે આવશ્યક નથી.

ક્ષણમાં વિનશ્વર સ્વભાવવાળા પદાર્થના કથન સમયે ક્ષણિક વિષેના પ્રકરણનો પણ સદ્ભાવ છે જ, અર્થાત્ પ્રકરણનો અભાવ ન હોવાથી પ્રકરણરૂપ સહકારી છે જ. બુદ્ધિપાટવ–બુદ્ધિની પટુતા ક્ષણિકત્વાદિ અને નીલાદિમાં સમાન જ છે, કારણ કે–તમોએ નીલાદિ પ્રત્યક્ષને નિરંશ સ્વીકારેલ છે. જો નિરંશ ન સ્વીકારો તો નીલને વિષે પટુતા અને ક્ષણક્ષયને વિષે અપટુતા એમ બે વિરોધી ધર્મો માનવા જતાં નીલ અને ક્ષણક્ષયમાં અભેદ નહીં પણ ભેદ થઇ જશે. અર્થિત્વ પણ જિજ્ઞાસિતત્વ અને અભિલષિતત્વરૂપ એમ બે પ્રકારે છે. તેમાં ક્ષણિકવાદીઓના મતમાં ક્ષણિકતામાં પણ જિજ્ઞાસિત રૂપ અર્થિત્વ નીલાદિની જેમ સુતરાં વિદ્યમાન છે, અને અભિલષિત રૂપ અર્થિત્વ તો વ્યવસાયજનનમાં કારણરૂપ છે નહીં, કારણ કે–અનભિલષિત પદાર્થમાં પણ કેટલાક પુરુષોને વ્યવસાય થાય છે. આ પ્રકારે નિરંશવસ્તુવાદીને મતે કોઈ પણ એક જ અંશમાં સ્મરણ સંગત થશે નહીં. અને તે રીતે જે જ્ઞાન વ્યવસાય રહિત હોય તે ક્ષણિકત્વાદિ દર્શનની જેમ સ્મૃતિનું હેતુ નથી અને અશ્વવિકલ્પકાલે થતું ગોદર્શન પણ તમારે મતે તેવું જ છે, અર્થાત્ વ્યવસાયશૂન્ય છે, તેથી તે ગોદર્શન સ્મૃતિનું કારણ નહીં બને, આ પ્રસંગ છે. પરંતુ વિકલ્પ કરનારને તો ગોદર્શનનું અનુસ્મરણ તો થાય જ છે, માટે ગોદર્શન વ્યવસાયાત્મક જ છે–આ પ્રસંગવિપર્યય થયો. અને આ રીતે સ્મરણ થતું હોવાથી ગોદર્શન વ્યવસાયાત્મક જ સિદ્ધ થાય છે. અને એક વ્યવસાય–નિશ્ચય બીજા વ્યવસાય સાથે એક સમયે કદી પણ હોતો નથી માટે 'વિકલ્પ સાથે ઉત્પન્ન થતું હોવાથી' તમારો એ હેતુ અસિદ્ધતા દોષથી બાધિત છે એ સિદ્ધ થયું.

(प०)**तदभावादिति चेदि**ति अभ्यासप्रकरणबुद्धिपाटवार्थित्वेभ्योऽभावात् । **परं प्रतीति** मां प्रति। **तत्प्रत्यक्षस्येति** निर्विकल्पकस्य । **क्वचिदेव स्मरणं समगते**ति । नीलादावेवांशे, न तु क्षणिकत्वादौ । **यद् व्यवसायशून्यमि**त्यादि अश्वविकल्पकाले गोदर्शनं न स्मृतिहेतुर्व्यवसायशून्यत्वात् । **प्रसङ्गविपर्यय** इति । यत् स्मृतिहेतुस्तद् व्यवसायात्मकं स्मृतिहेतुश्चाश्वविकल्पकाले गोदर्शनमिति । अत्र च [1]प्रसङ्गविपर्ययानुमाने व्याप्तिग्रहः [2]प्रागुक्तप्रसङ्गादेव ।

(टि०)**तदभावादि**ति अभ्यासप्रकरणाद्यभावात् । **अक्षोदीयस** इति बहुतरस्य । **परमित** जैनं प्रति। **तत्रैव**ति विकल्पोत्पादकत्वे । **बुद्धिपाटवस्ये**ति । चोऽप्यर्थे । यादृग् बुद्धिपाटवं निर्विकल्पके, क्षणिकत्वेपि तादृगेव, उभयोरपि निरंशत्वात् । **तत्प्रत्यक्षस्ये**ति नीलप्रत्यक्षस्य । **अन्यथे**ति सांशत्वाङ्गीकारे । **तस्ये**ति नीलप्रत्यक्षस्य । **अर्थित्वस्ये**ति । अर्थित्वं द्विविधम् जिज्ञासितत्वलक्षणम्, अभिलषितत्वलक्षणं च । **तस्ये**ति अर्थित्वस्य । **अनिमित्ते**ति निमित्तनिश्चयाभावात् । **यद्व्यवसाये**ति ।

१ °ग्रः ल । २ °गुक्तः ल ।

अश्वविकल्पकाले गोदर्शनं न स्मृतिहेतुः, व्यवसायशून्यत्वात् । **प्रसङ्ग** इति परेष्टेनानिष्टापादनं प्रसङ्गः । **तथा चे**ति तस्मादेवं सति । **तदि**ति गोदर्शनम् । **तदनुस्मरणमि**ति गोदर्शनस्मरणम् । **तद्व्यवसाये**ति गोदर्शनव्यवसायस्वभावम् । **तद्विपर्यये** इति पाठे प्रसङ्गविपर्ययः । अश्वविकल्पकालोत्पन्नं गोदर्शनं न स्मृतिहेतुरित्यत्र प्रसङ्गानुमाने पक्षः, व्यवसाशून्यज्ञानत्वादिति हेतु । यद्व्यवसाय० इत्यन्वयव्याप्तिदृष्टान्तः । **तस्ये**ति गोदर्शनस्य ।

§५ अथ न व्यवसायस्वभावत्वेन समारोपपरिपन्थित्व-प्रमाणत्वहेत्वोर्व्याप्तिरुपाऽपादि, तदभावेऽपि व्यवसायजनकत्वमात्रेण तयोः क्वचिद्भावाविरोधात् । अनुमानं हि व्यवसायस्वभावं सत् समारोपपरिपन्थि, प्रमाणं च । प्रत्यक्षं तु व्यवसायजनकमिति को विरोधः ? इति चेत् ।

इह तावत् प्रमाणत्वहेतोर्व्याप्तिरुपदर्श्यते—प्रमाणं खल्वविसंवादकमवादिपुः सौगताः । अविसंवादकत्वं चार्थप्रापकत्वेन व्याप्तम् । अर्थाप्रापकस्याविसंवादित्वाभावाद् निर्विषयज्ञानवत् । तदपि प्रवर्तकत्वेन व्यापि, अप्रवर्तकस्यार्थाप्रापकत्वात् । तद्वदेव । तदपि विषयोपदर्शकत्वेन व्यानशे, स्वविषयमुपदर्शयतः प्रवर्तकत्वव्यवहारविषयत्वसिद्धेः । न हि पुरुषं हस्ते गृहीत्वा ज्ञानं प्रवर्तयति, स्वविषयं तूपदर्शयत् प्रवर्तकमुच्यतेऽर्थप्रापकं चेति ॥

§ ५ **બૌદ્ધ**—'समारोपपरिपन्थित्व અને 'प्रमाणत्व' એ બન્ને હેતુની व्यवसायस्वभावत्व સાધ્ય સાથે વ્યાપ્તિ યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે-વ્યવસાયસ્વભાવત્વના અભાવમાં પણ કોઈ સ્થળે માત્ર વ્યવસાયજનકત્વરૂપ સાધ્ય સાથે પણ ઉપરોક્ત બન્ને હેતુઓ હોય છે. અર્થાત્ કવચિત્ એવું બને છે કે-જે સ્વયં વ્યવસાયાત્મક ન હોય તે પણ સમારોપનો વિરોધી અને પ્રમાણ બને છે. જેમ કે- અનુમાન એવું છે જે વ્યવસાયાત્મક છે, અને તે સમારોપપરિપન્થી અને પ્રમાણ પણ છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ એવું છે જે સ્વયં વ્યવસાયાત્મક નથી છતાં વ્યવસાયજનક છે, અને સમારોપપન્થી અને પ્રમાણ પણ છે અર્થાત્ પ્રત્યક્ષમાં 'વ્યવસાયજનકત્વ' સાધ્ય સાથે સમારોપપરિપન્થિત્વ અને પ્રમાણત્વ હેતુને વ્યાપ્ત માનવામાં કશો વિરોધ નથી. અર્થાત્ એ બન્ને હેતુઓ વ્યવસાયસ્વભાવત્વ સાથે જ વ્યાપ્ત નથી, પણ વ્યવસાયજનકત્વ સાથે પણ વ્યાપ્ત છે.

જૈન—અહીં બૌદ્ધ મત પ્રમાણે પ્રથમ 'પ્રમાણત્વ' હેતુની વ્યાપ્તિ વિષે વિચાર કરીએ છીએ-પ્રમાણ અવિસંવાદક છે એમ સૌગતો કહે છે. અને અવિસંવાદકત્વ અર્થપ્રાપકત્વ સાથે વ્યાપ્ત છે, એટલે કે-જે અર્થપ્રાપક હોય તે અવિસંવાદી હોય કારણ કે જે જ્ઞાન અર્થપ્રાપક નથી તે અવિસંવાદી પણ હોતું નથી, જે મકે-નિર્વિષયજ્ઞાન. અને અર્થપ્રાપકત્વ પણ પ્રવર્તકત્વ સાથે વ્યાપ્ત છે, કારણ કે-અપ્રવર્તકજ્ઞાન નિર્વિષય જ્ઞાનની જેમ અર્થનું પ્રાપક હોતું નથી, વળી પ્રવર્તકત્વ પણ વિષયોપદર્શકત્વ સાથે વ્યાપ્ત છે, કારણ કે- સ્વવિષયને

---

१ उदपादी मुपा ।

ઉત્પન્ન કરવાથી દર્શન સ્વવિષયોપદર્શક કઇ રીતે થઇ શકશે ? કારણ કે–સંશય અને વિપર્યયના કારણરૂપ જે દર્શન છે, તેમાં પણ સ્વવિષયોપદર્શકતાની આપત્તિરૂપ અતિપ્રસંગ આવશે. કારણ કે–દર્શનજન્ય વિકલ્પ એ વિષયોપદર્શક ન હોય છતાં દર્શન સ્વવિષયોપદર્શક બનતું હોય તો સંશયાદિજ્ઞાનોનું જનક દર્શન પણ સ્વવિષયોપદર્શક બની જશે, અને પ્રમાણ થઈ જશે.

બૌદ્ધ—દર્શનનો વિષય બનેલ વસ્તુના સામાન્યનો વ્યવસાય વિકલ્પ કરે છે, તેથી તેવા વિકલ્પનું જનક દર્શન સ્વવિષયોપદર્શક કહેવાય પણ તેથી અન્યથા હોય તો નહીં. એટલે કે–જે દર્શને એ પ્રકારનો વિકલ્પ ઉત્પન્ન કર્યો ન હોય તે સ્વવિષયોપદર્શક બને નહીં. અર્થાત્ સંશયજનકદર્શન તે પ્રકારનો વિકલ્પ કરતું નથી પણ સંશયજ્ઞાન પેદા કરતું હોઈ સ્વવિષયોપદર્શક કહેવાય નહીં.

જૈન–તમારું આ કથન પ્રશસ્ય નથી, કારણ કે–દર્શનવિષયનું સામાન્ય એ અન્યાપોહ–વ્યાવૃત્તિરૂપ હોવાથી અવસ્તુ છે, માટે સામાન્યને વિષય કરનાર વિકલ્પનું ઉત્પાદક દર્શન વસ્તુનું ઉપદર્શક બની શકશે નહીં. કારણ કે–તેણે અવસ્તુને વિષય કરનાર વિકલ્પને ઉત્પન્ન કર્યો છે.

(प०) **तत** इति दर्शनात् । **तेने**ति व्यवसायेन । **तस्ये**ति निर्विकल्पकस्य । **तत्कारणीभूयमि**ति तत्कारणत्वम् । **आमेजानमि**ति प्राप्तम् । **तस्ये**ति दर्शनस्य । **स्वविषयोपदर्शकत्वापत्तेरि**ति । [1]संशयितस्थाणुपुरुषस्वलक्षणः [2]स्वविषयः । **दर्शनविषयसामान्यव्यवसायित्वादि**ति । दर्शनविषयसामान्यं व्यवस्यतीत्येवंशीलं तस्य[3] भावस्तस्मात् । **तज्जनकमि**ति विकल्पजनकम् ।

(टि०) **अस्ये**ति दर्शनस्य। **तमि**ति अध्यवसायम्। **तेने**ति निर्विकल्पकेन । **तस्ये**ति व्यवसायस्य। **तद्व्यापारे**ति दर्शनव्यापारस्वरूपः । **स एवे**ति व्यवसायः । **तत्रे**ति दर्शने । **तत्कारणी**ति विकल्पस्य कारणभावं भजमानम् । **संशये**त्यादि । **तस्ये**ति निर्विकल्पकस्य । **दर्शनविषये**ति दर्शनस्य योऽसौ विषयस्तस्य यत्सामान्यं तत्र वर्त्तित्वात् । **तज्जनकमि**ति व्यवसायोत्पादकम् । **दर्शने**ति दर्शनस्य विषयो घटादिस्वलक्षणं तस्य यत्सामान्यं तस्य । **तद्विषये**ति सामान्यगोचरविकल्पोत्पादकस्य दर्शनस्य ।

अथ दृश्यविकल्प्ययोरेकीकरणाद् वस्तूपदर्शक एव व्यवसाय इति चेत् । नन्वेकीकरणमेकरूपतापादनम्, एकत्वाध्यवसायो वा ? प्राचि पक्षे, अन्यतरस्यैव सतत्त्वं स्यात् । द्वितीये तु, उपचरितमेवानयोरैक्यम् । तथा च कथमेष व्यवसायो विषयोपदर्शकः स्यात् ? न हि पण्डः कुण्डोध्नीत्वेनोपचरितोऽपि पयसा पात्रीं पूरयति ।

किञ्च, तदेकत्वाध्यवसायो दर्शनेन, विकल्पेन, ज्ञानान्तरेण वा भवेत् ? नाद्येन, दर्शनश्रोत्रियस्याध्यवसायश्वपाकसंस्पर्शासंभवात् । न च तस्य विकल्प्यं विषयतामेति । न द्वितीयेन, विकल्पकौणपस्य दृश्यदाशरथिं गोचरयितुमपर्याप्तत्वात् । नापि तृतीयेन, निर्विकल्पकसविकल्पकविकल्पयुगलानतिक्रमेण दृश्यविकल्प्यद्वयविषय-

१ °पल° ल । २ °णः वि° ल । ३ तस्या° ल ।

वविरोधात् । न च तदुभयागोचरं ज्ञानं तदुभयैक्यमाकलयितुं कौशलमालम्बते । तथा-
हि—यद् यद् न गोचरयति, न तत् तदैक्यमाकलयितु कुशलम् । यथा—कलशज्ञानं
वृक्षत्वशिंशपात्वयोः । तथा च प्रकृतमिति । तन्न व्यवसायजननात् प्रत्यक्षस्य प्रामा-

(टि०) **अन्यतरस्ये**ति द्वयोर्मध्यादेकस्य । **स्वतत्त्वमि**ति स्वरूपं न द्वितीयस्य विरोधात् **एव** इति उपचरितैकत्वाध्यवसायः । **किञ्च तदेके**ति तयोः दृश्यविकल्प्ययोरेकीकरणा **न च तस्ये**ति दर्शनस्य । **विकल्प्यमि**ति वस्तु । **तदुभये**ति तत् दृश्यविकल्प्योभयमगोचरो विषयो यस्य । **तथाही**त्यादि । **यदि**ति ज्ञानं कर्तृ । **यद्वि**ति वस्तु ।

कथं चैतत् क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्त्यादावप्यनुरूपं विकल्पं कदाचिद् नोत्पादयति ? स्वविकल्पवासनाबलसमुज्जृम्भमाणाक्षणिकत्वादिसमारोपानुप्रवेशादिति चेत् तदपेशलम्, नीलादावपि तद्विपरीतसमारोपप्रसक्तेः । कथमन्यथा विरुद्धधर्माध्यासात् तद्दर्शनभेदो न भवेत् ? न ह्यनंशं दर्शनं क्वचित् समारोपाक्रान्तं, क्वचिन्नेति वक्तुं युक्तम्

अथ तत्तद्व्यावृत्तिवशादनंशस्यापि दर्शनस्य तथा परिकल्पनाददोषः, समारोपाक्रान्तेभ्यो हि व्यावृत्तमसमारोपाक्रान्तम्, असमारोपाक्रान्तेभ्यस्तु व्यावृत्तं समारोपाक्रान्तं तदुच्यत इति । तदप्यसूपपादम्, यतो व्यावृत्तिरपि वस्त्वंशं कञ्चिदाश्रित्य कल्प्येत, अन्यथा वा ? अन्यथा चेत्, चित्रभानुरप्यचन्द्रव्यावृत्तिकल्पनया चन्द्रतामाद्रियेत । वस्त्वंशाश्रयणपक्षे तु सिद्धो विरुद्धधर्माध्यासः । तथाहि–तद्दर्शनं येन स्वभावेन समारोपाक्रान्तेभ्यो व्यावर्तिष्ट, न तेनैवाऽसमारोपाक्रान्तेभ्योऽपि, येन चाऽमीभ्यो व्यावर्तत, न तेनैव तेभ्योऽपि, तयोर्द्वयोरपि व्यावृत्तयोरैक्यापत्तेः । यदि पुनः स्वभावभेदोऽपि वस्तुनोऽतत्स्वभावव्यावृत्त्या कल्पित एवेति मतम्, तदा कल्पितस्वभावान्तरकल्पनायामनवस्था स्थेमानमास्तिघ्नुवीत । ततो न व्यवसायजननादस्य प्रामाण्यमनुगुणम्, किन्तु व्यवसायस्वभावत्वादेव । एवं प्रामाण्यसहचरं समारोपपरिपन्थित्वमपि वाच्यम् ॥७॥

વળી, એ નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન ક્ષણક્ષય અને સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિમાં પણ કોઈ વખત અનુરૂપ વિકલ્પને શા માટે ઉત્પન્ન કરતું નથી ?

બૌદ્ધ—ક્ષણિકાદિ વિષે અનાદિકાલીન વાસનાના બળથી ઉત્પન્ન થનાર 'આ:અક્ષણિકાદિરૂપ છે' એવો સમારોપ–ભ્રાન્તિ થઈ જવાના કારણે ક્ષણક્ષય અને સ્વર્ગપ્રાપણશક્તિ વિષે નિર્વિકલ્પજ્ઞાન અનુરૂપ વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી.

જૈન—આ યોગ્ય નથી, કારણ કે–ક્ષણિકત્વથી અભિન્ન એવા નીલાદિના દર્શનમાં પણ નીલાદિ વિષે વિપરીત સમારોપ–ભ્રાન્તજ્ઞાનનો પ્રસંગ આવશે, અને એમ ન માનો તો– એટલે કે–નીલાદિમાં સમારોપ નથી અને ક્ષણક્ષયાદિમાં સમારોપ છે, એમ માનો તો વિરુદ્ધધર્મનો અધ્યાસ થવાથી દર્શનમાં ભેદ કેમ નહીં થાય ? અર્થાત્ સમારોપ વિનાનું અને સમારોપવાળું એમ બે દર્શન માનવાં પડશે, કારણ કે–નિરંશ–અખંડ નીલાદિદર્શન કોઈ એક વિષયમાં સમારોપથી આક્રાન્ત અને બીજા કોઈ વિષયમાં સમારોપથી અનાક્રાંત છે, એમ કહેવું તે તો યુક્ત નથી.

બૌદ્ધ—દર્શન નિરંશ હોવા છતાં તેમાં તે તે વ્યાવૃત્તિના બળથી તે તે પ્રકારની કલ્પના કરવામાં આવતી હોઈ તેમાં કંઈ દોષ નથી, કારણ કે–એક જ દર્શન સમારોપાક્રાન્તથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી અસમારોપાક્રાન્ત કહેવાય છે. અને અસમારોપાક્રાન્તથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી સમારોપાક્રાન્ત કહેવાય છે. આમ વ્યાવૃત્તિના ભેદને કારણે નિરંશદર્શનમાં સમારોપ અને અસમારોપ ઘટી શકે છે.

જૈન—આ ઘટના પણ યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે વ્યાવૃત્તિભેદ પણ કોઈ વસ્તુના અંશની અપેક્ષા રાખીને છે કે અપેક્ષા વિના છે? વ્યાવૃત્તિ જો વસ્ત્વંશની અપેક્ષા રાખતી ન હોય તો–અચન્દ્રથી વ્યાવૃત્ત ચિત્રભાનુ–અગ્નિ ચન્દ્રતાને પામશે અર્થાત્ તે અગ્નિ પણ ચન્દ્ર કહેવાશે. અને જો વસ્તુના અંશની અપેક્ષા હોય તો વિરુદ્ધધર્મનો આશ્રય થયો. તે આ પ્રમાણે--નીલાદિદર્શન જે સ્વભાવ દ્વારા સમારોપાક્રાન્ત વસ્તુના અંશોથી વ્યાવૃત્ત છે, તે જ સ્વભાવ દ્વારા અસમારોપાક્રાન્ત વસ્તુના અંશોથી વ્યાવૃત્ત નથી, અને જે સ્વરૂપે અસમારોપાક્રાન્ત વસ્તુના અંશોથી વ્યાવૃત્ત છે, તે જ સ્વરૂપે સમારોપાક્રાન્ત વસ્તુના અંશોથી વ્યાવૃત્ત નથી. કારણ કે– એક જ સ્વભાવ વડે વ્યાવૃત્તિ માનવામાં આવે તો–તે બન્ને વ્યાવૃત્ત વસ્તુઓ એક બની જશે. વળી વસ્તુના સ્વભાવભેદને પણ અતત્સ્વભાવરૂપ વ્યાવૃત્તિને કારણે કલ્પિત જ માનવામાં આવે તો–આ પ્રકારે કલ્પિત સ્વભાવાન્તરની કલ્પનામાં અનવસ્થા આવશે.

આ પ્રકારે 'વ્યવસાયને ઉત્પન્ન કરવાથી નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં પ્રામાણ્ય છે' એમ કહેવું યોગ્ય નથી, પરંતુ 'વ્યવસાયસ્વભાવાત્મક હોવાથી જ પ્રત્યક્ષમાં પ્રામાણ્ય છે એમ કહેવું, એ યુક્તિસંગત છે. આ જ પ્રમાણે પ્રામાણ્યના સહચર 'સમારોપપરિપન્થિત્વ' ને કારણે પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને વ્યવસાય સ્વભાવરૂપ કહેવું જોઈએ. ॥ ૭ ॥

(प०) **स्वविकल्पवासनाबलसमुज्जृम्भमाणे**त्यादि । 'मदीयेयं योषिद्' 'अहमेनामुद्वक्ष्यामि' 'अहमेनामुपभोक्ष्ये' इत्यादि । **तथा परिकल्पनादि**ति सांशत्वपरिकल्पनात् ॥७॥

(टि०)**कथं चैतदि**ति निर्विकल्पकम् । **स्वविकल्पे**ति स्वविकल्पार्थमनाद्यविद्याबलेनोल्लसमानो योऽक्षणिकत्वादिसमारोपो भ्रान्तिज्ञानं तस्यानुप्रवेशात् । **नीलादावपी**ति निर्विकल्पकदर्शनेऽपि । **तद्विपरीते**ति नीलादिदर्शनाद्विपरीतो विकल्पस्तस्य । **कथमन्यथे**ति नीलादौ क्षणक्षयादौ चेत्समारोपानुप्रवेशो न तुल्यः । **तद्दर्शने**ति नीलादिदर्शनम् । अथ **तत्तद्व्यावृत्ती**ति अन्यापोहसामर्थ्यात् । **तथे**ति भेदपरिकल्पनात् । **अदोष** इति भेदस्य । **वस्त्वंशमि**ति दर्शनम् । **ततो न व्यवसाये**ति विकल्पोत्पादकत्वात् । **अस्ये**ति निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य ॥७॥

समारोपपरिपन्थित्वादित्युक्तमिति समारोपं प्ररूपयन्ति—

अतस्मिँस्तदध्यवसायः समारोपः ॥८॥

अतत्प्रकारे पदार्थे तत्प्रकारतानिर्णयः समारोप इत्यर्थः ॥८॥

પૂર્વસૂત્રમાં 'સમારોપનું વિરોધી' એમ કહેવામાં આવ્યું છે એટલે 'સમારોપ'નું હવે નિરૂપણ કરે છે—

અતતમાં તત્પ્રકારનો અધ્યવસાય તે 'સમારોપ' છે. ॥ ૮ ॥

તે પ્રકારનું જે ન હોય તેમાં તે પ્રકારનો નિર્ણય કરવો તે સમારોપ કહેવાય છે ॥ ૮ ॥

अथैनं प्रकारतः प्रकटयन्ति—

स विपर्ययसंशयानध्यवसायभेदात् त्रेधा ॥९॥

उत्तानार्थमदः ॥९॥

સમારોપના પ્રકારનું પ્રકટન—

સમારોપના ત્રણ ભેદ છે—૧ વિપર્યય, ૨ સંશય અને ૩ અનધ્યવસાય ૯.

આ સૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. ૯.

अथोद्देशानुसारेण विपर्ययस्वरूपं तावत् प्ररूपयन्ति—

विपरीतैककोटिनिष्टङ्कनं विपर्ययः ॥१०॥

§१ विपरीताया अन्यथास्थिताया एकस्या एव कोटेर्वस्त्वंशस्य निष्टङ्कनं निश्चयनं विपर्यय इति ॥१०॥

ઉદ્દેશના અનુસારે પ્રથમ વિપર્યયનું સ્વરૂપ નિરૂપવામાં આવ્યું છે—

§ ૧ વિપરીત એવી એક કોટિનો નિર્ણય કરવો તે વિપર્યય છે. ૧૦.

વિપરીત એટલે કે અન્યથારૂપે રહેલ એક જ કોટિ એટલે વસ્તુનો એક અંશ. તેનો નિર્ણય કરવો તે વિપર્યય છે. ૧૦

(टि०)- **अथोद्देशे**ति । उद्देशः समासतो निर्देशो व्यासतः ।

अत्रोदाहरन्ति—

यथा शुक्तिकायामिदं रजतमिति ॥११॥

§ १ यथेत्युदाहरणोपन्यासार्थः, अग्रेऽपि सर्वत्र । शुक्तिकायामरजताकारायाम् 'इदं रजतम्'इति रजताकारतया ज्ञानं विपर्ययो विपरीतख्यातिरित्यर्थः । इतिशब्द उल्लेखार्थः अग्रेऽपि । उदाहरणसूत्रं चेदम्—अन्येषामपि प्रत्यक्षयोग्यविषयविपर्ययाणां पीतशङ्खज्ञानादीनाम्, तदितरप्रमाणयोग्यविषयविपर्ययाणां हेत्वाभासादिसमुत्थज्ञानानां चोपलक्षणार्थम् ।

§२ अत्र विवेकाख्यातिवादी वदति 'विवादास्पदम्—इदं रजतम्'इति प्रत्ययो न वैपरीत्येन स्वीकर्तव्यः, तथा विचार्यमाणस्य तस्यानुपपद्यमानत्वात् । यद् यथा विचार्यमाणं नोपपद्यते, न तत् तथा स्वीकर्तव्यम्, यथा—स्तम्भः कुम्भरूपतयेति ।

न चेदं साधनमसिद्धिमधारयत् । तथाहि—किमिदं प्रत्ययस्य वैपरीत्यं स्यात्—अर्थक्रियाकारिपदार्थाप्रत्यायकत्वम्, अन्यथा प्रथनं वा ? आद्ये भेदे, विवादास्पदप्रत्ययप्रत्यायिते पदार्थे किमर्थक्रियामात्रमपि नास्ति, तद्विशेषसाध्या वा सा न विद्यते ? नाद्यः पक्षः,

शुक्तिसाध्यायास्तस्या भावात् । द्वितीये तु ज्ञानकाले सा नास्ति, कालान्तरेऽपि वा ? ज्ञानकाले तावत् तथ्यकलधौतबोधेऽपि क्वापि सा नास्त्येव । कालान्तरे तु प्रचुरतरसमीर-समीरणाशुव्यपायिपयोबुद्बुदबोधेऽपि सा न विद्यत एव । तन्नार्थक्रियेत्यादिपक्षः क्षेमकारः ।

तत्पुरस्सरपक्षे तु, तथाविधवैपरीत्यं तस्य स्वेनैव, पूर्वज्ञानेन, उत्तरज्ञानेन वाऽवसीयेत ? । न स्वेनैव, तेन स्वस्य वैपरीत्यावसाये प्रमातुः प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । अथ पूर्वज्ञानेन ; किं स्वकालस्थेन, तत्कालस्थेन वा ? नाद्येन, तत्काले वैपरीत्यास्पदसंवेदनस्यासत्त्वात् । नापि द्वितीयेन, ज्ञानयोर्यौगपद्यासंभवात् ।

अथोत्तरज्ञानेन, तत्किं विजातीयम्, सजातीयं वा स्यात् ? विजातीयमप्येकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा ? भेदद्वयेऽपि घटज्ञानं पटज्ञानस्य वैपरीत्यावसायि भवेत् । सजातीयमप्येकविषयम्, भिन्नविषयं वा ? एकविषयमप्येकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा ? द्वयमपीदं संवाददत्तहस्तावलम्बं कथं वैपरीत्यावबोधधुराधौरेयतां दधीत ? भिन्नविषयमप्येकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा ? उभयत्रापि पटज्ञानं पटान्तरज्ञानस्य तथा भवेत् ।

अथ न सर्वमेवोत्तरज्ञानं प्राक्तनस्याऽन्यथात्वावबोधबद्धकक्षम्, किन्तु यदेव बाधकत्वेनोल्लसति । ननु किमिदं तस्य तद्बाधकत्वम्—तदन्यत्वम्, तदुपमर्दकत्वम्, तस्य स्वविषये प्रवर्तमानस्य प्रतिहन्तृत्वम्, प्रवृत्तस्यापि फलोत्पादप्रतिबन्धकत्वं वा ? प्राचि पक्षे, मिथ्याज्ञानमपि तस्य बाधकं स्यात्, अन्यत्वस्योभयत्राऽविशेषात् । द्वितीये घटज्ञानं पटज्ञानस्य बाधकं स्यात्, तस्यापि तदुपमर्देनोत्पादात् । तृतीये, न प्रवृत्तिस्तस्य तेन प्रतिहन्तुं शक्या, यत्र क्वचन गोचरे प्रागेव प्रवृत्तत्वात् । तुरीयेऽपि, न फलोत्पत्तिस्तस्य तेन प्रतिबन्धुं पार्यते, उपादानादिसंविदोऽपि प्रथममेव समुत्पन्नत्वात् ।

किञ्च, विपरीतप्रत्यये रजतमसच्चकास्ति, सद् वा ? असच्चेत् । असत्ख्यातिरेवेयं स्यात् । सच्चेत् । तत्रैव, अन्यत्र वा ? यदि तत्रैव, तदा तथ्यपदार्थख्यातिरेवेयं भवेत् । अन्यत्र तु सतः कथं तत्र प्रतीतिः, पुरस्सरगोचर एव चक्षुरादेर्व्यापारात् ? दोषमाहात्म्यादिति चेत् । न, दोषाणामिन्द्रियसामर्थ्यकदर्थनमात्रचरितार्थत्वेन विपरीतकार्योत्पत्तिं प्रत्यकिञ्चित्करत्वात् । ततस्तथा विचार्यमाणस्य तस्यानुपपद्यमानत्वमसिध्यदेव ।

नापि व्यभिचारि, विपक्षादत्यन्तं व्यावृत्तेः । अत एव न विरुद्धमपि । ततः सत्यमेवैतत् संवेदनद्वयम्--इदमिति प्रत्यक्षम्, रजतमिति तु स्मरणम् । करणोद्भवदोपवशाच्छुक्तिरजतयोः प्रत्यक्षस्मरणयोश्च भेदाप्रतिभासाद् भेदाख्यातिरियमुच्यत इति ॥

તેનું ઉદાહરણ—

યથા છીપમાં 'આ રજત–ચાંદી છે' એવું જ્ઞાન થવું તે. ११.

§ ૧ સૂત્રમાં 'યથા' શબ્દ ઉદાહરણના ઉપન્યાસ માટે છે. હવે પછીના સૂત્રોમાં જ્યાં જ્યાં 'યથા' શબ્દ આવે તે ઉદાહરણ માટે જાણવો. રજતના આકાર વિનાની છીપમાં 'આ રજત–ચાંદી છે,' એટલે કે રજતાકારવાળી છે એવું જે ભાન તે વિપર્યય અર્થાત્ વિપરીતખ્યાતિ કહેવાય છે–એમ સૂત્રનો અર્થ સમજવો. અહીં સૂત્રમાં इति શબ્દ ઉલ્લેખ–જ્ઞાનનો પ્રકાર બતાવવા માટે છે. હવે પછીના સૂત્રોમાં પણ इति શબ્દ ઉલ્લેખના અર્થનો સૂચક જાણવો. આ સૂત્રને માત્ર ઉદાહરણ સૂત્ર સમજવું, એટલે તે પ્રત્યક્ષને યોગ્ય વિષયમાં થનાર પીતશંખાદિ વિપર્યય જ્ઞાનોનું અને પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન પરોક્ષ પ્રમાણને યોગ્ય વિષયમાં થનાર હેત્વાભાસાદિથી ઉત્પન્ન થનાર વિપર્યય જ્ઞાનોનું સૂચન કરવા માટે છે–એમ સમજવું.

§ ૨ આ બાબતમાં વિવેકાખ્યાતિવાદી (પ્રાભાકર) આ પ્રમાણે કહે છે— વિવાદાસ્પદ છીપમાં 'આ રજત છે' એવું જે જ્ઞાન છે, તેને વિપર્યય–વિપરીતખ્યાતિ કહેવી ન જોઈએ. કારણ કે–વિચાર કરતાં તે જ્ઞાન વિપર્યયરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી અને જે પદાર્થ વિચારતાં જે રીતે સિદ્ધ ન થાય તે રીતે તેને સ્વીકારવો ન જોઈએ. જેમકે–જે સ્તંભ છે તે વિચાર વડે કુંભરૂપે સિદ્ધ થતો નહીં હોવાથી કુંભરૂપે માન્ય થતો નથી.

'વિચાર કરતાં તે જ્ઞાન વિપર્યયરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી'–આ હેતુ અસિદ્ધ નથી, એટલે કે વિચારથી વિપર્યય સિદ્ધ થતો નથી, તે આ પ્રમાણે–જ્ઞાનમાં વૈપરીત્ય એટલે શું ? જ્ઞાન વડે અર્થક્રિયાકારિપદાર્થનો પ્રત્યય નથી થતો એ વૈપરીત્ય કે અન્યથાપ્રથન એટલે કે જે રૂપે હોય તેથી વિપરીતરૂપે જ્ઞાન થવું તે વૈપરીત્ય છે ? પ્રથમ પક્ષ માનો તો–વિવાદાસ્પદ જ્ઞાનથી જાણેલ પદાર્થમાં અર્થક્રિયાનો જ અભાવ છે કે પદાર્થવિશેષ રજતથી સાધ્ય એવી અર્થક્રિયા નથી ? શુક્તિ–છીપથી સાધ્ય અર્થક્રિયા વિદ્યમાન હોવાથી પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી. બીજા પક્ષે પૂછવાનું કે તે અર્થક્રિયા જ્ઞાનકાળે નથી કે કાલાન્તરમાં પણ નથી ? જ્ઞાનકાળમાં નથી એમ કહો તો–સત્યરજતના જ્ઞાન પ્રસંગે પણ જ્ઞાનકાલે ક્યાંઈ અર્થક્રિયા નથી. કાલાન્તરમાં પણ નથી એમ કહો તો–અતિપ્રચંડ વાયુના વેગથી જલદી નાશ પામનાર પાણીના પરપોટાઓમાં પણ તે નથી કારણ કે જ્ઞાન પછી તરત જ પરપોટાઓનો જ નાશ થઈ ગયેલ હોવાથી તેની અર્થક્રિયા સંભવતી જ નથી. માટે અર્થક્રિયાવિષયક આ વિકલ્પ કંઈ પણ ઇષ્ટસાધક નથી.

તે પછીના બીજા વિકલ્પ અન્યથાપ્રથન વિષે પૂછવાનું કે–તે રજતજ્ઞાનની તેવા પ્રકારની વિપરીતતા સ્વયં તે જ્ઞાન પોતે જ જાણે છે કે તેના પહેલાનું જ્ઞાન જાણે છે કે તેના પછીનું જ્ઞાન જાણે છે ? જ્ઞાન પોતે જ જો પોતાનું વૈપરીત્ય જાણતું હોય તો પ્રમાતાની પ્રવૃત્તિ થાય જ નહીં. માટે જ્ઞાન પોતે પોતાનું વૈપરીત્ય જાણે છે એમ કહેવાય નહીં. તેની પહેલાંના જ્ઞાનથી વૈપરીત્ય જણાય છે, એમ માનો તો–તે પૂર્વકાલિકજ્ઞાન પોતાના અસ્તિત્વ કાલે એટલે કે–વિપર્યયજ્ઞાનોત્પત્તિ થયા પહેલાં જ વિપર્યયને જાણે છે કે વિપર્યય જ્ઞાનના કાળમાં ? પોતાના અસ્તિત્વકાળમાં તે જ્ઞાન વિપર્યય જાણી શકશે નહીં, કારણ કે–તે કાળે વિપર્યયના

આશ્રયભૂત જ્ઞાનનો જ અભાવ છે, અર્થાત્ વિપર્યય જ્ઞાન પોતે છે જ નહીં તો-વિપર્યયનું જ્ઞાન કેમ બને ? બીજો પક્ષ પણ કહી શકાશે નહીં, કારણ કે-એકી સાથે બે જ્ઞાન હોતાં નથી. ઉત્તરજ્ઞાન-તેની વિપરીતતા જાણે છે એમ કહો તો-તે ઉત્તરજ્ઞાન વિજાતીય છે કે સજાતીય ? વિજાતીય હોય તો-તે એક સંતાન-એક જ પુરુષનું છે કે ભિન્ન સંતાનનું-ભિન્ન પુરુષનું ? આ બન્ને પ્રકારમાં ઘટજ્ઞાન દ્વારા પટજ્ઞાનની વિપરીતતાનો નિશ્ચય પ્રાપ્ત થશે. સજાતીય કહો તો-તે એકવિષયવાળું છે કે ભિન્નવિષયવાળું ? એકવિષયવાળું પણ એક સંતાનનું છે કે ભિન્નસંતાનનું છે? આ બન્ને પ્રકારનું જ્ઞાન તો સંવાદરૂપ હોઈ હાથના ટેકારૂપ છે, તેથી જ્ઞાનગત વિપર્યયના બોધની ધુરાને ધારણ કેમ કરી શકે ? અર્થાત્ એ બન્ને પ્રકારનાં જ્ઞાનો સંવાદી બનતાં હોઈ વિપર્યય સિદ્ધ કરી શકે નહીં. ભિન્નવિષયવાળું પણ એક સંતાનનું કે ભિન્ન સંતાનનું ? આ બન્ને પક્ષમાં એક પટજ્ઞાન બીજા પટના જ્ઞાનના વિપર્યયને સિદ્ધ કરી દેશે, પણ આવા પ્રસંગમાં પરસ્પર બાધા હોતી નથી, તેથી ત્યાં તેમને વિપર્યયના સાધક મનાય નહીં.

જૈન—બધાં ઉત્તરજ્ઞાનો પૂર્વજ્ઞાનની વિપરીતતાનાં બોધક નથી, પરંતુ જે જ્ઞાન બાધકરૂપે ઉત્પન્ન થયું હોય તે જ પૂર્વજ્ઞાનની વિપરીતતાનું બોધક છે.

પ્રાભાકર-અહીં બાધકરૂપતા એટલે શું ? બાધક એટલે જે તદન્ય હોય અર્થાત્ તેથી ભિન્ન હોય તે, કે તદુપમર્દક-એટલે તેને દબાવી દેનાર હોય તે, કે તેને પોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્ત થવા ન દે તે, કે સ્વવિષયમાં પ્રવૃત્ત પૂર્વજ્ઞાનને ફલ ઉત્પન્ન કરવામાં જે પ્રતિબન્ધક હોય તે-અર્થાત્ તેના ફળને જે ઉત્પન્ન થવા ન દે તે? આ ચાર પ્રકારમાંથી પહેલો પ્રકાર માનો તો મિથ્યાજ્ઞાન પણ પૂર્વજ્ઞાનનું બાધક થઈ જશે, કારણ કે-તે મિથ્યાજ્ઞાન અન્ય સમ્યગ્જ્ઞાન જેમ જ પૂર્વજ્ઞાનથી ભિન્ન તો છે જ. બીજા પ્રકારમાં ઘટજ્ઞાન પટજ્ઞાનનું બાધક થશે, કારણ કે-ઘટજ્ઞાન પટજ્ઞાનનો ઉપમર્દ કરીને ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રીજા પ્રકાર વિષે કહેવાનું કે પૂર્વજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ કોઇને કોઇ વિષયમાં થઈ ચૂકી જ છે, માટે ઉત્તરજ્ઞાન પૂર્વજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિનું ઘાતક- પ્રતિબંધક થઇ શકતું નથી. ચોથા પ્રકાર વિષે કહેવાનું કે-ઉત્તરજ્ઞાનથી પૂર્વજ્ઞાનની ફલોત્પત્તિનો પ્રતિબન્ધ થવો શક્ય નથી, કારણ કે-ઉપાદાન બુદ્ધયાદિરૂપ ફલ તો પહેલાંથી જ થઈ ગયેલ છે. અર્થાત્ ઉત્તરજ્ઞાન ફલનો પ્રતિબંધ કરે તે પહેલાં જ વસ્તુજ્ઞાન પછી તે વિષેની હેયોપેયાદિ બુદ્ધિ તો ઉત્પન્ન થઇ જ ગઇ હોય છે. તેથી ઉત્તરજ્ઞાનથી તેનો પ્રતિબન્ધ થવો અશક્ય છે.

વળી, વિપરીત જ્ઞાનમાં રજતનું જે ભાન થાય છે તે અસત્ રજતનું થાય છે કે સત્ રજતનું ? અસત રજતનું ભાન થયું હોત તો-આ અસત્ખ્યાતિ થઇ, એટલે કે અસતનું ભાન થયું. અને સત્ રજતનું ભાન થતું હોય તો -તે તે જ સ્થળે સત્ છે કે અન્ય સ્થળે ? જો તે જ સ્થળે સત્ હોય તો-એ તથ્ય પદાર્થની ખ્યાતિ જ થઇ અર્થાત્ યથાર્થજ્ઞાન જ થયું. અને જો અન્ય સ્થળમાં તે સત્ હોય તો ત્યાં (સમક્ષ) તેનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ? કારણ કે ચક્ષુ આદિ

ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર સન્મુખ રહેલા પદાર્થોમાં જ થાય છે પણ અસન્મુખમાં થતો નથી.

શંકા—ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયગત દોષના પ્રભાવથી અન્યત્ર રહેલ રજત અન્યત્ર જણાય છે.

સમાધાન—તે યોગ્ય નથી કારણ કે-દોષો તો ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્યને નાશ કરવામાં જ ચરિતાર્થ થતા હોઇ વિપરીતકાર્યોત્પત્તિમાં તો તે અકિંચિત્કર છે. એટલે 'વિચાર કરતાં તે જ્ઞાન વિપરીત સિદ્ધ થઈ શકતું નથી' અમારો એ હેતુ સિદ્ધ જ છે.

આ હેતુ વ્યભિચારી પણ નથી, કારણ કે-વિપક્ષથી અત્યન્ત વ્યાવૃત્ત પૃથગ્ છે અને વિપક્ષમાંથી અત્યન્તવ્યાવૃત્ત છે માટે વિરુદ્ધ પણ નથી.

માટે છીપમાં 'આ રજત છે' એવું જે જ્ઞાન છે, તે પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણ ઉભય સ્વરૂપે સત્ય જ છે, કારણ કે-એ જ્ઞાન 'આ' (इदम्) અંશમાં તો પ્રત્યક્ષ છે. અને 'રજત' અંશમાં સ્મરણ છે. પરંતુ ઇન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થયેલા દોષના વશથી શુક્તિ અને રજત તથા પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણનો ભેદ–વિવેક ન જણાવાથી આ ભેદાખ્યાતિ (ભેદનું અજ્ઞાન) અથવા વિવેકાખ્યાતિ કહેવાય છે, પણ વિપર્યય કહેવાતો નથી.

(प०) **इति शब्द उल्लेखार्थ** इति उल्लेखो रीतिः । **इतरप्रमाणे**त्यादि इतरशब्देनात्र परोक्षस्याख्या ।

विवेकाख्यातिवादीति भेदाप्रतिभासनवादी । **अर्थक्रियाकारिपदार्थाऽप्रत्यायकत्वमि**ति साध्ये अर्थक्रियाकारिणं पदार्थं न प्रत्येति न परिच्छिनत्ति । **पदार्थे** इति रजतरूपे । **तद्विशेषसाध्ये**ति विवादास्पदप्रत्ययसाध्या । **शुक्तिसाध्याया** इति कुङ्कुमनिक्षेपादिकायाः । **द्वितीये त्वि**ति तद्विशेषसाध्येत्यस्मिन् । **तावत् तथ्यकलधौतवोधेऽपी**ति न केवलं विपरीतबोधे । **क्वापि सा नास्त्येवे**ति **सा** क्रिया । **आशुव्यपायिपयोवुद्वुदवोधेऽपी**ति बुद्बुदेष्वपयत्सु बुद्बुदज्ञानमपि चाक्षुषं विनष्टम् । अतो ज्ञानस्य कालान्तरम् ।

तत्पुरस्सरपक्षे त्विति अन्यथाप्रथनपक्षे । **वैपरीत्यावसाये** इति । तत् स्वस्य वैपरीत्यमवस्यति स्वयमेवेति विकल्पे । **पूर्वज्ञानेने**ति विपरीतज्ञानात् पूर्वज्ञानेन । **स्वकालस्थेने**ति पूर्वकालस्थेन । **तत्कालस्थेने**ति वैपरीत्यकालस्थेन । **तत् किमि**त्यादि **तदुत्तर**ज्ञानम् ।

विजातीयमिति आदौ [१]पटज्ञानं पश्चात् [२]घटज्ञानमिति विजातीयम् । **सजातीयमिति** आदौ पटज्ञानं पश्चादपि पटज्ञानमिति सजातीयम् ।

एकसन्तानमिति एकप्रमातृगतम् । **भिन्नसन्तानमि**ति भिन्नप्रमातृगतम् । **पटज्ञानस्य वैपरीत्यावसायि भवेदि**ति । यद्यदुत्तरज्ञानं तेन तेन पाश्चात्यस्य वैपरीत्यमवसीयते ततश्च [३]घटज्ञनेनोत्तरेण [४]पटज्ञानस्य पाश्चात्यस्य वैपरीत्यमवसीयताम्[५] । **एकविषयमि**ति एकं पटं पश्यति । **भिन्नविषयमि**ति बहून् पटान् पश्यति । **संवाददत्तहस्तावलम्बमि**ति स्वविषयनियतम् । **तथा भवेदि**ति वैपरीत्यावसायि भवेत् ।

१ घट मु । २ पट मु । ३ पट° ल । ४ घट° ल । ५ °यते ल ।

सर्वमेवेति पटज्ञानम् । **प्राक्तनस्ये**ति पटान्तरज्ञानस्य । **मिथ्याज्ञानमपी**ति न केवलं सत्यज्ञानम् । **प्रागेव प्रवृत्तत्वादि**ति उत्तरज्ञानात् प्राक् । **उपादानादिसंविदोऽपी**ति । यदैव तज्ज्ञानमुत्पन्नमुपादित्साऽपि तदैव जाता ।

तत्रैवेति विपरीतप्रत्यये । **अन्यत्रे**ति टङ्कशैलादौ । **तदा तथ्यपदार्थख्याति**रिति सत्ख्यातिरेव । **पुरस्सरगोचर एवे**ति पुरोवर्तिपदार्थगोचर एव । **विपरीतकार्योत्पत्ति**मिति अन्यत्र सतो रजतस्य तत्र चकासनं विपरीतकार्योत्पत्तिः । **तथा विचार्यमाणस्ये**ति तथा वैपरीत्येन विचार्यमाणस्य । **तस्ये**ति विपरीतप्रत्ययस्य । **व्यभिचारी**ति अनैकान्तिकम् ।

(टि०)- **उदाहरणसूत्रमि**त्यादि । **तदितरे**ति प्रत्यक्षेतरम् ।

अत्र विवेकाख्यातिवादी प्रभाकरः । **तद्विशेषे**ति तेन पदार्थेन विशेषेण रजतलक्षणेन साध्या साऽर्थक्रिया । **तस्या** इति अर्थक्रियायाः । **सेति** अर्थक्रिया । **तत्पुर** इत्यादि । **तथे**ति अन्यथा प्रथनरूपम् । **तस्ये**ति रजतज्ञानस्य । **स्वेनैवे**ति तत्कालोत्पन्नरजतज्ञानेन । **पूर्वज्ञानेने**ति तस्मात्तत्कालपूर्वकालोत्पन्नेन । **अथ पूर्वे**ति भ्रान्तिज्ञानपूर्वकालभावि यत्तत्पदार्थविषयेन ज्ञानेन । **तत्काले**ति उत्तरज्ञानकालस्थेन । **तत्काले** इति पूर्वज्ञानकाले । **ज्ञानयो**रिति ज्ञानद्वयमेककाले न सम्भवति, "जुगवं दो नत्थि उवओगा" इति वचनात् । आदौ घटज्ञानं पश्चात् पटज्ञानमिति **विजातीयम्** । आदौ पटज्ञानं पश्चादपि पटज्ञानमिति **सजातीयम्** ।

एकसन्तानमिति एकपुरुषस्थज्ञानसन्तानम् । **उभयत्रापी**ति । **तथे**ति वैपरीत्यावसायि जायेत । **इदं तस्ये**ति पूर्वज्ञानस्य । **तदि**ति उत्तरज्ञानम् । **तस्ये**ति पूर्वज्ञानस्य । **उभयत्रे**ति मिथ्याज्ञाने सत्यज्ञाने च । **तस्यापी**ति घटज्ञानस्यापि । **तदुपमर्दने**ति पटज्ञानोपमर्दने । **तस्ये**ति पूर्वज्ञानस्य । **तेने**ति बाधकस्वभावेनोत्तरज्ञानेन । **न फलोत्पत्ति**रित्यादि । **तस्ये**ति पूर्वज्ञानस्य । **तेने**ति उत्तरज्ञानेन । **उपादाने**ति अर्थग्रहणादिज्ञानस्य । **अन्यत्रे**ति हट्टपट्टादौ । **तत्रे**ति विपरीतप्रत्यये । **असिध्यदेवे**ति सिद्धमेवेत्यर्थः । **विपक्षादि**ति स्वीकर्त्तव्यलक्षणात् । **अत एवे**ति विपक्षादत्यन्तव्यावृत्तेरेव । **एतत्संवेदने**ति एतत्प्रत्यक्षस्मरणज्ञानोभयम् ।

§३ अत्राभिदध्महे—ये तावत् साधनासिद्धिविध्वंसनाय व्यधायिषत विकल्पाः, तत्र शुक्त्यादिरूपतयाऽन्यथास्थितार्थस्यान्यथारजताद्यर्थप्रकारेण यत्प्रथनं तत्स्वरूपं वैपरीत्यं 'नेदं रजतम्' इत्येवं तदुपमर्दतः पश्चादुज्जृम्भमाणेन बाधकेनाऽवधार्यत इति ब्रूमः । तथा च अन्यथाप्रथनोत्तरज्ञानतदुपमर्दकत्वविकल्पाभ्यां शेषं तु विकल्पनिकुरम्बं तुण्डताण्डवाडम्बरविडम्बनामात्रफलमेव ।

अथ विजातीयं सजातीयं वा तदित्यादिप्रकारेषु किमुत्तरं ते स्यात् ? ननु वितीर्णमेव । अस्तु यत्किञ्चित् । तदुपमर्देन चेदुत्पद्यते, तदा तदखिलं बाधकं सत् तस्य पूर्वज्ञानस्य तथात्वमाविष्करोतीति ।

उपमर्दश्च न प्रध्वंसः, यतः पटज्ञानप्रध्वंसेनोत्पद्यमानस्य घटज्ञानस्य बाधकत्वं स्यात् । किन्तु तत्प्रतिभातवस्त्वसत्त्वख्यापनम्–'यन्मदीयवेदने रजतमिति प्रत्यभात्, तद् रजतं न भवत्येव' इति ।

अपि च, भेदाख्यातावपि प्रत्यक्षस्मरणयोर्भेदाख्यानं किं स्वेनैव वेद्यते ?–इत्यादि सकलविकल्पपेटकमाटीकत एव–इति स्ववधाय कृत्योत्थापनमेतद् भवतः ।

જૈન–તમારા અનુમાનના હેતુની અસિદ્ધતા દોષને દૂર કરવાને તમોએ જે વિકલ્પો કર્યા તેમાં અમારું કહેવું એમ છે કે–અન્યરૂપે અર્થાત્ છીપ આદિરૂપે રહેલ પદાર્થનું અન્યરૂપે એટલે રજતાદિરૂપે જે જ્ઞાન તે જ વિપર્યય છે,અને તેનું અવધારણ-નિશ્ચય 'આ રજત નથી' એવું જ્ઞાન જે તેનો ઉપમર્દ કરી બાધકરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તે વડે થાય છે. આથી કરીને અન્યથાપ્રથન અને ઉત્તરજ્ઞાન તેનું ઉપમર્દક છે, આ બે વિકલ્પો સિવાયનો વિકલ્પસમૂહ મુખની વાચાળતાના આડંબરરૂપ હોઈ માત્ર વિડમ્બનારૂપ છે. અર્થાત્ વ્યર્થ છે.

शंका—તે વિજાતીય છે કે સજાતીય ? વિગેરે વિકલ્પો વિષે તમારો શો ઉત્તર છે ?

समाधान—ઉત્તર અપાઈ જ ગયો છે. તે ગમે તેવું હો, પણ જો તે તેનો ઉપમર્દ કરી ઉત્પન્ન થતું હોય તો તે સઘળું એનું બાધક થઈને પૂર્વજ્ઞાનના વૈપરીત્યને પ્રગટ કરે છે.

અને ઉપમર્દ એ પ્રધ્વંસ નથી કે જેથી કરીને પટજ્ઞાનનો પ્રધ્વંસ કરી ઉત્પન્ન થતું ઘટજ્ઞાન પટજ્ઞાનનું બાધક થઈ જાય. પણ ઉપમર્દનો અર્થ તો એ છે કે–પ્રથમ જ્ઞાનમાં પ્રતિભાત વસ્તુની અસત્તાનું ભાન કરાવવું એટલે કે–'મારા જ્ઞાનમાં જે રજત જણાયું છે તે રજત નથી જ.' આ પ્રકારનું જ્ઞાન થવું તે છે.

વળી, ભેદાખ્યાતિ વિષે પણ પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણનું ભેદાખ્યાન 'શું સ્વતઃ જણાય છે' ઈત્યાદિ તમે કરેલ સમસ્ત વિકલ્પસમૂહ લાગુ પડે છે, અને આમ કરીને તમોએ પોતે જ પોતાના વધ માટે આ વિકલ્પસમૂહરૂપ કૃત્યા–મારી–મરકીનું ઉત્થાપન કરેલ છે.

(प०) **पश्चादुज्जृम्भमाणेन बाधकेनावधार्यते** इति उत्तरज्ञानेनावधार्यते ।

तदखिलमिति विजातीयं वा सजातीयं वा । **तथात्वमि**ति वैपरीत्यम् । **तत्प्रतिभात-वस्त्वसत्त्वख्यापनमि**ति असत्त्वख्यापनमुपमर्दः ।

स्ववधाय कृत्योत्थापनमेतदिति । यथा कश्चित् कृत्यां मारिमु[१]त्थापयति । सा चोत्थिता सती तमेव हन्ति ।

(टि०) **अथ विजातीयमित्यादि** । **तदि**ति उत्तरज्ञानम् । **ते** इति हे समाधानवादिन् तव । **तस्ये**ति रजतमिति प्रत्ययस्य । **तथात्वमि**ति वैपरीत्यम् । **किन्तु तत्प्रती**ति तेन पूर्वज्ञानेन **प्रतिभातं** प्रतिभासितं यद् **वस्तु** तस्य **असत्त्वख्यापनम्** ।

अपि चेत्यादि । **भेदाख्याताचि**ति विवेकाख्यातावपि ।

अथ प्रकृतज्ञाने रजतप्रतिभाने[२] कथं तेन शुक्तिकाऽपेद्येत ? तन्न, संवृत-स्वाकारायाः समुपात्तरजताकारायाः शुक्तिकाया एवात्र प्रतिभानात् । वस्तुस्थित्या

१ °मुपस्था° रु । २ अथ पूर्वानुभूतरजतप्रतिभाने मुपा ।

हि शुक्तिरेव सा, त्रिकोणत्वादिविशेषग्रहणाभावात्तु संवृतस्वाकारा, चाकचिक्यादि-साधारणधर्मदर्शनोपजनितरूप्यस्मरणाऽऽरोपितरजताकारत्वाच्च समुपात्तरजताकारा इत्यभिधीयते । यत् खलु यत्र कर्मतया चकास्ति तत् तत्राऽऽलम्बनम् । एतच्च शृङ्ग-ग्राहिकया निर्दिश्यमानायां शुक्तौ समस्त्येव । सैव हि दोषवशात् तथा प्रतिभाति ।

दृष्टं च दोषवशाद् विपरीतकार्योत्पादकत्वम् । यथाक्षिप्तमन्दाक्षलक्ष्मीकायाः कुल-पक्ष्मलाक्ष्यास्तद् तद् विरुद्धवीक्षणभाषणादि । त्वयाऽपि चैतदङ्गीकृतमेव, प्रकृतरजत-स्मरणस्याऽनुभूतरजतदेशानुसारिप्रवृत्तिजनकत्वौत्सर्गिककार्थपरिहारेण पुरोदेश एव प्रवृत्ति-जनकत्वस्वीकारात् । भेदाऽग्रहणं सहकारिणमपेक्ष्य प्रकृतरजतस्मरणस्य तदविरु-द्धमिति चेत् । दोषान् सहकारिणोऽपेक्ष्य हृषीकस्यापि तत् तथास्तु ।

शंका—પ્રસ્તુતમાં 'આ રજત છે' એવું પ્રતિભાન–જ્ઞાન છે તો તે જ્ઞાન છીપની અપેક્ષા કઈ રીતે રાખે?

समाधान—આ શંકા ન કરવી કારણ કે–પોતાના સ્વરૂપને ઢાંકી દઈ રજત રૂપને સ્વીકારનાર છીપનું જ 'આ રજત છે' એ પ્રકારે પ્રતિભાન–જ્ઞાન થાય છે, એટલે ખરી રીતે તો એ છીપ જ છે, પણ છીપમાં રહેલ ત્રિકોણત્વાદિ વિશેષ ધર્મોનું ગ્રહણ–જ્ઞાન ન થવાથી તે છીપે પોતાના વિશેષસ્વરૂપને ઢાંકી દીધું છે એમ કહેવાય, અને ચાકચિક્યાદિ–ચળકાટ વિગેરે છીપ અને રજતના સાધારણ ધર્મોના દર્શનથી ઉત્પન્ન થતાં રજતસ્મરણના કારણે છીપ ઉપર રજતાકારનો આરોપ થઈ જવાથી છીપે રજતાકારને ધારણ કર્યો છે એમ કહેવાય. અર્થાત્ સમક્ષમાં છીપ છતાં રજતનું જ્ઞાન થાય છે, તે સાધારણ ધર્મોને કારણે છે. આ પ્રકારે રજતજ્ઞાનમાં છીપની અપેક્ષા છે. જે પદાર્થ જે જ્ઞાનમાં કર્મરૂપે જણાય છે, તે પદાર્થ તે જ્ઞાનમાં આલંબન–વિષય–જ્ઞેય કહેવાય છે. અને આંગળીથી નિર્દેશ કરાતી છીપ અહીં આલંબન છે જ, અને તે જ છીપ નેત્રદોષના કારણે રજતરૂપે જણાય છે.

દોષના બળથી વિપરીત કાર્યોત્પત્તિ થાય છે તે અનુભવસિદ્ધ છે, જેમકે–લજ્જારૂપ શોભાનો ત્યાગ કરનારી કુલબાલિકા(કુલાંગના)માં પણ વ્યવહાર-વિરુદ્ધ જોવું બોલવું વિગેરે વિરુદ્ધકાર્યોત્પત્તિ લજ્જાત્યાગરૂપ દોષના બળથી દેખાય છે. અને તમોએ પણ દોષના વશથી વિપરીતકાર્યોત્પત્તિ માનેલી જ છે. કારણ કે–પ્રસ્તુતમાં રજતસ્મરણ અનુભવેલ રજતના દેશમાં ઔત્સર્ગિક પ્રવૃત્તિ કરાવવાને બદલે સન્મુખ દેશમાં પ્રવૃત્તિની ઉત્પત્તિ કરાવે છે, એમ તમે સ્વીકારો છો.

પ્રાભાકર—પ્રકૃત રજતસ્મરણના સહકારમાં જ્યારે ભેદાગ્રહણ હોય છે, ત્યારે આવી વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિની ઉત્પત્તિ બની શકે છે, તેમાં કશો વિરોધ નથી.

જૈન—અમે પણ એમ કહીશું કે–ઇન્દ્રિય પણ જ્યારે દોષસહકૃત હોય ત્યારે વિરુદ્ધજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે.

(प०) **अथ प्रकृतज्ञाने**'[इ]त्यवधार्यते । **रजतप्रतिभाने** इति मौलपाठः । पूर्वानुभूतरजतप्रतिभाने इति पाठान्तरम् । पूर्वानुभूतं टङ्कशिलादिकम् । **तेनेति** विवादास्पदप्रत्ययेन । **शुक्तिकापेक्ष्येते**ति शुक्तिकापेक्षा न युज्यतेत्यर्थः । तस्मात् सत्यमेवैतत् संवेदनद्वयमिति भावार्थः । **तन्नेति** विपर्ययज्ञाने रजतप्रतिभासनं न । अत्र **प्रतिभानादि**त्यतोऽग्रे एतदेव व्याख्यातीति गम्यम् । **कर्मतये**ति देवदत्तः शुक्तिशकलं रजतरूपं पश्यति । **गृह्णग्राहिकये**ति अङ्गुलिनिर्देशेन ।

त्वयापि चैतदङ्गीकृतमेवेति शुक्तेरालम्बनत्वम् ।

(टि०)– **कथं तेने**ति रजतज्ञानेन । **पत्रात्रे**ति रजतज्ञानप्रदेशे । **यत्खल्वि**ति यद् वस्तु **यत्र** ज्ञाने यथा घटे ज्ञानं जानाति, यथा ज्ञाने घटं जानाति इत्यत्र दृश्यते । **तदि**ति वस्तुचकासनम् । **तत्रे**ति ज्ञाने । **एतच्चे**ति वस्त्वालम्बनम् । **गृह्णे**ति अङ्गुलीनिर्देशेनेत्यर्थः । **सैवे**ति शुक्तिः । **दोषे**ति नेत्रदोषः । **तथे**ति रजतत्वेन । **औत्सर्गिके**ति मुख्यम् । **भेदाग्रहणमि**ति इदं रजतमिति प्रत्ययज्ञाने प्रत्यक्षस्मरणयोः । **तदि**ति पुरोदेशे प्रवृत्तिजनकत्वं विपरीतकार्योत्पादकत्वं वा । **हृषीकस्ये**ति इन्द्रियस्य । **तदि**ति पुरोदेशे प्रवृत्तिजनकत्वम् । **तथे**ति अविरुद्धम् ।

किञ्च, प्रत्यभिज्ञानेन रजतसंवित्तेः शुक्तिगोचरत्वमवस्थाप्यते–यदेव मम रजतत्वेन पूर्वमचकात्, तदेवेदं शुक्तिशकलम्—इत्येवं तस्योत्पादात् । अनुमानेन च–विवादपदं रजतज्ञानं शुक्तिगोचरम्, तत्रैव प्रवर्तकत्वाद्, यदेवं तदेवं यथा सत्यरजतज्ञानं रजतगोचरम्—इति विचारेण वैपरीत्यस्योपपत्तेरसिद्धिदुर्गन्धमेव त्वत्साधनमिति स्थितम् ।

यच्चोक्तम्–शुक्तिरजतयोः प्रत्यक्षस्मरणयोश्च भेदाप्रतिभासादिति, तत्र भेदाप्रतिभासस्तुच्छः कश्चिदुच्येत, अभेदप्रतिभासो वा ? । नाद्यः, प्राभाकरैरभावानभ्युपगमात् । नापि द्वितीयः, विपरीतख्यातिप्रसक्तेः भिन्नयोरभेदेन प्रतिभासात् ।

अथ भेदो व्यावर्तकधर्मयोगः, तस्य चाप्रतिभासः, साधारणधर्मप्रतिभास इति चेत् । न, शुक्तिज्ञाने सत्येऽपि तस्य भावाद्, दीप्रतादेस्तत्राऽपि प्रतिभासात् । अथ न तत्र तस्यैव प्रतिभासः, त्रिकोणतादिव्यावर्तकधर्माणामपि प्रतिभासादिति चेत् । तर्हि सावधारणः साधारणधर्मप्रतिभासः प्रकृतरजतबोधेऽपि नास्त्येव, रजतगतस्य रजतत्वस्यैवं[2], शुक्तिगतस्य त्वनियतदेशकालस्मर्यमाणरजतासंभविनियतदेशकालत्वस्य व्यावर्तकधर्मस्य प्रतिभानादिति । ग्रहणस्मरणसंवित्ती अपि स्वसंविदिते प्राभाकराणाम् । ते च यदि स्वरूपेण प्रतिभातः, तदा न रजतार्थिनस्तथा प्रवृत्तिः स्यात् ।

अथ ग्रहणं स्मरणरूपतया प्रतिभाति, तदा विपरीतख्यातेरस्पष्टतया प्रतिभानम्, अनुभूतरजतदेशे प्रवृत्तिश्च स्यात् । अथ स्मरणं ग्रहणरूपतया; तदाऽपि विपरीतख्यातिरेव । प्रभूतं चात्र वक्तव्यम्, तच्चोक्तमेव बृहद्वृत्तौ वितत्य श्रीपूज्यैः ।.११॥

વળી, પ્રત્યભિજ્ઞાન દ્વારા પણ પ્રકૃત રજતજ્ઞાનનો વિષય શુક્તિ–છીપ હતી એમ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે–જે પદાર્થ મને પહેલાં રજતરૂપે જણાયો હતો

---

१ °ज्ञानेन ल । २ °स्यैव मु ।

તે જ પદાર્થ આ શુક્તિશકલ–છીપનો ટુકડો છે–આ પ્રકારે પ્રત્યભિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને અનુમાનથી પણ શુક્તિ જ વિષયરૂપે સિદ્ધ થાય છે–'વિવાદાસ્પદ રજતજ્ઞાનનો વિષય શુક્તિ છે, કારણ કે–શુક્તિમાં જ તે પ્રવર્તક છે, જે જ્ઞાન જેમાં પ્રવર્તક હોય તે જ્ઞાનનો તે પદાર્થ વિષય હોય છે, જેમકે–સત્યરજતજ્ઞાન રજતમાં પ્રવર્તક હોવાથી રજતવિષયક છે.'–આ પ્રકારના વિચાર વડે વૈપરીત્યની સિદ્ધિ થતી હોવાથી 'વિચાર કરતાં તે જ્ઞાન વિપરીત થઈ શકતું નથી' આ તમારો હેતુ અસિદ્ધિ નામના દોષથી દૂષિત છે, એ સિદ્ધ થયું.

વળી, છીપ અને રજત તથા પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણના ભેદનું ગ્રહણ ન થવાથી જે ભેદાપ્રતિભાસ તમોએ કહ્યો છે, તે ભેદાપ્રતિભાસ તુચ્છ–અભાવરૂપ છે કે અભેદના પ્રતિભાસરૂપ છે? પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી કારણ કે–પ્રભાકરને અનુસરનાર મીમાંસકો તુચ્છ અભાવને માનતા નથી. બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે–ભિન્ન પદાર્થોને અભિન્નરૂપે જાણવામાં વિપરીતખ્યાતિ થઈ જશે.

शंका—ભેદ એટલે વ્યાવર્ત્તકધર્મનો યોગ–સંબંધ છે. તેનો અપ્રતિભાસ એટલે ચાકચિક્ય આદિ સાધારણધર્મનો પ્રતિભાસ એ છે.

समाधान—આમ નથી, કારણ કે–જ્યારે સત્ય શુક્તિજ્ઞાન થાય છે ત્યારે પણ એ સાધારણ ધર્મનો પ્રતિભાસ તો છે જ, એટલે કે–તે વખતે ચાકચિક્યાદિ સાધારણ ધર્મોનો પણ પ્રતિભાસ છે. આથી સાધારણ ધર્મના પ્રતિભાસને ભેદાપ્રતિભાસ કહી શકાય નહીં.

शंका—પણ સત્ય શુક્તિજ્ઞાનમાં માત્ર સાધારણ ધર્મનો જ પ્રતિભાસ છે, એમ નથી પણ તેમાં તો ત્રિકોણત્વાદિ વ્યાવર્તક એટલે શુક્તિને અન્યથી ભિન્ન કરનારા ધર્મોનો પણ પ્રતિભાસ છે, તેથી તે જ્ઞાનને ભેદાપ્રતિભાસ કહી શકાય નહીં પણ ભેદપ્રતિભાસી કહેવું જોઇએ.

समाधान—આનો અર્થ એ થયો કે–જ્યાં માત્ર સાધારણ ધર્મનો પ્રતિભાસ હોય ત્યાં ભેદાપ્રતિભાસ છે, પણ એવો માત્ર સાધારણધર્મનો પ્રતિભાસ તો પ્રકૃતરજતજ્ઞાનમાં પણ નથી એટલે કે–શુક્તિમાં થતા રજતજ્ઞાનમાં પણ નથી, કારણ કે–સ્મરણના વિષયભૂત રજતનો વ્યાવર્તકધર્મ માત્ર રજતત્વ જ્ઞાત થાય છે. પણ શુક્તિગત જે રજતત્વરૂપ વ્યાવર્તક ધર્મનું જ્ઞાન થાય છે તે રજતત્વ તો સ્મરણના વિષયભૂત રજતનો ધર્મ સંભવે નહીં. કારણ કે સ્મરણ વિષયભૂત રજત દેશકાળમાં નિયત નથી, જ્યારે આ રજતત્વ તો દેશકાળમાં નિયત છે. અર્થાત્ આ જ્ઞાનમાં સાધારણ અને અસાધારણ એમ બન્ને ધર્મનો પ્રતિભાસ છે. વળી અસાધારણ ધર્મમાં પણ સ્મૃતથી જુદો જ અસાધારણ ધર્મ અનુભવાય છે, કારણ કે–સ્મરણમાં જે ધર્મનું સ્મરણ થાય છે તેમાં દેશકાલથી તે નિયત હોતો નથી જ્યારે અનુભવાતો ધર્મ દેશકાલથી નિયત હોય છે. વળી, પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણ એ બન્ને જ્ઞાનો પણ પ્રાભાકર(મીમાંસક)ના મતમાં સ્વસંવિદિત છે, એટલે જો તે બન્ને પોત પોતાના સ્વરૂપે જ ભાનમાં આવતાં હોય તો રજતાર્થી પુરુષની સામે પડેલી છીપમાં પ્રવૃત્તિ થશે નહીં.

शंका—પ્રત્યક્ષ સ્મરણરૂપે જણાય છે, એટલે પ્રવૃત્તિ સંભવશે.

समाधान—પણ આમ માનવામાં વિપરીતખ્યાતિનું પ્રતિભાન અસ્પષ્ટરૂપે માનવું પડશે, અને પૂર્વે અનુભવેલ રજત સ્થળમાં પ્રવૃત્તિ સ્વીકારવી પડશે.

शंका—સ્મરણ પ્રત્યક્ષરૂપે જણાય છે, આથી ઉક્તદોષ નિવૃત્ત થશે.

समाधान—તો વિપરીતખ્યાતિ જ થશે.

આ વિષયમાં ઘણું કહેવા જેવું છે, પણ તે બૃહદ્વૃત્તિ-સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં પૂજ્યપાદ વાદિદેવસૂરિએ વિસ્તારથી કહેલ જ છે. ૧૧.

(प०) **तस्योत्पादादिति** । शुक्तिगोचरत्वोत्पादात् । **अनुमानेने**ति शुक्तिगोचरत्वमेव स्थाप्यते । **तदेवमि**ति यद्यत्रैव प्रवर्त्तकं तत्तद्गोचरम् ।

तुच्छ इति निरुपाख्यकोऽर्थः–अभावः । अनेन प्रसज्यनञ् लक्षितः । **अभेदप्रतिभासो** वेत्यनेन पर्युदासः ।

"पर्युदासः सदृग्ग्राही प्रसज्यस्तु निषेधकृत् ।"
द्वौ नञौ हि समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ ॥१॥

व्यावर्त्तकधर्मयोग इति व्यावर्त्तको धर्मस्त्रिकोणत्वादिः । **तस्ये**ति साधारणधर्मस्य । **तस्यैवे**ति दीप्रतादेरेव । **सावधारण** इति निश्चितः । **साधारणधर्मप्रतिभास** इति दीप्रतादिः ॥११॥

(टि०) **तस्ये**ति प्रत्यभिज्ञानस्य । **अनुमानेने**त्यादि । **तत्रैवे**ति । शुक्तिकायामेव । [1]**यदेवं तदेवमिति** यद् यत्रैव प्रवर्तकं तत् तद्गोचरम् ।

भेदाप्रतिभास इति प्रसज्यनञ्ज्ञाप्यं प्रतिषेधमात्रम् । **तुच्छ** इति अभावरूपः । **व्यावर्त्तके**ति व्यावर्त्तको धर्मस्त्रिकोणत्वादिः । **सत्येऽपि तस्ये**ति साधारणधर्मप्रतिभासस्य चाकचिक्यादिरूपस्य । **अथ न तत्रे**ति सत्येपि शुक्तिज्ञाने । **तस्यैवे**ति [2]साधारणधर्मस्यैव प्रतिभासः **ग्रहणे**त्यादि । शुक्तिकायामिदं रजतमिति मिथ्याज्ञानलक्षणे । अयमर्थः–यथा सत्ये शुक्तिज्ञाने दीप्रतादिसाधारणधर्म्माणां त्रिकोणत्वादिव्यावर्त्तकधर्म्माणां च प्रतिभासस्तथात्र शुक्तौ इदं रजतमिति मिथ्याज्ञानेपि उभयेषां प्रतिभासः, न केवलः साधारणधर्म्मप्रतिभास इति । **ते** इति ग्रहणस्मरणसंवित्ती । [[1]**अथ ग्रहणमि**त्यादि]शुक्तेर्ग्रहणं रजतस्य स्मरणम् । यदि ग्रहणस्य स्मरणरूपता भवति तदा स्मरणस्येव ग्रहणपर्यायस्य प्रत्यक्षस्य अस्पष्टतया प्रतिभासः [स्यात्],स्पष्टश्च प्रतिभासः,विशदं प्रत्यक्षमिति वचनात् । **अनुभूतेत्यादि** प्रत्यक्षस्मरणयोरेकरूपतायां सत्यां प्रत्यक्षस्य अनुभूतरजतदेशे स्मरणविषये प्रवृत्तिः प्राप्नोतीति भावः ॥११॥

अथ संशयं लक्षयन्ति—

साधकबाधकप्रमाणाभावादनवस्थितानेककोटिसंस्पर्शि ज्ञानं संशयः ॥१२॥

उल्लिख्यमानस्थाणुत्वपुरुषत्वाद्यनेकांशगोचरयोः साधकबाधकप्रमाणयोरनुपलम्भादनवधारितनानांशावलम्बिविधिप्रतिषेधयोरसमर्थं संवेदनं संशय इत्यर्थः, समिति समन्तात् सर्वप्रकारैः शेत इवेति व्युत्पत्तेः ॥१२॥

---

१ अत्र मुद्रिते-तत्रैवेति यद्यत्रैव प्रवर्त्तकं तत्तद्गोचरम् । **तदेवमि**ति शुक्तिगतम् । **यथा सत्ये**ति । शुक्तिगतम् । २. साधारणधर्मप्रतिभासस्यैव–मु ।

સંશયનું લક્ષણ -

સાધક કે બાધક પ્રમાણના અભાવને કારણે નિશ્ચય વિનાનું અનેક અંશોને સ્પર્શ કરનારું જ્ઞાન સંશય કહેવાય છે. ૧૨

§ ૧ 'આ સ્થાણુ છે કે પુરુષ ?' આ પ્રકારે અનેક અંશોને વિષય કરનાર જ્ઞાનમાં તે તે અંશનું સાધક પ્રમાણ કે બાધક પ્રમાણ ઉપલબ્ધ ન હોવાથી તે જ્ઞાન અનિશ્ચિતરૂપે અનેક અંશોને વિષય કરે છે, તેથી તે કોઈ એકની વિધિ કે નિષેધ કરવામાં સમર્થ બનતું નથી. આથી આવા જ્ઞાનને સંશય કહેવામાં આવે છે. सम-समन्तात्-સર્વપ્રકારે (ચોતરફ), शय સૂઈ જવા જેવી સ્થિતિ તે સંશય-આ સંશય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. ૧૨

(१०) **समिति समन्तात् सर्वप्रकारैः शेत इवेति व्युत्पत्तेरिति** । [1]सम्यक् शेते आत्माऽस्मिन्निति तु मलयगिरिमिश्राः ॥१२॥

(टि·) **शेत** इति आत्माऽस्मिन्निति ॥१२॥

उदाहरन्ति–

यथाऽयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा ॥१३॥

व्यक्तम् । अयं च प्रत्यक्षविषये संशयः । परोक्षविषये तु यथा–क्वाऽपि विपिनप्रदेशे श्रृङ्गमात्रदर्शनात् 'किं गौरयं स्यात् गवयो वा ?' इत्यादि ॥१३॥

સંશયનું ઉદાહરણ—

જેમકે-આ ઠૂંઠું છે કે પુરુષ ? ૧૩.

§ ૧ સૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી વિશેષ વ્યાખ્યા કરી નથી પણ સૂત્રમાં કહેલ સંશયનું આ ઉદાહરણ પ્રત્યક્ષ વિષયક છે અને જંગલના કોઈ પ્રદેશમાં શીંગડું જોવાથી 'આ ગાય હશે કે ગવય ?'-સંશયનું આ ઉદાહરણ પરોક્ષ-વિષયક છે, એમ જાણવું. ૧૩

अथाऽनध्यवसायस्वरूपं प्ररूपयन्ति–

किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः ॥१४॥

§१ अस्पृष्टविशिष्टविशेषं किमित्युल्लेखेनोत्पद्यमानं ज्ञानमात्रमनध्यवसायः प्रोच्यते । समारोपरूपत्वं चाऽस्यौपचारिकम् अतस्मिंस्तदध्यवसायस्य तल्लक्षणस्याऽभावात् । समारोपनिमित्तं तु यथार्थापरिच्छेदकत्वम् ॥१४॥

અનધ્યવસાયનું લક્ષણ—

'અરે આ શું છે ?' એવું આલોચનામાત્ર જ્ઞાન અનધ્યવસાય છે. ૧૪.

§ ૧ વિશિષ્ટ વિશેષના સ્પર્શથી રહિત, 'કંઈક' એવા ઉલ્લેખ સહિત ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાનમાત્ર-અનધ્યવસાય કહેવાય છે, 'અતત્‌માં તત્‌નો અધ્યવસાય'-એવું સમારોપનું લક્ષણ અહીં અનધ્યવસાયમાં ઘટતું નથી. માટે અનધ્યવસાયને

१ °रिति । स सम्य° मु

સમારોપ ઉપચારથી કહેવાય છે. તે એટલા માટે કે અનધ્યવસાયમાં યથાર્થનો પરિચ્છેદ (જ્ઞાન) થતો નથી. ૧૪.

(૫૦) **समारोपनिमित्तमि**ति समारोपोऽपि किमपि निमित्तमपेक्ष्य प्रवर्त्तते । यथा माणवके अग्नित्वं समारोपितं परमतिकोपनत्वादिना तैक्ष्ण्यं मनसि विमृश्य ॥१४॥

उदाहरन्ति–

यथा गच्छत्तृणस्पर्शज्ञानम् ॥१५॥

§१ गच्छतः प्रमातुस्तृणस्पर्शविषयं ज्ञानमन्यत्राऽऽसक्तचित्तत्वात् 'एवं जातीयकमेवं-नामकमिदं वस्तु' इत्यादिविशेषानुल्लेखि 'किमपि मया स्पृष्टम्' इत्यालोचनमात्रमित्यर्थः । प्रत्यक्षयोग्यविषयश्चायमनध्यवसायः । एतदुदाहरणदिशा च परोक्षयोग्यविषयोऽप्य-नध्यवसायोऽवसेयः । यथा–कस्यचिदपरिज्ञातगोजातीयस्य पुंसः क्वचन वननिकुञ्जे सास्नामात्रदर्शनात् पिण्डमात्रमनुमाय 'को नु खल्वत्र प्रदेशे प्राणी स्यात् ?'– इत्यादि ॥१५॥

અનધ્યવસાયનુ ઉદાહરણ—

જેમકે ગમન કરતા પુરુષને ઘાસના સ્પર્શનું જ્ઞાન. ૧૫

§૧ ગમન કરતા પ્રમાતા-પુરુષને ઘાસના સ્પર્શનું જે જ્ઞાન એટલે કે-ચિત્ત બીજે સ્થળે આસક્ત હોવાથી આ પદાર્થ અમુક ધર્મવાળો છે, કે અમુક નામનો છે વિગેરે વિશેષ-ભેદનો ઉલ્લેખ નહીં કરનારું, પણ મને કોઈ વસ્તુનો સ્પર્શ થયો, એ પ્રમાણે આલોચનામાત્ર–જ્ઞાનમાત્ર–આ પ્રમાણે આ સૂત્રનો અર્થ સમજવો. સૂત્રમાં જણાવેલ અનધ્યવસાયનું ઉદાહરણ પ્રત્યક્ષયોગ્યવિષયક અનધ્ય-વસાયનું છે. અને ઉદાહરણના આ દિશાસૂચનથી પરોક્ષયોગ્યવિષયક અનધ્ય-વસાય પણ જાણવો, જેમકે–ગોજાતિને (ગાયને) નહીં જાણનાર પુરુષ કોઈ વનપ્રદેશમાં ગળાની ગોદડી (સાસ્ના) માત્ર જોવાથી માત્ર પિંડનું અનુમાન કરીને 'અહીં કયું પ્રાણી હશે?' ઇત્યાદિ જાણે તેને અનધ્યવસાય જાણવો. ૧૫.

अथ प्रमाणलक्षणसूत्रोपात्तं परशब्दं व्याख्यान्ति–

ज्ञानादन्योऽर्थः परः ॥१६॥

§१ ज्ञानाद् ग्राहकात् सकाशाद्, अन्यो ग्राह्यतया पृथग्भूतोऽचेतनः सचेतनो वा अर्थोऽर्थक्रियार्थिभिरर्थ्यमानः परः परशब्दवाच्यः ॥ (ज्ञान से भिन्न अर्थ पर होता है)

§२ अत्र शून्यवादिनः कतिपयविकल्पाटोपोच्चण्डतुण्डमुत्स्वप्नायन्ते–अहो ! आर्हताः ! किं ज्ञानम्, कश्चार्थः ? ग्राहकमन्तर्ज्ञानम्, ग्राह्योऽर्थः बाह्योऽर्थ इति चेत् । कस्य ज्ञानं ग्राहकम् ? अर्थस्य चेत् । अर्थ एवानर्थमूलम्, तर्हि स एवोन्मूलनीयः । तथाहि–किमयमणुरूपः, स्थूलस्वरूपः, तदुभयस्वभावः, अनुभयस्वभावो वा ?

§३ अणुरूपश्चेत् । कुतोऽणूनामवधारणम् ? प्रत्यक्षाद्, अनुमानाद् वा । प्राि पक्षे, किं योगिप्रत्यक्षाद्, अस्मदादिप्रत्यक्षाद् वा ? धुर्यः श्रद्धामात्राऽवधार्यः । द्विती यस्तु, अनुभूतिपराभूतः । न हि वयम् 'अयं परमाणुः, अयं परमाणुः' इति स्वप्नेऽपि प्रतीमः 'स्तम्भोऽयं कुम्भोऽयम्' इत्येवमेव नः सदैव संवेदनोदयात । अथाऽनुमानात परमाणुप्रवेदनम् । किमवधृतसाध्यसाधनसंबन्धात्, तदितरस्माद् वा ? न तावत तदितरस्मात्, अतिप्रसङ्गसङ्गमात् । प्राचिकप्रकारे तु संबन्धाऽवधारणं प्रत्यक्षेण अनुमानेन वा ? न प्रत्यक्षेण, अणूनामतीन्द्रियत्वेन तै सहाऽविनाभावस्य क्वापि लिङ्गे ग्रहीतुमशक्यत्वात् । अनुमानेनाऽपि तेनैव, अनुमानाऽन्तरेण वा तदवधारणम् ? न तावत् तेनैव, परस्पराऽऽश्रयप्रसङ्गात्–सति हि सम्बन्धावधारणे तदनुमानोत्थानम्, सति चास्मिंस्तदवधारणमिति । अनुमानाऽन्तरमपि गृहीतप्रतिबन्धम्, अगृहीतप्रतिबन्धमेव वा प्रवर्तेत ?–इत्याद्यावृत्तावनवस्थादौस्थ्योपस्थापनम् । तद् नानुमानादपि परमाणुप्रतीतिः ।

પ્રમાણના લક્ષણમાં ગ્રહણ કરેલ 'પર' શબ્દની વ્યાખ્યા—

જ્ઞાનથી ભિન્ન પદાર્થ તે પર કહેવાય છે. ૧૬.

§ ૧ ગ્રાહક જ્ઞાનથી અન્ય એટલે ગ્રાહ્ય જે અર્થ, તે પર કહેવાય છે. તે અર્થક્રિયાર્થી દ્વારા અભીપ્સિત હોઈ અર્થ કહેવાય છે, અને તે સચેતન કે અચેતન હોય છે.

§ ૨ આ વિષયમાં **શૂન્યવાદી** કેટલાક વિકલ્પોના ગર્વથી વાચાલ બની સ્વપ્નમાં આ પ્રમાણે બકે છે—

અહો ! હે જૈનો ! જ્ઞાન એ કયો પદાર્થ છે ? અને અર્થ પણ કયો પદાર્થ છે ? અન્તરમાં રહેલ ગ્રાહક તે જ્ઞાન છે, અને બાહ્યસ્વરૂપ ગ્રાહ્ય તે અર્થ છે–એમ હોય તો અમે તમને પૂછીએ છીએ કે–જ્ઞાન કોનું ગ્રાહક છે ? જ્ઞાન અર્થનું ગ્રાહક છે, જો એમ હોય તો–અર્થ એ જ અનર્થનું મૂલ કારણ છે. તેથી તે અર્થ જ ઉન્મૂલનીય–ખંડનીય છે. અને તે આ પ્રમાણે–અર્થ અણુરૂપ છે, સ્થૂલરૂપ છે, ઉભય સ્વરૂપ છે કે અનુભયસ્વરૂપ છે ?

§ ૩ અણુસ્વરૂપ હોય તો–અણુઓનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી થાય છે, કે અનુમાનથી ? પ્રત્યક્ષથી થતો હોય તો–યોગિપ્રત્યક્ષથી છે કે આપણા પ્રત્યક્ષથી ? યોગિપ્રત્યક્ષથી અણુનો નિશ્ચય થાય છે, એમ માનો તો–તે માત્ર શ્રદ્ધાથી જ આદરણીય છે. આપણા પ્રત્યક્ષથી અણુનો નિશ્ચય થાય છે, એ પક્ષ તો–અનુભવથી બાધિત છે, કારણ કે–આપણે સ્વપ્નમાં પણ 'આ પરમાણુ છે,' 'આ પરમાણુ છે' એવો અનુભવ કરતા નથી, પરંતુ 'આ સ્તંભ છે' 'આ કુંભ છે'–એ પ્રકારે જ આપણને હમેશા અનુભવ થાય છે. માટે પ્રત્યક્ષથી પરમાણુની સિદ્ધિ થતી નથી. અનુમાનથી અણુનું જ્ઞાન છે, એમ કહો તો–સાધ્યસાધનના સંબંધનો નિશ્ચય

કરીને અનુમાનથી અણુનું જ્ઞાન છે કે સાધ્યસાધનના સંબંધના નિશ્ચય કર્યા વિના અનુમાનથી અણુનું જ્ઞાન છે? સાધ્યસાધનના સંબંધનો નિશ્ચય કર્યા વિના અનુમાનથી અણુનું જ્ઞાન થશે નહીં, કારણ કે-તેમાં અતિપ્રસંગ છે. અર્થાત્ વ્યાપ્તિ વિના પણ જો અનુમાન થતું હોય તો ગમે તે હેતુથી ગમે તે સાધ્ય સિદ્ધ થઈ જાય. અને જો સાધ્યસાધનના સંબંધનો નિશ્ચય કરીને અણુનું અનુમાન થાય છે-એમ માનવામાં આવે તો તે સંબંધનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી થાય છે કે અનુમાનથી? પ્રત્યક્ષથી તો થાય નહીં, કારણ કે-અણુઓ અતીન્દ્રિય હોવાથી તેની સાથે કોઈ પણ લિંગ-હેતુનો અવિનાભાવ-વ્યાપ્તિરૂપ સંબંધનું ગ્રહણ કરવું તે અશક્ય છે. અને અનુમાનથી માનવામાં પરસ્પરાશ્રય દોષ છે, કારણ કે-સંબંધનો નિશ્ચય હોવાથી અનુમાનની ઉત્પત્તિ, અને અનુમાન હોવાથી સંબંધનો નિશ્ચય, એ રીતે પરસ્પરાશ્રય દોષ છે. અન્ય અનુમાન માનો તો-તે અનુમાનનો સંબંધ ગૃહીત છે કે અગૃહીત? એમ ફરી ફરીને તે જ પ્રશ્નોની આવૃત્તિ થતી હોવાથી અનવસ્થા દોષ ઉપસ્થિત થાય છે. માટે અનુમાનથી પણ પરમાણુની પ્રતીતિ થઈ શકતી નથી.

(प०) **अचेतनः सचेतनो वे**ति अचेतनो घटादिः, सचेतनो गवादिः ।

न तावत् तदितरस्मादतिप्रसङ्गसङ्गमादिति । अनवधृतसाध्यसाधनसम्बन्धादप्यनुमानात् साध्यसंसिद्धौ 'स श्यामः, तत्पुत्रत्वात्', 'धवलः प्रासादः, काकस्य कार्ष्ण्यात्' इत्यादीनामपि गमकत्वप्रसङ्गः । **प्राचिकप्रकारे** इति अवधृतसाध्यसाधनसम्बन्धप्रकारे । **सम्बन्धावधारणमि**ति सम्बन्धः केन प्रमाणेनावधारित इति आशयः । **अणूनामतीन्द्रियत्वेने**ति । क्षितिधरकन्धरान्तरितो हि वह्निः प्रत्यक्षोऽस्ति यः कश्चित् तमारोहति सोऽवश्यं साक्षात् कुरुते । अमी च परमाणवोऽतीन्द्रियास्तैः सहाविनाभावो दुर्घटः । **अविनाभावस्ये**ति सम्बन्धस्य । **तदवधारणमि**ति सम्बन्धावधारणम् ।

(टि०) [**अतिप्रसङ्गसंगमात्** इति] अनवधृतसाध्यसाधनसम्बन्धादप्यनुमानात्साध्यसिद्धौ स श्यामः, तत्पुत्रत्वात्; धवलः प्रासादः काकस्य कार्ष्ण्यादित्यादीनामपि गमकत्वप्रसङ्गः ।

किञ्च, अमी परमाणवो नित्या वा स्युः, अनित्या वा ? नित्याश्चेत् । किमर्थक्रियाकारिणः, अकिञ्चित्करा वा ? उदीचीनस्तावत्पक्षः क्षोदीयान्, अन्तरिक्षवृक्षवत् तेषामसत्त्वापत्तेः । अर्थक्रियाकारित्वे तु तेषां क्रमेण युगपद् वा ? क्रमेण चेत् । किं स्वभावाभेदेन, तद्भेदेन वा ? स्वभावाभेदमिदायाम्, ते येनैव स्वभावेन प्राच्यं कार्यमर्जयन्ति, तेनैवोत्तरमपि, यद्वा येनैवोत्तरम्, तेनैव प्राच्यमपि ? प्रथमे, प्रथमकार्यकाल एवोत्तरस्याप्युत्पत्तिप्रसक्तिः । तद्वद् द्वितीये द्वितीयकार्यकाल एव प्रथमस्याऽपि प्रभवप्राप्तिः । तद्वदेव स्वभावभेदपक्षे क्षणिकत्वापत्तिः, तल्लक्षणत्वात् क्षणभङ्गुरतायाः । युगपत्पक्षे, सकृदेव सकलस्वकार्यकार्यपुञ्जस्याऽर्जितत्वाद् द्वितीयादिक्षणे तेषामसत्त्वं स्याद् । तद नाऽमी नित्याः ।

વળી, આ પરમાણુઓ નિત્ય છે કે અનિત્ય? નિત્ય હોય તો-તે અર્થક્રિયાકારી છે કે કંઈ પણ નહીં કરનારા ? પરમાણુ કંઈ પણ કરનારા નથી એ

બીજો પક્ષ તો ક્ષુદ્ર–તુચ્છ છે, કારણ કે–કંઈપણ નહીં કરનારા આકાશના વૃક્ષ જેમ અસત્ છે, તેમ આ પરમાણુઓમાં પણ અસત્ત્વની આપત્તિ આવશે. અને જો પરમાણુ અર્થક્રિયાકારી હોય તો–તેમનું અર્થક્રિયાકારિત્વ ક્રમથી છે કે યુગપત્–એકી સાથે ? ક્રમથી કહો તો–સ્વભાવના ભેદ વિના કે સ્વભાવનો ભેદ કરીને તે અર્થક્રિયા કરે છે ? સ્વભાવના ભેદ વિના જો અર્થક્રિયા માનવામાં આવે તો શું જે સ્વભાવ વડે પહેલું કાર્ય કર્યું તે જ સ્વભાવથી ઉત્તર–બીજું કાર્ય કરે છે ? કે જે સ્વભાવથી ઉત્તર કાર્ય કરે છે તે જ સ્વભાવથી પહેલું કાર્ય કરે છે ? પ્રથમ પક્ષમાં તો પૂર્વકાર્ય વખતે જ ઉત્તરકાર્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે એક જ સ્વભાવથી બન્નેની નિષ્પત્તિ છે. તેવી જ રીતે બીજા પક્ષમાં પણ ઉત્તર કાર્યોત્પત્તિના સમયે જ પૂર્વકાર્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. એ જ રીતે સ્વભાવભેદ પક્ષમાં પરમાણુઓને ક્ષણિકત્વની આપત્તિ આવશે, કારણ કે–સ્વભાવભેદ એ જ ક્ષણભંગુરતાનું લક્ષણ છે. આ રીતે નિત્યપરમાણુઓમાં ક્રમથી અર્થક્રિયાકારિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી અને યુગપત્ અર્થક્રિયાકારિત્વ માનો તો–પરમાણુઓ પોતાને કરવા લાયક સમસ્ત કાર્યસમૂહને એકી સાથે ઉત્પન્ન કરી દેશે, તો દ્વિતીયાદિ ક્ષણે અર્થક્રિયાકારિત્વનો અભાવ થતાં તેઓ અસત્ થઈ જશે. માટે પરમાણુઓ નિત્ય નથી.

(प०) **क्षोदीयानि**ति क्षुद्रोऽसार इत्यर्थः । **तद्वदि**ति प्राच्यकार्यवत्

(टि०) **तेषामि**ति परमाणूनाम् । **असत्त्वमि**ति यतोऽर्थक्रियाकारित्वं [सत्त्वं] नः संमतम् ।

अनित्याश्चेत्–क्षणिकाः, कालान्तरस्थायिनो वा ? क्षणिकाश्चेत् । किमकस्माद् भवन्ति, कारणाद् वा कुतोऽपि ? अकस्माच्चेत् । ननु किमिह कारणप्रतिषेधमात्रम्, भवनप्रतिषेधः, स्वात्महेतुकत्वम्, निरुपाख्यहेतुकत्वं वा विवक्षितम् ? आद्ये, भवनस्यानपेक्षत्वेन सदा सत्त्वस्याऽसत्त्वस्य वा प्रसक्तिः— "नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वाऽहेतोरन्यानपेक्षणात्" [प्र० वा० १. ८२] इत्युक्तेः । द्वितीये, प्रागिव पश्चादपि नाऽमी भवेयुः । तृतीये, कथमुत्पत्तिस्तेषाम्, स्वयमसतां स्वोत्पत्तौ व्यापारव्याहतेः । तुरीये प्रागपि सत्त्वापत्तेस्तेषां सनातनत्वं स्यात् । कारणाद् भवनपक्षे तु स्थूलं किञ्चित् तेषां कारणम्, परमाणव एव वा ? न स्थूलम्, परमाणुरूपार्थपक्षस्यैव कक्षीकारात् । परमाणवश्चेत् । ते किं सन्तः, असन्तः, सदसद्रूपाः, अनुभयस्वभावा वा स्वकार्याणि कुर्युः ? सन्तश्चेत् । किमुत्पत्तिक्षण एव, द्वितीयादिक्षणेऽपि वा ? नाद्यः, तदानीमुत्पत्तिमात्रव्यग्रत्वात् तेषाम् । अथ "भूतिर्येषां क्रिया सैव कारणं सैव चोच्यते" इति वचनाद् भवनमेव तेषामुत्तरोत्पत्तौ कारणतेति चेत् । एवं तर्हि रूपाणवो रसाणूनाम्, ते च तेषामुपादानं स्युः, उभयत्र भवनाविशेषात् । न द्वितीयः, क्षणक्षयक्षयापत्तेः । अथाऽसन्तस्ते तदुत्पादकाः, तर्हि तत्सत्ताक्षणमेकमपहाय सर्वदा तदुत्पादप्रसङ्गः, तद्भवनस्य

सर्वदाऽविशेषात् । सदसद्रूपपक्षस्तु दुर्निरोधविरोधानुबन्धदुर्धरः—यदि हि ते सन्तः कथमसन्तः ? तथा चेत् कथं सन्तः ? अनुभयस्वभावभेदोऽप्यसाधुः, विधिप्रतिषेधयोरेकतरप्रतिषेधेऽन्यतरस्यावश्यंभावात् । तन्नाणवः क्षणिकाः सूक्ष्ममनीषामार्गमैयरुः ।

नापि कियत्कालस्थायिनः, क्षणिकपक्षोपक्षिप्तप्रतीकारस्याऽत्राऽप्यवतारात् । किञ्च, कियत्कालस्थायिनोऽप्यमी किमर्थक्रियापराङ्मुखाः, तत्कारिणो वा भवेयुः ? प्रथमभिदायाम्, अम्बरोद्भवाम्भोरुहसौरभवदसत्त्वापत्तिः । उदग्विकल्पे, किमसद्रूपम्, सद्रूपम्, उभयरूपम्, अनुभयरूपं वा ते कार्यं कुर्वीरन् ? असद्रूपं चेत् । कथं करिकेसरकलापादेरपि न करणम् ? सद्रूपं चेत् । कथं तस्य करणम् ? सतोऽपि करणे कथं कदाचित् क्रियाविरतिः ? तृतीयतुरीयभेदौ तु प्राक्प्रोक्तसदसद्रूपादिभेदवद् भञ्जनीयौ । तन्नाणुरूपोऽर्थः सर्वथा स्थेमानमातेनिवान् ।

પરમાણુઓને અનિત્ય માનો તો—તે ક્ષણિક છે કે કાલાન્તરસ્થાયી ? ક્ષણિક કહો તો—અકસ્માત્ અર્થાત્ કોઈ પણ કારણ વિના તે પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ હોય છે કે કોઈ પણ કારણથી હોય છે ? અકસ્માત્ કહો તો—તેમાં કારણનો પ્રતિષેધમાત્ર વિવક્ષિત છે કે ભવન–ઉત્પત્તિનો પ્રતિષેધ વિવક્ષિત છે કે સ્વાત્મહેતુકત્વ એટલે કે પોતે જ પોતાનો હેતુ છે, એમ વિવક્ષિત છે કે નિરુપાખ્યહેતુકત્વ એટલે કે આદિ અન્તની સંજ્ઞા રહિત એવો શાશ્વત હેતુ વિવક્ષિત છે ? આદ્ય વિકલ્પમાં ઉત્પત્તિમાં કોઈ પણ કારણની અપેક્ષા ન હોવાથી "અન્યની અપેક્ષા નહિ કરવાથી તે અહેતુક સદૈવ સત્ કે અસત્ બની જશે"—એ વચનને આધારે પરમાણુઓને નિત્ય સત્ત્વ કે નિત્ય અસત્ત્વનો પ્રસંગ આવશે. ઉત્પત્તિના નિષેધરૂપ બીજો વિકલ્પ માન્ય હોય તો—પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ જેમ પહેલાં ન હતી તેમ પાછળથી પણ તેઓની ઉત્પત્તિ થશે નહીં. ત્રીજા વિકલ્પમાં પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ જ કઈ રીતે થશે ? કારણ કે સ્વયં અવિદ્યમાન પદાર્થો પોતાની ઉત્પત્તિમાં વ્યાપાર કરે એ અસંભવ છે. ચોથા વિકલ્પમાં પહેલાં પણ સત્તાની આપત્તિ હોવાથી પરમાણુઓ સનાતન–નિત્ય થઈ જશે. માટે અકસ્માત્ ભવન–ઉત્પત્તિ પક્ષ કહી શકશો નહિ. કોઈ પણ કારણથી પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ થાય છે એ પક્ષમાં પ્રશ્ન છે કે પરમાણુઓની ઉત્પત્તિનું કારણ શું કોઈ સ્થૂલ છે કે પરમાણુઓ જ છે ? 'પરમાણુરૂપ અર્થ છે' એ પક્ષ સ્વીકારેલ હોવાથી પરમાણુના કારણ તરીકે સ્થૂલ કહી શકશો નહીં. પરમાણુઓને કારણ કહો તો—સત્સ્વરૂપ પરમાણુઓ પોતાનું કાર્ય કરે છે કે અસત્સ્વરૂપ કે સદસત્સ્વરૂપ (ઉભયરૂપ) કે અનુભયસ્વરૂપ પરમાણુઓ પોતાનું કાર્ય કરે છે ? સત્સ્વરૂપ કહો તો—ઉત્પત્તિક્ષણે સ્વકાર્ય કરે છે કે દ્વિતીયાદિ ક્ષણે પણ ? આદ્ય પક્ષ તો યોગ્ય નથી, કારણ કે—સ્વોત્પત્તિકાલે તો પરમાણુઓ પોતાની ઉત્પત્તિમાં જ વ્યગ્ર હોવાથી સ્વકાર્ય કરી શકતા નથી.

शंका—"જે પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની જે ભૂતિ (ઉત્પત્તિ) છે, તે જ ક્રિયા અને તે જ કારણ કહેવાય છે"–આ વચનને આધારે એમ કહી શકાય કે–તેઓની ઉત્પત્તિ તે જ ઉત્તર ઉત્પત્તિમાં કારણ કહેવાય છે.

સમાધાન—જો એમ હોય તો રૂપાણુઓ રસાણુઓના અને રસાણુઓ રૂપાણુઓના ઉપાદાનકારણ થઈ જશે, કારણ કે–બન્ને સ્થળે ઉત્પત્તિમાં ભેદ નથી.

દ્વિતીયાદિ ક્ષણે સત્‌થી કાર્યોત્પત્તિ થાય છે, એ દ્વિતીય પક્ષ પણ પ્રશંસનીય નથી કારણ કે- તેમ માનવા જતાં તમારા ક્ષણક્ષય પક્ષના જ ક્ષયની આપત્તિ આવશે. અર્થાત્ વસ્તુ ક્ષણિક નહીં રહે. અસત્સ્વરૂપ હોવા છતાં પરમાણુઓ કાર્યના ઉત્પાદક છે, એમ કહો તો તેઓનો એક સત્તા ક્ષણ છોડીને સર્વદા કાર્યોત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે–એક સત્તાક્ષણ સિવાય સર્વદા તેમની અસદ્રૂપતામાં કાંઈ વિશેષ–ફેર નથી, સદ્-અસત્સ્વરૂપ–ઉભયસ્વરૂપ પક્ષ તો મુશ્કેલીથી રોકી શકાય એવા વિરોધના સંબંધથી દુર્ધર (દુઃખે કરીને ધારણ કરી શકાય તેવો) છે, કારણ કે–પરમાણુઓ જો સત્ છે તો અસત્ કઇ રીતે હોઈ શકે ? અને જો અસત્ હોય તો તે સત્ કઇ રીતે હોઈ શકે ? અનુભયસ્વભાવ પક્ષ પણ સંગત નથી કારણ કે–વિધિ અને પ્રતિષેધમાંથી કોઈ એકના પ્રતિષેધથી બીજાની અવશ્ય સિદ્ધિ થાય છે. તેથી અણુઓ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચારતાં ક્ષણિકરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતા નથી.

પરમાણુ કિયત્કાલસ્થાયી છે, એ પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, કારણ કે–ક્ષણિક પક્ષના ખંડન માટે કહેલી યુક્તિઓ અહીં પણ અવતરી શકે છે. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત દોષોથી પરમાણુ કિયત્કાલસ્થાયી પણ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી. વળી, કિયત્કાલસ્થાયી પરમાણુઓ અર્થક્રિયારહિત છે કે અર્થક્રિયાકારી ? પહેલા પક્ષમાં ગગનારવિંદની સુગંધિની જેમ પરમાણુઓમાં અસત્ત્વની આપત્તિ આવશે. બીજો વિકલ્પ માનો તો–તે પરમાણુઓ અસદ્રૂપકાર્યને કરે છે, સદ્રૂપકાર્યને કરે છે, ઉભયરૂપ કાર્યને કરે છે, કે અનુભયરૂપ કાર્યને કરે છે ? અસદ્રૂપકાર્યને કરે છે એમ માનો તો–હાથીની કેશવાળી વિગેરે કાર્યો કેમ ન કરે ? સદ્રૂપ કાર્યને કરે છે એમ માનો તો–જે પ્રથમથી જ સત્ છે એવા સત્કાર્યનું કરવું કઈ રીતે સંગત થશે ? વળી સત્કાર્યને પણ ફરીથી કરવામાં આવે તો શું કોઈ પણ વખતે ક્રિયાનો વિરામ થશે ? ત્રીજો અને ચોથો વિકલ્પ તો પૂર્વે કહેલ સદસદ્રૂપાદિ ભેદ–વિકલ્પની જેમ બુદ્ધિમાન પુરુષોએ સ્વયં ખંડન કરવા યોગ્ય છે. તેથી કરીને અણુરૂપ અર્થ સર્વથા–કોઈ પણ યુક્તિ દ્વારા સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

(पं०)**अनपेक्षत्वेने**ति कारणस्यापेक्षा नास्ति । **नित्यं सत्त्वमित्यादि** श्लोकार्द्धम् । उत्तरार्धं तु– "अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसम्भवः ॥१॥

सन्तश्चेदिति । स्वकार्यं कुर्युरिति योगः । **क्षणक्षयक्षयापत्ते**रिति क्षणिकपक्षस्य चर्च्यमानत्वात् ।

(टि०) **ननु किमिहे**त्यादि । **भवनप्रतिषेध** इति कस्मादपि न भवतीत्यर्थः । **निरुपाख्ये**ति आद्यन्तोपाख्यानरहितत्वात्सनातनः शाश्वत इत्यर्थः । **नित्यं सत्त्वमि**ति । **अहेतो**रिति निर्हेतुकपदार्थस्य । **अन्ये**ति कारणाभावात् । **अथ भूतिरि**त्यादि । **सैवे**ति अन्यवस्तूनां कारणं सैव भूतिरेव । **ते**

चेति रसाणवः । तेषामिति रूपाणूनाम् । अथासन्त इत्यादि । तत्सत्त्वेति यस्मिन् क्षणे तेषां सत्त्वमभूत् तदपहाय द्वितीयादिक्षणेषु तेषामसत्त्वात् ।

§४ नापि स्थूलरूपः, यतस्तादृशोऽप्यसौ नित्यः, अनित्यो वा स्यात् ? न तावद् नित्यः, परमाणुनित्यतानिराकरणानुसारेणास्यापि व्यपासितुं शक्यत्वात् । नाप्यनित्यः, यतस्तस्य समुत्पादे स्थूलमेव किञ्चित् कारणम्, अणवो वा ? प्राच्यः पक्षः स्थवीयान्, स्थूलाद्वैतवादस्य वावदूकानां वदितुमयुक्तत्वात्, सूक्ष्मापेक्षयैव स्थूलस्य व्यवस्थानात्, कुवलापेक्षया कुवलयस्येव ।

§५ अथाणवस्तत्कारणम्, तर्हि तदग्रेतनस्तदुभयस्वभावार्थपक्षः कक्षीकृतः स्यात् । अस्त्वयमेवेति चेत् । तर्हि ते निरतिशयाः, सातिशया वा स्थूलमर्थं प्रथयेयुः ? आद्ये भेदे, भूर्भुवःस्वस्त्रयीकुहरकोणकुट्टितैकैकपरमाणुभिर्विशकलितैरपि सदैव तदुत्पादनप्रसङ्गः । द्वितीये तु, कस्तेषामतिशयः—एकदेशावस्थितिः, संयोगः, क्रिया वा ? प्रथमपक्षे,[१] क्षोणीमण्डलाऽऽलम्बिपरिमण्डलैः स्थूलैककार्यक्रियाप्रसक्तिः, तस्यैकदेशरूपत्वात् । अथ यावति प्रदेशे कतिपयेऽपि परमाणवः कार्यमेकमर्जयन्ति तावानेवैकः प्रदेशः, न सकलमिलामण्डलम् इति चेत् । तर्हीतरेतराश्रयपिशाचप्रवेशः सिद्धे हि कार्ये देशैक्यसिद्धिः, तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरिति । संयोगश्चेदतिशयः—स किं नित्यः, अनित्यो वा ? यदि नित्यः, तदा सदाऽपि तदुत्पाद्यकार्योत्पादप्रसङ्गः । अनित्यश्चेत् । किमन्यत एव, तेभ्योऽपि वा प्रादुःष्यात् ? नाद्यो भेदः, तदाधारधर्मस्याऽन्यत एवोत्पत्तिविरोधात् । द्वितीये तु, तदुत्पत्तावपि निरतिशयाः, सातिशया वा ते व्याप्रियेरन् ? प्राचि, प्राचीन एव दोषः । द्वितीये तु, अतिशयोत्पत्तावप्यतिशयान्तरेण भाव्यम्, तत्रापि तेन—इत्यनवस्थाकदर्थनम् ।

§૪ સ્થૂલરૂપ અર્થ પણ યુક્તિદ્વારા સિદ્ધ થઇ શકતો નથી, કારણ કે–સ્થૂલ અર્થ પણ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? નિત્ય તો કહી શકશો નહીં કારણ કે–પરમાણુની નિત્યતાના ખંડનની જેમ સ્થૂલની નિત્યતાનું પણ ખંડન થઇ શકે છે. અનિત્ય પણ કહી શકો નહીં કારણ કે સ્થૂલ અર્થની ઉત્પત્તિમાં સ્થૂલ અર્થ કારણ છે કે પરમાણુઓ ? પ્રથમ પક્ષ તો અત્યંત સ્થૂલ–અસાર છે, કારણ કે–સ્થૂલાદ્વૈતવાદ–સ્થૂલાદ્વૈતપક્ષ તો વાચાલ પુરુષો દ્વારા પણ કથન કરવાને યોગ્ય નથી, કારણ કે–સૂક્ષ્મની અપેક્ષાએ જ સ્થૂલની વ્યવસ્થા (સિદ્ધિ) થાય છે. જેમકે–કુવલ–(બોર)ની અપેક્ષાએ કુવલય–પોયણું સ્થૂલ છે. અણુઓ કારણ છે એમ કહો તો–આ સ્થૂલાર્થ પક્ષ પછીનો જે 'તદુભય સ્વભાવાર્થ' પક્ષ છે, તેનો સ્વીકાર કર્યો કહેવાશે. સ્થૂલ અને અણુ એમ તદુભય-

[१] बदरापेक्षया कुवलयस्य स्थूलत्वम् ।

સ્વભાવ અર્થ છે એ પક્ષ જ સ્વીકારીએ છીએ એમ કહો તો–નિરતિશય પરમાણુઓ સ્થૂલાર્થને ઉત્પન્ન કરશે કે સાતિશય પરમાણુઓ? પહેલો પક્ષ માનો તો–સ્વર્ગ મર્ત્ય ને પાતાલ એ ત્રણ લોકરૂપ ગુફાના ખુણાઓમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા છૂટા એકેક પરમાણુથી પણ સર્વદા સ્થૂલકાર્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. બીજો પક્ષ માનો તો–પરમાણુઓમાં કયો અતિશય છે? એક દેશમાં રહેવારૂપ કે સંયોગરૂપ કે ક્રિયારૂપ અતિશય છે? પહેલો પક્ષ માનો તો–પૃથ્વીમંડળરૂપ એક દેશમાં રહેનાર પરમાણુઓથી સ્થૂલ એક કાર્યના ઉત્પાદનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે–નિખિલ પૃથ્વીમંડળ પણ એકદેશ છે.

शंका—જેટલા પ્રદેશમાં રહીને પરમાણુઓ એક કાર્યને ઉત્પન્ન કરે, તે એકદેશ કહેવાય છે, પરંતુ સકલ પૃથ્વીમંડળ એકદેશરૂપ નથી.

समाधान—એમ માનો તો–ઇતરેતરાશ્રય નામનો દોષ આવશે, કારણ કે-કાર્યની સિદ્ધિ થાય પછી એકદેશની સિદ્ધિ, અને એકદેશની સિદ્ધિ થયા પછી કાર્યની સિદ્ધિ થશે.

સંયોગરૂપ અતિશય કહો તો– તે સંયોગ નિત્ય છે કે અનિત્ય? જો નિત્ય હોય તો–સંયોગથી ઉત્પાદ્ય કાર્યોની સર્વદા ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. જો અનિત્ય હોય તો–તે સંયોગ અન્યથી જ ઉત્પન્ન થાય છે કે પરમાણુઓથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે? આદ્ય ભેદ કહી શકશો નહીં, કારણ કે–પરમાણુ એ સંયોગનો આધાર હોવાથી તે સંયોગની પરમાણુથી ભિન્ન વસ્તુથી જ ઉત્પત્તિ માનવામાં વિરોધ છે, કારણ કે–એમ હોય તો પછી તે સંયોગનો આધાર પરમાણુ ન બને. અર્થાત્ ઘટમાં રહેલ રૂપાદિ ધર્મની ઉત્પત્તિમાં કેવલ અગ્નિ સંયોગાદિ જ કારણ નથી, પરંતુ ઘટ પણ કારણ છે, તેવી જ રીતે અણુમાં રહેલ સંયોગરૂપ અતિશયમાં અણુ પણ અવશ્ય કારણ હોવું જોઈએ. બીજા પક્ષમાં સંયોગરૂપ અતિશયની ઉત્પત્તિ માટે નિરતિશય પરમાણુઓ વ્યાપાર કરશે કે સાતિશય પરમાણુઓ? પહેલા પક્ષમાં પૂર્વોક્ત (નિરંતર કાર્યોત્પત્તિરૂપ) દોષ આવશે. બીજા પક્ષમાં એક અતિશયની ઉત્પત્તિમાં બીજો અતિશય જોઇશે, અને બીજાની ઉત્પત્તિમાં ત્રીજાની જરૂર પડશે, અને એ રીતે એક બીજાની પાછળ અતિશયો ચાલી આવતાં અનવસ્થા દોષની પીડા ઊભી થશે.

(पं०) **तदुत्पत्तावपि निरतिशयाः सातिशया वा ते व्याप्रियेरन्नि**ति यथा हि ते घटादिकं कार्यमुत्पादयन्तोऽ[1]प्यऽतिशयम[2]पेक्षिष्यन्ते, एवं संगोगमुत्पादयन्तोऽप्यतिशयमपेक्षिष्यन्ते ।

(टि०) **क्षोणीमण्डले**त्यादि । **परिमण्डलै**रिति समस्तपरमाणुभिः **एककार्यस्य क्रिया** विधानम्, तस्याः प्रसङ्गः । **तस्ये**ति स्थूलकार्यस्य । यथा ते घटादिकं कार्यमुत्पादयन्तोऽतिशयमपेक्षन्ते एवं संयोगमुत्पादयन्तोप्यतिशयमु(म)पेक्षिष्यन्ते ।

किञ्च, अयं संयोगस्तत्स्वभावभूतः तत्पृथग्भूतो वा । प्राच्ये, परमाणव एव, न कश्चित् संयोगो नाम । द्वितीये तु, सर्वथा पृथग्भूतः, कथञ्चिद् वा ? कथञ्चित्पक्षस्तावद्

---

१ °न्तोऽति° ल । २ °पेक्ष्यन्ते ल ।

विरोधबाधितः । सर्वथापक्षे तु, संबद्धः, असंबद्धो वा तत्रासौ स्यात् ? असंबद्धविधायां तेषामेष इति संबन्धायोगः । संबद्धस्तु, संयोगेन, समवायेन, तादात्म्येन, तदुत्पत्त्या, अविष्वग्भावेन वा ? न संयोगेन, तस्य गुणरूपे संयोगे संभवाभावात्, "निर्गुणा गुणाः" इति वचनात् । न समवायेन, यतो यावदयमेकं संयोगमेकत्र संबन्धयति, तावदन्यत्राऽप्येनं किं न संबन्धयेत् , अस्य सर्वत्रैक्यात् ? न तादात्म्येन, भेदपक्षकक्षीकारात् । नापि तदुत्पत्त्या, परमाणुभ्यः संयोगोत्पादस्य प्रागेव व्यपास्तत्वात् । नाप्यविष्वग्भावेन, तस्य कथञ्चित् तादात्म्यरूपत्वात् । अत्र च कथञ्चिदित्यन्धपदम् , विरोधावरोधदुर्धरत्वात् ।

किञ्च, अयं संयोगः सर्वात्मना, एकदेशेन वाऽणूनां प्रणिगद्येत ? । प्रथमे, पिण्डोऽणुमात्रः स्यात् । द्वितीये, षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंशता स्यात् ; इति परमाणुकथाऽप्यस्तमियात् । तन्न संयोगोऽतिशयः । एतेन क्रियारूपातिशयपक्षोऽपि प्रतिक्षिप्तः ।

વળી સ્થૂલાર્થરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં પરમાણુનો જે સંયોગ નામનો અતિશય તમોએ સ્વીકારેલ છે, તે પરમાણુઓના સ્વભાવભૂત છે કે પરમાણુઓથી ભિન્ન ? પ્રથમ વિકલ્પમાં પરમાણુઓ જ થયા પરંતુ સંયોગ નામનો બીજો પદાર્થ સિદ્ધ થયો નહીં. દ્વિતીય વિકલ્પમાં સર્વથાપૃથગ્ભૂત છે કે કથંચિત્ પૃથગ્ભૂત ? કથંચિત્ પૃથગ્ભૂત પક્ષ તો—વિરોધથી બાધિત છે. સર્વથા પૃથગ્ભૂત પક્ષમાં પરમાણુઓમાં આ સંયોગાતિશય સમ્બદ્ધ છે કે અસમ્બદ્ધ ? અસમ્બદ્ધ છે, એમ માનો તો—'પરમાણુઓનો આ સંયોગ છે' એમ કહી શકશો નહીં. સર્વથા પૃથગ્ભૂત હોવા છતાં સમ્બદ્ધ છે, એમ માનો તો તે સંયોગાતિશય—સંયોગ, સમવાય, તાદાત્મ્ય, તદુત્પત્તિ કે અવિષ્વગ્ભાવમાંથી કયા સંબંધથી સમ્બદ્ધ છે ? સંયોગથી કહી શકશો નહીં, કારણ કે—"ગુણમાં ગુણ નથી" એ વચનથી ગુણરૂપ સંયોગને વિષે બીજા સંયોગગુણનો અસંભવ છે. સમવાય પણ કહી શકશો નહીં, કારણ કે—સર્વત્ર સમવાય એક જ હોવાથી જે વખતે સમવાય એક પદાર્થમાં એક સંયોગનો સંબંધ કરાવે છે, તે જ વખતે તે સંયોગનો બીજે સંબંધ કેમ નહીં થાય ? સંયોગ સર્વથા પૃથગ્ભૂત છે, એ ભેદપક્ષ સ્વીકારેલ હોવાથી તાદાત્મ્ય—અભેદ પણ કહી શકશો નહીં. પરમાણુઓથી સંયોગોત્પત્તિનું ખંડન તો અમે આ પ્રકરણમાં પહેલાં જ કરેલ છે, માટે તદુત્પત્તિ કહી શકશો નહીં. અવિષ્વગ્ભાવ પણ કહી શકશો નહીં. કારણ કે—અવિષ્વગ્ભાવ એ કથંચિત્-તાદાત્મ્યરૂપ છે, તેમાં 'કથંચિત્' શબ્દ ઉભય અંશનો સૂચક હોવાથી વિરોધનો સંબંધ દુર્ધર હોઈ અંધપદ-પ્રકાશ રહિત છે, અર્થાત્ કથંચિત્ તાદાત્મ્ય માનવામાં વિરોધ છે, તેથી તે અસંગત છે.

વળી આ સંયોગ પરમાણુઓમાં સર્વાત્મરૂપે-સંપૂર્ણપણે છે કે એકદેશથી ? પ્રથમ વિકલ્પમાં પરમાણુઓનો પિંડ અણુમાત્ર થઈ જશે. બીજા વિકલ્પમાં એક

१ तन्न न ।

પરમાણુ સાથે એકી સાથે છ પરમાણુઓનો સંબંધ હોવાથી પરમાણુના છ અંશોની કલ્પના કરવી પડશે. એટલે કે-એક પરમાણુના છ ભાગ થશે, અને એમ થતાં પરમાણુની કથા-પરમાણુવાદ પણ રહેશે નહીં, માટે સંયોગરૂપ અતિશય કહી શકશો નહીં સંયોગસ્વરૂપ અતિશયના ખંડનથી ક્રિયારૂપ અતિશય પક્ષ પણ ખંડિત થયેલ જાણવો.

(पं०) [1]**अत्र च कथञ्चिदित्यन्धपदमि**ति उभयांशग्राहकत्वेनानिर्णायकत्वात् ।

(टि०) **न समवायेने**त्यादि । **अयमि**ति समवायः । **एकत्रे**ति पदार्थे । **एनमि**ति सम्बन्धम् । **अस्ये**ति समवायस्य । **तस्ये**ति अविष्वग्भावस्य । **तत्रे**ति अविष्वग्भावे । **अन्धपदमि**ति प्रकाशरहितं निस्तेजस्कमन्धलमिति लोकेपि प्रसिद्धः ।

किञ्च, अयं स्थूलोऽवयवी निराधारः, साधारो वा ? न तावद् निराधारः, साधारप्रतीतिविरोधात् । साधारश्चेत् । किमेकावयवाधारः, अनेकावयवाधारो वा ? प्रथमे, प्रतीतिविरोधः । तथाहि–प्रतीतिरिहाऽवयवेष्ववयवीति, नावयवेऽवयवीति । अथानेकावयवाधारः, तत्राप्यविरोध्यनेकावयवाधारः, विरोध्यनेकावयवाधारो वा ? न प्राच्यः, चलाचलस्थूलास्थूलनीलानीलादिरूपाणामवयवानां विरोधप्रतीतेः । अथ द्वितीयः, तर्हि नैकः स्थूलोऽवयवी स्यात्, विरुद्धधर्माध्यासात् ।

अपि च, असौ तेषु वर्तमानः सामस्त्येन, एकदेशेन वा वर्तेत ? सामस्त्येन वृत्तौ, एकस्मिन्नेवावयवे परिसमाप्तत्वादनेकावयववृत्तित्वं न स्यात् । एकदेशेन वृत्तौ, निरंशत्वं तस्योपगतं विरुध्येत । सांशत्वे वा तेऽप्यंशास्ततो भिन्नाः, अभिन्ना वा भवेयुः ? भिन्नत्वे, पुनरप्यनेकांशवृत्तेरेकस्य सामस्त्यैकदेशविकल्पानतिक्रमादनवस्था । अभिन्नत्वे, न केचिदंशाः स्युः–इति न तदुभयस्वभावार्थपक्षोऽपि संगतिशृङ्गसङ्गमगात् ॥

વળી, આ સ્થૂલ અવયવી આધાર રહિત છે કે આધાર યુક્ત ? નિરાધાર તો કહી શકશો નહીં, કારણ છે-અનુભવમાં આવતી આધારની પ્રતીતિ વિરુદ્ધ થઈ જશે, અર્થાત્ નિરાધાર હોય તો આધારનો અનુભવ ન થવો જોઇએ. સાધાર કહો તો -તેનો આધાર એક અવયવ છે કે અનેક અવયવો છે? પ્રથમ પક્ષમાં પ્રતીતિનો વિરોધ છે. કારણ કે-'અવયવોમાં અવયવી છે'-એવી પ્રતીતિ તો થાય છે, પરંતુ 'અવયવમાં અવયવી છે' એવી પ્રતીતિ નથી. અનેક અવયવો આધાર છે એમ કહો તો-અવિરોધી અનેક અવયવો આધાર છે કે વિરોધી અનેક અવયવો? પ્રાચ્યવિકલ્પ તો યોગ્ય નથી કારણ કે-અવયવીના ચલ-અચલ, સ્થૂલ-અસ્થૂલ, નીલ-અનીલ, ઇત્યાદિ અનેક અવયવોમાં વિરોધ તો પ્રસિદ્ધ જ છે. બીજો વિકલ્પ સ્વીકારો તો એટલે કે અવયવીને વિરુદ્ધધર્મોનો આશ્રય સ્વીકારવામાં આવે તો તે સ્થૂલ અવયવી એકરૂપે સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં.

---

[1] तत्र ल ।

વળી, આ સ્થૂલાવયવી પ્રત્યેક અવયવમાં સંપૂર્ણતયા સર્વાંશે વ્યાપ્ત થઈ રહે છે કે એકદેશ વડે? સંપૂર્ણતયા રહે છે એમ કહો તો–એક અવયવમાં જ તે સમાપ્ત થઈ જતો હોઈ અનેક અવયવમાં રહી શકશે નહીં. એકદેશ વડે કહો તો–તમોએ અવયવીને જે નિરંશ માનેલ છે, તેને વિરોધ આવશે અને જો સ્થૂલાવયીને સાંશ માનો તો–તેના અંશો અવયવીથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન? ભિન્ન માનો તો–ફરીથી પણ 'અવયવીના તે અંશો સંપૂર્ણતયા–સર્વદેશથી તેમાં રહે છે કે એકદેશથી?' એ પ્રમાણે વિકલ્પોની આવૃત્તિ થવાથી અનવસ્થા આવશે. અંશોને અભિન્ન માનો તો અંશો જ સિદ્ધ નહીં થાય. માટે તદુભયસ્વભાવરૂપ અર્થ પક્ષ પણ સંગતિના શ્રૃંગ–શિખરના સંગને પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત્ આ પક્ષ પણ અસંગત હોઈ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

(प०) **साधारप्रतीतिविरोधादि**ति अवयवलक्षणाधारदर्शनात् । **चलाचलस्थूलास्थूलनीलानीलादिरूपाणामि**ति आदिशब्दादावृतानावृतादि ।

(टि०) **साधारे**ति अवयवलक्षणाधारदर्शनात् । **अपि चासावि**ति स्थूलावयवी । **तेष्वि**ति अवयवेषु । **तस्योपगतमि**ति अवयविनोऽङ्गीकृतम्, **तत** इति अवयविनः सकाशात् ।

§६ अनुभयस्वभावभेदोऽप्युपेक्षाक्षेत्रं प्रेक्षाणाम्, परमाणुस्थूलयोः परस्परप्रतिषेधात्मकत्वेनान्यतरप्रतिषेधे तदितरविधेरवश्यंभावात् । इति नार्थः कश्चिद् विचारचूलामालम्बते ॥

§ ६ અનુભયસ્વભાવ પક્ષ પણ બુદ્ધિશાલી પુરુષને ઉપેક્ષણીય છે, કારણ કે–પરમાણુ અને સ્થૂલ પરસ્પર નિષેધાત્મક હોવાથી એકનો નિષેધ કરવાથી બીજાની અવશ્ય સિદ્ધિ થાય છે. આમ અર્થ કોઇ પણ યુક્તિથી સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

§७ तदभावे तद्ग्राहकतया संमतं ज्ञानमपि तथैव ।

किञ्च, एतदर्थसमकालम्, तद्भिन्नकालं वा तद्ग्राहकं कल्प्येत ? प्राक्कल्पनायाम्, त्रिलोकीतल्पोपगता अपि पदार्थास्तत्र प्रथेरन्, समकालत्वाविशेषात् । तदन्यप्रकारे तु, निराकारम्, साकारं वा तत् स्यात् ? प्रथमे, प्रतिनियतपदार्थपरिच्छेदानुपपत्तिः । द्वितीये तु, किमयमाकारो व्यतिरिक्तः, अव्यतिरिक्तो वा ज्ञानात् ? अव्यतिरेके, न कश्चिदाकारो नाम; तथा च निराकारप्रकारप्रकाशितः परीहारः । व्यतिरेके, चिद्रूपः, अचिद्रूपो वाऽयं भवेत् ? चिद्रूपश्चेत् तदानीमाकारोऽपि वेदकः स्यात्, तथा चायमपि निराकारः, साकारो वा तद्वेदको भवेत् ? इत्यावर्तनेनाऽनवस्था । अथाचिद्रूपः: किमज्ञातः, ज्ञातो वा तज्ज्ञापकः स्यात् । प्राचीने, चैत्रस्येव मैत्रस्याऽप्यसौ तज्ज्ञापकः स्यात् । तदुत्तरे तु, 'निराकारेण, साकारेण वा ज्ञानेन तस्यापि ज्ञानं स्यात्' इत्याद्यावृत्तावनवस्थैव । इति न ज्ञानमपि किञ्चिच्चतुरचेतोगोचरे संचरति । ततः सर्वशून्यतैव परं तत्त्वमवास्थित । इति सर्वापलापिविकल्पसंक्षेपः ॥

§ ૭ બાહ્યરૂપ ગ્રાહ્ય અર્થ જ સિદ્ધ નથી, તો પછી તેના ગ્રાહક તરીકે માનેલ આભ્યન્તર જ્ઞાન પણ તે જ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં.

વળી, અર્થના ગ્રાહક તરીકે મનાતા જ્ઞાનને અર્થના સમકાળે કલ્પો છો કે ભિન્નકાળે ? સમકાલ પક્ષમાં ત્રણે લોકમાં રહેલ સમગ્ર પદાર્થોનો બોધ થવો જોઈએ, કારણ કે–તે બધા પદાર્થો સમાન ભાવે જ્ઞાનના સમકાલીન છે. અર્થ અને જ્ઞાનને ભિન્નકાલમાં માનવામાં આવે તો–જ્ઞાન નિરાકાર છે કે સાકાર ? જ્ઞાન નિરાકાર હોય તો–પ્રતિનિયત પદાર્થનો પરિચ્છેદ–જ્ઞાન સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં, કારણ કે–જેમ અવિષયનો આકાર જ્ઞાનમાં નથી તેમ વિષયનો પણ નથી. અને જ્ઞાનને સાકાર માનો તો–તે આકાર જ્ઞાનથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? અભિન્ન પક્ષમાં તો જ્ઞાનથી ભિન્ન એવો આકાર સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં. તેથી નિરાકાર પક્ષમાં જણાવેલ દોષથી આનું પણ ખંડન જાણી લેવું. જ્ઞાનનો આકાર જ્ઞાનથી ભિન્ન છે, એ પક્ષમાં–આ આકાર ચિદ્રૂપ કે અચિદ્રૂપ ? આકારને ચિત્–જ્ઞાનરૂપ કહો તો–આકાર પણ જ્ઞાનની જેમ વેદક–જાણનાર–જ્ઞાન થઇ જશે અને તે રીતે એ જ્ઞાનરૂપ આકાર પણ નિરાકારરૂપે અર્થનો વેદક છે કે સાકારરૂપે ?— આ પ્રમાણે વિકલ્પોનું આવર્તન થવાથી અનવસ્થા દોષ આવશે. આકારને અચિત્– અજ્ઞાનરૂપ કહો તો–સ્વયં અજ્ઞાત એવો આકાર અર્થનો જ્ઞાપક છે કે સ્વયં જ્ઞાત એવો આકાર અર્થનો જ્ઞાપક છે ? પ્રથમ પક્ષમાં આકાર ચૈત્રની જેમ મૈત્રને પણ અર્થજ્ઞાપક થશે. ઉત્તર પક્ષમાં પણ આકારનું જ્ઞાન નિરાકારજ્ઞાનથી થશે કે સાકારજ્ઞાનથી ? એ પ્રકારે વિકલ્પોના આવર્તનથી અનવસ્થા આવશે. માટે જ્ઞાન પણ ચતુર પુરુષના ચિત્તનો વિષય બનતું નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. તેથી કરીને 'સર્વશૂન્યતા' એ જ એક પરમતત્ત્વ રહ્યું. આ પ્રમાણે સર્વાપલાપી–શૂન્યવાદી બૌદ્ધના વિકલ્પોનો સંક્ષેપ કહ્યો છે.

(टि०) **तदभाव** इति अर्थाभावे,, **तद्ग्राहके**ति अर्थग्राहकतया। **तथैवे**ति विचार-चूलाऽनालम्बनमेव। **किञ्चैतदर्थे**त्यादि। **एतदि**ति ज्ञानम्। **तद्ग्राहकमि**ति अर्थग्राहकम्, **तत्रे**ति ज्ञाने। **तदग्रये**ति तद्भिन्नकालपक्षे **तदि**ति ज्ञानम्। **तथा चे**ति एवं सति आकारप्रतिषेधे सति, **अयमि**ति आकारः। **तथा चे**ति आकारस्यापि अर्थप्रकाशत्वे सति, **अयमपी**ति आकारोऽपि। पुनरपि पूर्वविकल्पावर्त्तनात् अपिशब्दप्रयोगः। **तद्वेदक** इति अर्थज्ञापकः। **तज्ज्ञापक** इति अर्थ-वेदकः। **असावि**ति आकारः। **तदुत्तरे** इति ज्ञातपक्षे। **तस्यापी**ति आकारस्यापि। अत्रापि अपि-शब्दः प्राग्वत्,

§८ तदेतदखिलमनल्पपलालपूलकूटकल्पमप्रतिमोत्तरकृशानुकणमात्रसाध्यम्, तथा हि–इदं प्रमाणमूलमालप्येत, अन्यथा वा ? अन्यथा चेत्। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ तर्हि कथमकृथाः प्रामाणिकपर्षदीह प्रवेशम् ? प्रमाणमूलं चेत्। तत् प्रमाणमर्थरूपम्, ज्ञानरूपं वा भवेत ? इत्यादिस्वमार्गणैरेव मर्माविद्भिर्विद्धः कथमुच्छ्वसितुमपि शक्नोषि ? कथं च

प्रमाणाभ्युपगमे शून्यसिद्धिः ? शून्यरूमेव प्रमाणमिति चेत् । तर्हि शून्यतासिद्धिरपि शून्यैव–इति न शून्यसिद्धिः स्यात् । अभ्यधिष्महि च—

"शून्ये मानमुपैति चेद् ननु तदा शून्यात्मता दुःस्थिता
नो चेत् तर्हि तथापि किं न सुतरां शून्यात्मता दुःस्थिता ? ।
वन्ध्या मे जननीत्यमुष्य सदृशीमप्याश्रयन् शून्यतां
शङ्के दुःशकसाहसैकरसिकः स्वामिन् ! असौ सौगतः" ॥१॥

अथेत्थमेव विचारयतां यदा न किञ्चित् संगतिं गाते, तदा शून्यमेव तत्त्वमवतिष्ठत इति चेत् । तदेतत् प्रबलशृङ्खलस्खलितांह्रेरुत्प्लवनप्रागल्भ्याभ्यसनम् । यतः—

विचारो वस्तुरूपश्चेत् किं सिध्येत् सर्वशून्यता ? ।
विचारोऽवस्तुरूपश्चेत् किं सिध्येत् सर्वशून्यता ॥१॥

§ ८ જૈન—સર્વાપલાપી શૂન્યવાદી બૌદ્ધનું ઉપરોક્ત સઘળુંયે કથન-ઘણા પલાલ (ઘાસવિશેષ)ના પૂળાના ઢગલા સમાન છે અને તે અપ્રતિમ ઉત્તરરૂપ અગ્નિકણ માત્રથી સાધ્ય (ખંડનીય) છે. અને તે આ પ્રમાણે–હે શૂન્યવાદિન્ ! તમારું આ સઘળુંયે કથન પ્રમાણમૂલક છે અર્થાત્ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે કે અન્યથા અર્થાત્ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી ? પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી એમ કહો તો-ઊઠ, ઉઠ, આ પ્રામાણિક પુરુષોની પર્ષદા–સભામાં પ્રવેશ કેમ કર્યો ? પ્રમાણમૂલક કહો તો તે પ્રમાણ અર્થરૂપ છે કે જ્ઞાનરૂપ ?–ઇત્યાદિ તમે કરેલ વિકલ્પોરૂપી મર્મનો છેદ કરનાર બાણોથી વીંધાઇને ઊંચો શ્વાસ પણ કઇ રીતે લઈ શકશો અને પ્રમાણને માનવાથી શૂન્યતાની સિદ્ધિ પણ કઇ રીતે થશે ?

શૂન્યવાદી—તો પછી પ્રમાણ પણ શૂન્યરૂપ જ છે.

જૈન—જો એમ હોય તો શૂન્યતાની સિદ્ધિ પણ શૂન્ય થઈ જશે, એટલે કે–શૂન્યતાની સિદ્ધિ નહીં થાય. અમે કહ્યું પણ છે કે–શૂન્યવાદી જો શૂન્યમાં પ્રમાણ સ્વીકારે તો શૂન્યની સિદ્ધિ થઇ શકતી નથી અને જો શૂન્યમાં પ્રમાણ ન માને તો વળી શું શૂન્યરૂપતા અત્યન્ત અસિદ્ધ નહીં થાય ? 'મારી માતા વાંઝણી છે' એ કથનની જેમ અસંભવિત શૂન્યતાવાદનો આશ્રય કરતો–શૂન્યતાવાદનું કથન કરતો આ બૌદ્ધ, હે પ્રભો ! અશક્ય સાહસમાં જ રસિક છે, એવી શંકા મને થાય છે.

शंका—પણ ઉપર પ્રમાણે વિચારતાં કોઇ પણ પદાર્થ સંગત (સિદ્ધ) થતો નથી, તેથી શૂન્ય જ એક તત્ત્વરૂપે સિદ્ધ થઈ જાય છે.

समाधान - તમારું આ કથન તો પ્રબલ સાંકળથી જકડેલ પગવાળો પુરુષ કૂદવાનો ઉત્સાહપૂર્વક અભ્યાસ કરે તેના જેવું છે, કારણ કે જો 'વિચાર' વસ્તુ (પદાર્થ) રૂપ હોય તો સર્વશૂન્યતા કઈ રીતે સિદ્ધ થઇ શકશે ? જો વિચાર વસ્તુ (પદાર્થ)-રૂપ નથી, તો પણ સર્વશૂન્યતા કઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે ?

(टि०) **तदेतदखिलमित्यादि** । **मर्माविद्भिरिति** व्यध ताडने मर्म्मन्पूर्वः । मर्माणि व्यधतीति क्विप् । न हि वृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिपु क्विबन्तेपु प्रादिकारकाणामेव दीर्घ इति दीर्घत्वं ग्रहिज्याव्यचिव्यधीत्यादिना सम्प्रसारणं वेर्लोपः पदान्ते मर्मच्छेदकैः ।

शून्येमानमित्यादि । यदि प्रमाणमेव शून्यं तव मतं प्रमाणशून्यत्वात् शून्यतासिद्धिरप्यसिद्धा प्रमाणस्यासिद्धत्वात् । यदि प्रमाणं न शून्यं ततः प्रमाणसत्त्वे सर्वशून्यवादः सापवादतां दधाति । उक्तं च–

"बुद्धस्य नास्ति देवत्वं मोहाच्छून्याभिधायिनः ।
प्रमाणसिद्धे शून्यत्वे शून्यवादकथा वृथा ॥"

गाते इति गाङ् गतौ ते आते अन्ते त्रिपु वचनेपु समानम् । अत्र त्वेकवचनेन निर्देशः ।

§९ न च तवाऽमून्यर्थज्ञानदूपणान्यपि सूपपादानि, यस्मादुभयस्वभाव एवार्थ इति नः पक्षः । न चाणुभ्यः स्थूलोत्पादः सर्वत्र स्वीक्रियते; यतस्तत्कार्यकारणभावमात्रवित्रासनेनाऽर्थकथा विश्राम्येत्, स्थूलादपि सूत्रपटलादेः स्थूलस्य पटादेः प्रादुर्भावविभावनात्, आत्माऽऽकाशादेरपुद्गलकार्यत्वकक्षीकाराच्च । यत्र पुनरणुभ्यस्तदुत्पत्तिः, तत्र तत्तत्कालादिसामग्रीसव्यपेक्षक्रियावशात् प्रादुर्भूतं कथञ्चित्पृथग्भूतं संयोगातिशयमपेक्ष्येयमविरुद्धैव ।　　स्थूल

केवलं कथञ्चिदिति किञ्चन त्वच्चेतस्तुदति । तत्रेयं प्रतिक्रिया–एकेनैव हि रूपेण भेदाभेदयोरभिधाने विरोधनिरोधः स्यात् । न चैवमिह, पर्यायरूपतया भेदस्य द्रव्यरूपतया चाऽभेदस्य भणनात् । त्वयाऽपि च 'प्रमाणप्रमेयतत्त्वं नास्त्येव' इत्येकमेव वचनं स्वपरपक्षावपेक्ष्य साधकं बाधकं वा कक्षीकृतमेव ।

§ ९ વળી, તમોએ અર્થ અને જ્ઞાનમાં જે દૂષણો કહ્યાં તે યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણ કે–અમારા મતે અર્થ ઉભયસ્વભાવ–સ્થૂલ અને અણુરૂપ જ છે, અને અમે સર્વત્ર અણુઓથી જ સ્થૂલોત્પત્તિ સ્વીકારતા નથી કે જેથી તેના કાર્યકારણભાવના ખંડન માત્રથી અર્થકથા–અર્થસ્વીકારવાનો વાદ વિશ્રામ પામી જાય. એટલે કે સમાપ્ત થઇ જાય. કારણ કે–સ્થૂલ–જાડા સૂત્રસમૂહથી પણ સ્થૂલ–જાડા વસ્ત્રની ઉત્પત્તિ દેખાય છે. અને વળી, આત્મા, આકાશાદિને પુદ્‌ગલના કાર્યરૂપે અમે સ્વીકારતા પણ નથી. વળી, જ્યાં અણુઓથી કાર્યની ઉત્પત્તિ છે, ત્યાં પણ કાલાદિ સામગ્રીની અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્રિયાવડે સંયોગરૂપ અતિશય પરમાણુઓમાં કથંચિત્ ભિન્નરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. અને એવા સંયોગથી સ્થૂલકાર્યની ઉત્પત્તિ માનવામાં કશો જ વિરોધ નથી.

અમે સંયોગને કથંચિત્ ભિન્ન કહ્યો છે તેટલા માત્રથી તમારું ચિત્ત ખેદ પામતું હોય તો તેનો અમે ઇલાજ બતાવીએ છીએ કે–એક જ ધર્મથી ભેદાભેદ કહેવામાં આવે તો વિરોધરૂપ બાધક થાય, પરંતુ અહીં એમ નથી, કારણ કે–પર્યાયરૂપે ભેદ અને દ્રવ્યરૂપે અભેદ કહેલ છે. વળી તમો પણ જ્યારે 'પ્રમાણ અને

પ્રમેયરૂપ તત્ત્વ નથી' એમ કહો છો ત્યારે તે વચન સ્વપક્ષની અપેક્ષાએ સાધક અને પરપક્ષની અપેક્ષાએ બાધક છે. આમ એક જ વચન સાધક અને બાધક હોવા છતાં વિરોધ નથી, એટલે કે--તમે પણ અપેક્ષાભેદ સ્વીકારો જ છો.

(पं०) **तत्तत्कालादिसामग्रीसव्यपेक्षक्रियावशादि**ति कालस्वभावनियतिपुरुषाकारा कालादय उच्यन्ते। अथवा क्षेत्रकालभावलक्षणा सामग्री। भावः स्निग्धरूक्षत्वादिः[1]। चलनक्रियासंयोगो-[ऽत्र] चलनक्रियापूर्वकः। यथाऽङ्गुल्योः।

पर्यायरूपतया भेदस्य द्रव्यरूपतया चाऽभेदस्य भणनादिति। पूर्वं हि तेषां परमाणूनां संयोगाख्यः पर्यायो नासीत्। पश्चात् तत्तत्कालादिसामग्रीसव्यपेक्षक्रियावशात् प्रादुर्भूतः। स च तेभ्यो न सर्वथाऽभिन्नः। यद्धि यस्माद् अभिन्नं तत् तस्य स्वभावभूतं स्यात्। स्वभावश्च न कदाचिदपि व्यपैति। यथा परमाणोः परमाणुत्वम्। व्यपयन्ति च पर्यायाः। अन्यच्च द्रव्यं त्रिकालावस्थायि, पर्यायाश्च वार्त्तमानिकाः। द्रव्यमाधारः, पर्यायाश्चाधेयाः। तस्मान्न सर्वथाऽभिन्नः। न च सर्वथा भिन्नः, कथञ्चिदभिन्नोऽपि। यावता त एव परमाणवः संयोगरूपतया परिणमन्ति, न पुनः संयोगः पृथग्भूतोऽतोऽभेदोऽपि। **कक्षीकृत एवे**ति। एतावता त्वयाऽपि कथञ्चित्पक्षोऽङ्गीकृतः।

(टि०) **यस्मादुभये**ति अणुभ्यः स्थूलेभ्यो वा समुत्पद्यते इति द्वयम्। **न** इति अस्माकम्। अणुभ्यः स्थूलोत्पत्तिः, स्थूलेभ्यश्च स्थूलोत्पत्तिः। आत्माकाशादिः पदार्थः अपौद्गलिकोऽपि प्रथमानः प्रतीयते। **यत्र पुनरि**त्यादि। **तत्कालादी**ति। *पूर्वं हि तेषां परमाणूनां संयोगाख्यः पर्यायो नासीत्, पश्चात्तत्कालादिसामग्रीसव्यपेक्षक्रियावशात् प्रादुर्भूतः। स च तेभ्यो न सर्वथा भिन्नः, स्वभावभूतत्वात्। अन्यच्च द्रव्यं त्रिकालावस्थायि, पर्यायाश्च वार्त्तमानिकाः। द्रव्यमाधारः, पर्यायाश्चाधेयास्तस्मान्न सर्वथाऽभिन्नः, किन्तु भिन्नः। न च सर्वथा भिन्नः, कथंचिदभिन्नोपि, यावता त एव परमाणवः संयोगरूपतया परिणमन्ति। न पुनः संयोगः पृथग्भूतः। * **द्वयमि**ति उत्पत्तिः।

विरोधेति विरोधेन निरोधः। **पर्याये**ति क्रमभाविधर्म्मरूपतया। **न प्राच्ये प्रसङ्ग** इति षडंशतालक्षणं दूषणम्। **तथे**ति षडंशताप्रकारतया।

याऽपि परमाणोः षडंशताऽऽपत्तिरुक्ता, साऽप्ययुक्ता, यतोऽत्रांशशब्दस्य संबन्ध-निबन्धनशक्तिस्वरूपोऽर्थो विवक्ष्येत, अवयवलक्षणो वा? न प्राच्ये प्रसङ्गः संगतः, तथाऽस्माभिस्तदभ्युपगमात्। द्वितीये तु, नास्त्यविनाभावः, तत्तच्छक्तिमात्रेणैव तत्तत्पर-माणुसंबन्धस्य प्रतिपेदुमशक्यत्वात्।

વળી, તમોએ પરમાણુની બાબતમાં તે છ અંશવાળો થઈ જશે એવી જે આપત્તિ આપી છે તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે--તમારે અંશ શબ્દનો અર્થ સંબંધનું કારણ-શક્તિ એ વિવક્ષિત છે કે અવયવરૂપ વિવક્ષિત છે? પ્રાચ્ય પક્ષમાં ષડંશતાની આપત્તિ સંગત નથી, કારણ કે-અમોએ પરમાણુના શક્તિરૂપ અંશો સ્વીકારેલ છે. બીજા પક્ષમાં તો અવિનાભાવ નથી, કારણ કે-વિભિન્ન શક્તિથી વિભિન્ન પરમાણુઓ સાથે એક પરમાણુનો સમ્બન્ધ થતો હોય તો તે નિવારી શકાય તેમ નથી. ભાવાર્થ એ છે કે-એક પરમાણુનો અનેક પર-

१ क्षादिः क। २ सम्बन्धनिबन्धनं श° मु। * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो मुद्रित एव।

માણુ સાથે સંબંધ થવા માત્રથી તે સાવયવ થઈ ગયો એવી વ્યાપ્તિ નથી. સાવયવ થયા વિના તે શક્તિથી અનેક પરમાણુ સાથે સંબદ્ધ થઈ શકે છે. શક્તિ એ જ અવયવનું બીજું નામ હોય તો અમને કાંઈ વાંધો નથી, પણ શક્તિથી અવયવ કોઈ જુદી વસ્તુ હોય તો તે પ્રસ્તુતમાં સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. કારણ કે–શક્તિને કારણે જ અન્ય પરમાણુ સાથે સંબંધ ઘટતો હોવાથી તેનાથી ભિન્ન અવયવ માનવો અનાવશ્યક છે.

(प०) **सम्बन्धनिबन्धनशक्तिस्वरूप** इति संयोगनिमित्तघटोत्पादनसामर्थ्यस्वरूपः। **न प्राच्ये प्रसङ्ग** इति। अनिष्टापादनं हि प्रसङ्गः। **तदभ्युपगमादि**ति सांशताङ्गीकारात्। **तत्तच्छक्तिमात्रेणैवे**ति इतरपरमाणुसम्बन्धनशक्तिः। **तत्तत्परमाणुसम्बन्धस्य प्रतिषेद्धुमशक्यत्वादि**ति। तैस्तैः परमाणुभिः सह विवक्षितपरमाणोर्यः सम्बन्धः स प्रतिषेद्धुमशक्यः। केन ? सा सा या या शक्तिस्तत्परमाणुसम्बन्धलक्षणा, तन्मात्रेण शक्तिरूपेण सावयवताऽस्ति न साक्षात्। कथमन्यथा पश्चादपि इतरपरमाणुसम्बन्धे सावयवता स्यात् क्रोडीकृतचुञ्चुनखपक्षाद्यवयवाण्डकरसन्यायेन ?

(टि०) **तदभ्युपगमादि**ति परमाण्वङ्गीकाराद्। **नास्त्यविनाभाव** इति अवयवेषु सत्सु संबन्धो भवति नान्यथेत्ययं *यतः अवयवैरेव परमाणुरात्मानं करोति–नात्राविनाभावः। तैस्तैः परमाणुभिः सह विक्षितपरमाणोर्यः संबन्धः स प्रतिषेद्धुमशक्यः। केन ? **तत्तच्छक्तिमात्रेणैवे**ति सा सा या या शक्तिस्तत्तत्परमाणुसम्बन्धनलक्षणा तन्मात्रेण शक्तिरूपेण सावयवतास्ति, न साक्षात्। कथमन्यथा पश्चादपि इतरपरमाणुसम्बन्धे सावयवता स्यात् क्रोडीकृतचुञ्चुनखपक्षाद्यवयवाण्डकरसन्यायेन ।*

यदपि 'निराधारः' इत्यादि न्यागादि, तत्रापि कथञ्चिद्विरोध्यविरोध्यनेकावयवाद्यिष्वग्भूतवृत्तिरवयव्यभिधीयते। तत्र च यद् विरोध्यनेकावयवाधारतायां विरुद्धधर्माध्यासनमभ्यधायि, तत्कथञ्चिदुपेयत एव तावत्, अवयवात्मकस्य तस्यापि कथञ्चिदनेकरूपत्वात्।

यच्चोपन्यस्तम्–'सामस्त्येन, एकदेशेन वा' इत्यादि, तत्रापि विकल्पद्वयानभ्युपगम एवोत्तरम्, अविष्वग्भावेनावयविनोऽवयवेषु वृत्तेः स्वीकारात्।

વળી, 'નિરાધાર છે કે સાધાર ?' વિગેરે જે કંઈ કહ્યું તે વિષે કથંચિત્ વિરોધી અને અવિરોધી એવા અનેક અવયવમાં અવિષ્વગ્ભાવે કથંચિત્ અભેદરૂપે અવયવી છે, એમ અમે કહીએ છીએ અને તેમાં જે વિરોધી અનેકાવયવોને આધાર માનવામાં વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયની આપત્તિ તમે આપી, તો પણ તે અમે અપેક્ષાને આધારે માનીએ છીએ જ, કારણ કે–અનેક અવયવાત્મક અવયવી કથંચિત્ અનેકરૂપ પણ છે જ.

વળી, 'અવયવી પ્રત્યેક અવયવમાં સર્વદેશથી છે કે એક દેશથી ?' એમ બે વિકલ્પો કર્યા તે બન્નેનો અસ્વીકાર એ જ તેનો ઉત્તર છે. કારણ કે–અવિષ્વગ્ભાવ–કથંચિત્ તાદાત્મ્યથી અવયવોમાં અવયવીની વૃત્તિ અમો માનીએ છીએ.

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो मुद्रिते एव।

§१० अथ ब्रह्मवादिवावदूका वदन्ति–युक्तं यदेष सकलापलापी पापीयानपासे, आत्मब्रह्मणस्तात्त्विकस्य सत्त्वात्। न च—सरलसालरसालप्रियालहिन्तालतालतमालप्रवालप्रमुखपदार्थसार्थोऽप्यहमहमिकया प्रतीयमानः कथं न पारमार्थिकः स्यात्?–इति वक्तव्यम्, तस्य मिथ्यारूपत्वात्। तथाहि–प्रपञ्चो मिथ्या, प्रतीयमानत्वात्। यदेवं तदेवं यथा शुक्तिशकले कलधौतम्, तथा चायम्, तस्मात्तथा ॥

§ १०. અત્યંત વાચાલ **બ્રહ્મવાદી** હવે આ વિષયમાં પોતાની માન્યતા રજૂ કરે છે– એક માત્ર સકલ પદાર્થનો અપલાપ કરતો હોવાથી આ પાપી શૂન્યવાદીને પરાસ્ત કર્યો તે ઘણું જ સારું કર્યું, કારણ કે પારમાર્થિક આત્મબ્રહ્મ વિદ્યમાન છે.

शंका—'હું આ રહ્યો' 'હું આ રહ્યો' એ પ્રમાણે પ્રતીયમાન–પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ–થી સિદ્ધ એવા સરલ, સાલ, રસાલ, પ્રિયાલ, હિન્તાલ, તાલ, તમાલ, પ્રવાલરૂપ પદાર્થ સમૂહ તાત્ત્વિક–પારમાર્થિક કેમ નહીં ?

समाधानः—એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે–તે સઘળું મિથ્યા રૂપ છે. તે આ પ્રમાણે–પ્રપંચ (સંસાર; ભેદ) મિથ્યા છે, પ્રતીયમાન (પ્રતીતિનો વિષય) હોવાથી, જે પ્રતીયમાન હોય તે મિથ્યા હોય છે, જેમ કે–છીપમાં રજત પ્રતીયમાન હોવાથી મિથ્યા છે, પ્રપંચ–સંસાર પણ પ્રતીયમાન છે, માટે તે મિથ્યા છે,

(टि०) **नच सरले**त्यादि **तस्ये**ति तालतमालादितरुणतरतरुपर्व्वतादिपदार्थसार्थस्य।

§११ तदेतदेतस्य न तर्कवितर्ककार्कश्यं सूचयति। तथाहि-मिथ्यात्वमत्र कीदृक्षमाकाङ्क्षितं सूक्ष्मदृशा–किमत्यन्तासत्त्वम्, उताऽन्यस्यान्याकारतया प्रतीतत्वम्, आहो स्विदनिर्वाच्यत्वम्? इति भेदत्रयी त्रिनेत्रनेत्रत्रयीव त्रौकते। प्राचि पक्षद्वये, त्वदनङ्गीकारः परीहारः। तार्तीयीकविकल्पे तु, किमिदमनिर्वाच्यत्वं नाम?–किं निरुक्तिविरह एव, निरुक्तिनिमित्तविरहः, निःस्वभावत्वं वा? न प्रथमः कल्पः कल्पनार्हः, सरलोऽयं सालोऽयमिति निश्चितोक्तेरनुभवात्। नापि द्वितीयः, निरुक्तेर्हि निमित्तं ज्ञानं वा स्यात्, विषयो वा? न प्रथमस्य विरहः, सरलसालादिसंवेदनस्य प्रतिप्राणि प्रतीतेः। नापि द्वितीयस्य, यतो विषयः किं भावरूपो नास्ति, अभावरूपो वा? प्रथमकल्पनायाम्, असत्ख्यात्यभ्युपगमप्रसङ्गः। द्वितीयकल्पनायां तु सत्ख्यातिरेव। उभावपि न स्त इति चेत्। ननु भावाभावशब्दाभ्यां लोकप्रतीतिसिद्धौ तावभिप्रेतौ, विपरीतौ वा? प्रथमपक्षे तावद्, यथोभयोरेकत्र विधिर्नास्ति, तथा प्रतिषेधोऽपि, परस्परविरुद्धधर्मयोर्मध्यादेकतरविधिनिषेधयोरन्यतरनिषेधविधिनान्तरीयकत्वात्। द्वितीयपक्षे तु, न काचित् क्षतिः, न ह्यलौकिकविषयसहस्रनिवृत्तावपि लौकिकज्ञानविषयनिवृत्तिः, तन्निरुक्तिनिवृत्तिर्वा।

શંકાઃ—પ્રપંચ જેવો પ્રતીયમાન થાય છે તેવો નથી.

સમાધાનઃ—એમ માનો તો વિપરીતખ્યાતિના સ્વીકારનો પ્રસંગ આવશે.

(पं०) **कथं धर्मितया, प्रतीयमानत्वं च हेतुतयापाददे** इति। प्रसिद्ध एव हि धर्मी क्रियते।

(टि०) **तदेतद्**िति। एतद्व्यवहारप्रतिपन्नपदार्थसार्थस्य मिथ्याप्ररूपणेन कदर्थनम्। **एतस्ये**ति ब्रह्मवादिनः। किन्तु वावदूकतामेव वेदयति। **न प्रथमस्ये**ति ज्ञानस्य। **न द्वितीयस्ये**ति विषयस्य विरह इति सम्बन्धः।

ननु भावेत्यादि। **तावि**ति भावाभावौ। **विपरीतावि**ति अलौकिकौ। **प्रतिषेधोपी**ति नास्तीति शेषः। **परस्परे**ति भावाभावयोः। **नान्तरीये**ति अविनाभावित्वात्। **तन्निरुक्ती**ति लौकिकनिश्चितोक्तिनिषेधः। **निस** इति षष्ठ्यन्तं पदं कलापके[1] निरिति सिद्धम्। **स्वभावे**ति भावस्वरूपोऽभावस्वरूपो वा स्वभावः।। **अन्यतरे**ति भावाभावयोर्मध्यादेकनिषेधे परेण भवितव्यम्। **तथोपादान** इति धर्म्मित्वोपादाने। यतः प्रसिद्ध एव हि धर्म्मी क्रियते।

§१२ किञ्च, इयमनिर्वाच्यता प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षेपि—'सरलोऽयम्' इत्याद्याकारं हि प्रत्यक्षं प्रपञ्चस्य सत्यतामेव व्यवस्यति, सरलादिप्रतिनियतपदार्थपरिच्छेदात्मनस्तस्योत्पादात्, इतरेतरविविक्तवस्तूनामेव च प्रपञ्चवचोवाच्यत्वेन संमतत्वात्।

अथ कथमेतत्प्रत्यक्षं पक्षप्रतिक्षेपकम्? तद्धि विधायकमेवेति तथा तथा ब्रह्मैव विदधाति, न पुनः प्रपञ्चसत्यतां प्ररूपयति। सा हि तदा प्ररूपिता स्याद्, यदीतरस्मिन्नितरेषां प्रतिषेधः कृतः स्यात्। न चैवम्, निषेधे कुण्ठत्वात् प्रत्यक्षस्येति चेत्। तदयुक्तम्, यतो विधायकमिति कोऽर्थः? इदमिति वस्तुस्वरूपं गृह्णाति, नान्यस्वरूपं प्रतिषेधति प्रत्यक्षमिति चेत्। मैवम्। अन्यरूपनिषेधमन्तरेण तत्स्वरूपपरिच्छेदस्याप्यसंपत्तेः—पीतादिव्यवच्छिन्नं हि नीलं नीलमिति गृहीतं भवति, नेतरथा। यदेदमिति वस्तुस्वरूपमेव गृह्णाति प्रत्यक्षमित्युच्यते, तदाऽवश्यमपरस्य प्रतिषेधमपि तत् प्रतिपद्यत इत्यभिहितमेव भवति, केवलवस्तुस्वरूपप्रतिपत्तेरेवान्यप्रतिषेधप्रतिपत्तिरूपत्वात्।

अपि च, विधायकमेव प्रत्यक्षमिति नियमस्याऽङ्गीकारे विद्यावदविद्याया अपि विधानं तवाऽनुपज्यते। सोऽयमविद्याविवेकेन सन्मात्रं प्रत्यक्षात् प्रतियन्नेव 'न निषेधकं तत्' इति ब्रुवाणः कथं स्वस्थः? इति सिद्धं प्रत्यक्षबाधितः पक्ष इति।

अनुमानबाधितश्च—प्रपञ्चो मिथ्या न भवति, असद्विलक्षणत्वात्। य एवं स एवं यथा आत्मा। तथा चाऽयम्। तस्मात्तथेति। प्रतीयमानत्वं च हेतुर्ब्रह्मात्मना

---

१ कलापकेन निरति डे।

[illegible] । [illegible], अत्र तद्दीक [illegible] ।

[illegible] अप्रत्याख्यानाप्रत्यक्षनिर्वचनी [illegible] ।

§ १३ [illegible] પ્રપંચની આ [illegible] પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધિત થયેલી છે, [illegible] પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પ્રપંચની સત્યતાનો જ નિશ્ચય કરે છે. કારણ કે [illegible] પ્રતિનિયત પદાર્થોના જ્ઞાનરૂપે પ્રત્યક્ષ (પ્રમાણ)ની ઉત્પત્તિ થાય છે. [illegible] ભિન્ન વસ્તુઓ જ 'પ્રપંચ' શબ્દના વાચ્ય તરીકે [illegible] છે.

શંકા— આ પ્રત્યક્ષ (પ્રમાણ) [illegible] પ્રતિષેધક નિષેધક કઈ રીતે થઈ શકે? કારણ કે પ્રત્યક્ષ તો વિધાયક છે. માટે તે તે પ્રકારે બ્રહ્મનું જ વિધાન કરે છે, પરંતુ પ્રપંચની [illegible] નિષેધક નથી. કારણ કે- પ્રપંચની સત્યતા તો ત્યારે સિદ્ધ થયેલ કહેવાય કે [illegible] (સરસમાં તમાલનો) પ્રતિષેધ કર્યો હોય. પણ તે બને નહીં કારણ કે- પ્રત્યક્ષ નિષેધ કરવામાં સમર્થ નથી.

સમાધાન— એમ માનવું ઉચિત નથી. કારણ કે-'વિધાયક' પદનો તમે શું અર્થ કરો છો? 'આ છે' એ પ્રમાણે વસ્તુરૂપને પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ કરે છે, પણ અન્ય વસ્તુનો નિષેધ કરતું નથી. તે માટે તે વિધાયક છે-એમ કહો તે ઉચિત નથી, કારણ કે-અન્યપદાર્થના સ્વરૂપનો નિષેધ કર્યા સિવાય સ્વસ્વરૂપનો નિશ્ચય પણ થઈ શકતો નથી. પીતાદિથી વ્યવચ્છિન્ન-ભિન્ન રૂપે જ્ઞાત થયેલું 'નીલ' નીલ તરીકે ગૃહીત (પ્રત્યક્ષ) થાય છે, પરંતુ પીતાદિથી ભિન્ન રૂપે જ્ઞાત થયું ન હોય તો તે નીલ કહેવાતું નથી. જ્યારે તમે એમ કહો છો કે-'આ છે' એ પ્રકારે વસ્તુસ્વરૂપને જ પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે પ્રત્યક્ષ તેથી અન્ય પદાર્થના પ્રતિષેધને પણ અવશ્ય ગ્રહણ કરે છે, એ પણ અર્થાત્ કહેવાઈ જ ગયું છે, કારણ કે-કેવલ વસ્તુના સ્વભાવરૂપનો જે નિશ્ચય છે તે જ અન્યના પ્રતિષેધના નિશ્ચયરૂપ છે.

વળી, પ્રત્યક્ષ વિધાયક જ છે એ નિયમ સ્વીકારશો તો વિદ્યાની જેમ અવિદ્યાની પણ વિધિ જ તમારે માનવી પડશે. તે આ પ્રમાણે-આ બ્રહ્મવાદી સંસારોપાદાન રૂપ અવિદ્યાનો પ્રત્યક્ષથી પ્રતિષેધ કરીને માત્ર સત્તાને સ્વીકારે છે, છતાં પ્રત્યક્ષને નિષેધક નથી માનતો, તો તે કઇ રીતે સ્વસ્થ (શાંત-સ્થિર) હોઇ શકે? માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધિત છે, એ સિદ્ધ થયું.

અને અનુમાનથી પણ બાધિત છે. તે આ પ્રમાણે-પ્રપંચ મિથ્યા નથી, અસત્થી વિલક્ષણ હોવાથી. જે અસત્થી વિલક્ષણ હોય, તે મિથ્યા ન હોય, જેમ કે-આત્મા. આ પ્રપંચ પણ અસત્થી વિલક્ષણ છે, માટે મિથ્યા નથી. વળી, પ્રપંચને મિથ્યા સિદ્ધ કરવા તમોએ જે 'પ્રતીયમાન હોવાથી' એવો જે હેતુ કહ્યો છે, તે વ્યભિચારી છે, કારણ કે-બ્રહ્મ પ્રતીયમાન છે છતાં મિથ્યા નથી, અને જો બ્રહ્માત્મા

१ श्रेयसे मुपा ।

અપ્રતીયમાન માનો તો- બ્રહ્માત્માને વિષે બ્રહ્મવિષયક શબ્દોની પ્રવૃત્તિ જ નહીં થાય. તો તે વિષયમાં તમારે મૂંગા રહેવું એ જ કલ્યાણકારી છે.

વળી, તમોએ 'છીપના ટુકડામાં ચાંદી' એ પ્રમાણે તમારા અનુમાનમાં જે દૃષ્ટાંત આપ્યું છે તે સાધ્યરહિત છે, કારણ કે–શુક્તિશકલ વિષેનું રજત પણ પ્રપંચની અન્તર્ગત હોવાથી તેની અનિર્વાચ્યતા સિદ્ધ નથી પણ સાધ્યમાન છે.

(प०) **प्रत्यक्षेपी**ति प्रतिक्षिप्ता ।

तद्धि विधायकमेवेति :—

" आहुर्विधातृ प्रत्यक्षं न निषेद्धृ विपश्चितः ।
नैकत्व आगमस्तेन प्रत्यक्षेण प्रबाध्यते ॥१॥" [ब्रह्मसिद्धि २.१]

तथा तथेति घटादिविवर्त्तरूपेण । **ब्रह्मैवे**ति कर्मतापन्नं ब्रह्म । **अन्यप्रतिषेधप्रतिपत्तिरूपत्वादि**ति । मुण्डभूतले घटाभावग्रहणवत् । येन हि पदास्खलनादिना मुण्डभूतलं गृहीतम्, घटाभावोऽपि तेन गृहीतः ।

(टि०) **प्रत्यक्षेपी**ति निराकारि । **तस्ये**ति प्रत्यक्षस्य । **वाच्यत्वेने**ति घटादिविवर्तरूपेण । **पक्षे**ति प्रपञ्चो मिथ्या इत्येतस्य पक्षस्य । **तद्धी**ति प्रत्यक्षम् । **विधायकमि**ति ब्रह्मलक्षणप्रकृतपक्षजनकमेव । **तथा तथे**ति प्रत्यक्षं कर्तृ तेन तेन प्रकारेण विचार्यमाणम् । **ब्रह्मैव** कर्म्मतापन्नम् । **सा ही**ति प्रपञ्चसत्यता । [1]**तथे**ति । निषिद्धा भवेत् । **यदीतरस्मिन्नि**ति सरले, **इतरेषामि**ति तमालादीनाम् । **न चैवमि**ति प्रत्यक्षेण प्रतिषेधो न कृतः, प्रत्यक्षस्य निषेधकुण्ठत्वात् । **तदाऽवश्यमि**त्यादि । **तदि**ति प्रत्यक्षम् । ***प्रतिपद्यत** इति मुण्डभूतले घटाभावग्रहणवत् । येन पदास्खलनादिना मुण्डभूतलं गृहीतम्, घटाभावोपि तेन गृहीतः ।* **केवले**ति । **प्रतिपत्तेर्ज्ञा**नस्यैव । **विवेकेने**ति निरासेन ।

प्रतियन्निति जानन् प्रतिपूर्वकः इण् गतौ । प्रत्येती(प्रतियन्नि)ति शतृङ्प्रत्ययः । "गमनार्था धातवः सर्वेऽपि ज्ञानार्थाः" इति वचनादवगच्छन्नित्यर्थः । **तदि**ति प्रत्यक्षम् ।

प्रपञ्चो मिथ्येत्यादि । **स ही**ति ब्रह्मात्मा । **अस्ये**ति ब्रह्मात्मनः । **तद्गोचरे**ति ब्रह्मविषयः ।

§१२ किञ्च, इदमनुमानं प्रपञ्चाद् भिन्नम्, अभिन्नं वा ? यदि भिन्नम्, तर्हि सत्यम्, असत्यं वा ? यदि सत्यम्, तर्हि तद्वदेव प्रपञ्चस्यापि सत्यत्वं स्यात् । अथाऽसत्यम्; तत्रापि शून्यम्, अन्यथाख्यातम्, अनिर्वचनीयं वा ? आद्यपक्षद्वयेऽपि न साध्यसाधकत्वम्, नृशृङ्गवच्छुक्तिकलधौतवच्च । तृतीयपक्षोऽप्यक्षमः, अनिर्वचनीयस्याऽसंभवित्वेनाभिहितत्वात् ।

व्यवहारसत्यमिदमनुमानम्, अतोऽसत्यत्वाभावात् स्वसाध्यसाधकमिति चेत् । किमिदं व्यवहारसत्यं नाम ? व्यवहृतिर्व्यवहारो ज्ञानं तेन चेत् सत्यम्, तर्हि पारमार्थिकमेव तत् । तत्र चोक्तो[2] दोषः । अथ व्यवहारः शब्दस्तेन सत्यम् । ननु

---

१ अत्र 'तथेति निषिद्धा भवेदिति' असंगतं भाति । * चिह्नान्तर्गतः पाठः मुद्रिते एव ।
२ चोक्तदोषः इति टिप्पणसंमतः पाठः ।

અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

અને અનુમાનને પ્રપંચથી અભિન્ન માનવામાં આવે તો-તે પ્રપંચસ્વરૂપ હોવાથી પ્રપંચની જેમ મિથ્યા બની જશે. આ પ્રકારે અનુમાન મિથ્યા થવાથી તે સ્વસાધ્યને કઇ રીતે સિદ્ધ કરશે ? એ વાત પહેલાં કહેવાઇ ગઈ છે. આ રીતે પ્રપંચમાં મિથ્યાત્વ સિદ્ધ ન હોવાથી પરમ બ્રહ્મની તાત્ત્વિકતા પણ કઇ રીતે સિદ્ધ થશે, જેથી કરી બાહ્ય અર્થનો અભાવ સિદ્ધ થાય ? ૧૬.

(प०) **नृशृङ्गवदि**ति शून्यम्। **शुक्तिकलधौतवदि**ति अन्यथाख्यातम् ॥१६॥

(टि०) **तद्वदेवे**ति सत्यानुमानवदेव । प्रतीयमानत्वादेव हेतोर्यथाऽनुमानमिदं सत्यम् , तथा प्रपञ्चोपि प्रतीयमानत्वादेव सत्योऽस्त्वित्यर्थः । **नृशृङ्गे**ति शून्यत्वे नृशृङ्गदृष्टान्तः । अन्यथाख्याततत्वे शुक्तिशकले कलधौतमिति निदर्शनम् ।

तत्र चोक्तदोष इति प्रपञ्चसत्यतालक्षणः । यद्यनुमानं व्यवहारसत्येन सत्यम्, व्यवहारसत्येन प्रपञ्चोपि सत्यः स्यात् इति भावार्थः । **तदितर** इति सत्यादितरोऽलीक इत्यर्थः । **तदेवे**ति प्रपञ्चसत्यतालक्षणम्। **तत** इति शब्दात् । **तस्ये**त्यनुमानस्य ।

आपेदानमिति प्रपेदे । **तस्ये**ति अनुमानस्य। **तदि**त्यनुमानम् ॥१६॥

प्रमाणत्वाभिमतज्ञानस्य स्वव्यवसायीति विशेषणं व्याख्यान्ति—

स्वस्य व्यवसायः स्वाभिमुख्येन प्रकाशनम्, बाह्यस्येव तदाभिमुख्येन, करिकलभकमहमात्मना जानामि ॥१७॥

§१ यथा बाह्याभिमुख्येन बाह्यानुभवनेन प्रकाशनं बाह्यव्यवसायो ज्ञानस्य, तथा स्वाभिमुख्येन प्रकाशनं स्वव्यवसायः । अत्रोल्लेखः—करिकलभकमित्यादि । यथा करिकलभकमिति प्रमेयस्य, अहमिति प्रमातुः, जानामीति प्रमितेः प्रतिभासः, तथा आत्मनेति प्रमाणत्वाभिमतज्ञानस्याऽप्यस्त्येवेति भावः ॥१७॥

પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારેલ જ્ઞાનના 'स्वव्यवसायि' વિશેષણની વ્યાખ્યા—

બાહ્ય પદાર્થના અભિમુખ થવાથી જ્ઞાન જેમ બાહ્ય પદાર્થનો વ્યવસાય કરે છે, તેમ સ્વપ્રતિ અભિમુખ થવાથી જ્ઞાન સ્વનો વ્યવસાય કરે છે, જેમ કે-હું મારી જાતે હાથીના બચ્ચાને (મદનીયાને) જાણું છું. ૧૭.

§૧ જેમ બાહ્યાભિમુખ થવાથી એટલે કે બાહ્ય પદાર્થના અનુભવથી થતું પ્રકાશન એ જ્ઞાનનો બાહ્ય વ્યવસાય છે, તેમ સ્વપ્રતિ અભિમુખ થવાથી એટલે કે-સ્વના અનુભવથી થનારું પ્રકાશન તે સ્વવ્યવસાય છે. જેમ કે-'હું મારી જાતે હાથીનાં બચ્ચાંને જાણું છું.' આ પ્રકારની પ્રતીતિમાં જેમ 'હું' એ પ્રમાતા-કર્તાની પ્રતીતિ છે, 'હાથીના બચ્ચાંને' એ પ્રમેય-કર્મની પ્રતીતિ છે અને 'જાણું છું' એ પ્રમિતિ-ક્રિયાની પ્રતીતિ છે, તેમ 'મારી જાતે' એ પ્રમાણરૂપે અભિમત જ્ઞાનની પણ પ્રતીતિ છે જ. ૧૭.

(टि०) **प्रमितेरि**ति परिच्छेदस्य। **प्रमाणत्वे**ति स्वपरव्यवसायिनः ॥१७॥

સ્પષ્ટ દૃષ્ટાંત આપીને 'સ્વાભાસી' વિશેષણનું સમર્થન–

સૂર્યપ્રકાશની જેમ જ્ઞાનના બાહ્ય આલમ્બનને પ્રતિભાત માનનાર એવો કોણ હશે જે તેને પણ તે પ્રકારનું ન માને ? ૧૮

§૧ તેને પણ–જ્ઞાનને પણ, તે પ્રકારનું એટલે કે પ્રતિભાત રૂપે નિયત સ્વરૂપવાળું. સૂર્યપ્રકાશના વિષયભૂત પર્વતાદિ પદાર્થોને પ્રતિભાત માનનાર લૌકિકો અને પરીક્ષકોએ સૂર્યપ્રકાશને પણ પ્રતિભાત માનેલ છે, તેમ જ્ઞાનના વિષય ઘટાદિ પદાર્થને પ્રતિભાત માનનાર લૌકિકો અને પરીક્ષકોએ જ્ઞાનને પણ પ્રતિભાત માનવું જોઈએ.

§२ अत्रेयं भट्टचट्टघट्टना—ननु न स्वसंवेदनं वेदनस्य युक्तम्, स्वात्मनि क्रियाविरोधात्—इत्यस्य पारोक्ष्यमेवाक्षूणं कक्षीकरणीयम् ।

§३ तदेतदरमणीयम् । यतः—किमुत्पत्तिः, ज्ञप्तिर्वा स्वात्मनि विरुध्येत ? यद्युत्पत्तिः, सा विरुध्यताम् । न हि ज्ञानमात्मानमुत्पादयतीति वयमभ्यगीष्महि । अथ ज्ञप्तिः, नेयमात्मनि विरोधमध्यासीत, तदात्मनैव ज्ञानस्य स्वकारणकलापादुत्पादात्, प्रकाशात्मनैव प्रदीपकलिकालोकस्य ।

अथ प्रकाशात्मनैव प्रदीपालोकोऽयमुदयमाशिश्रियानिति परप्रकाशकोऽस्तु, आत्मानमप्येतावन्मात्रेणैव प्रकाशयतीति तु कौतस्कुती नीतिः ?—इति चेत् । तत्किं तेनाऽप्रकाशितेनैव वराकेण स्थातव्यम्, आलोकान्तराद् वा प्रकाशेनाऽस्य भवितव्यम् ? प्रथमे, प्रत्यक्षबाधा । द्वितीयेऽपि सैवाऽनवस्थापत्तिश्च ।

§४ अथ नाऽसौ स्वमपेक्ष्य कर्मतया चकास्ति—इत्यस्वप्रकाशकः स्वीक्रियते, प्रकाशरूपतया तूत्पन्नत्वात् स्वयं प्रकाशत एवेति चेत् । अनेनैव सुधामद्धि । न हि वयमपि ज्ञानं कर्मतयैव प्रतिभासमानं स्ववेद्यमावेदयामहि, ज्ञानं स्वयं प्रतिभासत इत्यादावकर्मकस्य तस्य चकासनात् । यथा तु ज्ञानं जानामीति कर्मतयाऽपि तद् भाति तथा प्रदीपः स्वं प्रकाशयतीत्ययमपि तथा प्रथत एव ।

१ यथा मु ।

§ ૨ આ વિષયમાં ભટ્ટ કુમારિલના ચટ્ટ-શિષ્યનો વિચાર આ પ્રમાણે છે. જ્ઞાનનું સ્વસંવેદન-સ્વપ્રકાશકત્વ યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણ કે-સ્વાત્મામાં ક્રિયાનો વિરોધ છે એટલે કે જ્ઞાન પોતે પોતાને જાણી શકતું નથી, માટે જ્ઞાનને અબાધિત રૂપે પરોક્ષ જ માનવું જોઇએ.

§ ૩ જૈન-મીમાંસકોનો ઉપરોક્ત વિચાર રમણીય નથી, કારણ કે-સ્વાત્મામાં જ્ઞાનને વિષે ઉત્પત્તિક્રિયાનો વિરોધ છે અર્થાત્ જ્ઞાન સ્વથી ઉત્પન્ન થાય એમાં વિરોધ છે કે જ્ઞપ્તિક્રિયાનો અર્થાત્ જ્ઞાન સ્વને જાણે એમાં વિરોધ છે ? ઉત્પત્તિનો વિરોધ હોય તો તે બરાબર છે, કારણ કે જ્ઞાન પોતે પોતાને ઉત્પન્ન કરે છે એવું અમે કહેતા નથી. જ્ઞપ્તિનો વિરોધ કહો તો જ્ઞપ્તિક્રિયા સ્વાત્મામાં વિરુદ્ધ નથી, કારણ કે-જેમ પ્રદીપાલોક પોતાના કારણોથી પ્રકાશ સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ્ઞાન પણ પોતાના કારણોથી જ્ઞપ્તિરૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે.

शंका—પ્રદીપાલોક-દીવાનું તેજ પ્રકાશ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પરપ્રકાશક થાય. પરંતુ એટલા માત્રથી તે સ્વસ્વરૂપનો પણ પ્રકાશ કરે છે એ ક્યાંનો ન્યાય છે ?

समाधान—તો શું રાંક દીવાએ અપ્રકાશિત રહેવું કે બીજા પ્રકાશથી પ્રકાશિત થવું ? સર્વથા અપ્રકાશિત માનવામાં તો પ્રત્યક્ષથી બાધ છે, અને આલોકાન્તરથી દીવાને પ્રકાશિત માનવામાં પણ બાધ છે, કારણ કે-બીજા આલોક વિના પણ આલોક અનુભવાય છે, અને તેમ માનવામાં અનવસ્થાદોષ પણ છે.

§ ૪ शंका—પ્રદીપાલોક પોતાની અપેક્ષાએ કર્મરૂપે પ્રકાશિત નથી અર્થાત્ પોતે પ્રકાશક્રિયાનું કર્મ નથી માટે તે અસ્વપ્રકાશક છે, પરંતુ પ્રકાશ સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થતો હોવાથી સ્વયં પ્રકાશિત થાય જ છે એમ અમે માનીએ છીએ-

समाधान—આ કથન વડે અમૃતનું પાન કરો અર્થાત્ તમારા મુખમાં સાકર, જીવતા રહો. અમારો પણ એવો આગ્રહ તો છે જ નહીં કે-જ્ઞાન સ્વયં કર્મરૂપે પ્રતિભાત થઇને જ પોતાના વિષયનો પ્રકાશ કરે છે. કારણ કે-'જ્ઞાન સ્વયં પ્રકાશે છે' એ પ્રતીતિમાં જ્ઞાન કર્મરૂપે નથી. અને વળી, 'જ્ઞાનને જાણું છું' તેમાં જેમ જ્ઞાન કર્મરૂપે ભાસે છે તેમ 'પ્રદીપ સ્વનો પ્રકાશ કરે છે' તેમાં પ્રદીપ પણ કર્મરૂપે પ્રતિભાસિત થાય જ છે.

(प०) **यत उत्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा स्वात्मनि विरुध्येते**ति । **क्रियाविरोधादि**ति ह्युक्तमतस्तामेवोपजीव्य चर्चयति । **तथा प्रदीपः स्वं प्रकाशयतीत्ययमपि तथा प्रथत एवे**ति । **तथा** कर्मतया ।

(टि०) **अथ ज्ञप्तिरित्यादि** । **तदात्मने**ति ज्ञप्तिस्वरूपेणैव । **प्रकाशात्मने**ति प्रकाशस्वरूपेणैव । **आशिवानि**ति अशौटि व्याप्तौ । आत्मनेपदमनित्यमिति न्यायात् क्वसकानाविति क्वसुप्रत्ययः । **एतावन्मात्रेणे**ति पदार्थप्रकाशनकारणसामग्र्येण । **किं तेने**ति प्रदीपेन । [2]**आलोकान्तेति(न्तरे)**ति ।

१ अश व्या° पु । २ इत आरभ्य 'प्रसज्यते' पर्यन्तं पुप्रतौ नास्ति ।

"दीपवज्ज्ञोपपद्येत विश्ववस्तुप्रकाशनम्।
अनात्मवेदने ज्ञाने जगदान्ध्यं प्रसज्यते ॥"

[1]अस्येति प्रदीपालोकस्य। असाविति प्रदीपालोकः। कर्म्मतयेति यथा [2]दीपो दीपं जानाति। तस्येति ज्ञानस्य।

§५ अथावयवैरालोकावयवी प्रकाश्यत इत्यस्वप्रकाशक एवायमिति चेत्। ननु तेऽपि केन प्रकाशनीयाः? अवयविनेति चेत्। नन्वमीषां परस्परगोचरज्ञानजनने सहकारित्वमेव तावत्प्रकाशकत्वमुच्यते। तच्चामीषामज्ञातानाम्, ज्ञातानां वा स्यात्? नाज्ञातानाम्। एवं ह्यनालोकित एव प्रदीपकुड्मलाऽऽलोकोऽपि कदाचित् कलशकुलिशादीन् ज्ञापयेत्। ज्ञातानां चेत्। इतरेतराश्रयापत्तिः—ज्ञाता खल्ववयवा अवयविनं ज्ञापयेयुः, सोऽपि च ज्ञात एव तान् ज्ञापयेदिति। अथ तेषामप्यवयवानामवयवित्वाद् निजावयवैर्ज्ञप्तिः करिष्यते, तदानीमनवस्था। अथ पर्यन्ते केचिदवयवाः स्वयमेवात्मानं ज्ञापयेयुः; तर्हि ज्ञानमपि स्वयमेवात्मानं निश्चिनोतीति किं न कक्षीकुरुषे?

§૫ शंका —પ્રકાશરૂપ અવયવી પોતે પોતાનો પ્રકાશ કરે છે એમ નહીં પણ પ્રકાશરૂપ અવયવીનું પ્રકાશન તેના અવયવો વડે થાય છે, માટે તે સ્વ-પ્રકાશક છે એમ ન કહેવાય.

समाधान—એમ માનો તો–અમે પૂછીએ છીએ કે–તેના અવયવોનો પ્રકાશક કોણ છે? જો અવયવોનો પ્રકાશક અવયવી છે એમ કહો તો અવયવો અવયવીના, અને અવયવી અવયવોના પ્રકાશમાં–એમ પરસ્પર સહકારી બને છે એવો ફલિતાર્થ થાય છે. તો તેમાં અમે પૂછીએ છીએ કે–અજ્ઞાત અવયવો પ્રકાશક છે કે જ્ઞાત અવયવો? અજ્ઞાત અવયવો અવયવીના પ્રકાશક છે એમ તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે–તો પછી આપણે દીવાનું તેજ ન જોયું હોય છતાં પણ તે કલશ કુલિશાદિ પદાર્થોનું પ્રકાશક બની જાય, પણ એમ તો બનતું નથી. અને જો જ્ઞાત અવયવો પ્રકાશક હોય તો–ઇતરેતરાશ્રય દોષ આવશે, કારણ કે–અવયવો જ્ઞાત હોય તો અવયવીનો બોધ કરાવે અને અવયવી જ્ઞાત હોય તો અવયવોનો બોધ કરાવે. અને જો અવયવો સ્વયં પણ પોતાના અવયવોની અપેક્ષાએ અવયવીરૂપ હોવાથી તેમનો પોતાના અવયવો વડે પ્રકાશ થાય છે, એમ કહો તો અનવસ્થા દોષ આવશે. જો એમ માનો કે–છેલ્લા કેટલાક અવયવો પોતાનો પોતે જ પ્રકાશ કરશે તો–જ્ઞાન પણ પોતે પોતાનો નિશ્ચય કરે છે એવું કેમ સ્વીકારતા નથી?

(टि०) ननु तेऽपीऽति अवयवाः। नन्वमीषामिति अवयवानामवयविनश्च। अवयवप्रकाशमन्तरेणावयव्यप्रकाशकः। [3]अवयविप्रकाशादृते अवयवा निस्तेजस्काः। अत एव सहकारित्वम्। तच्चेति प्रकाशनम्। अमीषामित्यवयवानाम्।

§ ६ कथं च पारोक्ष्ये ज्ञानस्य ज्ञानं स्यात् ? अन्यथाऽनुपपद्यमानार्थप्राकट्यरूपार्थसमुत्थापितार्थापत्तेरिति चेत् । ननु तदर्थप्राकट्यमात्मधर्मः, ज्ञानधर्मः, अर्थधर्मो वा भवेत् ? नाद्यः प्रकारः, प्रभाकरकक्षापञ्जरप्रवेशप्रसङ्गात् । न द्वैतीयीकः, ज्ञानस्य क्षणिकत्वेन तत्क्षण एव क्षीणत्वादुपरितनक्षणोत्पादिष्णोस्तस्य तद्धर्मत्वविरोधात् । नाऽपि तार्तीयीकः, तथात्वे हि चैत्रस्येव मैत्रस्यापि स पदार्थः प्रकटः स्यात् । अथ यस्यैव ज्ञानेन जनयाम्बभूवेऽसौ, तस्यैव तत्प्रकटनम् । तद् दुर्घटम्, घटस्य प्रतिनियतप्रमातृप्रबोधितप्रदीपाङ्कुरप्रकटितस्याऽप्यनियतैर्दर्शनात् तन्नियमानुपपत्तेः ।

§ ૬ વળી જ્ઞાનને પરોક્ષ માનવાથી તેનું જ્ઞાન કઇ રીતે થશે ? જો જ્ઞાન ન હોય તો અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થ અનુપપન્ન બની જાય અર્થાત્ ઘટે નહીં, માટે તે અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થને આધારે ઉપસ્થિત થતી અર્થાપત્તિને કારણે જ્ઞાનનું જ્ઞાન થશે. અર્થાત્ આપણને અર્થ પ્રકટ થયો તે જ્ઞાન વિના સંભવે નહીં માટે જ્યારે પણ અર્થ પ્રકટ થાય ત્યારે જ્ઞાન હોવું જ જોઇએ. જો એમ માનો તો તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન થાય ત્યારે અર્થપ્રાકટ્ય આત્મધર્મ છે, જ્ઞાન ધર્મ છે કે અર્થધર્મ છે ? જો આત્મધર્મ કહો તો–પ્રભાકરના મતને સ્વીકારવાનો પ્રસંગ આવશે. જ્ઞાનધર્મ માનો તો જ્ઞાન ક્ષણિક હોવાથી તે જ ક્ષણે નાશ પામી જવાથી ત્યાર પછી બીજી ક્ષણે ઉત્પન્ન થનાર અર્થપ્રાકટ્યને તેનો ધર્મ માનવામાં વિરોધ છે, કારણ કે–ધર્મી વિના ધર્મ હોય નહીં. અને જો તે અર્થપ્રાકટ્ય અર્થનો ધર્મ હોય તો–ચૈત્રની જેમ મૈત્રને પણ તે અર્થ પ્રકટ થઈ જશે, કારણ કે–અર્થપ્રાકટ્ય બન્નેને માટે સમાન છે.

શંકા–જે પુરુષના જ્ઞાનથી અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થધર્મ ઉત્પન્ન થયો હોય તે પુરુષને જ તે અર્થ પ્રકટ થાય છે, બીજાને નહીં આવો નિયમ છે.

સમાધાન–એ નિયમ ઘટવો મુશ્કેલ છે, કારણ કે–પ્રતિનિયત (વ્યક્તિગત કોઈ એક) પ્રમાતાએ સળગાવેલ દીવાના પ્રકાશથી પ્રકટ થયેલ ઘડાને અનેક પુરુષો જોઇ શકે છે. માટે તમારો તે નિયમ યુક્તિયુક્ત નથી.

(पं०) **तस्य तद्धर्मत्वविरोधादि**ति । **तस्या**र्थप्राकट्यस्य । **तस्य** विनष्टस्य ज्ञानस्य **धर्मस्तद्धर्म**स्तद्भावस्तस्मात् ।

(टि०) **कथञ्चे**त्यादि । **पारोक्ष्ये**ति ज्ञानस्य परोक्षत्वेऽङ्गीकृते सति ज्ञानमेव कथं ज्ञायत इत्यर्थः । **अन्यथे**ति अन्यथा ज्ञानाविनाभाविनी उपपद्यमाना पदार्थप्राकट्यलक्षणा अर्थेन कार्येण निष्पादिता या अर्थापत्तिस्तस्याः । **प्रभाकरे**ति प्राकट्यस्यात्मधर्म्मत्वं प्रभाकरैराश्रियेत, न भट्टैः । **ज्ञानस्य क्षणिकत्व** इति । मीमांसका हि ज्ञानं क्षणिकमभ्युपगच्छेयुः । **उपरितने**ति द्वितीयक्षणोत्पत्तिशीलस्य । तस्य विनष्टस्य ज्ञानस्य धर्मस्**तद्धर्म्म**स्तस्य भावस्तत्त्वम् । **तस्ये**ति अर्थप्राकट्यस्य । **तद्धर्मत्वे**ति ज्ञानधर्म्मत्वे विरोधात् । **तथात्व** इति अर्थधर्मत्वे । **अथ यस्ये**त्यादि । **असावि**ति अर्थप्राकट्यरूपोऽर्थधर्मः ।

નથી, કારણ કે-પદાર્થને જોઇને નેત્રકમલ બંધ કરી દેનાર પુરુષને પણ સ્પષ્ટરૂપે પદાર્થનો બોધ થવો જોઈએ, પણ થતો નથી. બીજો પક્ષ પણ યુક્તિસિદ્ધ નથી કારણ કે-ઇન્દ્રિયાદિ વ્યાપાર તો જ્ઞાનોત્પત્તિમાં જ ચરિતાર્થ હોવાથી અર્થ પ્રાકટ્યને ઇન્દ્રિય વ્યાપારની અપેક્ષા નથી. ત્રીજો પક્ષ પણ સંગત નથી, કારણ કે-ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થઈને નાશ પામનાર અર્થપ્રાકટ્ય બીજા જ્ઞાનથી જાણી શકાશે નહીં, છતાં જો બીજા જ્ઞાનથી જાણી શકાતું હોય તો તેને બે ત્રણ ક્ષણ સુધી સ્થિર માનવું પડશે. માટે ક્ષણિક અર્થપ્રાકટ્યનું જ્ઞાન યુક્તિસિદ્ધ નથી, આથી અર્થાપત્તિના ઉત્થાનને અવકાશ નથી.

(टि०) **कथमिदमिति** अर्थदर्शनम्। **तज्जनकमिति** प्राकट्यजनकम्, यतः कारणानुमानेन कार्यम्, कार्यानुमानतः कारणमनुमीयते। ज्ञानं तावद् ज्ञानरूपोत्पादकमेव जाघट्टि, न जडजनकम्, विरोधप्रतिबन्धात्। **स्वात्मनीति**। **तस्या** इति स्ववित्तेः। **अस्येति** अर्थधर्म्मस्य।

तथा हीत्यादि। **अयमिति** अर्थधर्म्मः। **तत्प्रतीतीति** पदार्थप्रतीतिप्रसङ्गात्। **तदपेक्षेति** तस्याक्षव्यापारस्यापेक्षा तयाऽनुत्पादात्। **तद्वेदनमिति** क्षणिकस्यार्थप्राकट्यस्य ज्ञानम्।

§ ८ अथ यौगाः संगिरन्ते-अहो! आर्हताः! नाऽस्मिन् मीमांसके वराके व्यपाकृतेऽपि संवेदने स्वसंवेदनदोहदः पूरयितुं पार्यते। तथाहि ज्ञानं स्वान्यप्रकाश्यम्, ईश्वरज्ञानान्यत्वे सति प्रमेयत्वाद्, यदेवं तदेवं यथा घटः। तथा चेदम्। तस्मात् तथा।

§ ९ समुत्पन्नं हि ज्ञानमेकात्मसमवेतानन्तरसमयसमुत्पदिष्णुमानसप्रत्यक्षेणैव लक्ष्यते, न पुनः स्वेन। न चैवमनवस्थावल्लेरुल्लासः, अर्थावसायिवेदनोत्पादमात्रेणैवाऽर्थसिद्धेः। तद्धि पदार्थपरामर्शस्वभावमेवेत्युत्पन्नमात्रमेव पदार्थप्रथामनोरथरथस्थितं कृतार्थयति प्रमातारम्। अर्थज्ञानजिज्ञासायां तु तत्रापि ज्ञानमुत्पद्यत एवेति॥

§ ८ **યૌગ**-નૈયાયિક કહે છે—અહો! હે જૈનો! ગરીબ બિચારા મીમાંસક-ભાટ્ટનું ખંડન કરવા છતાં-જ્ઞાનમાં સ્વપ્રકાશકત્વ સિદ્ધ કરવાનો તમારો મનોરથ પૂર્ણ થવો શક્ય નથી. તે આ પ્રમાણે—જ્ઞાન સ્વાન્યપ્રકાશ્ય છે અર્થાત્ જ્ઞાનનો પ્રકાશ સ્વભિન્નથી થાય છે, એટલે કે-જ્ઞાન સ્વપ્રકાશક નથી, કારણ કે-તે ઈશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન એવા પ્રમેયરૂપ છે, જે ઈશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન એવા પ્રમેયરૂપ હોય તે સ્વાન્યપ્રકાશ્ય હોય છે, જેમકે-ઘટ. તેવી જ રીતે જ્ઞાન પણ ઈશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન એવા પ્રમેય-રૂપ છે, માટે તે સ્વાન્યપ્રકાશ્ય છે.

§ ૯ ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનને, તે જે આત્મામાં ઉત્પન્ન થયું હોય તે જ આત્મામાં તે જ્ઞાન પછી સમવેત થનાર-એટલે કે-સમવાય સંબંધથી આત્મામાં રહેનાર માનસ પ્રત્યક્ષ જાણે છે, પણ પોતે પોતાને જાણતું નથી, આ પ્રમાણે માનવામાં અનવસ્થા દોષ પણ નથી. કારણ કે-અર્થનો નિશ્ચય કરાવનાર જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાત્રથી જ અર્થ સિદ્ધ થઇ જાય છે, અને અર્થનો નિશ્ચય કરાવનારું જ્ઞાન એટલે પદાર્થનો પરામર્શ કરાવી આપનારું જ્ઞાન છે. એટલે તે

१० तदेतदेषां मतिमत्त्वं सूचयति, प्रकटितप्रमेयस्य पक्षस्यानुमानेन बाध-नात्। तथा च तावकाऽऽकूतेन तव हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वनिर्देशात्। तथाहि–विवादास्पदं ज्ञानं स्वसंविदितम्, ज्ञानत्वात्, ईश्वरज्ञानवत्। नासिद्धं तन्निदर्शनम्, यौगैरभ्युपगत्वात्तज्ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वसिद्धेः–इति चेत्। तदचतुरस्रम्, अनवद्यविद्याविनाभाविप्रत्युग्रपरिस्फुरतस्य पुरुषातिशयविशेषस्य स्वप्रकाशस्य स्वीकारात्, त्रिविष्टपघटनलम्पटपटिम्नः सकलावलोकनकौशलशालिन एव नास्य तिरस्कारात्।

व्यर्थविशेष्यश्चात्र हेतुः, समर्थविशेषणोपादानेनैव साध्यसिद्धेः, धूमध्वजसिद्धौ धूमवत्त्वे सति द्रव्यत्वादितिवत्। न हीश्वरज्ञानादन्यत् स्वसंविदितत्वप्रमेयं नास्ति, यदपोहाय प्रमेयत्वादिति क्रियते।

अप्रयोजकश्चायं हेतुः, सोपाधिकत्वात्, साधनाऽव्यापकः साध्येन समव्याप्तिकः खलूपाधिरभिधीयते, तत्पुत्रत्वादिना श्यामत्वे साध्ये शाकाद्याहारपरिणामवत्। कः पुनरुपाधिरत्र सूक्ष्मेक्षणैरीक्षाञ्चक्रे?–इति चेत्। उच्यते। निबिडजडिमन्! जडिमलक्षणः। तथाहि–ईश्वरज्ञानान्यत्वे प्रमेयत्वे सत्यपि यदेव जडिमपात्रं पात्रादि तदेव स्वस्मादन्येनैव प्रकाश्यते। स्वप्रकाशे परमुखोत्प्रेक्षित्वं हि जडस्य लक्षणम्। न च ज्ञानं जडस्वरूपम्–इति सिद्धं साधनाव्यापकत्वं जाड्यस्य। साध्येन समव्याप्तिकत्वं चास्य स्पष्टमेव, जाड्यं विहाय स्वप्रकाशाभावस्य, तं च त्यक्त्वा जाड्यस्य क्वचिदप्यदर्शनादिति।

§ १० જૈન—ઉપર્યુક્ત કથન યૌગોની બુદ્ધિની તરલતા(અસ્થિરતા)ને સૂચવે છે, કારણ કે તમે કરેલ અનુમાનનો પક્ષ અનુમાનથી બાધિત થાય છે, અને તેથી તમારા મન્તવ્ય અનુસાર હેતુમાં 'કાલાત્યયાપદિષ્ટ' દોષ આવે છે. તે આ પ્રમાણે–વિવાદાસ્પદ જ્ઞાન સ્વસંવિદિત છે, કારણ કે તે જ્ઞાન છે ઈશ્વરજ્ઞાનની જેમ.

शंका—જૈનોએ ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરેલ ન હોવાથી ઈશ્વરજ્ઞાનરૂપ દૃષ્ટાંત વાદી જૈનને અસિદ્ધ છે, એમ માનવું જોઈએ,

समाधान—તમારું આ કથન ચતુરાઈને જણાવનાર નથી. કારણ કે-નિર્દોષ કેવલજ્ઞાનરૂપ વિદ્યાધરીના સંબંધવાળા અને અતિશયયુક્ત મહાપુરુષરૂપ ઈશ્વરને તો જૈનોએ પણ સ્વીકારેલ છે, પરંતુ ત્રણ જગતને ઉત્પન્ન કરવામાં આસક્ત અને સર્વવસ્તુને જોવાની કુશળતાવાળા ઈશ્વરનું જ ખંડન જૈનોને અભીષ્ટ છે.

વળી, 'ઈશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન એવું પ્રમેયત્વ' આ-તમારા હેતુમાં વિશેષ્યની વ્યર્થતા પણ છે, કારણ કે તે વિના પણ સમર્થ વિશેષણનું ગ્રહણ થવાથી સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. તેથી જેમ અગ્નિની સિદ્ધિ માટે ગ્રહણ કરેલ 'ધૂમવાળું દ્રવ્યત્વ છે' તેમાં 'ધૂમવાળું' એ અંશરૂપ સમર્થ વિશેષણથી જ સાધ્ય સિદ્ધ થઈ જતું હોવાથી 'દ્રવ્યત્વ' વિશેષ્યનું ગ્રહણ વ્યર્થ-નિષ્ફળ છે, તેમ પૂર્વોક્ત હેતુમાં 'ઈશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન' એ વિશેષણથી જ સાધ્યસિદ્ધિ થઈ જતી હોવાથી તેના વિશેષ્ય તરીકે ગ્રહણ કરેલ 'પ્રમેયત્વ' વ્યર્થ છે. કારણ કે ઈશ્વરજ્ઞાન સિવાય 'સ્વપ્રકાશક' છતાં અપ્રમેય એવો બીજો કોઈ પદાર્થ નથી કે જેને દૂર કરવાને હેતુમાં 'પ્રમેયત્વ' વિશેષ્યની જરૂર પડે.

વળી, તમારો આ હેતુ ઉપાધિયુક્ત હોવાથી અપ્રયોજક પણ છે. જે પદાર્થ હેતુનો અવ્યાપક હોય અને સાધ્યનો સમવ્યાપ્તિક હોય તે 'ઉપાધિ' કહેવાય છે. જેમકે-'શ્યામત્વ'ને સાધનાર 'તત્પુત્રત્વ' હેતુમાં 'શાકાદિ આહારનો પરિણામ' તે ઉપાધિ.

शंका—સૂક્ષ્મદૃષ્ટિવાળા તમોએ અમારા ઉક્ત હેતુમાં કઈ ઉપાધિ જોઈ ?

समाधान—હે નિબિડ જડિમન્! (હે ગાઢ જડતાવાળા) તમારા હેતુમાં જડતારૂપ ઉપાધિ છે. તે આ પ્રમાણે-ઈશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન અને પ્રમેયરૂપ છતાં જે જડ હોય તે પાત્ર વગેરે પદાર્થો સ્વથી નહીં પણ અન્યથી પ્રકાશિત થાય છે, કારણ કે સ્વપ્રકાશમાં બીજાની અપેક્ષા રાખવી એ જ તો જડનુ લક્ષણ છે અને જ્ઞાનમાં આ લક્ષણ ઘટતું ન હોવાથી જ્ઞાન જડરૂપ નથી, એ રીતે સાધનરૂપ 'જ્ઞાન' સાથે જડતાની-અવ્યાપકતા સિદ્ધ થઈ, અને સાધ્ય 'સ્વપ્રકાશાભાવની સાથે આ જડતારૂપ ઉપાધિનું સમવ્યાપ્તિકત્વ (વ્યાપકત્વ) તો સ્પષ્ટ જ છે, કારણ કે-જાડ્ય-જડતાને છોડીને સ્વપ્રકાશાભાવ, અને સ્વપ્રકાશાભાવને છોડીને જડતા ક્યાંઇ દેખાતી નથી, માટે તમારા હેતુમાં જડતારૂપ ઉપાધિ છે.

(प०) **अनुमानेन** प्रत्यनुमानेन । **तथा चेति** प्रत्यनुमानबाधितत्वे । **तत्रेति** प्रकटितप्रयोगे । **तज्ज्ञानस्येति** ईश्वरज्ञानस्य । **अनवद्यविद्याविद्याधरीत्यादि** गद्यम् **विद्या**शब्देनात्र केवलज्ञानम्, न पुनर्गिरितनया[1]ऽऽश्लेषविशेषलोलस्य ।

व्यर्थविशेष्य इति प्रमेयत्वादित्ययं हेतुः । **अन्यत् स्वसंविदितमप्रमेयमिति** भवन्मते सर्वस्यापि ज्ञानस्य प्रमेयत्वात् । **साधनाव्यापकः साध्येन समव्याप्तिकः खलू-**

---

१ °रिजतनयाश्लेषविश्लेषलालसस्य मु ।

આત્મામાં સમવાય સંબંધથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે તે યોગ્યદેશસ્થિત હોઇ જિજ્ઞાસા સિવાય પણ અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઇ જવી જોઇએ.

शंका—જિજ્ઞાસા સિવાય પણ અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ભલે થાય. તેમાં શું દોષ છે?

समाधान—જો એમ થતું હોય તો–એ જ પ્રમાણે અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાન વિશે અન્ય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. અને વળી તે જ્ઞાનમાં પણ અન્ય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ, અને એ રીતે અન્ય અન્ય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની પરંપરામાં જ આત્માનો વ્યાપાર થવાને લીધે તેનો બીજા વિષયોમાં સંચાર થઇ શકશે નહીં. અર્થાત્ બીજા વિષયોનું જ્ઞાન થઇ શકશે નહીં.

માટે એક જ્ઞાન બીજા જ્ઞાનનો વિષય બને છે, એ કથન પણ યુક્તિસિદ્ધ નથી. ૧૮.

(टि०) **तदुत्पादे**ति संवेदनोत्पत्तिप्रतीतेः । **नचायोग्ये**ति न विद्यते योग्यो देशोऽस्य तत् । **अस्ये**ति ज्ञानस्य ॥१८॥

प्रमाणं विविच्याऽस्यैव प्रामाण्यस्वरूपं धर्ममाविष्कुर्वन्ति–

ज्ञानस्य प्रमेयाऽव्यभिचारित्वं प्रामाण्यम् ॥१९॥

§ १ प्रमीयमाणार्थाऽव्यभिचरणशीलत्वं यज् ज्ञानस्य तत् प्रामाण्यमित्यर्थः ॥१९॥

प्रसङ्गायातमप्रामाण्यरूपमपि धर्मं प्रकटयन्ति–

तदितरत्त्वप्रामाण्यम् ॥२०॥

§ १ तस्मात् प्रमेयाव्यभिचारित्वात्, इतरत् प्रमेयव्यभिचारित्वम्, अप्रामाण्यं प्रत्येयम् । प्रमेयव्यभिचारित्वं च ज्ञानस्य स्वव्यतिरिक्तग्राह्यापेक्षयैव लक्षणीयम्, स्वस्मिन् व्यभिचारस्यासंभवात् । तेन सर्वं ज्ञानं स्वापेक्षया प्रमाणमेव, न प्रमाणाभासम् । बहिरर्थापेक्षया तु किञ्चित् प्रमाणम्, किञ्चित् प्रमाणाभासम् ॥२०॥

પ્રમાણનું વિવેચન કરીને હવે તેના પ્રામાણ્યરૂપ ધર્મનું નિરૂપણ આચાર્ય કરે છે—

જ્ઞાનનું પ્રમેય સાથે અવ્યભિચારી હોવું, તે જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય છે. ૧૯.

§ ૧ પ્રમીયમાણ—પ્રમાણનો વિષય બનતા પદાર્થ વિશે અવ્યભિચારી રહેવાનો જ્ઞાનનો જે સ્વભાવ તે પ્રામાણ્ય કહેવાય છે. ૧૯.

પ્રામાણ્યના પ્રસંગથી અપ્રામાણ્યના સ્વરૂપનું પણ નિરૂપણ કરે છે—

તેથી અન્ય તો અપ્રામાણ્ય છે. ૨૦

§ ૧ તેથી અર્થાત્ પ્રમેયાવ્યભિચારિત્વથી અન્ય એટલે પ્રમેયવ્યભિચારિત્વ તે 'અપ્રામાણ્ય' જાણવું. જ્ઞાનમાં જે 'પ્રમેયવ્યભિચારિત્વ' છે તે સ્વ(જ્ઞાન)થી વ્યતિરિક્ત–ભિન્ન જે ગ્રાહ્ય (ઘટાદિ પદાર્થ) છે, તેની અપેક્ષાએ જાણવું, કારણ કે–સ્વવિષયક જ્ઞાનમાં અર્થાત્ જ્ઞાન પોતે જ પોતાને વિષય કરે છે ત્યારે તો વ્યભિ-

ચારનો અસંભવ છે. તેથી કરીને દરેક જ્ઞાન પોતાની અપેક્ષાએ તો પ્રમાણ સ્વરૂપ જ છે, પરંતુ પ્રમાણાભાસ નથી. પણ બાહ્યપદાર્થની અપેક્ષાએ કોઈ જ્ઞાન પ્રમાણરૂપ હોય છે, તો કોઈ જ્ઞાન પ્રમાણાભાસ (અપ્રમાણ)રૂપ હોય છે. ૨૦.

(प०) स्वस्मिन् व्यभिचारस्यासम्भवादिति । संशयविपर्ययादीनामपि स्वविषये प्रमाणत्वात् ॥२०॥

(टि०) ज्ञानस्येत्यादि । प्रमेयमव्यभिचारि यस्य तत्तथा भावः ॥२०॥

§१ अथोत्पत्तौ स्वनिश्चये च ज्ञानानां स्वत एव प्रामाण्यम्, अप्रामाण्यं तु परत एव यज्जैमिनीया जगुः, तद् निराकुर्वन्ति--

तदुभयमुत्पत्तौ परत एव, ज्ञप्तौ तु स्वतः परतश्च ॥२१॥

§२ अत्र ल्यब्लोपे पञ्चमी, परं स्वं चापेक्ष्येत्यर्थः । ज्ञानस्य हि प्रामाण्यमप्रामाण्यं च द्वितयमपि ज्ञानकारणगतगुणदोपरूपं परमपेक्ष्योत्पद्यते । निश्चीयते त्वभ्यासदशायां स्वतः, अनभ्यासदशायां तु परत इति ।

तत्र ज्ञानस्याऽभ्यासदशायां प्रमेयाऽव्यभिचारि, तदितरच्चास्मीति प्रामाण्याप्रामाण्यनिश्चयः संवादकबाधकज्ञानमनपेक्ष्य प्रादुर्भवन् स्वतो भवतीत्यभिधीयते । अनभ्यासदशायां तु तदपेक्ष्य जायमानोऽसौ परत इति ॥

§૧ ઉત્પત્તિ અને સ્વનિશ્ચયમાં જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે, પરંતુ અપ્રામાણ્ય તો પરતઃ છે એમ જે જૈમિનીય(મીમાંસક)કહે છે, તેનું નિરાકરણ–

તે બન્નેની ઉત્પત્તિ પરથી જ થાય છે, પરંતુ જ્ઞપ્તિ સ્વતઃ અને પરતઃ છે. ૨૧.

§ ૨ આ સૂત્રમાં 'સ્વતઃ' અને 'પરતઃ' શબ્દમાં જે પંચમી વિભક્તિ છે, તેનો અર્થ 'સ્વ' અને 'પર'ની અપેક્ષા રાખીને, એવો છે. જ્ઞાનમાં જે પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય છે, તે બન્ને કારણમાં રહેલ યથાક્રમે ગુણ અને દોષરૂપ પર–પદાર્થની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ એ બન્નેનો નિશ્ચય અભ્યાસદશામાં સ્વતઃ અને અનભ્યાસદશામાં પરતઃ થાય છે.

તેમાં જ્ઞાનનો અભ્યાસદશામાં 'પ્રમેય સાથે અવ્યભિચારી છું' એવો પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય, અને 'પ્રમેય સાથે વ્યભિચારી છું' એવો અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સંવાદક જ્ઞાન અથવા બાધક જ્ઞાનની અપેક્ષા વિના જ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી 'સ્વતઃ' કહેવાય છે. જ્યારે અનભ્યાસદશામાં પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સાધક કે બાધકની અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી 'પરતઃ' કહેવાય છે.

(टि०) **अनभ्यासदशायामित्यादि** । **तदिति** संवादकबाधकज्ञानम् । **असाविति** प्रामाण्याप्रामाण्यनिश्चयः ।

§ ३ अत्रैवं मीमांसका मीमांसामांसलतां दर्शयन्ति– स्वत एव सर्वथा प्रमाणानां प्रामाण्यं प्रतीतिकोटिमाटीकते । तथाहि– तदुत्पत्तिप्रगुणा गुणाः प्रत्यक्षेण,

१ अस्तीति मुपा ।

अनुमानेन वा मीयेरन् ? यदि प्रत्यक्षेण, तत् किमैन्द्रियेण, अतीन्द्रियेण वा ? नैन्द्रियेण, अतीन्द्रियेन्द्रियाऽधिकरणत्वेन तेषां तद्ग्रहणाऽयोग्यत्वात् । नाप्यतीन्द्रियेण, तस्य चारुविचारगोचरचरिष्णुत्वाभावात् । अनुमानेन तान् निरणेष्महीति चेत् । कुतस्तत्र नियमनिर्णयः स्यात् ? [1]न प्रत्यक्षाद्, गुणेषु तत्प्रवृत्तेः परास्तत्वात् । तथा च—

"द्विष्ठसंबन्धसंवित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात् ।"[2] [प्रवाअ० २. १. ३]

नाप्यनुमानात्, तत एव तन्निश्चिताविंतरेतराश्रयस्य, तदन्तरात् पुनरनवस्थायाः प्रसक्तेः । ततो न गुणाः सन्ति केचित् । इति स्वरूपावस्थेभ्य एव कारणेभ्यो जायमानं तत् कथमुत्पत्तौ परतः स्यात् ?

§ ४ निश्चयस्तु तस्य परतः कारणगुणज्ञानात्, बाधकाभावज्ञानात्, संवादिवेदनाद् वा स्यात् ? तत्र प्राच्यं प्रकारं प्रागेव प्रास्थाम, गुणग्रहणप्रवीणप्रमाणपराकरणात् । द्वितीये तु, तात्कालिकस्य, कालान्तरभाविनो वा बाधकस्याऽभावज्ञानं तन्निश्चायकं स्यात् ? पौरस्त्यं तावत् कूटहाटकनिष्टङ्कनेऽपि स्पष्टमस्त्येव । द्वितीयं तु न चर्मचक्षुषां संभवति ।

संवादिवेदनं तु सहकारिरूपं सत् तन्निश्चयं विरचयेद्, ग्राहकं वा ? । नाद्यभिद्, भिन्नकालत्वेन तस्य सहकारित्वासंभवात् । द्वितीयपक्षे तु, तस्यैव ग्राहकं सत्, तद्विषयस्य वा, विषयान्तरस्य वा ? न प्रथमः पक्षः, प्रवर्तकज्ञानस्य सुदूरनष्टत्वेन ग्राह्यत्वायोगात् । द्वितीये तु, एकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा तत् स्यात् ? पक्षद्वयेऽपि, [3]तैमिरिकावलोक्यमानमृगाङ्कमण्डलद्वयदर्शिदर्शनेन व्यभिचारः । तद्धि चैत्रस्य पुनःपुनर्मैत्रस्य चोत्पद्यत एव । तृतीये पुनः, अर्थक्रियाज्ञानम्, अन्यद् वा तद् भवेत् ? न पौरस्त्यम्, प्रवर्तकस्य प्रामाण्यानिश्चये प्रवृत्त्यभावेनार्थक्रियाया एवाभावात् । निश्चितप्रामाण्यात् तु प्रवर्तकज्ञानात् प्रवृत्तौ चक्रकम्— निश्चितप्रामाण्यात् प्रवर्तकात् प्रवृत्तिः, प्रवृत्तेरर्थक्रियाज्ञानम्, तस्माच्च प्रवर्तकज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चय इति । कथं चार्थक्रियाज्ञानस्यापि प्रामाण्यनिश्चयः ? अन्यस्मादर्थक्रियाज्ञानाच्चेत् । अनवस्था । प्रवर्तकज्ञानाच्चेत् । अन्योन्याश्रयः । स्वतश्चेत् । प्रवर्तकज्ञानस्यापि तथैवाऽस्तु । अन्यदपि विज्ञानमेकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा ? द्वयमपि चैतदेकजातीयम्, भिन्नजातीयं वा ? । चतुष्टयमपि चैतद् व्यभिचाराभिचारदुस्संचरम् । तथाहि— एकसन्तानं भिन्नसन्तानं चैकजातीयमपि तरलतरतुङ्गतङ्गत्तरङ्गतरङ्गिणीतोयज्ञानम्, भिन्नजातीयं च कुम्भाम्भोरुहादिज्ञानं मरुवसुन्धराचारिचतुरतरतरणिकिरणश्रेणिसङ्गिसलिलसंत्र

---

१ 'न' नास्ति मु । २ अस्योत्तरार्धमपि मुद्रितं दत्तम् किन्तु पञ्जिका-टिप्पणानुसारेण तन्नास्ति । ३ तैमिरिकाऽऽलो॰ मु । १ 'धारि 'इति मु पा ।

दनस्य न संवादकर्माणि न ज्ञप्तावपि मम परतः ।

अप्रामाण्यं तु परतो दोषापेक्षत्वात्, ज्ञप्तौ तु बाधकापेक्षत्वात् परत एवेति ॥

§ ૩ આ બાબતમાં મીમાંસકો પોતાની મીમાંસા વિષે માંસલતા-પુષ્ટિ દર્શાવે છે. તે આ પ્રમાણે—

પ્રમાણગત પ્રામાણ્ય સર્વથા (ઉત્પત્તિ અને જ્ઞપ્તિરૂપ સર્વપ્રકારે) સ્વતઃ છે–એમ પ્રતીતિકોટિને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ અનુભવમાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે—

પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ સ્વતઃ ન માનતા જો ગુણથી માનવામાં આવે તો પ્રશ્ન એ છે કે પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિમાં તત્પર એ ગુણો પ્રત્યક્ષથી જણાય છે કે અનુમાનથી? પ્રત્યક્ષથી કહો તો–ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી કે કે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી? અતીન્દ્રિય–ઇન્દ્રિયો વડે અગ્રાહ્ય એવી ઇન્દ્રિયોમાં ગુણો રહે છે, માટે ઇન્દ્રિય તેને જાણી શકે નહિ. એટલે ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી ગુણો જણાય છે એ પક્ષ યુક્ત નથી. અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ તો સૂક્ષ્મ વિચારનો વિષય જ થઈ શકતું નથી. અર્થાત્ તે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ સ્વયં અસિદ્ધ છે. માટે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી ગુણો જણાય છે એ પક્ષ પણ યુક્ત નથી. અનુમાનથી ગુણોનો નિશ્ચય છે— એમ કહો તો ગુણોમાં વ્યાપ્તિનો નિર્ણય કોનાથી થશે— પ્રત્યક્ષથી કે અનુમાનથી? પ્રત્યક્ષથી તો થાય નહીં. કારણ કે–ગુણોમાં પ્રત્યક્ષની પ્રવૃત્તિનું ખંડન પહેલાં જ કરી ચૂક્યા છીએ. વળી કહ્યું પણ છે કે–"એકનું સ્વરૂપ જાણવાથી એમાં રહેલ સંબંધનું જ્ઞાન થતું નથી" અને અનુમાનથી પણ વ્યાપ્તિ જ્ઞાન થશે નહીં કારણ કે–તે જ અનુમાનથી વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કહો તો–ઇતરેતરાશ્રય દોષ આવશે અને જો બીજા અનુમાનથી વ્યાપ્તિનિશ્ચય માનો તો–અનવસ્થા દોષ આવશે. માટે પ્રામાણ્યના જનક કોઈ ગુણો યુક્તિસિદ્ધ નથી. આથી સ્વરૂપાવસ્થ અર્થાત્ જ્ઞાનના સ્વરૂપે રહેલા કારણોથી જ ઉત્પન્ન થતું પ્રામાણ્ય પરતઃ કઈ રીતે થઇ શકે ? સારાંશ કે ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે, એ સિદ્ધ થયું.

§૪ પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય અર્થાત્ જ્ઞપ્તિ પણ પરતઃ નથી. કારણ કે 'પર' એટલે શું ? કારણભૂત ગુણનું જ્ઞાન કે બાધકાભાવનું જ્ઞાન કે સંવાદી જ્ઞાન ? આ ત્રણ પક્ષમાંથી પ્રથમ પક્ષનું ખંડન તો–પૂર્વે ગુણગ્રાહક પ્રમાણનું ખંડન કરવાથી થઇ ચૂક્યું છે. 'બાધકાભાવનું જ્ઞાન' એ બીજો પક્ષ કહો તો–તાત્કાલિક (જ્ઞાનકાલીન) બાધકના અભાવનું જ્ઞાન પ્રામાણ્યનું નિશ્ચાયક છે કે કાલાન્તરભાવી બાધકના અભાવનું જ્ઞાન પ્રામાણ્યનું નિશ્ચાયક છે ? પ્રથમ વિકલ્પ માનો તો–તે સોનાના ખોટા સિક્કાના જ્ઞાનમાં પણ સ્પષ્ટપણે વિદ્યમાન જ છે. અર્થાત્ તાત્કાલિક બાધકાભાવનું જ્ઞાન ખોટા સિક્કાને સાચો જાણીએ છીએ ત્યારે પણ છે. તો ત્યાં પણ પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થવો જોઇએ. બીજો વિકલ્પ–કાલાંતરભાવી બાધકાભાવનું જ્ઞાન તો ચર્મચક્ષુવાળા આપણી જેવાને સંભવતું જ નથી. કારણ આગળ કોઈ પણ કાળે બાધક નહીં થાય તે આપણે જાણી શકતા નથી.

સંવાદી વેદન કહો તો–તે સંવાદીવેદન સહકારીરૂપે પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરાવે છે કે ગ્રાહકરૂપે ? પહેલો પક્ષ કહી શકશો નહીં, કારણ કે–સંવાદીવેદન ભિન્નકાલીન હોવાથી તેમાં સહકારિત્વનો અસંભવ છે. અર્થાત્ તે સહકારી થઈ શકતું નથી. સંવાદીવેદન ગ્રાહકથઈ નિશ્ચય કરાવે છે—એ વિશે પ્રશ્ન છે કે—તે તેનું જ અર્થાત્ પ્રવર્તક જ્ઞાનનું જ ગ્રાહક થઈને તેના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરાવે છે કે પ્રવર્તક જ્ઞાનના વિષયનું ગ્રાહક થઈને નિશ્ચય કરાવે છે કે વિષયાન્તરનું ગ્રાહક થઈને નિશ્ચય કરાવે છે ? પ્રથમ પક્ષ યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણકે બહુ વહેલા નાશ પામી જનાર પ્રવર્તકજ્ઞાન તેનો ગ્રાહ્ય–વિષય બની શકશે નહીં. બીજો પક્ષ કહો તો–તે સંવાદીવેદન એકસંતાનમાં છે કે ભિન્નસંતાનમાં ? બન્ને પક્ષમાં નેત્રમાં તૈમિરિક રોગવાળા (મોતીયા–જામર કે તેવા બીજા રોગવાળા ચૈત્ર અને મૈત્ર જેવા) પુરુષોથી કરાતા ચંદ્રમંડળયુગલના દર્શનવડે વ્યભિચાર છે, કારણ કે ચૈત્રને થતું તેવું દર્શન પુનઃ પુનઃ થાય છે અને મૈત્રને પણ થાય છે પણ ચૈત્રમૈત્રના તેવાં જ્ઞાનો તે વિષયને જ ગ્રહણ કરવા છતાં પ્રામાણ્ય નિશ્ચાયક નથી. વિષયાન્તરનું ગ્રાહક સંવાદીજ્ઞાન પ્રામાણ્યનું નિશ્ચાયક છે એવો ત્રીજો પક્ષ કહો તો–તે અર્થક્રિયાનું જ્ઞાન છે કે કોઈ બીજું જ જ્ઞાન છે ? પૂર્વ પક્ષ સંગત નથી, કારણ કે–પ્રવર્તકજ્ઞાનમાં પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય ન હોય ત્યાં સુધી પ્રવૃત્તિ થશે નહીં, અને પ્રવૃત્તિ ન હોય તો અર્થક્રિયા જ ન થાય અને પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થવાથી જો પ્રવૃત્તિ થતી હોય તો ચક્રક દોષ આવશે. તે આ પ્રમાણે–પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય હોય તો તે પ્રવર્તકજ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિથી અર્થક્રિયાજ્ઞાન અને અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી પ્રવર્તક જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય. વળી, અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પણ કઈ રીતે થશે ? જો અન્ય અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી કહો તો અનવસ્થા દોષ આવશે. અને જો પ્રવર્તકજ્ઞાનથી કહો તો–અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પ્રવર્તકજ્ઞાનથી અને પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી—એમ અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવશે. અને જો અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય 'સ્વતઃ' કહો તો પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પણ સ્વતઃ થાઓ. અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી ભિન્ન એવું કોઈ વિષયાન્તરનું જ્ઞાન સંવાદી હોય તો તે પણ એકસંતાનનું છે કે ભિન્નસંતાનનું ? વળી, એ એકસંતાન અને ભિન્નસંતાનનાં જ્ઞાનો એકજાતીય છે કે ભિન્નજાતીય ? આ ચારે વિકલ્પ વ્યભિચારરૂપ અભિચાર–મારણપ્રયોગથી દુઃસંચર છે. એટલે કે વ્યભિચાર દોષથી દૂષિત છે. તે આ પ્રમાણે–જો એકસંતાન કે ભિન્નસંતાન પણ એક જાતીયજ્ઞાન હોય તો તે અત્યંત ચપલ, ઉન્નત અને ઉછળતા તરંગવાલી નદીના પાણીનું જ્ઞાન છે, અને જો એકસંતાન કે ભિન્નસંતાન ભિન્નજાતીયજ્ઞાન હોય તો તે–કુંભ, કમલ વિગેરેનું જ્ઞાન છે. તે બન્ને જ્ઞાનો મરુભૂમિ–મારવાડની રેતાળભૂમિમાં પ્રચંડ પ્રકાશ ફેંકતા સૂર્યના કિરણોના સંબંધને કારણે દેખાતા પાણીના–મૃગજળ વિષેના જ્ઞાનનાં સંવાદક બનતાં નથી. માટે જ્ઞપ્તિ અર્થાત્ નિશ્ચયમાં પણ–પ્રામાણ્ય પરતઃ નથી, પણ સ્વતઃ છે.

§५ अत्राभिदध्महे–यत्तावद् 'गुणाः प्रत्यक्षेणाऽनुमानेन वा मीयेरन्' इत्यादि न्यगादि, तदखिलं न खलु न दोषप्रसरेऽपि प्रेरयितुं पार्यते। अथाध्यक्षेणैव चक्षुरादिस्थान् दोषान् निश्चिक्यिरे लोकाः। किं न नैर्मल्यादीन् गुणानपि? अथ तिमिरादिदोषाभावमात्रमेव नैर्मल्यादि, न तु गुणरूपमिति कथमध्यक्षेण गुणनिश्चयः स्यात्? एवं तर्हि नैर्मल्यादिगुणाभावमात्रमेव तिमिरादि, न तु दोषरूपमिति विपर्ययकल्पना किं न स्यात्?

अस्तु वा दोषाभावमात्रमेव गुणः, तथापि नायं तुच्छः कश्चित् संगच्छते,

"भावान्तरविनिर्मुक्तो भावोऽत्रानुपलम्भवत्।
अभावः संमतः ॥१॥"[1]

इति स्वयं भट्टेन प्रकटनात्। तदपेक्षायामपि च कथं न परतः प्रामाण्योत्पत्तिः? अथाऽऽसतां नैर्मल्यादयो गुणाः। तथाप्यधिष्ठानप्रतिष्ठानेव तान् प्रत्यक्षं साक्षात्करोति, न करणस्थान्, तेषां परोक्षत्वात्। तर्हि तत एव दोषानपि तत्स्थानेव तत् साक्षात् कुर्यात्। इति कथं दोषा अपि प्रत्यक्षलक्ष्याः स्युः?

अथ–अप्रामाण्यं विज्ञानमात्रोत्पादककारणकलापातिरिक्तकारकोत्पाद्यम्, [2]विज्ञानमात्रानुवृत्तावपि व्यावर्तमानत्वात्। [3]यदनुवृत्तावपि यद् व्यावर्तते तत्तन्मात्रोत्पादककारणकलापातिरिक्तकारकोत्पाद्यम्। यथा पाथःपृथिवीपवनातपानुवृत्तावपि व्यावर्तमानः कोद्रवाङ्कुरस्तदतिरिक्तकोद्रवोत्पाद्यः–इत्यनुमानाद् दोषप्रसिद्धिरिति चेत्। चिरं नन्दताद् भवान्। इदमेव ह्यनुमानमप्रामाण्यपदं निरस्य प्रामाण्यपदं च प्रक्षिप्य गुणसिद्धावपि विदध्यात् इति कथं न दोषवद् गुणा अपि सिद्ध्येयुः, यतो नोत्पत्तौ परतः प्रामाण्यं स्यात्? प्रतिबन्धश्च यथा दोषानुमाने तथा गुणानुमानेऽपि निर्णेयः। कथं वाऽऽदित्यगत्यनुमाने तन्निर्णयः? दृष्टान्ते तु यथाऽत्र साध्यसाधनसंबन्धोद्बोधोऽस्ति, तथा गुणानुमानेऽपि।

§५ **જૈન**—મીમાંસકના આ મન્તવ્યના વિરોધમાં અમે હવે આ પ્રમાણે કહીએ છીએ કે પ્રથમ તો 'ગુણો પ્રત્યક્ષથી જણાય છે કે અનુમાનથી?' વિગેરે જે કંઇ કહ્યું તે સઘળું દોષોને વિષે પણ કહી શકાય તેમ છે. લોકો ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં રહેલ દોષોનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી જ કરે છે, એમ કહો તો–અમારો ઉત્તર એ છે કે–લોકો ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં રહેલ નિર્મલતાદિ ગુણોનો નિશ્ચય પણ શું પ્રત્યક્ષથી નથી કરતા? કરે જ છે.

१ अत्र संपूर्णः श्लोको दृश्यते मुद्रिते। २ तदनुवृत्तावपि–इति टिप्पणसंमतः पाठः। ३ यदित्थं तदित्थं यथा–**मुपा**।

મીમાંસક—તિમિરાદિ રોગરૂપ જે દોષ છે, તેનો અભાવ એ નિર્મલતાદિ છે. આથી તે ગુણરૂપે સ્વતંત્ર ભાવરૂપ નથી, માટે પ્રત્યક્ષથી ગુણોનો નિશ્ચય કેમ થાય ?

જૈન—તો પછી નિર્મલતાદિ ગુણોનો અભાવ એ જ તિમિરાદિ છે, પણ દોષરૂપે તે સ્વતંત્ર ભાવરૂપ નથી, એવી વિપરીત કલ્પના કેમ ન થાય ? અર્થાત્ ગુણના અભાવરૂપ દોષ કેમ ન માનવા ?

અથવા, ગુણ એ માત્ર દોષાભાવરૂપ ભલે હોય, તો પણ એ તુચ્છરૂપ શશશૃંગના અભાવ જેવો સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, કારણ કે મીમાંસક-ભટ્ટ પોતે જ કહે છે કે–"પદાર્થાન્તરથી રહિત એવો ભાવ એ જ અનુપલંભવાળો હોઈ અભાવ અમને સંમત છે" અર્થાત્ ભૂતલમાં જ્યારે ઘટ ન હોય ત્યારે ભૂતલમાં ઘટાનુપલબ્ધિ છે, તેથી તે ભૂતલ જ ઘટાભાવ કહેવાય છે, આથી અભાવ એ તુચ્છ નહીં પણ ભાવાન્તરરૂપ છે– એવો ભટ્ટનો મત છે. આ પ્રમાણે દોષાભાવરૂપ ગુણો માનવામાં આવે તો પણ તે તુચ્છ ન હોવાથી પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ જો ગુણસાપેક્ષ હોય તો તે પરતઃ કેમ ન કહેવાય ?

મીમાંસક—નિર્મલતાદિને ભલે ગુણો માનીએ તો પણ ગોલકાદિરૂપ ઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાનમાં રહેલા ગુણોનો જ પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર કરે છે, પરંતુ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોમાં રહેલ ગુણોનો સાક્ષાત્કાર પ્રત્યક્ષ કરી શકતું નથી. કારણ કે-ઇન્દ્રિયો સ્વયં અતીન્દ્રિય હોવાથી તદ્‌ગત ગુણો પરોક્ષ જ છે.

જૈન—તો તો એ જ યુક્તિ પ્રમાણે ગોલકાદિ સ્થાનમાં રહેલા દોષોનો જ સાક્ષાત્કાર થઈ શકે પણ ઇન્દ્રિયોમાં રહેલ દોષોનો સાક્ષાત્કાર થઇ શકે નહીં. તો દોષોને પ્રત્યક્ષ કેમ કહેવાય ? અને જો તે દોષો પ્રત્યક્ષ ન હોય તો અપ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ પરતઃ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ?

મીમાંસક—દોષની સિદ્ધિ અમે અનુમાનથી આ પ્રમાણે કરીશું—વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારા કારણોથી ભિન્ન એવા કારણોથી અપ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે,કારણ કે વિજ્ઞાનનો અન્વય છતાં તે અપ્રમાણરૂપ વિજ્ઞાન સામાન્યવિજ્ઞાનથી વિલક્ષણ છે. આ પ્રમાણે જે અન્વિત છતાં વિલક્ષણ હોય તેની કારણસામગ્રી સામાન્ય કારણસામગ્રીથી ભિન્ન હોવી જોઈએ, જેમકે–જલ, પૃથ્વી, પવન, આતપ આદિ સાધારણ કારણોનો અન્વય હોવા છતાં કોદ્રવનો અંકુર જલાદિ સામાન્ય સામગ્રીથી અતિરિક્ત કોદ્રવ બીજની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ વિજ્ઞાનનું અપ્રામાણ્ય પણ વિજ્ઞાનની સામાન્ય સામગ્રીથી અતિરિક્ત કારણની અપેક્ષા રાખે છે, અને તે અતિરિક્ત કારણ દોષ છે.

જૈન–ભાઇ લાંબાકાળ સુધી આનંદ કરો અર્થાત્ ઘણું જીવો. પ્રસ્તુત અનુમાનમાં 'અપ્રામાણ્ય' શબ્દને દૂર કરી તેને સ્થાને પ્રામાણ્ય શબ્દ મૂકીને એ જ અનુમાનને ગુણની સિદ્ધિમાં પણ કહી દો, અને એથી દોષોની જેમ ગુણો પણ કેમ સિદ્ધ નહીં થાય ? અને ગુણો સિદ્ધ થાય તો પ્રામાણ્ય પણ ઉત્પત્તિમાં પરતઃ સિદ્ધ કેમ ન થાય ? અર્થાત્ દોષની જેમ ગુણો પણ સિદ્ધ થવાથી પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ

પણ પરતઃ સિદ્ધ થશે. અને જે રીતે દોષના અનુમાનમાં વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કરતા હો તેજ રીતે ગુણના અનુમાનમાં પણ વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કરી લેવો. અદૃષ્ટના સંબંધનો નિર્ણય જો થઇ જ શકતો ન હોય તો સૂર્યની ગતિના અનુમાનમાં સંબંધનો નિશ્ચય કઇ રીતે થશે ? અને દૃષ્ટાંતમાં તો જે રીતે દોષના અનુમાનમાં સાધ્ય અને સાધનના સંબંધનો બોધ થાય છે તેવીજ રીતે ગુણના અનુમાનમાં પણ સાધ્ય અને સાધનના સંબંધનો બોધ થાય છે.

(पं०) **अभावः सम्मत** इत्यतोऽग्रे "तस्य हेतोः किं न समुद्भवः" ।

(टि०) **किं न नैर्मल्यादीनि**ति उत्तरयन्ति सूरयः ।

तथापीति । **अयमि**ति गुणः । **तुच्छ** इति अभावरूपः ।

भावान्तरेत्यादि भावान्तरेण विवक्षितघटादिना रहितो भावो भूतलादिः । यथा घटाभावो भूतलम् । तत्र भूतलं भावरूपमस्त्येव[1], अपरेपि भावाः सन्ति । किन्तु विवक्षितो घट एव नास्ति । **अनुपलम्भे**ति यथात्र भूतले घटस्यानुपलम्भस्तथाऽभावोपि । **तदपेक्षायामि**ति दोषाभावापेक्षायाम् । **तेषामि**ति गुणानाम् । **तत्स्थानेवे**ति अधिष्ठानप्रतिष्ठान् । **तदि**ति प्रत्यक्षम् । **तदनुवृत्तावि**ति विज्ञानानुवृत्तावपि । **प्रतिबन्ध** इति अविनाभावः । **तन्निर्णय** इति अविनाभावनिश्चयः ।

§६ यच्चाऽवाचि–'निश्चयस्तु तस्य परतः' इत्यादि । तत्र संवादिवेदनादिति ब्रूमः । कारणगुणज्ञान-बाधकाभावज्ञानयोरपि च संवादकज्ञानरूपत्वं प्रतिपद्यामहे । यादृशोऽर्थः पूर्वज्ञाने प्रथापथमवतीर्णस्तादृश एवासौ येन विज्ञानेन व्यवस्थाप्यते तत् संवादकमित्येतावन्मात्रं हि तल्लक्षणमाचचक्षिरे धीराः । यस्तु गुणग्रहणप्रवणप्रमाणपराकरणपरायणातिदेशप्रयासः, प्रयास एव केवलमयमजनि भवतः, दोषसंदोहवद् गुणगणेऽपि प्रमाणप्रवृत्तेरनिवारणात् । यत्तु बाधकाभावज्ञानपक्षे विकल्पितम्–'तात्कालिकस्य कालान्तरभाविनो वा' इत्यादि । तत्राद्यविकल्पपरिकल्पनाऽल्पीयसी । न खलु साधननिर्भासिसंवेदनोदयकाले क्वापि कस्यापि बाधकस्योदयः संभवी, उपयोगयौगपद्यासंभवात् । भविष्यत्कालस्य तु बाधकस्याभावज्ञानात् प्रामाण्यनिर्णयो निरवद्य एव । न च चर्मचक्षुषां तदभावो भवितुमर्हति, यदुदग्रसमग्रसामग्रीसंपाद्यसंवेदनं न तत्र भाविबाधकावकाश इत्येवं तन्निर्णयात् । यदि च भाविवस्तुसंवेदनमस्मादृशां न स्यादेव, तदा कथं कृत्तिकोदयात् शकटोदयानुमानं नास्तमियात् ?

यत्पुनरवादि–'संवादिवेदनं तु' इत्यादि । तत्र संवादिवेदनात् साधननिर्भासिप्रतिभासविषयस्य, विषयान्तरस्य वा ग्राहकात् प्रामाण्यनिर्णय इति ब्रूमः । भवति हि तिमिरनिकुरम्बकुरम्बितालोकसहकारिकुम्भावभासस्य तत्रैवैकसन्तानं भिन्नसन्तानं च निरन्तरालोकसहकारिसामर्थ्यसमुद्भूतं संवेदनं संवादकम् । न च तैमिरिकादि-

---

१ °मस्त्वेव मु ।

[illegible] न च पक्षो बाधकः, ननु संवादकप्रामाण्यात् तस्याप्रामाण्यनिर्ण-यात्[1] । विषयान्तरग्राहकमपि संवादकमेव, यथा अर्थक्रियाज्ञानम् । न चात्र चक्रक-चकासनं, प्रतीतप्रामाण्याप्रामाण्यनिर्णयादिप्रयोजनत्वात् प्रथमप्रवृत्तेः संशयादपि भावात् ।

§ ૬ વળી, તમે 'પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય શાનાથી કહો છો' એમ કહીને જે વિકલ્પો કર્યા તે બાબતમાં સંવાદક જ્ઞાનથી પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે–એમ અમે કહીએ છીએ અને કારણગુણજ્ઞાન તથા બાધકાભાવના જ્ઞાનને પણ અમે સંવાદક જ્ઞાનરૂપ જ માનીએ છીએ, કારણ કે–જેવા પ્રકારની જાતિ કે આકૃતિથી યુક્ત પદાર્થ પૂર્વજ્ઞાનનો વિષય થયો હોય તેવા જ પ્રકારની જાતિ–આકૃતિથી યુક્ત પદાર્થ જે જ્ઞાનથી વ્યવસ્થાપિત–સિદ્ધ કરાય તે જ્ઞાન સંવાદક કહેવાય. બુદ્ધિમાન પુરુષોએ સંવાદકનું આટલું જ લક્ષણ કર્યું છે.

અને વળી ગુણનું ગ્રહણ કરનાર–ગુણનો સાક્ષાત્કાર કરનાર પ્રમાણના ખંડન માટે ભલામણ કરવાનો જે પ્રયાસ કર્યો તે તો માત્ર પ્રયાસ જ થયો, અર્થાત્ ફોગટની મહેનત થઈ. કારણ કે–દોષોની જેમ ગુણોમાં પણ પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિ રોકી શકાય તેમ નથી.

વળી, બાધકાભાવ પક્ષમાં 'તાત્કાલિક અથવા કાલાન્તરભાવી' એમ કહીને જે વિકલ્પો કર્યા (પૃષ્ઠ ૧૧૨) તેમાં પહેલા વિકલ્પની કલ્પના તુચ્છ છે, કારણ કે–સાધન (હેયોપાદેય વસ્તુ)ને જણાવનાર જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સમયે કોઈ જગ્યાએ કોઈને પણ બાધક જ્ઞાનના ઉદયનો સંભવ નથી. કારણ કે–એકી સાથે બે ઉપયોગની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. ભવિષ્યકાળમાં બાધકોના અભાવના જ્ઞાનથી થતો પ્રામાણ્યનો નિર્ણય તો નિર્દોષ જ છે. અને વળી આપણા જેવા ચર્મ-ચક્ષુવાળાને ભાવિબાધકાભાવનું જ્ઞાન થતું નથી–એમ પણ નથી. કારણ કે–જ્યાં ઉચ્ચ પ્રકારની સમસ્ત સામગ્રીની ઉપસ્થિતિથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય ત્યાં ભાવિબાધકને અવકાશ જ નથી—એ પ્રકારે પ્રામાણ્યનો નિર્ણય છે અને જો ભાવિવસ્તુનું જ્ઞાન આપણી જેવાને થતું જ ન હોય તો કૃત્તિકા નક્ષત્રના ઉદયથી રોહિણી નક્ષત્રના ઉદયનું અનુમાન પણ થવું ન જોઈએ.

વળ, તમે 'સંવાદી વેદન કહો તો' ઇત્યાદિ કહીને એ વિષયમાં જે વિકલ્પો કર્યા (પૃષ્ઠ ૧૧૩) તેમાં પ્રવર્તક જ્ઞાનના વિષય કે વિષયાન્તરને ગ્રહણ કર-નાર સંવાદીવેદનથી પ્રામાણ્યનો નિર્ણય થાય છે, એમ અમે કહીએ, કારણ કે અંધકારના સમૂહને નિરસ્ત કરનાર પ્રકાશના સહકારથી થતા ઘટજ્ઞાનનું એ જ સ્થળે એકસંતાન કે ભિન્નસંતાનમાં નિરંતર પ્રકાશના સહકારના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન સંવાદક છે જ. આમ માનવામાં તિમિર આદિ રોગવાળાઓથી કરાયેલ જ્ઞાનમાં પણ સંવાદકતાનો પ્રસંગ આવશે, એમ નથી. કારણ કે સંવાદક તરીકે મનાયેલ તે ઉત્તરજ્ઞાનના અપ્રમાણ્યનો નિશ્ચય અન્ય બાધક પ્રમાણથી છે. અર્થાત્ દોષરહિત ચક્ષુવાળા પુરુષનું દર્શન તેમાં બાધક છે અને તે બાધકરૂપ જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય તો સ્વતઃ સિદ્ધ છે. અર્થક્રિયાજ્ઞાનની

1 °दुत्तरस्याप्रामाण्यानिर्णयात्– इत्यपि प्रतिषु दृश्यते ।

જેમ વિષયાન્તરનું ગ્રાહક જ્ઞાન પણ સંવાદક બને છે. અને એમાં ચક્રક દોષ પણ નથી, કારણ કે–પ્રવર્તકપ્રમાણમાં પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરવા માટેની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ સંશયથી પણ થાય છે.

(पृ०) **तत्प्रसङ्ग इति** संवादकत्वप्रसङ्गः। **तत्र परतो बाधकादि**ति निर्मलचक्षुराप्तपुरुषदर्शनप्रावकालानुभूतचन्द्रैक्यस्मरणाद्वा।

(टि०) **न खलु साधने**ति कारणावभासि। **यदुदग्रे**त्यादि। **तत्रे**ति संवेदने। **तन्निर्णयादि**ति प्रामाण्यनिश्चयात्।

भवतीत्यादि। **तत्रैवे**ति प्रदेशे स्वल्पालोकस्य संपूर्णालोकः संवादकः स्यात्, उभयोरप्येकत्र प्रवृत्तेः। **तत्प्रसङ्ग** इति संवादकत्वप्रसङ्गः।

§७ अर्थक्रियाज्ञानस्य तु स्वत एव प्रामाण्यनिश्चयः, अभ्यासदशापन्नत्वेन दृढतरस्यैवास्योत्पादात्। न च साधननिर्भासिनोऽपि तथैवाऽयमस्त्विवति वाच्यम्, तस्य तद्विलक्षणत्वात्। अन्यदप्येकसन्तानं भिन्नसन्तानं चैकजातीयं च यथैकदस्रदर्शनं दस्रान्तरदर्शनस्य, भिन्नजातीयं च यथा निशीथे तथाविधरसास्वादनं तथाभूतरूपस्य संवादकं भवत्येव। न च मिथ्यापाथःप्रथायाः पाथोऽन्तरे कुम्भादौ वा संवेदनं संवादकं प्रसज्यते। यतो न खलु निखिलं प्रागुक्तं संवेदनं संवादकं संगिरामहे। किं तर्हि? यत्र पूर्वोत्तरज्ञानगोचरयोरव्यभिचारस्तत्रैव।

§ ८ किञ्च, स्वत एव प्रामाण्यनिर्णयवर्णनसकर्णेनाऽनेन स्वशब्द आत्मार्थः, आत्मीयार्थो वा कथ्येत? नाद्यः पक्षः, स्वावबोधविधानेऽप्यन्धया बुद्ध्या स्वधर्मस्य प्रामाण्यस्य निर्णेतुमशक्तेः। द्वितीये तु, प्रकटकपटनाटकघटनपाटवं प्राचीकटत्, प्रकारान्तरेणास्मन्मताश्रयणात्। अस्माभिरप्यात्मीयेनैव ग्राहकेण प्रामाण्यनिर्णयस्य स्वीकृतत्वात्।

§ ७ અર્થક્રિયા જ્ઞાન તો અભ્યાસદશાપન્ન હોવાથી અતિદૃઢપણે ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેમાં પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સ્વતઃ થાય છે.

शंका—તો પછી પ્રવર્તક જ્ઞાનમાં પણ પ્રામાણ્યનો સ્વત નિશ્ચય કેમ ન માનવો?

समाधान— એટલા માટે કે પ્રવર્તક જ્ઞાન અર્થક્રિયા જ્ઞાનથી વિલક્ષણ–ભિન્ન છે. અન્ય જ્ઞાન પણ સંવાદક બને જ છે જેવું કે એક સંતાનનું કે ભિન્નસંતાનનું એક જાતીય–એક દસ્ર–અશ્વિનકુમારનું દર્શન બીજા દસ્રના દર્શનનું; અને ભિન્નજાતીય અન્યજ્ઞાન જેવું કે રાત્રિમાં તથા પ્રકારના રસનું આસ્વાદન તથા પ્રકારનાં રૂપનું.

शंका—પણ આમ અન્ય જ્ઞાનને સંવાદક માનવા જતાં મિથ્યાજલ (મૃગજલ)નું જ્ઞાન બીજા જલનું કે કુંભાદિક વિશે સંવાદક થઈ જશે.

અભ્યાસ એમ નહીં બને. કારણ, કે પૂર્વે કહેલાનું તાત્પર્ય એવું નથી કે બધાં જ્ઞાનો સંવાદક છે. પરંતુ જે સ્થળે પૂર્વજ્ઞાન અને ઉત્તરજ્ઞાનના વિષયોમાં વ્યભિચાર ન હોય અર્થાત્ અવ્યભિચારી હોય તે સ્થળે જ અન્ય જ્ઞાનને સંવાદક કહીએ છીએ.

§ ૮ વળી, પ્રામાણ્યનો નિર્ણય સ્વતઃ જ છે. એવું સમર્થન કરવામાં તત્પર વિદ્વાન મીમાંસકોને અમે 'સ્વ' શબ્દનો અર્થ આત્મા પોતે છે કે આત્મીય-પોતાનું છે? પહેલો પક્ષ યુક્ત નથી, કારણ કે—જે જ્ઞાન પોતે પોતાનો બોધ કરાવવામાં પણ આંધળું હોય તો પછી તે સ્વયં પોતાના પ્રામાણ્યરૂપ ધર્મનો નિશ્ચય કઈ રીતે કરાવી શકે? અર્થાત્ ન કરાવી શકે. બીજો પક્ષ માનો તો તો સ્પષ્ટપણે કપટનાટકની રચના કરવાની તમારી ચતુરાઈ જ પ્રકટ થાય છે, કારણ કે પ્રકારાન્તરથી તમોએ અમારા જ મતનો આશ્રય કર્યો એમ કહેવાશે. કારણ કે અમોએ આત્મીય એટલે કે જ્ઞાનના પોતાના જ કારણથી પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સ્વીકારેલ છે.

(प०) पर्यायान्तरे इति प्रकारान्तरे ।

(टि०) अर्थक्रियेत्यादि । अस्येति अर्थक्रियाज्ञानस्य । साधननिर्भासिन इति प्रवर्तकज्ञानस्य । तथैवेति अभ्यासदशापन्नत्वेनैव । अयमिति प्रामाण्यनिश्चयः । तस्यैवेति प्रवर्तकज्ञानस्य । तद्विलक्षणेति अर्थक्रियाज्ञानविपरीतस्वरूपात् । अन्यत्राप्येकैत्यादि । भिन्नजातीयमिति स्यादसौ भिन्नजातीयः ।

§९ अथ येनैव ज्ञानमात्रं निर्णीयते तेनैव तत्प्रामाण्यमपि, इति स्वतः प्रामाण्यनिर्णयो वर्ण्यते । नन्वर्थप्राकट्योत्थापितार्थापत्तेः सकाशात् त्वया ज्ञाननिर्णीतिस्तावदभीप्सामासे । अर्थप्राकट्यं च यथार्थत्वविशेषणविशिष्टम्, निर्विशेषणं वाऽर्थापत्तिमुत्थापयेत्? प्राचि पक्षे, तस्य तद्विशेषणग्रहणं प्रथमप्रमाणात्, अन्यस्मात्, स्वतो वा भवेत्? प्रथमपक्षे, परस्पराश्रयप्रसङ्गः— निश्चितप्रामाण्याद्धि प्रथमप्रमाणाद् यथार्थत्वविशिष्टार्थप्राकट्यग्रहणम्, तस्माच्च प्रथमप्रमाणे प्रामाण्यनिर्णय इति । द्वितीयविकल्पे तु अनवस्था—अन्यस्मिन्नपि हि प्रमाणे प्रामाण्यनिर्णायकार्थापत्त्युत्थापकस्यार्थप्राकट्यस्य यथार्थत्वविशेषणग्रहणमन्यस्मात् प्रमाणादिति ।

§ १० अथ स्वतस्तद्विशेषणग्रहणम् । तथाहि—स्वसंविदितमर्थप्राकट्यं तच्चात्मानं निर्णयमानं स्वधर्मभूतं यथार्थत्वमपि निर्णयते । तथा च ततोऽनुमीयमाने ज्ञाने स्वतः प्रामाण्यज्ञप्तिरिति । तदेतदनवदातम् । एवं सत्यप्रामाण्यस्यापि स्वतो ज्ञप्तिप्रसक्तेः । स्वतो निश्चितवैतथ्यविशेषणादर्थप्राकट्याद् विज्ञानमनुमीयमानमास्कन्दिताप्रामाण्यमेवानुमीयते । ततः कथं प्रामाण्यवदप्रामाण्यस्यापि स्वतो निर्णीतिर्न स्यात्?

अथ तत्र बाधकादेवाऽप्रामाण्यनिर्णयो न पुनर्ज्ञाननिर्णायकात्। एवं तर्हि संवादकादेव प्रामाण्यस्यापि निर्णयोऽस्तु---इति तदपि कथं स्वतो निर्णीतं स्यात्?

§ ११ निर्विशेषणं चेत् तदर्थप्राकट्यमर्थापत्त्युत्थापकम्, तर्ह्यप्रमाणेऽपि प्रामाण्यनिर्णायकार्थापत्त्युत्थापनाऽऽपत्तिः, अर्थप्राकट्यमात्रस्य तत्रापि सद्भावात्। इति सूत्रोक्तैव व्यवस्था सिद्धिसौधमध्यमध्यरुक्षत्॥२१॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोके[1] श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायां प्रमाणस्वरूपनिर्णयो नाम प्रथमः परिच्छेदः।

---

§९ मीमांसक—જેનાથી જ્ઞાન માત્રનો નિશ્ચય થાય છે, તેનાથી જ જ્ઞાનમાં રહેલ પ્રામાણ્યનો પણ નિશ્ચય થાય છે, અર્થાત્ તે માટે અન્ય જ્ઞાનની આવશ્યકતા નથી. એટલા માટે પ્રામાણ્યનો નિર્ણય સ્વતઃ કહેવાય છે.

जैन—પણ તમે તો અર્થપ્રાકટ્યથી ઉત્થાપિત અર્થાપત્તિ વડે જ્ઞાનના અસ્તિત્વનો નિર્ણય માનો છો પણ તે વિશે પ્રશ્ન છે કે તે અર્થપ્રાકટ્ય યથાર્થત્વ વિશેષણથી યુક્ત થઈ અર્થાપત્તિનું ઉત્થાપક છે કે વિશેષણ વિનાનું અર્થપ્રાકટ્ય અર્થાપત્તિનું ઉત્થાપક છે? અર્થપ્રાકટ્ય યથાર્થ હોય તો તેના યથાર્થત્વનું ગ્રહણ પ્રથમ પ્રમાણથી થશે કે બીજા પ્રમાણથી થશે કે સ્વતઃ થશે? પ્રથમ પ્રમાણથી માનવામાં પરસ્પરાશ્રય દોષ છે, તે આ પ્રમાણે—નિશ્ચિતપ્રામાણ્યવાળા પ્રથમ પ્રમાણથી યથાર્થત્વયુક્ત અર્થપ્રાકટ્યનું જ્ઞાન, અને યથાર્થત્વ વિશેષણયુક્ત અર્થપ્રાકટ્યથી પ્રથમ જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય. યથાર્થત્વ વિશેષણના ગ્રાહક તરીકે બીજું પ્રમાણ માનો તો અનવસ્થા થશે. તે આ પ્રમાણે--તે બીજા પ્રમાણના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ અર્થાપત્તિના ઉત્થાપક અર્થાપ્રાકટ્યના યથાર્થ વિશેષણના ગ્રાહક તરીકે અન્ય પ્રમાણ માનીને જ થઈ શકશે, અને તે અન્ય પ્રમાણના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ તે જ પ્રકારે અન્ય પ્રમાણથી થશે—આ રીતે અનવસ્થા દોષ આવશે.

मीमांसक—તે યથાર્થત્વ વિશેષણનું ગ્રહણ સ્વતઃ થાય છે, તે આ પ્રમાણે—અર્થપ્રાકટ્ય સ્વસંવિદિત છે. અને તે જ્યારે પોતાનો નિર્ણય કરે છે ત્યારે જ પોતાના ધર્મરૂપ યથાર્થત્વનો પણ નિર્ણય કરે છે. તો તેવા પ્રકારના અર્થપ્રાકટ્યથી અનુમિત જ્ઞાનમાં પણ સ્વતઃ પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે.

जैन—તમારું આ કથન નિર્દોષ નથી. કારણ કે-એમ માનવાથી તો અપ્રામાણ્યમાં પણ સ્વતઃ નિશ્ચયનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે-સ્વતઃ નિશ્ચિત અયથાર્થ વિશેષણવાળા અર્થપ્રાકટ્યથી અનુમિત થતું જ્ઞાન અપ્રામાણ્યથી

---

१. लोकालङ्कारे मु।

અર્થાત્—અપ્રમાણ હોય તે જ ઠીક ગ્રાહ્ય થાય છે. એ રીતે પ્રામાણ્યની જેમ અપ્રામાણ્યનો પણ સ્વતઃ નિર્ણય કેમ ન થાય ? અર્થાત્ સ્વતઃ નિર્ણય થશે.

મીમાંસક—અપ્રામાણ્યનો નિર્ણય બાધક જ્ઞાનથી જ થાય છે, પરંતુ જ્ઞાનના નિર્ણાયકથી તેનો નિશ્ચય થતો નથી.

જૈન—તો પછી પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ સંવાદક જ્ઞાનથી જ થાય છે, એમ માનો તેથી પ્રામાણ્ય પણ સ્વતઃ નિર્ણીત કઈ રીતે કહી શકે ? અર્થાત્ તેને પણ પરતઃ માનવું જોઈએ.

§ ૧૦ મીમાંસક—વિજ્ઞાનરહિત અર્થપ્રાકટ્યથી અર્થાપત્તિનું ઉત્થાપન છે.

જૈન—અપ્રમાણમાં પણ પ્રામાણ્યની નિર્ણાયક અર્થાપત્તિના ઉત્થાનનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે—માત્ર અર્થપ્રાકટ્ય તો ત્યાં પણ છે. માટે ગ્રન્થકારે સૂત્રમાં કરેલી વ્યવસ્થા જ યુક્તિયુક્ત છે. ૨૧.

એ પ્રમાણે 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક' નામના ગ્રંથમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય વિરચિત 'રત્નાકરાવતારિકા' નામની લઘુટીકામાં 'પ્રમાણસ્વરૂપનો નિર્ણય' નામનો પ્રથમ પરિચ્છેદ પૂર્ણ થયો.

રૈવતાચલચિત્રકૂટાદિ પ્રાચીન (જીર્ણ) તીર્થોદ્ધારક શ્રીવિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મલયવિજયજીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ પ્રથમ પરિચ્છેદનો ગુર્જર ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(प०) **निर्णीतिः न स्यादि**त्यतोऽग्रे 'येन तत्' परतः कल्प्यते' इति गम्यम् ।
अप्रमाणेऽपीति द्विचन्द्रज्ञाने मृगतृष्णजलज्ञाने वा ॥२१॥

॥ समाप्तः प्रथमः परिच्छेदः ॥

अत्र वादस्थलानि शब्दार्थयोः सम्बन्धनिराकरणम्, तत् स्थापनं च १। परोक्षप्रमाणलक्षणनिराकरणम् २। स्वप्रमाणलक्षणकण्टकोद्धारः ३। सन्निकर्षप्रामाण्यनिराकरणम् ४। निर्विकल्पकनिराकरणम् ५। प्रभाकराभिमतविवेकाख्यातिनिराकरणं विपर्यये ६। शून्यवादिनिराकरणम् ७। तत्रैवावयविवादनिराकरणम् ७। ब्रह्माद्वैतवादिनिराकरणम् ८। त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिभट्टनिरासेन ज्ञानस्य स्वसंवेद्यत्वनियमनम् ९। यौगाभिप्रेतस्य ज्ञानान्तरवेद्यज्ञानस्य निराकरणम् १०। जैमिनीयाभिमतं यत् ज्ञानस्य स्वत एव प्रामाण्यं परत एव त्वप्रमाण्यम् तस्य निराकरणम्, यच्च स्वमते प्रामाण्यमप्रामाण्यं चोत्पत्तौ परत एव ज्ञप्तौ तु स्वतः परतश्चेति तस्य स्थापनं ११ एवमेकादश ॥

(टि०) **अथ स्वत** इत्यादि । **तच्चे**ति अर्थप्राकट्यम् । **तत** इति अर्थप्राकट्यात् ॥ २१ ॥

इति श्री साधुपूर्णिमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिशिष्यपं०ज्ञानचन्द्रविरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणके प्रथमः परिच्छेदः[2] समाप्तः ।

---

१ तत् पुनरतः ल° । पुरतः डे१ । २ °दः संपूर्णः । ग्रन्थाग्रम् ४१० ॥ **पु** ।

अर्हम्

द्वितीयः परिच्छेदः ।

§ १ एवं प्रमाणस्य स्वरूपं प्रतिपाद्य संख्यां समाख्यान्ति—

तद् द्विभेदं प्रत्यक्षं च परोक्षं च ॥१॥

§ २ अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतम्—इन्द्रियाधीनतया यदुत्पद्यते तत्प्रत्यक्षमिति तत्पुरुषः ।

§ ३ नन्वक्षिशब्दादपि प्रतिपूर्वात् "प्रतिसमनुभ्योऽक्ष्णः" इत्यव्ययीभावसमासान्ते टचि प्रत्यक्षमिति सिध्यति । तत् किं न कक्षीचक्रिवांसः ? न च—एवं स्पार्शनादिप्रत्यक्षं नैतच्छब्दवाच्यं स्यात्—इति वाच्यम्, तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्य स्पष्टत्वस्य तत्रापि भावेन तच्छब्दवाच्यतोपपत्तेः । व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रतया ह्यत्राऽक्षिशब्दः शब्यते । कथमन्यथाऽक्षशब्दोपादानेऽप्यनिन्द्रियप्रत्यक्षस्य तच्छब्दवाच्यता चतुरस्रा स्यात्? अथ कथमेवं प्रत्यक्षः प्रेक्षाक्षणः, प्रत्यक्षा पक्ष्मलाक्षीति स्त्रीपुंसभावः, अस्याव्ययीभावस्य सदा नपुंसकत्वाद् ? नैवम्, प्रत्यक्षमस्यास्तीत्यर्शआदित्वेनादन्तत्वात् तद्भावसिद्धेः ।

§४ अत्रोच्यते—एवमपि प्रत्यक्षो बोधः, प्रत्यक्षा बुद्धिरित्यत्र पौंस्नं स्त्रैणं च न प्राप्नोति । न ह्यत्र मत्वर्थीयार्थो घटते, प्रत्यक्षस्वरूपस्यैव वेदनस्य बोधबुद्धिशब्दाभ्यामभिधानात् ।

§ ૧ એ પ્રકારે પ્રમાણનું સ્વરૂપ જણાવીને પ્રમાણની સંખ્યા કહે છે-

તેના બે ભેદ છે-પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ૧

§ ૨ અક્ષ એટલે ઇન્દ્રિય. પ્રતિ એટલે પ્રતિગત અર્થાત્ ઇન્દ્રિયને અધીન રહીને ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. આમાં પ્રતિ+અક્ષનો તત્પુરુષ સમાસ જાણવો.

§ ૩ पूर्वपक्ष–પ્રત્યક્ષ શબ્દની નિષ્પત્તિ તત્પુરુષ સમાસને બદલે અવ્યયીભાવ સમાસથી કરવી જોઈએ. તે આ પ્રમાણે-પ્રતિ+અક્ષિ=પ્રત્યક્ષ. આમાં 'प्रति समनुभ्योऽक्ष्णः' એ સૂત્રથી પ્રતિ, સમ્ અને અનુ શબ્દ પછી અક્ષિ શબ્દના સમાસના અંતમાં ટચ્ પ્રત્યય થતો હોઇ પ્રત્યક્ષ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

शंका—અક્ષિ શબ્દનો અર્થ માત્ર ચક્ષુ થતો હોઈ તમે સૂચવેલ સમાસમાં સ્પાર્શન, રાસન વગેરે જ્ઞાનો પ્રત્યક્ષ કહેવાશે નહીં. માટે ઇન્દ્રિયવાચક અક્ષ શબ્દનો પ્રતિ સાથે તત્પુરુષ યોગ્ય છે.

સમાધાન—એમ ન કહેવું. કારણ, કે પ્રત્યક્ષ શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત સ્પષ્ટત્વ છે અને તે સ્પાર્શન, રાસન આદિ જ્ઞાનોમાં છે જ. આથી તે પણ પ્રત્યક્ષ શબ્દના વાચ્ય બની શકશે.

વળી અક્ષિ શબ્દને સમાસમાં વ્યુત્પત્તિ કરવા માટે જ લેવામાં આવ્યો છે. અને આમ કરવામાં કોઈ જ દોષ નથી. અન્યથા તમારે મતે પણ અક્ષ શબ્દનો અર્થ માત્ર ઇન્દ્રિય જ છે તો તેથી નિષ્પન્ન પ્રત્યક્ષ શબ્દ અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો બોધ કેવી રીતે કરાવશો ?

શંકા—અવ્યયીભાવ સમાસ નિત્ય નપુંસક લિંગ છે. માટે 'प्रत्यक्षः प्रेक्षाक्षणः' 'प्रत्यक्षा पक्ष्मलाक्षी' વિગેરે પ્રયોગોમાં પ્રત્યક્ષ શબ્દ પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગ રૂપે વપરાઈ શકશે નહીં.

સમાધાન—પ્રથમ અવ્યયીભાવ સમાસ કરી પછી 'प्रत्यक्षं अस्य अस्ति' આ પ્રમાણે વિગ્રહ (વ્યુત્પત્તિ) કરવાથી 'अर्शादि' ગણ સંબંધી 'मत्वर्थीय अच् प्रत्यय' થવાથી પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગમાં પણ પ્રત્યક્ષ શબ્દનો પ્રયોગ થઈ શકશે. આ રીતે પ્રતિ+અક્ષિ=પ્રત્યક્ષ એમ અવ્યયીભાવ સમાસ કરવો જ યોગ્ય છે.

§ ४ उत्तरपक्ष—અવ્યયીભાવ સમાસ કરીને मत्वर्थीय अच् પ્રત્યય લગાડવાથી 'प्रत्यक्षः प्रेक्षाक्षणः', 'प्रत्यक्षा पक्ष्मलाक्षी', વિગેરે સ્થળે લિંગભેદ સિદ્ધ થઈ જશે. તો પણ 'प्रत्यक्षो बोधः, प्रत्यक्षा बुद्धिः' આ પ્રયોગોમાં પુલ્લિંગ તથા સ્ત્રીલિંગ થઈ શકશે નહીં કારણ કે પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ જે વેદન છે, તેને જ અહીં બોધ અને બુદ્ધિ શબ્દથી કહેલ છે, તેથી मत्वर्थीय अच् પ્રત્યય ઘટી શકતો નથી, માટે ઇન્દ્રિયવાચી 'અક્ષ' શબ્દથી કરેલ તત્પુરુષ સમાસ જ અહીં યુક્તિયુક્ત છે.

(प०) ॐ नमः ॥ द्वितीये परिच्छेदे **एतच्छब्दवाच्यमिति** प्रत्यक्षशब्दवाच्यम् । अक्षिशब्दपक्षे परं पृच्छति कश्चित्–**अथ कथमित्यादि** ।

अत्रोच्यते इति सूरिणा। **पौंस्नमिति** पुंस्त्वम्, **स्त्रैणमिति** स्त्रीत्वम् ।

(टि०)-**नन्वक्षिशब्दादित्यादि** । **तदिति** प्रत्यक्षम । **किं न कश्चीति** कथं नाङ्गीचक्रुर्भवन्तः । **एतच्छब्देति** । एतेनाव्ययीभावसमासकृतप्रत्यक्षशब्देन वाच्यम् । **तत्प्रवृत्तीति** स्पार्शनप्रत्यक्षहेतोः स्पष्टत्वलक्षणत्वात् प्रत्यक्षस्य । **तत्रापीति** अव्ययीभावकृतप्रत्यक्षेपि । **तच्छब्देति** तेन अव्ययीभावसमासनिष्पन्नप्रत्यक्षशब्देन वाच्यत्वसम्भवात्तस्य स्पार्शनप्रत्यक्षस्येति शेषः । [1]**अनिन्द्रियेति** मानसप्रत्यक्षस्य । **तच्छब्देति** प्रत्यक्षशब्देन ।

एवमपीत्यादि अव्ययीभावसिद्धप्रत्यक्षप्रतिक्षेपार्थमाचार्येष्टम् । 'प्रत्यक्षः प्रेक्षाक्षणः' इत्यादिकं परेण अर्शआदिना अप्रत्ययेन अव्ययीभावसाध्यसिद्धिमुपढौकयांबभूवे। तस्यापि निराकरणाय सूरय उत्तरयामासुः । **प्रत्यक्षो बोधः**[इत्यत्र] अर्शआदिप्रत्ययमन्तरेणापि प्रत्यक्षशब्दसिद्धेः । अतो नाव्ययीभावसमासपक्षे घटामटाट्येत ।

§५ अक्षाणां परम्–अक्षव्यापारनिरपेक्षं मनोव्यापारेणाऽसाक्षादर्थपरिच्छेदकं परोक्षमिति परशब्दसमानार्थेन परश्शब्देन सिद्धम् ।

---

१ अतीन्द्रि° पु ।

§ ६ चशब्दौ द्वयोरपि तुल्यकक्षतां लक्षयतः। तेन या प्रत्यक्षस्य कैश्चिज्ज्येष्ठताऽभीष्टा, नासौ श्रेष्ठा—इति सूचितम्. द्वयोरपि प्रामाण्यं प्रति विशेषाभावात्।

§ ૫ ઇન્દ્રિયોથી પર એટલે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારની અપેક્ષા નહીં રાખનાર. અર્થાત્ મનોવ્યાપારથી અસાક્ષાત્ અર્થનો બોધ કરાવનાર જ્ઞાન તે પરોક્ષ. અને પરોક્ષ શબ્દથી નિષ્પત્તિ–પરસ્+અક્ષથી છે. આમાં પરસ્ અને પર એ બન્ને શબ્દોનો સમાન અર્થ સમજવાનો છે.

§ ૬ સૂત્રમાં જે બે 'च'કાર છે તે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બન્ને પ્રમાણની સરખી કક્ષા જણાવે છે. તેથી જે દાર્શનિકો માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને જ્યેષ્ઠ માને છે તેઓની તે માન્યતા શ્રેષ્ઠ નથી, એ પ્રમાણે સૂત્રકારનું સૂચન છે, કારણ કે બન્નેમાં પ્રામાણ્ય સમાન જ છે.

§ ७ ननु कथमेतद् द्वैतमुपपद्यते—यावता प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमिति चार्वाकोऽवोचत्, अपरे तु प्रत्यक्षानुमानागमोपमानार्थापत्त्यभावसंभवैतिह्यप्रातिभस्वभावान् भूयसो भेदान् प्रमाणस्य प्रोचुः। तत्कथमेतत्?—इति चेत्।

§ ८ उच्यते—समर्थयिष्यमाणप्रमाणभावेनानुमानेन तावच्चार्वाकस्तिरस्करणीयः। अपरे तु संभवत्प्रमाणभावानामत्रैवाऽन्तर्भावेन बोधनीयाः। तत्राऽनुमानागमौ परोक्षप्रकारावेव व्याख्यास्येते।

§ ૭ शंका—પ્રમાણના આ બે જ ભેદ કઈ રીતે યુક્તિસિદ્ધ થઈ શકશે? કારણ કે-ચાર્વાક માત્ર પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ છે એમ કહે છે જ્યારે બીજા દાર્શનિકો-પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, અભાવ, સંભવ ઐતિહ્ય, પ્રાતિભ આદિ અનેક ભેદો પ્રમાણના કહે છે, તો પ્રમાણના આ બે ભેદ જ કઈ રીતે ઘટી શકે?

§ ૮ समाधान—આગળ અમારે અનુમાન પ્રમાણ સિદ્ધ કરવાનું છે. તો તે અનુમાન પ્રમાણ સિદ્ધ થવાથી ચાર્વાક તિરસ્કરણીય–ખંડનીય છે અને બીજા એટલે કે સાંખ્ય મીમાંસક, પ્રભાકર, વૈશેષિક, નૈયાયિક, સૌગત વિગેરે દાર્શનિકોને માન્ય જે જે પ્રમાણનો સંભવ છે, તે બધાનો આ બે પ્રમાણમાં જ અન્તર્ભાવ થતો હોવાથી, સમજાવી લેવા જોઈએ. તે આ પ્રમાણે—

તે પ્રમાણોમાંના અનુમાન અને આગમ એ બન્ને પરોક્ષનો જ ભેદ છે. એ પ્રમાણે ગ્રન્થકાર સ્વયં આગળ કહેશે.

(पृ०) **स्वभावानि**ति लक्षणान्। **एतदि**ति प्रमाणद्वैतम्। **अत्रैवे**ति द्वय एव।

(टि०)**अपरे त्वि**ति सांख्यमीमांसकप्रभाकरकणभक्षाक्षपादसौगतचरकाः।

सम्भवदिति घटमानप्रामाण्यानाम्। **अत्रैवे**ति प्रत्यक्षपरोक्षद्वये। अथ प्रमाणद्वैतमेवाभिमतमार्हतानाम्। तदन्येषामनुमानादीनामपि सम्भवत्प्रामाण्यं भवद्भिः कथमङ्गीक्रियते इति चेत्, मैवम्। अप्रमाणस्य प्रमाणान्तरभावोऽपि दुरुपपादः। अन्यथान्धकारस्यालोकान्तर्भावो भवेत्। अथ

§ ९. उपमानं तु नैयायिकमते तावत् — कश्चित् प्रेष्यः प्रभुणा प्रेषयांचक्रे 'गवयमानय' इति। स गवयशब्दवाच्यमर्थमजानानः कञ्चन वनेचरं पुरुषमप्राक्षीत्— 'कीदृग् गवयः' इति। स प्राह— 'यादृग् गौस्तादृग् गवयः' इति। ततस्तस्य प्रेष्यपुरुषस्याऽरण्यानीं प्राप्तस्याऽऽप्तनिर्देशवाक्यार्थस्मरणसहकारि गोसदृशगवयपिण्डज्ञानम् 'अयं स गवयशब्दवाच्योऽर्थः' इति प्रतिपत्तिं फलरूपामुत्पादयत् प्रमाणमिति।

§ १० मीमांसकमते तु येन प्रतिपत्त्रा गौरुपलब्धो न गवयः, न चोऽतिदेशवाक्यं 'गोरिव गवयः' इति श्रुतम्, तस्य विकटाटवीपर्यटनलम्पटस्य गवयदर्शने प्रथमे समुत्पन्ने सति यत्परोक्षे गवि सादृश्यज्ञानमुत्पद्यते— 'अनेन सदृशः स गौः' इति, 'तस्य गोरनेन सादृश्यम्' इति वा, तदुपमानम्—

गवयस्य　　गाय

"तस्माद् यत् स्मर्यते तत् स्यात् सादृश्येन विशेषितम्।
प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वितम्" ॥ [मीश्लो० उप० ३७] गायनु

इति वचनादिति तदुच्यते। एतच्च परोक्षभेदरूपायां प्रत्यभिज्ञायामेवान्तर्भावयिष्यते।

§ ९ અને ઉપમાન નૈયાયિકને મતે આ પ્રમાણે છે–

કોઈ એક શેઠે નોકરને કહ્યું કે–ગવય (રોઝ) લઈ આવો, નોકર 'ગવય' શબ્દના વાચ્ય–પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણતો ન હતો, તેથી તેણે કોઈ વનવાસી પુરુષને ગવય' પદાર્થનું સ્વરૂપ પૂછ્યું કે–ગવય કેવો હોય ? ત્યારે તે વનવાસી પુરુષે કહ્યું કે 'જેવું ગાયનું સ્વરૂપ હોય છે, તેવું ગવયનું સ્વરૂપ હોય છે' અર્થાત 'ગાયના' જેવો ગવય હોય છે' એ વાક્યને સાંભળીને તે નોકર વનમાં ગયો. ત્યાં ગવયને જોતાં જ તે નોકરને તે ગવયપિંડમાં પૂર્વોક્ત વનવાસી પુરુષના વાક્યાર્થના સ્મરણના સહકારથી ગાયના સાદૃશ્યવાળા ગવયપિંડનું જે જ્ઞાન થયું તેને પરિણામે આ એ ગવયશબ્દનો વાચ્ય–પદાર્થ છે' એ પ્રકારની ફલપ્રતિપત્તિ-જ્ઞપ્તિ થઈ. તેથી 'ગોસદૃશ ગવયપિંડ હોય છે એવું જ્ઞાન' એ ઉપમાન પ્રમાણ છે.

§ ૧૦ મીમાંસકના મતે ઉપમાનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે–જે પ્રમાતાએ ગાયને જાણેલ છે પણ ગવયને જાણેલ નથી તેમજ ગાયના જેવો ગવય હોય છે એવું ઉપદેશવાક્ય પણ સાંભળેલ નથી, તેને જંગલમાં ફરતાં પહેલી જ વાર ગવય જોવામાં આવતાં–'આની સમાન તે ગાય છે' અથવા 'તે ગાયની આની સાથે

---

१. न वा मु।

સમાનતા છે'–એ પ્રમાણે પરોક્ષ રહેલ ગાયમાં 'સાદૃશ્યજ્ઞાન' ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઉપમાન પ્રમાણ કહેવાય છે, વળી કહ્યું પણ છે કે–"તેથી (સન્મુખ રહેલ પદાર્થથી) જેનું સ્મરણ થાય તે સાદૃશ્ય યુક્ત પદાર્થ અથવા સ્મૃત પદાર્થનું તે સાથેનું સાદૃશ્ય એ ઉપમાનનો વિષય છે.

આ ઉપમાન પ્રમાણનો અન્તર્ભાવ પરોક્ષના ભેદરૂપ પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં ગ્રંથકાર સ્વયં કરશે.

(पं०) **स्मरणसहकारी**त्यत्र स्मरणं सहकारि यस्य। **न चातिदेशे**ति गद्ये **न चातिदेशवाक्यं श्रुतमि**ति सम्बन्धः । **अनेने**ति गवयेन । **स गौरि**ति पिण्डविषयं ज्ञानम् । **अनेने**ति गवयेन । **यदि**ति गोपिण्डः । **सादृश्येने**ति गवयसादृश्येन। **प्रमेयमि**ति गोचरः । **तदन्वितमि**ति गवयान्वितम् ।

(टि०)-**तस्माद् यदि**त्यादि । **तस्मादि**ति ज्ञानात् । **यदि**ति गवयपिण्डं दृश्यते अटव्यां पर्यटता पुंसेति शेषः । **सादृश्येने**ति सादृश्यविशिष्टं पिण्डं, पिण्डविशिष्टं वा सादृश्यं गोचरयत्संवेदनमुदीयेत, तेन विशेषितं सादृश्यं वेति गोगवयगतम् । **तदन्वितमि**ति गोगवयपिण्डसम्बद्धम् । **तदुच्यते** इति उपमानमभिधीयते । **एतच्चेति** उपमानम् ।

§११ अर्थापत्तिरपि—

"प्रमाणषट्कविज्ञातो यत्रार्थोऽनन्यथाभवन् ।
अदृष्टं कल्पयेदन्यं साऽर्थापत्तिरुदाहृता ॥१॥" [मीश्लो०अर्था०१]

इत्येवंलक्षणाऽनुमानान्तर्गतैव । तथाहि—अर्थापत्त्युत्थापकोऽर्थोऽन्यथानुपपद्यमानत्वेनाऽनवगतः, अवगतो वाऽदृष्टार्थ[1]परिकल्पनानिमित्तं स्यात् ? न तावदनवगतः, अतिप्रसङ्गात् । अथाऽवगतः, तर्ह्यन्यथाऽनुपपद्यमानत्वावगमोऽर्थापत्तेरेव, प्रमाणान्तराद् वा ? प्राच्यप्रकारे परस्पराश्रयः । तथाहि–अन्यथाऽनुपपद्यमानत्वेन प्रतिपन्नादर्थादर्थापत्तिप्रवृत्तिः, तत्प्रवृत्तेश्चास्यान्यथानुपपद्यमानत्वप्रतिपत्तिरिति । प्रमाणान्तरं तु भूयोदर्शनम्, विपक्षेऽनुपलम्भो वा ? भूयोदर्शनमपि साध्यधर्मिणि, दृष्टान्तधर्मिणि वा ? यदि साध्यधर्मिणि, तदा भूयोदर्शनेनैव साध्यस्यापि प्रतिपन्नत्वादर्थापत्तेर्वैयर्थ्यम् । अथ दृष्टान्तधर्मिणि, तर्हि तत्र प्रवृत्तं भूयोदर्शनं साध्यधर्मिण्यप्यन्यथाऽनुपपद्यमानत्वं निश्चाययति, तत्रैव वा ? तत्रोत्तरः पक्षोऽसन् । न खलु दृष्टान्तधर्मिणि निश्चितान्यथाऽनुपपद्यमानत्वोऽर्थः साध्यधर्मिणि तथात्वेनाऽनिश्चितः स्वसाध्यं गमयति अतिप्रसङ्गात् । प्रथमपक्षे तु लिङ्गार्थापत्त्युत्थापकार्थयोर्भेदाभावः । विपक्षेऽनुपलम्भात् तदवगम इति चेत् । नन्वसावनुपलम्भमात्ररूपोऽनिश्चितः, निश्चितो वा तदवगमयेत् ? प्रथमपक्षे, तत्पुत्रत्वादेरपि गमकत्वापत्तिः । निश्चितश्चेत्; तर्ह्यनुमानमेवा-

१ वा दृष्टा° मु ।

र्थापत्तिरापन्ना, निश्चितान्यथाऽनुपपत्तेरनुमानरूपत्वात् । न च सपक्षसद्भावासद्भावकृतोऽनुमानार्थापत्त्योर्भेदः, पक्षधर्मतासहितादनुमानात् तद्रहितस्य प्रमाणान्तरत्वानुषङ्गात्। न च–पक्षधर्मत्वचन्ध्यमनुमानमेव नास्ति-इति वाच्यम्,

"पित्रोश्च ब्राह्मणत्वेन पुत्रब्राह्मणताऽनुमा ।
सर्वलोकप्रसिद्धा न पक्षधर्ममपेक्षते ॥ १ ॥"

इति भट्टेन स्वयमभिधानात् ॥

§ ११ અર્થાપત્તિનું લક્ષણ " છ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ પદાર્થ જો અન્યથાનુપપન્ન હોય તો તેનાથી જે અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પના થાય છે, તે અર્થાપત્તિ કહેવાય છે"—આવું કરવામાં આવ્યું છે એ અર્થાપત્તિ અનુમાનની અન્તર્ગત જ છે. તે આ પ્રમાણે–અર્થાપત્તિનો ઉત્થાપક અર્થ સ્વયં અન્યથાનુપપન્ન રૂપે-અવિનાભાવિરૂપે અનિશ્ચિત હોય છતાં અદૃષ્ટ અર્થની કલ્પનામાં નિમિત્ત થાય છે કે અન્યથાનુપપન્નરૂપે નિશ્ચિત થઈ ને અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પનામાં નિમિત્ત થાય છે ? અન્યથાનુપપત્તિનો અનિશ્ચય હોવા છતાં અર્થાપત્તિ થતી હોય તો-અતિપ્રસંગ આવશે, કારણ કે-તો તો ગમે તે પદાર્થ અદૃષ્ટની કલ્પના કરાવી શકશે. અને અન્યથાનુપપત્તિનો નિશ્ચય હોય તો અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પના થાય છે, એ પક્ષ કહો તો પ્રશ્ન છે કે અન્યથાનુપપત્તિનો નિશ્ચય અર્થાપત્તિથી થાય કે બીજા કોઈ પ્રમાણથી ? પ્રથમ પક્ષમાં અન્યથાનુપપન્નના નિશ્ચય દ્વારા અર્થાપત્તિ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ અને અર્થાપત્તિની પ્રવૃત્તિથી અન્યથાનુપપત્તિનો નિશ્ચય-એમ અન્યોન્યાશ્રય નામનો દોષ આવશે. બીજા પ્રમાણથી અન્યથાનુપપન્નત્વનો નિશ્ચય કહો તો તે બીજું પ્રમાણ ભૂયોદર્શન–વારંવાર દર્શન છે કે વિપક્ષમાં અનુપલંભ છે ? ભૂયોદર્શન હોય તો તે સાધ્યધર્મી (પક્ષ)માં પ્રમાણ છે કે દૃષ્ટાંતધર્મી(સપક્ષ)માં ? જો સાધ્યધર્મીમાં માનો તો તે ભૂયોદર્શનરૂપ પ્રમાણથી જ સાધ્યનો પણ નિશ્ચય થઈ જતો હોવાથી અર્થાપત્તિપ્રમાણ નિષ્ફળ થઈ જશે. જો દૃષ્ટાન્તધર્મીમાં માનો તો–દૃષ્ટાન્તધર્મીમાં પ્રવૃત્ત થયેલ તે ભૂયોદર્શન અન્યથાનુપપત્તિનો નિશ્ચય સાધ્યધર્મીમાં પણ કરાવે છે કે દૃષ્ટાન્તધર્મીમાં જ કરાવે છે ? દ્વિતીય પક્ષ યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણ કે– દૃષ્ટાન્તધર્મીમાં અન્યથાનુપપદ્યમાનરૂપે અર્થ નિશ્ચિત હોવા છતાં જો તે અર્થ સાધ્યધર્મીમાં અન્યથાનુપપદ્યમાન રૂપે અનિશ્ચિત હોય તો અતિપ્રસંગ આવતો હોવાથી તે સ્વસાધ્યને જણાવતો નથી. પ્રથમ પક્ષમાં તો–હેતુ અને અર્થાપત્તિના ઉત્થાપક (પીનત્વાદિ) પદાર્થમાં કાંઈ ભેદ રહેશે નહીં, અને તેથી અનુમાન અને અર્થાપત્તિ પણ ભિન્ન રહેશે નહીં. વિપક્ષમાં અનુપલંભરૂપ અન્ય પ્રમાણથી અન્યથાનુપપદ્યમાનત્વનો નિશ્ચય થાય છે, એમ કહો તો પ્રશ્ન છે કે વિપક્ષાનુપલંભમાત્રનો અનિશ્ચય છતાં તે અન્યથાનુપપદ્યમાનત્વનો બોધક છે કે વિપક્ષાનુપલંભમાત્રનો નિશ્ચય હોય તો તે અન્યથાનુપપદ્યમાનત્વનો બોધક છે ? પ્રથમ પક્ષ કહો તો–'તત્પુત્રત્વ'રૂપ હેતુ પણ ગમક બની જશે. અર્થાત્ ઉપાધિદૂષિત તત્પુત્રત્વરૂપ હેતુ પણ દેવદત્તાદિમાં

શ્યામત્વરૂપ સાધ્યનો સાધક બની જવાનો પ્રસંગ આવશે. દ્વિતીય પક્ષ કહો તો– અર્થાપત્તિ અનુમાનરૂપ બની જશે, કારણ કે–'નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ' એ જ અનુમાનનું લક્ષણ છે.

शंका–અનુમાનમાં સપક્ષ હોય છે અને અર્થાપત્તિમાં સપક્ષ હોતો નથી, માટે અર્થાપત્તિ અને અનુમાન પરસ્પર ભિન્ન છે.

समाधान–એમ માનશો તો–પક્ષધર્મતાયુક્ત અનુમાનથી પક્ષધર્મરહિત અનુમાનને પ્રમાણાન્તર માનવું પડશે.

शंका–પક્ષધર્મતારહિત અનુમાન હોતું જ નથી.

समाधान–એમ ન કહેવું, કારણ કે–પક્ષધર્મતારહિત અનુમાન હોય છે. અને એવું સ્વયં ભટ્ટે પણ કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે–"માતાપિતા બ્રાહ્મણ હોવાથી પુત્રના બ્રાહ્મણત્વની અનુમિતિ સર્વલોક પ્રસિદ્ધ છે, અર્થાત્ માતાપિતાનું બ્રાહ્મણત્વ એ હેતુ પુત્રરૂપ પક્ષમાં ન હોવા છતાં સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે, માટે આ અનુમિતિ પક્ષધર્મતાની અપેક્ષા રાખતી નથી."

આ પ્રમાણે અર્થાપત્તિ એ કોઈ જુદું પ્રમાણ નથી.

(प०) **अर्थ** इति पीनत्वादिः । **अनन्यथाभवन्नि**ति भोजनं विनाऽन्यथा न भवति–न घटते । **अर्थ** इति पीनत्वादिः । **अन्यथे**ति रात्रिभोजनं विना । **अदृष्टार्थपरिकल्पनानिमित्तमिति** रात्रिभोजनपरिकल्पनानिमित्तम् । **अर्थादि**ति पीनत्वरूपात् ।

(टि०) **प्रमाणे**त्यादि । **यत्रे**ति देवदत्तादौ । **प्रमाणषट्केन** प्रत्यक्षानुमानागमोपमानार्थापत्त्यभावलक्षणेन **विज्ञातः** । अत्र तन्मतानुसारेण सामान्यतः **प्रमाणषट्क**शब्दप्रयोगः । प्रकृतामर्थापत्तिं विहाय पञ्चकेनैव विज्ञातोऽर्थोऽदृष्टं कल्पयन्नर्थापत्तिमुत्थापयति इति तात्पर्यार्थः । **अर्थ** इति पीनत्वादि । **अदृष्टमि**ति दिवसे भुञ्जानस्यादर्शनात् । **अन्यमि**ति रात्रिभोजनलक्षणम् । यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते । अर्थापत्त्या बहुलान्धकारकरम्बितदशदिशि निशि भुङ्क्ते । **अतिप्रसङ्गादि**ति अप्रतीतानां वाङ्मनसोर्विषयातीतानामप्यर्थापत्तेर्वेदनोत्पत्तेः । **तत्प्रवृत्तेरि**ति अर्थापत्तिप्रवृत्तेः । **अस्ये**त्यर्थस्य । **यदि साध्ये**त्यादि । **साध्यस्ये**ति भोजनस्य । **तर्हि तत्रे**ति दृष्टान्तधर्मिणि । **तत्रैवे**ति दृष्टान्तधर्मिण्येव । **निश्चिते**ति निश्चितमन्यथानुपपद्यमानत्वं यस्य । **तथात्वेने**ति अन्यथानुपपद्यमानत्वेन । **लिङ्गे**ति हेतुः । **तदवगम** इत्यन्यथानुपपद्यमानत्वावगमः । **तदि**त्यन्यथानुपपद्यमानत्वम । **तत्पुत्रादेरप्यु**पाधिप्रवेशदूषितोपि तत्पुत्रत्वादिहेतुरपि देवदत्तादौ श्यामत्वं साधयेत् । **न च सपक्षे**ति । अनुमाने सपक्षोऽस्ति । स चार्थापत्तौ नास्त्येवेति न वाच्यम् । **तद्रहितस्ये**ति पक्षधर्म्मवर्जितस्य ।

§ १२ यदपि–

"प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते ।
साऽऽत्मनोऽपरिणामो वा विज्ञानं वाऽन्यवस्तुनि ॥" [मी०श्लो० अभा० ११]

सेति प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिः, आत्मनो घटादिग्राहकतया परिणामाभावः प्रसज्यपक्षे । पर्युदास-

पक्षे पुनरन्यस्मिन् घटविविक्तताऽऽख्ये वस्तुन्यभावे घटो नास्तीति विज्ञानम्—इत्य-भावप्रमाणमभिधीयते, तदपि यथासंभवं प्रत्यक्षाद्यन्तर्गतमेव । तथाहि—

"गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् ।
मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽक्षानपेक्षया ॥" [मीश्लो० अभा० २७]

इतीयमभावप्रमाणजनिका सामग्री । तत्र च भूतलादिकं वस्तु प्रत्यक्षेण घटादिभिः प्रतियोगिभिः संसृष्टम्, असंसृष्टं वा गृह्येत ? नाद्यः पक्षः; प्रतियोगिसंसृष्टस्य भूतलादिवस्तुनः प्रत्यक्षेण ग्रहणे तत्र प्रतियोग्यभावग्राहकत्वेनाऽभावप्रमाणस्य प्रवृत्ति-विरोधात् । प्रवृत्तौ वा न प्रामाण्यम्, प्रतियोगिनः सत्त्वेऽपि तत्प्रवृत्तेः । द्वितीय-पक्षे तु अभावप्रमाणवैयर्थ्यम्, प्रत्यक्षेणैव प्रतियोगिनां कुम्भादीनामभावप्रतिपत्तेः । अथ न संसृष्टं नाप्यसंसृष्टं प्रतियोगिभिर्भूतलादिवस्तु प्रत्यक्षेण गृह्यते, वस्तुमात्रस्य तेन ग्रहणाभ्युपगमादिति चेत् । तदपि दुष्टम्, संसृष्टत्वासंसृष्टत्वयोः परस्परपरिहार-स्थितिरूपत्वेनैकनिषेधेऽपरविधानस्य परिहर्तुमशक्यत्वात्—इति सदसद्रूपवस्तुग्रहणप्रवणेन प्रत्यक्षेणैवाऽयं वेद्यते । क्वचित्तु 'तदघटं भूतलम्' इति स्मरणेन, 'तदेवेदमघटं भूतलम्' इति प्रत्यभिज्ञानेन, 'योऽग्निमान् न भवति नासौ धूमवान्' इति तर्केण, 'नात्र धूमोऽनग्नेः' इत्यनुमानेन, 'गृहे गर्गो नास्ति' इत्यागमेनाऽभावस्य प्रतीतेः क्वाऽभावप्रमाणं प्रवर्तताम् ?

§ १२ અને વળી કુમારિલે જે આ કહ્યું છે કે, "પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોની અનુત્પત્તિ–તે પ્રમાણાભાવ અર્થાત્ અભાવ પ્રમાણ કહેવાય છે. તે બે પ્રકારે છે, ૧ આત્મામાં જ્ઞાનપરિણામ ન થવો, અથવા ૨ અન્યપદાર્થમાં જ્ઞાન થવું"–આમાં 'તે' (સા) શબ્દનો અર્થ પ્રત્યક્ષાદિની અનુત્પત્તિ છે. હવે ૧ પ્રસજ્યને અનુસરીને વિચારીએ તો તેમાં ઘટાદિ પદાર્થના ગ્રાહક–જ્ઞાતા તરીકે આત્માના પરિણામનો અભાવ એ પ્રસજ્ય કહેવાય છે. અને અન્ય એટલે કે ઘટરહિત જે ભૂતલાદિ છે, તે પર્યુદાસ અભાવ કહેવાય, તેમાં 'ઘડો નથી' એવું જ્ઞાન તે અભાવ પ્રમાણ કહેવાય છે. તે બાબતમાં પણ કહેવાનું કે અભાવ પ્રમાણનો યથાસંભવ (પોતપોતાની મર્યાદા પ્રમાણે) પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણમાં જ સમાવેશ થાય છે. તે આ પ્રમાણે–તમારા મતે "વસ્તુનો સદ્ભાવ જાણીને અને પ્રતિયોગીનું એટલે કે જેનો અભાવ વિવક્ષિત હોય તેનું સ્મરણ થવાથી, ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા વિના જ 'नास्ति' (નથી) એ પ્રમાણે અભાવનું માનસજ્ઞાન થાય છે"–આ પ્રમાણે અભાવ પ્રમાણને ઉત્પન્ન કરનાર સામગ્રી છે. હવે આમાં પ્રશ્ન છે કે ભૂતલાદિ પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ઘટાદિ પ્રતિયોગી સાથે સંબદ્ધરૂપે ગ્રહણ થાય છે કે અસંબદ્ધરૂપે ? પ્રથમ પક્ષ કહી શકશો નહીં, કારણ કે–જો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડે પ્રતિયોગીથી સંબદ્ધ ભૂતલાદિ પદાર્થનું ગ્રહણ થાય તો તેથી ભૂતલાદિમાં ઘટનું ગ્રહણ થતું હોવાથી અભાવના ગ્રાહક તરીકે અર્થાત્ ઘટાભાવના ગ્રાહક તરીકે અભાવપ્ર માનીએ

પ્રવૃત્તિ થઈ શકશે નહીં અને ધારો કે કથંચિત્ અભાવ પ્રમાણુની પ્રવૃત્તિ થાય તો પણ તે પ્રમાણ થશે નહીં, કારણ કે ઘટનો સદ્ભાવ છતાં તેની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. અને ઘટથી અસંબદ્ધ ભૂતલનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થાય છે, એ બીજો પક્ષ માનો તો અભાવ પ્રમાણ વ્યર્થ છે, કારણ કે પ્રતિયોગી ઘટના અભાવનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી જ થઈ ગયું છે.

शंका–પ્રતિયોગી સાથે સંબદ્ધ પણ નહીં અને અસંબદ્ધ પણ નહીં એવા ભૂતલાદિ પદાર્થનું પ્રત્યક્ષથી ગ્રહણ થાય છે, કારણ કે–માત્ર વસ્તુનું જ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી અમે સ્વીકારેલું છે.

समाधान–તે કથન યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે–સંસ્પૃષ્ટત્વ અને અસંસ્પૃષ્ટત્વ એ બન્ને પરસ્પરપરિહારસ્થિતિરૂપ (એક–બીજાને દૂર કરીને પોતાની સ્થિતિ વાળા) હોવાથી એકના નિષેધમાં બીજાના વિધાનનો પરિહાર કરવો અશકય છે. અર્થાત્ બીજાનું વિધાન અવશ્ય થાય છે. માટે સદ્રૂપ કે અસદ્રૂપ પદાર્થના ગ્રહણમાં પ્રવીણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જ અભાવ જાણી શકાય છે. વળી કોઇ સ્થળે 'તે ભૂતલ ઘટ વિનાનું છે' એ પ્રમાણે સ્મરણથી, 'ઘટ વિનાનું તે જ ભૂતલ આ છે' એ પ્રમાણે પ્રત્યભિજ્ઞાનથી, 'જે અગ્નિવાળું નથી તે ધૂમવાળું નથી'–એ પ્રમાણે તર્કથી, 'અહીં–જલાશયમાં ધૂમ નથી. કારણ કે–અહીં અગ્નિ નથી.' એ પ્રમાણે અનુમાનથી, અને 'ગર્ગ ઘરમાં નથી'–એ પ્રમાણે આગમથી અભાવની પ્રતીતિ થઈ જાય છે. તો પછી અભાવ પ્રમાણની કઈ જગ્યાએ પ્રવૃત્તિ થશે ? અર્થાત્ અભાવ પ્રમાણ માટે કોઈ વિષય જ નથી. માટે અભાવ જુદું પ્રમાણ નથી.

(टि०)–**यदपीत्यभावप्रमाणमभिधीयते** इति सम्बन्धः । **प्रसज्येति**–

"द्वौ नञौ हि समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ ।

पर्युदासः सद्ग्राही प्रसज्यस्तु निषेधकृत् ॥" इतिवचनात् प्रसज्य आत्मनस्तदाकारपरिणामाभावाद् 'घटादिपदार्थसार्थोऽत्र नास्ति' इति ज्ञानमुदयमासादयति । **पर्युदासे**ति भूतलादिव्यतिरिक्ते विवक्षिते घटादौ अभावरूपे ।

गृहीत्वेत्यादि । **गृहीत्वा** ज्ञात्वा वस्तुनो भूतलादेः सद्भावम् । **प्रतियोगिनमि**ति घटादिकमभावेन विवक्षितम्, अभावरूपत्वात् सद्भावस्य शत्रुभूतम् । **मानसमि**ति मनोव्यापारद्रव्यसमुद्भूतम् । **अक्षानपेक्षये**ति इन्द्रियव्यापारमन्तरेण । **तत्र चे**ति भूतलादौ । यत्र हि साक्षात्प्रतियोगी दृग्विषयतामेति, न तत्राभावो भवेत्तस्य । **वस्तुमात्रस्ये**ति **तेन** भट्टेन । **अय**मित्यभावः । **आगमेने**ति आगमोऽत्राप्तपुरुषवचनम्, न वीतरागादिप्रणीतधर्मशास्त्रम् ।

§१३ संभवोऽपि समुदायेन समुदायिनोऽवगम इत्येवंलक्षणः 'संभवति खार्यां द्रोणः' इत्यादि नानुमानात् पृथक् । तथाहि–खारी द्रोणवती, खारीत्वात्, पूर्वोपलब्धखारीवत् ॥

§१४ ऐतिह्यं त्वनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमितीहोचुर्वृद्धाः, यथा–'इह वटे यक्षः प्रतिवसति' इति । तदप्रमाणम्, अनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात्, आप्तप्रवक्तृकत्वनिश्चये त्वागम इति ॥

§१५ यदपि प्रातिभमक्षलिङ्गशब्दव्यापारानपेक्षमकस्मादेव 'अद्य मे महीपतिप्रसादो भविता' इत्याद्याकारं स्पष्टतया वेदनमुदयेत्, तदप्यनिन्द्रियनिबन्धनतया मानसमिति प्रत्यक्षकुक्षिनिक्षिप्तमेव ।

यत्पुनः प्रियाप्रियप्राप्तिप्रभृतिफलेन सार्धं गृहीतान्यथाऽनुपपत्तिकात्मनः प्रसादोद्वेगादेर्लिङ्गादुदेति, तत् पिपीलिकापटलोत्सर्पणोत्थज्ञानवदस्पष्टमनुमानमेव । इति न प्रत्यक्षपरोक्षलक्षणद्वैविध्यातिक्रमः शक्रेणाऽपि कर्तुं शक्यः ॥ १ ॥

§૧૩ સમુદાયથી સમુદાયીનો બોધ થાય છે, સંભવ પ્રમાણનું આ લક્ષણ છે. જેમકે-'ખારી (=૧૬ કે ૨૦ દ્રોણ) માં દ્રોણ (=૧૨૮ શેર) નો સંભવ છે.' આ સંભવ પ્રમાણ પણ અનુમાનથી ભિન્ન નથી પરંતુ અનુમાનરૂપ જ છે, જેમકે-ખારીમાં દ્રોણ છે, કારણ કે તે ખારી છે, પૂર્વે જાણેલ ખારીની જેમ.

§૧૪ જે જ્ઞાન પ્રવાદપરંપરા (દંતકથા) દ્વારા 'વૃદ્ધોએ આમ કહ્યું છે' એવા પ્રકારનું હોય પણ મૂળ વક્તા અજ્ઞાત-અપ્રસિદ્ધ હોય, તે ઐતિહ્ય પ્રમાણ કહેવાય છે, જેમકે-આ વડમાં યક્ષ રહે છે, એમ વૃદ્ધ પુરુષો કહે છે, આવું ઐતિહ્ય પ્રમાણરૂપ નથી, કારણ કે, તેમાં વક્તા જ્ઞાત નથી, તેથી તેની સત્યતામાં સંશય રહે છે. અને જો તેનો વક્તા આપ્ત પુરુષ છે એવો નિશ્ચય થઈ જાય તો તે આગમ સ્વરૂપ જ છે.

§૧૫ ઇંદ્રિય, હેતુ કે શબ્દના વ્યાપાર વિના 'આજે રાજા મારા ઉપર પ્રસન્ન થવા જોઈએ' એવું સ્પષ્ટરૂપે અકસ્માત્ જે જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રાતિભ પ્રમાણ કહેવાય છે. એ પ્રાતિભ પણ મનોજન્ય હોવાથી માનસ છે. અને તેથી પ્રત્યક્ષમાં અન્તર્ભૂત થઈ જાય છે. વળી પ્રસન્નતા જોઈને પ્રિય-સુખની અને ઉદ્વેગ જોઈને અપ્રિય-દુઃખની પ્રાપ્તિરૂપ ફળનું અનુમાન જેણે વ્યાપ્તિગ્રહ કર્યો હોય છે, તેને થાય છે, તે પણ કીડીઆરું ઉભરાતું જોઈને થતા વૃષ્ટિના અસ્પષ્ટ અનુમાન જેવું હોવાથી અનુમાન પ્રમાણમાં અન્તર્ભૂત થશે.

આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે જ પ્રકારે પ્રમાણ છે, અને તે સંખ્યાનું ઉલ્લંઘન કરવાને ઇન્દ્ર પણ સમર્થ નથી.

सारांश-પ્રમાણના ભેદ-સંખ્યા અંગે દાર્શનિકોમાં ભિન્ન ભિન્ન માન્યતા છે.

ચાર્વાક-૧ પ્રત્યક્ષ; બૌદ્ધ અને વૈશેષિક-૧ પ્રત્યક્ષ અને ૨ અનુમાન; સાંખ્ય અને કોઈ વૈશેષિક-૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ અનુમાન અને ૩ આગમ; નૈયાયિક-૧ પ્રત્યક્ષ ૨ અનુમાન ૩ ઉપમાન અને ૪ આગમ; પ્રભાકર-૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ અનુમાન, ૩ ઉપમાન, ૪ આગમ અને ૫ અર્થાપત્તિ; કુમારિલ-૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ અનુમાન, ૩ ઉપમાન, ૪ આગમ, ૫ અર્થાપત્તિ અને ૬ અભાવ; ચરક આદિ ઉક્ત ઉપરાંત સંભવ, ઐતિહ્ય આદિ પ્રમાણો માને છે પણ તે સૌ પ્રમાણોનો જૈનસંમત પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. ૧.

(૧૦) समुदायेनेति खारीसमुदायेन । समवायिन इति गोणाः समवायिनः ॥१॥

प्रत्यक्षं लक्षयन्ति—

स्पष्टं प्रत्यक्षम् ॥ २ ॥

§ १ प्रबलतरज्ञानावरणवीर्यान्तराययोः क्षयोपशमात् क्षयाद् वा स्पष्टता-विशिष्टं वैशद्यास्पदीभूतं यत् तत् प्रत्यक्षं प्रत्येयम् ॥२॥ विशदतान्धा ८-घ

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું લક્ષણ–

સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ છે. ૨.

§ ૧ અતિબળવાન–ગાઢ જ્ઞાનાવરણીય અને વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમ, કે ક્ષયથી સ્પષ્ટ અર્થાત્ વિશદ જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ છે. ૨.

स्पष्टत्वमेव स्पष्टयन्ति—

अनुमानाद्याधिक्येन विशेषप्रकाशनं स्पष्टत्वम् ॥३॥

§ १ अनुमानादिभ्यो वक्ष्यमाणपरोक्षप्रकारेभ्योऽतिरिक्तेण यद्विशेषाणां नियत-वर्णसंस्थानाद्यर्थाकाराणां प्रतिभासनं ज्ञानस्य तत् स्पष्टत्वमिति ॥ ३ ॥

જ્ઞાનની સ્પષ્ટતાનું સ્પષ્ટીકરણ–

અનુમાનાદિ પરોક્ષ પ્રમાણોથી અધિકપણે વિશેષોનું પ્રકાશન તે સ્પષ્ટતા છે. ૩.

§ ૧ આગળ (ત્રીજા પરિચ્છેદમાં) વર્ણવાયેલા અનુમાનાદિ પરોક્ષ પ્રમાણના ભેદોથી અધિકપણે પદાર્થના નિયત વર્ણ-સંસ્થાન (આકાર) આદિ વિશેષોનું પ્રકાશન તે જ્ઞાનની સ્પષ્ટતા છે. ૩.

प्रत्यक्षस्य प्रकारप्रकाशनायाहुः—

तद् द्विप्रकारम्—सांव्यवहारिकं पारमार्थिकं च ॥४॥

§ १ संव्यवहारो बाधारहितप्रवृत्तिनिवृत्ती प्रयोजनमस्येति सांव्यवहारिकम्, बाह्येन्द्रियादिसामग्रीसापेक्षत्वादपारमार्थिकम्, अस्मदादिप्रत्यक्षमित्यर्थः । परमार्थे भवं पारमार्थिकं मुख्यम्, आत्मसंनिधिमात्रापेक्षम्, अवध्यादिप्रत्यक्षमित्यर्थः ॥४॥

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના ભેદોને કહે છે—

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ બે પ્રકારે છે—સાંવ્યવહારિક અને પારમાર્થિક. ૪.

§ ૧ કોઇ પણ જાતની બાધા વિના ઇષ્ટ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ, અને અનિષ્ટ-વિષયથી નિવૃત્તિરૂપ પ્રયોજન જેનાથી સિદ્ધ થાય તે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ છે. અર્થાત્ આપણા જેવા સામાન્ય લોકોનું પ્રત્યક્ષ, તે અપારમાર્થિક હોવાથી સાંવ્ય-વહારિક પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, કારણ કે–તે ચક્ષુ વિગેરે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા રાખનારું છે.

પરમ અર્થમાં થયેલ જ્ઞાન તે પારમાર્થિક અર્થાત મુખ્ય પ્રત્યક્ષ છે. કારણ કે તે માત્ર આત્માની સંનિધિ-સમીપતાની અપેક્ષા રાખનાર છે. આ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષમાં અવધિ આદિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનોનો સમાવેશ છે. ૪.

(१०) बाधारहितप्रवृत्तिनिवृत्ती इति इष्टविषये,[1] अनिष्टविषये च ॥४॥

सांव्यवहारिकस्य प्रकारौ दर्शयन्ति—

तत्राद्यं द्विविधमिन्द्रियनिबन्धनमनिन्द्रियनिबन्धनं च ॥५॥

§ १ इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि निबन्धनमस्येतीन्द्रियनिबन्धनम्।

§ २ नन्विन्द्रियज्ञाने मनोऽपि व्याप्रियतीति कथं न तेन व्यपदेशः? उच्यते-इन्द्रियस्याऽसाधारणकारणत्वात्। मनः पुनरनिन्द्रियवेदनेऽपि व्याप्रियत इति साधारणं तत्। असाधारणेन च व्यपदेशो दृश्यते, यथा--पयःपवनाऽऽतपादिजन्यत्वेऽप्यङ्कुरस्य बीजेनैव व्यपदेशः--शाल्यङ्कुरः, कोद्रवाङ्कुरोऽयमिति।

अनिन्द्रियं मनो निबन्धनं यस्य तत्तथेति॥

સાંવ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષના ભેદો દેખાડે છે—

તેમાં પ્રથમ સાંવ્યવ-હારિક પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારે છે—ઇન્દ્રિયનિબંધન અને અનિન્દ્રિયનિબંધન. ૫.

§૧ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે ઇન્દ્રિયનિબન્ધન અર્થાત્ ઇન્દ્રિય કારણક.

§૨ શંકા—ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમાં મનનો પણ વ્યાપાર હોય છે. તો તેને મનો-નિબન્ધન શા માટે નથી કહેતા?

સમાધાન—ઇન્દ્રિયથી થતા જ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિય અસાધારણ કારણ છે, જ્યારે મન તો અનિન્દ્રિયજ્ઞાનમાં પણ કારણ છે. માટે મન સાધારણ કારણ છે. જગતની કોઈ પણ વસ્તુનો વ્યવહાર તો હંમેશા અસાધારણ કારણથી જ થતો દેખાય છે. પૃથ્વી, પાણી, પવન, તડકો વિગેરે કારણોથી ઉત્પન્ન થતો હોવા છતાં પણ 'આ શાલિનો અંકુર છે,' 'એ કોદ્રવનો અંકુર છે' એમ અસાધારણ કારણ રૂપ બીજથી જ તેનો વ્યવહાર થાય છે.

અનિન્દ્રિય અર્થાત્ મન. અનિન્દ્રિયને કારણે ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન અનિ-ન્દ્રિયનિબન્ધન છે.

§ ३ इदमिदानीं मनाग् मीमांसामहे-प्राप्यकारीणीन्द्रियाणि, अप्राप्यकारीणि वेति। तत्र प्राप्यकारीण्येवेति कणभक्षाऽक्षपादमीमांसकसांख्याः समाख्यान्ति। चक्षुः-श्रोत्रेतराणि तानि तथेति ताथागताः। चक्षुर्वर्जानीति तु तथा स्याद्वादाऽवदातहृदयाः।

§ ४ तत्र प्रथमे प्रमाणयन्ति-

चक्षुः प्राप्य मतिं करोति विषये बाह्येन्द्रियत्वादितो
यद् बाह्येन्द्रियताऽऽदिना परिगतं तत् प्राप्यकारीक्षितम्।

---

[1] इष्ट विषये प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च ल।

जिह्वावत् प्रकृतं तथा च विदितं तस्मात् तथा स्थीयतां
नाऽत्राऽसिद्धिमुखश्च दूषणकणस्तल्लक्षणाऽनीक्षणात् ॥१॥
अद्रिचन्द्रकलनेषु या पुनर्योगपद्यधिषणा मनीषिणाम्।
पद्मपत्रपटलीविलोपवत् सत्वरोदयनिबन्धनैव सा ॥२॥
प्रथमतः परिसृत्य शिलोच्चयं निकटतः क्षणमीक्षणमीक्षते।
तदनु दूरतराम्बरमण्डलीतिलककान्तमुपेत्य सितत्विषम् ॥३॥

§3 હવે અહીં થોડો વિચાર કરીએ કે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઇને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે કે તે સિવાય? તેમાં દરેક ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઇને જ્ઞાન કરાવનારી છે, એવું માનનારાઓમાં નૈયાયિક, વૈશેષિક, મીમાંસક, અને સાંખ્ય છે. ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ બે ઇન્દ્રિયો સિવાયની બાકીની ત્રણ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઇને જ્ઞાન કરાવનારી છે, એવું બૌદ્ધ માને છે. પણ ચક્ષુ સિવાયની ચાર ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઇને જ્ઞાન કરાવનારી છે, એમ સ્યાદ્વાદ(અનેકાન્તવાદ)થી નિર્મળ હૃદયવાળા જૈનો માને છે.

§ ૪ ઉપરોક્ત વાદીઓમાંથી પ્રથમ **નૈયાયિકાદિ** આ પ્રમાણે પ્રમાણ આપે છે કે—ચક્ષુ પ્રાપ્યકારી છે, બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ હોવાથી, જે બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ હોય છે તે જિહ્વાની જેમ પ્રાપ્યકારી હોય છે. પ્રકૃતમાં ચક્ષુ બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ છે માટે પ્રાપ્યકારી છે. આ અનુમાન પ્રયોગમાં હેતુના અસિદ્ધિ આદિ દોષો નથી, કારણ કે–અસિદ્ધિ વિગેરે દોષોનું લક્ષણ એમાં જોવામાં આવતું નથી. ૧.

शंका—જો ચક્ષુ પ્રાપ્યકારી હોય તો બુદ્ધિમાન પુરુષોને પર્વત અને ચન્દ્રનું એકીસાથે ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થવું ન જોઈએ, કારણ કે પર્વત નજીક છે અને ચન્દ્ર દૂર છે. તો ચક્ષુ તે બન્નેને એકીસાથે કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરે?

समाधान—પર્વત અને ચન્દ્રનું એકી સાથે જ્ઞાન છે જ નહીં છતાં પણ કમલના પાંદડામાં થતું શીઘ્રભેદન ક્રમિક છતાં જેમ તે એકી સાથે થતું અનુભવાય છે, તેમ પર્વત અને ચન્દ્રને વિષેનું જ્ઞાન પણ શીઘ્ર થતું હોવાને કારણે ક્રમિકને બદલે યુગપત થતું જણાય છે. ૨.

કારણ કે ચક્ષુ પ્રથમ તો નજીકમાં રહેલ પર્વત પાસે જઇને ક્ષણવાર પર્વતને જુએ છે અને ત્યાર પછી આકાશમંડળના સુંદર તિલક સ્વરૂપ ચન્દ્રને પ્રાપ્ત થઇને તેને જુએ છે. ૩.

(प०) **तल्लक्षणानीक्षणादिति** असिद्धादिलक्षणाऽदर्शनात् ॥१॥ **सत्वरोदयनिबन्धनै-वेत्यत्र** सत्वरोदयो ज्ञानस्य शीघ्रोत्पत्तिः ॥२॥

(टि०)-**चक्षुःप्राप्येत्यादि**। **नात्रेति** चक्षुः प्राप्यकारीत्येवं लक्षणेऽस्मदभिमतेऽसिद्धिप्रमुखः। **तल्लक्षणेति** असिद्धिलक्षणानवलोकनात् ॥१॥ **अद्रिचन्द्रेत्यादि**। **यौगपद्येति** युगपद्बुद्धिः। **मनीषिणामित्यत्र** साभिप्रायम्, जडबुद्धीनां विवेकपराङ्मुखत्वात्। **पद्मेति** कमलदलसूचीव्यतिभेद इव। **सेति** धिषणा ॥२॥

§ ५ कुर्महेऽत्र वयमुत्तरकेलीं कीदृशी दृगिह धर्मितयोक्ता ?।
किं नु मांसमयगोलकरूपा, सूक्ष्मताभृदपरा किमु काऽपि ? ॥४॥
आदिमा यदि तदाऽपि किमर्थो लोचनाऽनुसरणव्यसनी स्यात् ?।
लोचनं किमुत वस्तुनि गत्वा संसजेत् प्रिय इव प्रणयिन्याम् ? ॥५॥
प्रत्यक्षबाधः प्रथमप्रकारे प्राकारपृथ्वीधरसिन्धुरादिः। घोड़ा
संलक्ष्यते पक्ष्मपुटोपटङ्की प्रत्यक्षकाले कलयाऽपि नो यत् ॥६॥
पक्षे परत्रापि स एव दोषः सर्पद् न वस्तु प्रति वीक्ष्यतेऽक्षि।
संसर्पणे वाऽस्य सकोटरत्वप्राप्त्या पुमान् किं न जरद्द्रुमः स्यात् ? ॥७॥
चक्षुषः सूक्ष्मतापक्षे सूक्ष्मता स्यादमूर्तता।
यद्वाऽल्पपरिमाणवमित्येषा कल्पनोभयी ॥८॥
स्याद् व्योमवद् व्यापकताप्रसक्त्या सर्वोपलम्भः प्रथमप्रकारे।
प्राकारकान्तारविहारहारमुख्योपलम्भो न भवेद् द्वितीये ॥९॥
न खलु नखलु शक्तं स्वप्रमाणात् प्रथिष्ठे चौड़े
पटकटशकटादौ भेदकारि प्रसिद्धम्।
अथ निगदसि तस्मिन् रश्मिचक्रं क्रमेण
प्रसरति[1] तत एतत् स्यादनल्पप्रकाशम् ॥१०॥
तथाहि—
प्रोद्दाममाणिक्यकणानुकारी दीपाङ्कुरस्त्विट्पटलीप्रभावात्। कान्ति
किं नैव कश्मीरजकज्जलादीन् प्रथीयसोऽपि प्रथयत्यशेषान् ? ॥११॥
नन्वेवमप्यक्षनिगक्रिया स्यात् पक्षे पुरस्तादुपलक्षितेऽस्मिन्।
प्रौढप्रभामण्डलमण्डितोऽर्थो नाऽऽभासते यत्प्रतिभासमानः ॥१२॥

§५ જૈન–હવે અમે ઉપરોક્ત નૈયાયિકાદિના કથનનો ઉત્તર આપવાની ક્રીડા કરીએ છીએ અર્થાત્ તેનો ઉત્તર કરવો એ કોઇ ગહન–ગંભીર વસ્તુ નથી કે જેથી શ્રમ કરવો પડે. 'ચક્ષુ પ્રાપ્યકારી છે, બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ હોવાથી' તમારા આ અનુમાનમાં ધર્મી (પક્ષ) તરીકે ગ્રહણ કરેલ ચક્ષુ કેવા પ્રકારની છે? શું સ્થૂલ-માંસના ગોળારૂપ છે કે સૂક્ષ્મતાને ધારણ કરનારી કોઇ બીજા જ રૂપે છે? અર્થાત્ તે સ્થૂલ છે કે સૂક્ષ્મ ? ૪.

પહેલા પક્ષમાં પ્રશ્ન છે કે પદાર્થ પોતે આવીને ચક્ષુને પ્રાપ્ત થાય છે કે કામુક પુરુષ કામિની પાસે જઇને સંબંધ કરે છે તેમ ચક્ષુ પદાર્થ પાસે જઇને તેને પ્રાપ્ત કરે છે ? ૫.

---

१ पञ्जिकासंमतः 'प्रसरति तत्प्रकाशं स्यादनल्पप्रकाशम्' इति पाठः। अत्रत्यस्तु पाठान्तरत्वेन निर्दिष्टः।

પ્રથમ પ્રકારમાં તો પ્રત્યક્ષ બાધ છે, કારણ કે પ્રાકાર–કિલ્લો, પર્વત, સમુદ્રાદિ જેટલા વિષયો છે, તેમાંથી પ્રત્યક્ષકાલે યત્કિંચિત પણ નેત્રને આવી મળતા હોય એવું કદી પણ જોવામાં આવતું નથી.૬. બીજા પ્રકારમાં પણ એ જ દોષ છે–અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ બાધ છે. કારણ કે પદાર્થ પાસે જતી ચક્ષુ જોવામાં આવતી નથી. છતાં પણ જો માંસમય સ્થૂલ ચક્ષુ વિષય તરફ જતી હોય તો–પોલાણ થઈ જવાથી જરાજીર્ણ વૃક્ષ જેવો વિચિત્ર આકારવાળો પુરુષ કેમ ન થઇ જાય ? ૭.

ચક્ષુને સૂક્ષ્મ માનો તો–ચક્ષુની તે સૂક્ષ્મતા અમૂર્ત સ્વરૂપ છે કે અલ્પ-પરિમાણ રૂપ ? આમ આ બે વિકલ્પો થાય છે. ૮.

અમૂર્ત કહો તો આકાશ જેમ વ્યાપક છે, તેમ અમૂર્ત ચક્ષુ પણ વ્યાપક બની જશે. અને તેમ થતાં જગતભરના દરેક યોગ્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થવાથી તે સૌનું જ્ઞાન થઇ જશે. અને સૂક્ષ્મતા એટલે 'અલ્પપરિમાણ' એમ કહો તો પ્રાકાર (કિલ્લો), વન, ઉદ્યાન, વિહાર (દેવાલય), હાર વિગેરે વિષયોનું જ્ઞાન થશે નહીં. ૯.

કારણ કે નાનું એવું નખલુ (નેયણી-નખ છેદવાનું શસ્ત્ર) પોતાના પ્રમાણ-થી અધિક વિસ્તારવાલા પટ (વસ્ત્ર), કટ (સાદડી), શકટ (ગાડું) વિગેરે પદાર્થ-ને કાપી શકતું નથી, એ પ્રસિદ્ધ છે. તેમ સૂક્ષ્મ ચક્ષુ પણ પોતાથી અધિક પરિ-માણવાળા પર્વતાદિક વિષયોનો બોધ કરાવી શકશે નહીં.

નૈયાયિક-ચક્ષુમાં રશ્મિચક્ર–તેજોમંડળ છે, અને તે અનુક્રમે ઉપરોક્ત વિષયોમાં પ્રસાર પામે છે. માટે ચક્ષુ પોતાથી અધિક પરિમાણવાળા પ્રાકારાદિ સ્થૂલ પદાર્થોનું પણ બોધક થાય છે. ૧૦.

જેમ કે–દેદીપ્યમાન માણેક રત્નની કણી જેવો દીવાનો અંકુર–જ્યોત તેજસમૂહના પ્રભાવથી પોતાથી અધિક વિસ્તારવાલા કેસર, કાજલ વિગેરે પદાર્થોને શું નથી જણાવતો ? અર્થાત્ જણાવે છે. તેમ ચક્ષુ પણ પોતાના રશ્મિચક્ર વડે પોતાથી અધિક પરિમાણવાળા શકટાદિ પદાર્થોનું બોધક થાય છે. ૧૧.

જૈન—એમ માનશો તો પ્રસ્તુત અનુમાનનો ચક્ષુરૂપ જે પક્ષ છે, તે પ્રત્યક્ષથી બાધિત થઇ જશે, કારણ કે ચક્ષુના રશ્મિચક્રથી પ્રકાશિત થનાર અને તેથી કરીને પ્રૌઢ પ્રભામંડળથી વ્યાપ્ત થયેલ ઘટાદિ પદાર્થ જોવામાં આવતો નથી. ભાવાર્થ એ છે કે પ્રદીપાદિના પ્રકાશથી ઘટાદિ પદાર્થ વ્યાપ્ત થએલ હોય ત્યારે તે પ્રકાશ આપણે જોઈ શકીએ છીએ, પણ જ્યારે ચક્ષુની પ્રભાથી ઘટાદિ પદાર્થ વ્યાપ્ત થયો હોય ત્યારે તે 'ચક્ષુપ્રભા'ને આપણે જોઈ શકતા નથી. ૧૨.

(१०) **प्रथमप्रकारे** इति **लोचनानुसरणव्यसनी**[1] **अर्थ** इत्येवंरूपे ॥६॥ **सर्पदिति** गच्छत् ॥७॥ **खल्विति** निश्चयेन । **नखलु शस्त्रमिति** नखहरणिका । **प्रथिष्ठे** इति पृथुतरे । **तस्मिन्निति** महीयसि पदार्थे । **रश्मिचक्रमिति** चाक्षुषम् । **तत्प्रकाशमिति** तं महीयांसं पदार्थ

१ °व्यसन अर्थ इ°–मु डे१ ।

प्रकाशयति इति तत्प्रकाशम्। **प्रसरति तत एतत् स्यादनल्पप्रकाशम्** पाठान्तरमेतत् ॥१०॥ **पक्ष** इति **'चक्षुः प्राप्य मतिं करोति'** इत्येवंरूपे ॥१२॥

(टि०)**स्याद् व्योमवदि**त्यादि। **व्यापकते**ति चक्षुः सर्वव्यापकम्, अमूर्तत्वात्, यदेवं तदेवं यथा गगनं तथा चायं तस्मात्तथा। **द्वितीये** इति अल्पपरिमाणत्वे चक्षुः प्राकारकान्ताराद्यग्राहकम्, अल्पपरिमाणत्वात्, यदेवं तदेवं यथा परमाणुः ॥९॥ **न खल्वि**त्यादि। **नखल्वि**ति नखच्छेदनिका। लूञ् च्छेदने नखपूर्वः नखान् लुनातीति क्विप् च। स्वरो ह्रस्वो नपुंसके। नखलु सिद्धम्। **तस्मिन्नि**ति चक्षुषि। **तत** इति रश्मिचक्रात्। **एतदि**ति चक्षुः। **अनल्पे**ति प्राकारादिस्थूलप्रकाशम्। ॥१०॥ **नन्वेवमि**त्यादि। **पुरस्तादि**ति पूर्वप्रक्रान्ते चक्षुः रश्मिवदित्येवंरूपे। **यत्प्रतिभासे**ति यथा दृशा गृह्यमाणः ॥ १२ ॥

अथाऽप्यनुद्भूततया प्रभायाः पदार्थसंपर्कजुषोऽप्यनीक्षा ।
सिद्धिस्तादानीं कथमस्तु तस्याः ब्रवीषि चेत् तैजसताख्यहेतोः ॥१३॥

रूपादिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशकत्वेन च तैजसत्वम् ।
प्रभाषसे चक्षुषि संप्रसिद्धं यथा प्रदीपाङ्कुरविद्युदादौ ॥१४॥

तदिदं घुसृणविमिश्रणमन्मथपुरन्ध्रीकपोलपालीनाम् ।
अनुहरते व्यभिचाराद् रूपेक्षणसन्निकर्षेण ॥१५॥

द्रव्यत्वरूपेऽपि विशेषणे स्याद् हेतोरनैकान्तिकताऽञ्जनेन ।
तस्यापि चेत् तैजसतां तनोषि तन्वादिना किं नु तदाऽपराद्धम् ? ॥१६॥

सौवीरसौवर्चलसैन्धवादि निश्चिन्वते पार्थिवमेव धीराः ।
कृशानुभावोपगमोऽस्य तस्मादयुक्त एव प्रतिभात्यमीषाम् ॥१७॥

तथा च—

सौवीरसौवर्चलसैन्धवादिकं स्यादाकरोद्भूतिवशेन पार्थिवम् ।
मृदादिवद् न व्यभिचारचेतनं चामीकरेणाऽनुगुणं निरीक्ष्यते ॥१८॥

चामीकरादेरपि पार्थिवत्वं लिङ्गेन तेनैव निवेदनीयम् ।
शाब्दप्रमाणेन न चात्र बाधा पक्षस्य यद् नास्ति तदत्र सिद्धम् ॥१९॥

अञ्जनं मरिचरोचनादिकं पार्थिवं ननु तवाऽपि संमतम् ।
अञ्जनेऽपि तदसौ प्रवृत्तिमानप्रयोजकविडम्बडम्बरी ॥२०॥

हनूमल्लोललाङ्गुललम्बाल् ते साधनादतः ।
न सिद्धिस्तैजसत्वस्य दृष्टसुस्पष्टदूषणात् ॥२१॥

चक्षुर्न तैजसमभास्वरतिग्मभावा-
दम्भोवदित्यनुमितिप्रतिषेधनाच्च ।

सिद्धिं दधाति नयनस्य न तैजसत्वं
तस्मादमुष्य घटते किमु रश्मिवत्ता ? ॥२२॥

નૈયાયિક—પદાર્થના સંપર્કમાં આવેલ ચક્ષુની પ્રભા અનુદ્ભૂત હોવાથી પ્રત્યક્ષ થતી નથી.

જૈન-તો પછી તેની સિદ્ધિ કઈ રીતે કરશો ? અર્થાત્ 'પ્રભા દેખાતી નથી છતાં પણ છે' એમ કઈ રીતે સિદ્ધ કરશો ?

નૈયાયિક-ચક્ષુ પ્રભાયુક્ત છે, કારણ કે તે તૈજસ છે, આ અનુમાનથી પ્રભાની સિદ્ધિ છે. ૧૩. અને ચક્ષુનું 'તૈજસત્વ' એટલા માટે છે કે તે રૂપ, રસ ગંધ અને સ્પર્શમાંથી માત્ર રૂપનું જ પ્રદીપની જ્યોતિ તથા વિદ્યુદાદિની જેમ પ્રકાશક છે. ૧૪.

જૈન-આંધ્રદેશની પુરન્ધ્રીઓ (પતિ પુત્રવાળી સ્ત્રીઓ)ના ગાલે કેસરનું વિલેપન તેઓ શ્યામ હોવાથી શોભાયમાન થતું નથી તેમ તમારું આ કથન પણ શોભતું નથી. કારણ કે રૂપાદિમાંથી નિયમપૂર્વક રૂપનો પ્રકાશક હોવા છતાં રૂપ અને ચક્ષુનો સન્નિકર્ષ તૈજસ નથી, એટલે હેતુ વ્યભિચારી છે. ૧૫.

નૈયાયિક-ચક્ષુના તૈજસ સાધક હેતુમાં અમે વિશેષણ જોડીને કહીશું કે જે દ્રવ્ય હોય અને છતાં રૂપાદિમાંથી રૂપનું જ પ્રકાશક હોય તે તૈજસ છે. સન્નિકર્ષ એ દ્રવ્ય નથી, પણ ગુણ છે. તેથી સન્નિકર્ષ વડે હેતુને વ્યભિચારી કહી શકાશે નહીં.

જૈન-અંજન દ્રવ્ય છે, અને ચક્ષુની નિર્મલતાનું કારણ હોવાથી તે રૂપનું પ્રકાશક પણ છે, અને છતાં તે તૈજસ નથી. માટે હેતુ પુનઃ વ્યભિચારી થયો. અને જો અંજનને પણ તૈજસ માનો, તો પછી શરીરાદિએ શું અપરાધ કર્યો છે ? અર્થાત્ શરીરાદિને પણ તૈજસ માનવાં પડશે. ૧૬.

વળી, અંજનની સામગ્રીરૂપ સુરમો, સંચળ, સૈંધવાદિ પદાર્થોને પંડિત પુરુષો તો પાર્થિવ જ માને છે માટે અંજનને તૈજસ માનવું તે બુદ્ધિમાન પુરુષોને યુક્તિશૂન્ય જ લાગે છે. ૧૭.

સુરમો આદિ 'ખાણમાંથી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી' માટીની જેમ પાર્થિવ છે અને તે પદાર્થોમાં પાર્થિવતા સિદ્ધ કરવાને આપેલ 'ખાણમાંથી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી' એ હેતુમાં સુવર્ણથી વ્યભિચાર પણ નથી. ૧૮.

કારણ કે-સુવર્ણાદિ પણ પાર્થિવ જ છે. કારણ કે- તે પણ ખાણમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

નૈયાયિક—સુવર્ણાદિમાં પાર્થિવત્વ સિદ્ધ કરનાર અનુમાનનો પક્ષ આગમ પ્રમાણથી બાધિત છે, કારણ કે-આગમમાં સુવર્ણને તૈજસ કહ્યું છે.

જૈન--તમોએ સ્વીકારેલ આગમ પ્રમાણ અમને અસિદ્ધ છે માટે આગમ પ્રમાણથી પક્ષ બાધિત નહીં થાય. ૧૯. વળી મરી અને રોચનાદિ (શ્વેત સરગવો, અથવા જમ્બાર, ગોદડીઆ લીંબુ, લીંબડો)થી બનેલું અંજન

પણ તમોને પાર્થિવ તરીકે જ માન્ય છે, અને ચક્ષુમાં તૈજસને સાધનાર 'દ્રવ્ય છતાં રૂપાદિમાંથી' ઇત્યાદિ હેતુ અંજનમાં પણ પ્રવૃત્ત થાય છે, માટે આ હેતુ અપ્રયોજક છે. ૨૦.

એટલે સ્પષ્ટ વ્યભિચાર દેખાતો હોવાથી હનુમાનના ચંચલ પૂંછડાની જેમ લાંબોલચ તમારો એ હેતુ ચક્ષુમાં તૈજસ સિદ્ધ કરતો ન હોવાથી વ્યર્થ છે. ૨૧

વળી, ચક્ષુ તૈજસ નથી, કારણ કે ભાસ્વર શુક્લ રૂપવાળું અને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળું નથી. જલની જેમ. આવા અનુમાનથી ચક્ષુમાં તૈજસત્વનો નિષેધ થતો હોવાથી ચક્ષુમાં તૈજસત્વની સિદ્ધિ જ થઈ નહીં, તો પછી રશ્મિવત્તા કઇ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે ? અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. ૨૨.

(पं०) **अनुद्भूततये**ति सदपि वस्तु यदोद्भूतं भवति तदा ज्ञायते, यथा देहान्तर्गता वाता-दयः । **तस्या** इति प्रभायाः । **तैजसताख्यहेतो**रिति । चक्षुः प्रभावत्, तैजसत्वात् प्रदीपवत् ॥१३॥ **घुसृणे**ति कुङ्कुमस्याख्या । **घुसृणविमिश्रणमित्यत्र** वाक्ये-यथा न किञ्चित् शोभाविशेष-मावहति । एवमयमपि हेतुः-'रूपादिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशकत्व'लक्षणो न किञ्चित्प्राय इति भावः । **रूपेक्षणसन्निकर्षेण व्यभिचारा**दिति । यदि किल रूपादिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशकत्वेनैव हेतुना तैजसत्वं नयनस्य, तदा रूपेक्षणसन्निकर्षस्यापि तैजसत्वं प्राप्नोति । सोऽपि रूपादिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशकोऽस्ति । सन्निकर्षं विना रूपोपलब्धेरभावात् । तस्य च तैजसत्वं भवताऽपि नेष्यत इत्यनैकान्तिकोऽयं हेतुः । रूपादिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशत्वमपि भविष्यति, तैजसत्वमपि न भविष्यति यथा सन्निकर्षे ॥१५॥ **द्रव्यत्वरूपे** इत्यादि । चक्षुर्हि द्रव्यम्, द्रव्यत्वे सति यद्रूपादिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशकं तदेव तैजसम् । सन्निकर्षश्च न द्रव्यं किन्तु गुण इति चेत्; एवं **वाञ्जनेन** व्यभिचारः । तद्धि द्रव्यत्वे सति रूपादिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशकमस्ति नैर्मल्यापादनद्वारेण । न च तैजसम् ॥१६॥ **अस्येति** अञ्जनस्य । **अमीषामिति** धीराणाम् ॥१७॥ **न व्यभिचारचेतन-मिति** सूरिवाक्यम् । **चेतनमिति** ज्ञानम् ॥१८॥ **तेनैवेति** आकरोद्भूतिवशेन हेतुना । **शाब्द-प्रमाणेने**ति आगमप्रमाणेन । **यदि**ति यस्मात् कारणात् । **तदत्रेति** शाब्दप्रमाणे । **सिद्धमिति** । यादिनां जैनानां मतेन भवदागमो न सिद्धः, तस्याद्यापि विवादास्पदत्वात् ॥१९॥ **तदसावि**ति रूपादिमध्ये इत्यादिनोक्तः ॥२ ॥ **हनूमल्लोललाङ्गुललम्बात्ते साधनादि**ति-द्रव्यत्वे सति रूपा-दिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशकत्वात् एवंरूपात् । **दृष्टसुस्पष्टदूषणादि**ति अनैकान्तिकत्वाख्यात् ॥२१॥ **अभास्वरतिग्मभावा**दिति भास्वरस्य सतस्तिग्मभावो भास्वरतिग्मभावः, न सः असः तस्मात् ॥२२॥

(टि०) अथाप्यनुद्भूतेत्यादि । **तस्या** इति प्रभायाः । **तैजसते**ति चक्षुः प्रभावत्तैजसत्वात् प्रदीपवत् ॥१३॥ **रूपादी**त्यादि । **रूपे**ति द्रव्यस्य व्यवच्छेदः । नियमेन मनसो व्यवच्छेदः संख्यासंयोगादिभिर्व्यभिचारः स्यादिति **रूपादी**ति पदं साभिप्रायम् । ॥१४॥ **तदिद**मित्यादि । **अनुहरते** इति अनुकरोति । श्यामत्वात्तासां स्वभावकार्ष्ण्याच्छ्यामशरीरे कुङ्कुमशोभाभावान्निःश्रीक-मित्यर्थः । **रूपेक्षणे**ति रूपप्रकाशकनयनसंयुक्तसमवायेन सन्निकर्षस्तैजसं(सः) रूपादिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशकत्वान्नयनवत् । सन्निकर्षः परं रूपप्रकाशको न तैजसः । अत एव व्यभिचारान्न शोभा-भाजनमित्यर्थः ॥१५॥ **द्रव्यत्वे**ति चक्षुस्तैजसम्, द्रव्यत्वे सति रूपादिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशकत्वादित्येवं

रूपस्य । अञ्जनं तैजसम्, अत एव हेतोरिति[1] वदतो वदनभङ्गप्रसङ्गः सङ्गतिं न गतौ(गतः) । **तस्यापीति** अञ्जनस्यापि । **तन्वादिनेति** शरीरादिना । शरीरमादिशब्दात् पृथ्वीपृथ्वीधरसिन्धुरादि तैजसमङ्गीकुरु ॥१६॥ **सौवीरेत्यादि** । **कृशानुभावेति** । तेजसत्वाभ्युपगमः तैजसत्वं पावकानुभा[2]वः । **अस्येत्य**ञ्जनस्य । **अमीषामिति** धीराणाम् । अञ्जनं सौवीरसौवर्चलादितो जायते । तानि पार्थिवाणि । तत्कथमञ्जने तैजसत्वघटना, हेतुहेतुमद्विरोधात्? ॥१७॥ **सौवीरेत्यादि** । **आकरोद्भू[3]तीति** । सौवीरादि पार्थिवम्, आकरोत्पन्नत्वात् । सुवर्णेन व्यभिचारज्ञानमनुगुणं युक्तियुक्तं न ॥१८॥ **चामीकरेत्यादि** । **तेनैवेति** सुवर्णं पार्थिवम्, आकरोद्भूतवशत्वात् सौवीरादिवत् । **अत्रेति** सुवर्णस्य पार्थिवत्वप्रसाधके साधने । **यदिति** यस्मात् । **तदित्यागमप्रमाणम्** । **अत्रेति** वादिनि जैने । अत एव सुवर्णस्य तैजसत्वसिद्धिवद्वद्प्रतिज्ञे लिङ्गे भवदभिप्रेतोऽन्यतरासिद्धिनामदोषोऽनुपज्यते ॥१९॥ **अञ्जनमित्यादि** । **असाविति** चक्षुस्तैजसत्वसाधकः । द्रव्यत्वे सति रूपादिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशक[4]त्वादित्येवंरूप अप्रयोजक एव ॥२०॥ **चक्षुर्नतैजसमित्यादि** । **अमुष्येति** नयनस्य ॥२२॥

अपि च,

प्रत्यक्षबाधः समलक्षि पक्षे न रश्मयो यद् दृशि दृष्टपूर्वाः ।
तथा च शास्त्रेण तवैव कालातीतत्वदोषोऽप्युदपादि हेतोः ॥२३॥

अनुद्भवद्रूपजुषो भवेयुश्चेद् रश्मयस्तत्र ततो न दोषः ।
नन्वेवमेतस्य पदार्थसार्थप्रकाशकत्वं न सुवर्णवत् स्यात् ॥२४॥

आलोकसाचिव्यवशादथाऽस्य प्रकाशकत्वं घटनामियर्ति ।
नन्वेवमेतत्सचिवस्य किं स्यात् प्रकाशकत्वं न कुटीकुटादेः? ॥२५॥

अथाऽस्तु कामं ननु तैजसत्वमुत्तेजितं किं न भवेत् त्वयाऽस्य? ।
तथा च नव्यस्त्वदुपज्ञ एषोऽद्वैतप्रवादोऽजनि तैजसत्वे ॥२६॥ तुम्हारेसे उत्प

વળી. ચક્ષુમાં રશ્મિવત્તાના સાધક તમારા અનુમાનના પક્ષમાં પ્રત્યક્ષ બાધ પણ છે, કારણ કે, ચક્ષુમાં કદી પણ રશ્મિઓ–કિરણો દેખાયાં નથી, એટલે તમારા શાસ્ત્રાનુસાર હેતુ કાલાતીત પણ કહેવાશે. કારણ કે–પક્ષનો બાધ થયા પછી તેનો પ્રયોગ થયો છે. ૨૩.

નૈયાયિક—ચક્ષુમાં કિરણો અનુદ્ભૂતરૂપવાળાં છે, તેથી તે પ્રત્યક્ષ થતાં નથી માટે તમોએ કહેલ ઉપરોક્ત દોષ નથી.

જૈન—જો એમ હોય તો સુવર્ણની જેમ ચક્ષુ પણ પદાર્થસમૂહનું પ્રકાશક-બોધક નહિ થાય. ૨૪.

નૈયાયિક—આલોકરૂપ સહકારીના બલથી ચક્ષુ પ્રકાશક બની શકે છે.

જૈન—જો એમ હોય તો આલોકરૂપ સહકારીના બળથી કુટી–ઘર, કુટ–ઘટ, આદિ પદાર્થો પણ પ્રકાશક કેમ નથી બની જતા ? ૨૫.

---

१ °रिति वचनभङ्ग° मु । २ °नुभवः– मु । ३ °द्भूतेति–मु । ४ °शकादि° मु ।

હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ થયો. અર્થાત્ શ્રોત્રવિજ્ઞાન દિગ્દેશવ્યવહારમાં કારણભૂત નથી, તેથી હેતુ સ્વયં સ્વરૂપથી જ અસિદ્ધ છે. ૮૭.

(पृ०) **यदिति** यस्मात् कारणात् । **एतद्व्यपदेशभाजमिति** दिग्देशव्यपदेशाश्रितम् । **प्राप्तप्रकाशमिति** प्राप्तं सत् प्रकाशयति प्राप्यकारीत्यर्थः । **घ्राणं** कर्तृ **एतद्व्यपदेशभाजं मनीषां कुरुत** इति योगः ॥८०॥ **उपवने** इति देशनिर्देशः ॥८१॥ **वनभुव** इति देशकथनम् । **गगनादिति** दिग्भणनम् ॥८३॥ **अथानुमानादित्यादि** परवाक्यम् । **तेषामिति** गन्धादीनाम् । **हेतूनिति** माधवीमण्डपादीन् । **तादृगिति** दिग्देशव्यपदेशवती मनीषा न प्रवर्त्तते घ्राणतः स्पर्शनतश्च ॥८४॥ **श्रोत्रेऽपि सर्वमिति** । अत्राप्यनुमानादेव दिग्देशव्यपदेशवती धीः प्रवर्त्तते न प्रत्यक्षरूपा ॥८५॥ **प्रतिबन्धमिति** । प्रत्यक्षं हि शब्दोऽयमिति ज्ञात्वा कृतार्थम् । पश्चाच्छङ्खशब्दोऽयमिति या प्रतीतिर्भवति सा च प्रतिबन्धपूर्वकादनुमानादेव जायते । यः किल शब्दो मया पूर्वमुपलब्धस्तत्सदृशोऽयमुपलभ्यमानः शब्दः । स च शङ्खशब्द आसीत् । तस्मादनेन शङ्खशब्देन भाव्यम् । **तथैवेति** अनुमानादेव । **प्रपिपत्तिरेषेति** दिग्देशव्यपदेशवती ॥८६॥ **ध्वानरूपत्वमिति** । यो यः श्रुतिविषयः स स शब्दो यथा शङ्खशब्दः । **भिन्नप्रमितिविषया** इति भिन्नानुमानलक्षणप्रमाणविषयाः । **ते** इति दिग्देशाः । **साधने** इति दिग्देशव्यपदेशवत्त्वे ॥८७॥

(टि०) **यथा रसनायामिति** । कोऽर्थः ? शर्करास्वादे रसनाशब्दे किमेवं जानाति यदेषा शर्करा पूर्वदिश आगता ॥८९॥ **मन्दं मन्दमित्यादि** । **तथेति** दिग्देशव्यपदेशप्रत्ययः ॥८१॥ **अथानुमानेत्यादि** । **तेषामिति** परिमलादीनाम् । **हेतूनिति** माधवीमण्डपादीनि निमित्तानि । **तद्व्यपदेशिनीति** परिमलादिव्यपदेशिनी ॥८४॥ **दिग्देशानामित्यादि** । **श्रुतिविषयतेति** कर्णगोचरता । **एषामिति** दिग्देशानाम् । दिग्देशा अपि शब्दरूपा भवेयुः । **भिन्नेति** अपरप्रमाणविषयाः । येन प्रमाणेन[1] शब्दग्रहणं तेन न दिग्देशग्रहणं किंत्वपरेण । **ते** इति दिग्देशाः । **विशिंषन्तीति** विशिष्टत्वं दर्शयन्ति ॥८७॥

अपि च,

गृह्यते यदि विनैव सङ्गतिं किं तदाऽनुगुणमारुते ध्वनौ ? ।
दूरतोऽपि धिषणा समुन्मिषेदन्यथा तु निकटेऽपि नैव सा ॥८८॥

मुहुर्मरुति मन्थरं स्फुरति सानुलोमागमे
समुल्लसितवल्लकीकणकलाकलापप्लुता ।
सकामनवकामिनीकलितघोलनाडम्बरा
न किं निशि निशम्यते सपदि दूरतः काकली ? ॥८९॥

पटुघटितकपाटसंपुटौघे भवति कथं सदनेऽथ शब्दबुद्धिः ? ।
पटुघटितकपाटसंपुटौघे भवति कथं सदनेऽपि गन्धबुद्धिः ? ॥९०॥

तथाहि— सम्बंधवाले

कर्पूरपारीपरिरम्भभाजि श्रीखण्डखण्डे मृगनाभिमिश्रे ।
धूमायमाने पिहितेऽप्यगारे गन्धप्रबन्धो बहिरभ्युपैति ॥९१॥

१ °णेन न शब्द° मु ।

द्वारावृतेऽपि सदने प्रणयप्रकर्षादेवं प्रिये स्फुरदपत्रपया स्खलन्ती ।
द्वारि स्थितस्य सरसा कुलबालिकायाः कर्णातिथीभवति मन्मनसूक्तिमुद्रा ॥९२॥

एवं च प्राप्त एवैष शब्दः श्रोत्रेण गृह्यते ।
श्रोत्रस्याऽपि ततः सिद्धा निर्बाधा प्राप्यकारिता ॥९३॥ ५॥

વળી, શ્રોત્રેન્દ્રિય સાથે સંબદ્ધ થયા વિના જ શબ્દનું જ્ઞાન થઈ જતું હોય તો– અનુકૂળ વાયુમાં દૂરથી આવતા શબ્દનું જ્ઞાન અને પ્રતિકૂળ વાયુથી નજીકના પણ શબ્દના જ્ઞાનનો અભાવ કઈ રીતે સંભવી શકશે ? માટે શબ્દજ્ઞાન શ્રોત્રના સંબંધથી જ થાય છે, અર્થાત્ શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી છે એ સિદ્ધ થયું. ૮૮. રાત્રે મધુર મંદ મંદ વારંવાર વાયુ વાવાથી જેનુ આગમન અનુકૂલ બને છે એવી, ઉલ્લાસવતી વીણાના કલાયુક્ત ઝંકારથી વ્યાપ્ત, વાજિંત્રના અવાજ સાથે આલાપના આડંબરવાળી કામવતી નવોઢા સ્ત્રીની કાકલી– મધુર અને મંદ ધ્વનિ શું દૂર દૂરથી નથી સંભળાતી ? અર્થાત્ અનુકૂળ વાયુને કારણે મંદધ્વનિ પણ શ્રોત્રને રાત્રિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૯.

બૌદ્ધ—શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી હોય તો મજબૂત રીતે બંધ કરેલ બારણા- વાળા ઘરમાંના શબ્દની પ્રતીતિ કેમ થાય છે? એટલે કે શબ્દ ઓરડામાંથી બહાર આવતો નથી છતાં તેનું જ્ઞાન થાય છે. આમ થવાનું કારણ શબ્દની અપ્રાપ્ય- કારિતા જ છે.

જૈન—મજબૂત રીતે બારણાવાળા ઘરમાંથી ગન્ધનું જ્ઞાન પણ કેમ થાય છે ? અર્થાત્ બારણાં બંધ છતાં શબ્દ જ્ઞાનની જેમ ગન્ધ જ્ઞાન પણ થાય છે. ૯૦. એટલે કે ઘ્રાણની જેમ શ્રોત્રને પણ પ્રાપ્યકારી માનવું જોઈએ. તે આ પ્રમાણે –કપૂરથી ભરપૂર અને કસ્તૂરીથી મિશ્ર ચન્દનના ચૂર્ણનો–(કપૂર-કસ્તૂરી અને ચન્દન વિગેરે ગન્ધ દ્રવ્યનો) ધૂપ કર્યો હોય તો ઘરનાં બારણાં બંધ હોવા છતાં ગન્ધનો પ્રવાહ બહાર આવે છે. ૯૧. પ્રિયને વિષે સ્ફુરાયમાન લજ્જાથી સ્ખલના પામતી કુલબાલિકા (પ્રિયા)ની રસયુક્ત મંદ મંદ મધુર વાણી બારણાં બંધ હોવા છતાં બારણામાં ઊભો રહેલ પ્રિય (અથવા કોઈ પણ પુરુષ) સાંભળી શકે છે. ૯૨. અને એ રીતે પ્રાપ્ત થયેલો જ આ શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિયથી ગ્રહણ થાય છે, (અર્થાત્ સંભળાય છે) માટે શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી છે, એ અબાધિતરૂપે સિદ્ધ થયું ૯૩. ૫.

(१०) **सङ्गतिमिति** सम्बन्धम् । **अन्यथेति** प्रतिलोममारुते ध्वनौ । **निकटेऽपीत्यादि** । यदि हीदमप्राप्यकारि स्यात् तदा मारुतकृतानुकूल्यापेक्षा न स्यात् यथा चक्षुषः ॥८८॥ **पटुघटितेत्यादि** पद्ये परो वक्ति । अपरार्द्धं सूरिवाक्यम् ॥९०॥ **द्वारिस्थितस्येति** कस्यचित् पुरुषस्य ॥९२॥५॥

(टि०) **गृह्यत** इत्यादि । **सङ्गतिमिति** सम्बन्धं विना । **अनुगुणेति** अनुकूलवायौ शब्दे । **धिषणेति** बुद्धिः । **समुन्मिषेदिति** उल्लसेत् । **अन्यथेति** प्रतिकूलपवने । **सेति** बुद्धिः ॥८८॥५॥

अथाऽस्य द्विविधस्यापि प्रकारान् प्रकटयन्ति—

एतद् द्वितयमवग्रहेहावायधारणाभेदादेकशश्चतुर्विकल्पम् ॥६॥

§१ अवग्रहश्चेहा चाऽवायश्च धारणा च ताभिर्भेदो विशेषस्तस्मात्, प्रत्येकमिन्द्रियानिन्द्रियनिबन्धनप्रत्यक्षं चतुर्भेदमिति ॥६॥

બન્ને પ્રકારના સાંવ્યહારિક પ્રત્યક્ષના ભેદોનું કથન—

એ (ઇન્દ્રિયનિબન્ધન અને અનિન્દ્રિયનિબન્ધન) બન્ને પ્રકારના સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષના અવગ્રહ-ઈહા-અવાય અને ધારણા એમ ચાર ભેદો છે. ૬

§ ૧ સૂત્રમાં અવગ્રહ-ઇહા-અવાય અને ધારણાનો દ્વન્દ્વ સમાસ કરીને 'ભેદ' પદ સાથે તત્પુરુષ સમાસ છે એમ જાણવું. પ્રત્યેકના એટલે કે ઇન્દ્રિયજન્ય અને અનિન્દ્રિય જન્ય એ બન્નેના ચાર ચાર ભેદ છે. ૬.

अवग्रहादीनां स्वरूपं सूत्रचतुष्टयेन स्पष्टयन्ति-

विषयविषयिसंनिपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्रगोचरदर्शनाज्जातमाद्यमवान्तरसामान्याकारविशिष्टवस्तुग्रहणमवग्रहः ॥७॥

§ १ विषयः सामान्यविशेषात्मकोऽर्थः, विषयी चक्षुरादिः, तयोः समीचीनो भ्रान्त्याद्यजनकत्वेनाऽनुकूलो निपातो योग्यदेशाद्यवस्थानं तस्मादनन्तरं समुद्भूतमुत्पन्नं यत् सत्तामात्रगोचरं निःशेषविशेषवैमुख्येन सन्मात्रविषयं दर्शनं निराकारो बोधस्तस्माद् जातमाद्यं सत्त्वसामान्यादवान्तरैः सामान्याकारैर्मनुष्यत्वादिभिर्जातिविशेषैर्विशिष्टस्य वस्तुनो यद् ग्रहणं ज्ञानं तदवग्रह इति नाम्ना गीयते ॥७॥

હવે પછીના ચાર સૂત્ર દ્વારા અવગ્રહાદિના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

વિષય અને વિષયીનો યથોચિત દેશમાં સંબંધ થવાથી સત્તા માત્રને (પરસામાન્યને) વિષય કરનાર દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે અને તે દર્શનથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થનાર અવાન્તર સામાન્યથી યુક્ત વસ્તુનું ગ્રહણ તે અવગ્રહ છે. ૭.

§૧ વિષય-સામાન્યવિશેષાત્મક પદાર્થ, વિષયી-નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો, આ બન્નેનું સમીચીન એટલે કે ભ્રાન્ત્યાદિ ઉત્પન્ન ન થાય તેવી રીતનું અનુકૂલ નિપાતન-યોગ્ય દેશાદિમાં અવસ્થાન. આવા અવસ્થાન પછી સત્તામાત્ર(મહાસામાન્ય)ને વિષય કરનાર દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. આમાં કોઈ પણ પ્રકારના વિશેષનું ભાન હોતું નથી, તેથી તે નિરાકાર બોધ કહેવાય છે. ત્યાર પછી અવાન્તર સામાન્યાકાર (મનુષ્યત્વાદિ જાતિવિશેષ)થી યુક્ત પદાર્થનું સૌથી પહેલું ગ્રહણ-જ્ઞાન અવગ્રહ કહેવાય છે. સારાંશ એ છે કે જૈન સિદ્ધાંતમાં ઉપયોગ બે પ્રકારે છે- દર્શનોપયોગ અને જ્ઞાનોપયોગ. આપણને સૌને પ્રથમ દર્શનોપયોગ થાય છે, પછી જ્ઞાનોપયોગ થાય છે. અહીં જ્ઞાનોપયોગનું વર્ણન કરવા માટે તેનાથી પૂર્વમાં થનાર દર્શનોપયોગનું પણ કથન કરવામાં આવ્યું છે. ૭.

(टि०) **निराकार** इति विशेषाग्राहकः । **यद् ग्रहणमिति** साकारो बोधः सामान्यग्राहक इत्यर्थः ॥७॥

अवगृहीतार्थविशेषाऽऽकाङ्क्षणमीहा ॥८॥

§१ अवगृहीतोऽवग्रहेण विषयीकृतो योऽर्थोऽवान्तरमनुष्यत्वादिजातिविशेषलक्षणस्तस्य विशेषः कर्णाटलाटादिभेदस्तस्याकाङ्क्षणं भवितव्यताप्रत्ययरूपतया ग्रहणाभिमुख्यमीहेत्यभिधीयते ॥८॥

અવગ્રહથી જાણેલ પદાર્થનો વિશેષ જાણવાની આકાંક્ષા તે ઈહા છે. ૮.

§ ૧ અવગૃહીત એટલે અવગ્રહનો વિષય બનેલ અવાંતર મનુષ્યત્વાદિ જાતિ રૂપ વિશેષસ્વરૂપવાળો જે અર્થ છે, તેનો વિશેષ એટલે કર્ણાટ અને લાટાદિ પ્રકાર એ પ્રકારોમાંથી કયો પ્રકાર સંભવે છે, તેની આકાંક્ષા કરવી એટલે કે આ માણસ કર્ણાટનો હશે કે લાટનો એ પ્રમાણે સંશય જ્ઞાન થયા પછી તથાપ્રકારના કારણો દ્વારા 'આ કર્ણાટનો હોવો જોઈએ'–એવું સંભાવનાપ્રત્યયરૂપે જે ગ્રહણાભિમુખ જ્ઞાન તે ઈહા કહેવાય છે. ૮.

ईहितविशेषनिर्णयोऽवायः ॥९॥

ईहितस्येहया विषयीकृतस्य विशेषस्य कर्णाटलाटादेर्निर्णयो याथात्म्येनाऽवधारणमवाय इति कीर्त्यते ॥९॥

ઈહિત વિશેષનો નિર્ણય તે અવાય છે. ૯.

ઈહિત એટલે ઈહા દ્વારા વિષય બનેલ વિશેષ–કર્ણાટ લાટાદિ, તેનો નિર્ણય એટલે કે–યથાર્થરૂપે નિશ્ચયનું નામ અવાય છે. ૯.

स एव दृढतमावस्थापन्नो धारणा ॥१०॥

§ १ स इत्यवायो दृढतमावस्थापन्नो विवक्षितविषयावसाय एव सादरस्य प्रमातुरत्यन्तोपचितः कञ्चित् कालं तिष्ठन् धारणेत्यभिधीयते। दृढतमावस्थापन्नो ह्यवायः स्वोपढौकितात्मशक्तिविशेषरूपसंस्कारद्वारेण कालान्तरे स्मरणं कर्तुं पर्याप्नोतीति ॥१०॥

દૃઢતમ અવસ્થાને પામેલ તે જ ધારણા છે ૧૦.

§ ૧ તે એટલે અવાય, અત્યંત દૃઢ જ્યારે બને છે એટલે કે વિવક્ષિત વિષયના નિર્ણયમાં પ્રમાતા આદરવાળો હોવાથી જ્યારે તેનો નિર્ણય અત્યંત ઉપચિત થઈને કેટલાક કાળ સુધી ટકી રહે છે, ત્યારે તે ધારણા કહેવાય છે. અત્યન્ત દૃઢ-પુષ્ટ સ્થિતિને પામેલ અવાય આત્મશક્તિવિશેષરૂપ સંસ્કારને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે દ્વારા અવાય કાલાન્તરમાં પણ સ્મરણ કરાવવા સમર્થ બને છે. ૧૦.

(૧૦) **स्वोपढौकिते**ति गद्ये स्वशब्देनाऽवायः ॥१०॥

नन्वनिश्चयरूपत्वादीहायाः संशयस्वभावतैव, इत्यारेकामपाकुर्वन्ति—

संशयपूर्वकत्वादीहायाः संशयाद् भेदः ॥११॥

§१ पुरुषावग्रहानन्तरं हि 'किमयं दाक्षिणात्य उतोदीच्यः' इत्यनेककोटिपरामर्शिसंशयः । ततोऽपि प्रमातुर्विशेषलिप्सायां 'दाक्षिणात्येनाऽनेन भवितव्यम्' इत्येवमीहा जायते–इति हेतुहेतुमद्भावात् तन्तुपटवद् व्यक्तमनयोः पृथक्त्वम् ॥११॥

ઈહા અનિશ્ચય રૂપ હોવાથી સંશય સ્વરૂપ જ છે–એવી શંકાનું નિરાકરણ–
સંશયપૂર્વક થાય છે, માટે ઈહા સંશયથી ભિન્ન છે. ૧૧.

§૧ પુરુષવિષયક અવગ્રહ થયા પછી આ પુરુષ દક્ષિણનો નિવાસી હશે કે ઉત્તરનો નિવાસી હશે ?–આવી રીતે અનેક કોટીનો પરામર્શ કરતું સંશયજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાર પછી પ્રમાતાને વિશેષ જિજ્ઞાસા થતાં તથાપ્રકારના લક્ષણો હોવાથી 'આ દક્ષિણનો હોવો જોઈએ' એ પ્રમાણે યથાર્થજ્ઞાનની અભિમુખતાવાળું ઈહાજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કે તંતુ અને પટની જેમ સંશયજ્ઞાન અને ઈહાજ્ઞાન પરસ્પર કાર્યકારણરૂપ હોવાથી બન્ને જુદાં છે, એ સ્પષ્ટ જાણી શકાય તેવું છે. ૧૧

(प०) **हेतुहेतुमद्भावा**दिति । संशयो हेतुः ईहा हेतुमती ॥११॥

दर्शनादीनां कथञ्चिदव्यतिरेकेऽपि संज्ञाभेदं समर्थयन्ते—

कथञ्चिदभेदेऽपि परिणामविशेषादेषां व्यपदेशभेदः ॥१२॥

§१ यद्यप्येकजीवद्रव्यतादात्म्येन द्रव्यार्थादेशादमीषामैक्यम्, तथापि पर्यायार्थादेशाद् भेदोऽपीति तदपेक्षया व्यपदेशभेदोऽपि सूपपाद इति ॥१२॥

अथाऽमीषां भेदं भावयन्ति—

असामस्त्येनाऽप्युत्पद्यमानत्वेनाऽसंकीर्णस्वभावतयाऽनुभूयमानत्वात्, अपूर्वापूर्ववस्तुपर्यायप्रकाशकत्वात्, क्रमभावित्वाच्चैते व्यतिरिच्यन्ते ॥१३॥

§१ असंकीर्णस्वभावतया परस्परस्वरूपवैविक्त्येनाऽनुभूयमानत्वाद् दर्शनादयो भिद्यन्ते । तथाऽनुभवनमप्यमीषामसामस्त्येनाऽप्येकद्वित्र्यादिसंख्यतयोत्पद्यमानत्वादवसेयम् । तथाहि प्रमातुर्विचित्रक्षयोपशमवशात् कदाचिद् दर्शनावग्रहौ, कदाचिद् दर्शनावग्रहसंशयादयः क्रमेण समुन्मज्जन्तीति सिद्धमतोऽसंकीर्णत्वेनैतेषामनुभवनम् । अपूर्वापूर्ववस्तुपर्यायप्रकाशकत्व-क्रमभावित्वे अपि प्रत्यात्मवेद्ये एव ।

§ २ अत्र प्रयोगाः पुनरेवम्–येऽसंकीर्णस्वभावतयाऽनुभूयन्ते, अपूर्वापूर्ववस्तुपर्यायप्रकाशकाः, क्रमभाविनो वा, ते परस्परं व्यतिरिच्यन्ते, यथा स्तम्भादयः, अनुमानादयः, अङ्कुर-कन्दल-काण्डादयो वा, तथा चैत इति ॥१३॥

દર્શનાદિ પરસ્પર કથંચિત્ અભિન્ન હોવા છતાં પણ સંજ્ઞાભેદનું સમર્થન–
કથંચિત્ અભેદ હોવા છતાં પણ પરિણામના ભેદથી દર્શનાદિનાં જુદાં જુદાં નામ છે. ૧૨.

§૧ એક જીવરૂપ દ્રવ્યમાં દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ દર્શનાદિનું તાદાત્મ્ય હોઈએ બધાનું ઐક્ય (અભેદ) હોવા છતાં પણ પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ દર્શનાદિનો ભેદ પણ છે, તેથી તેમના નામનો ભેદ યુક્તિયુક્ત છે.

સારાંશ એ છે કે જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ છે. એ ઉપયોગની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ થાય છે. જેના દર્શન, અવગ્રહ, ઈહા વિગેરે ભિન્ન-ભિન્ન નામ આપવામાં આવ્યાં છે. આ અવસ્થાઓનો ક્રમ દર્શન, અવગ્રહ, ઈહા અવાય અને ધારણા એવો છે. જેમ દરેક મનુષ્ય શિશુ, કુમાર, પ્રૌઢ વિગેરે અવસ્થાઓને ક્રમપૂર્વક પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ ઉપયોગ પણ દર્શન, અવગ્રહ વિગેરે અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કરતો ધારણારૂપ થાય છે. શિશુ વિગેરે અવસ્થામાં મનુષ્ય એક જ હોય છે છતાં અવસ્થાભેદથી અવસ્થાતા ભિન્ન ભિન્ન નામે ઓળખાય છે. તે જ રીતે ઉપયોગ પણ એક જ હોવા છતાં પરિણામની અપેક્ષાએ તે અવગ્રહ, ઈહા, વિગેરે જુદા જુદા નામે ઓળખાય છે. જૈન પરિભાષામાં તે અવસ્થાઓનો દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અભેદ અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ ભેદ છે. ૧૨.

હવે આચાર્ય દર્શનાદિના પરસ્પર ભેદનો વિચાર કરે છે—

અસમગ્રભાવે ઉત્પન્ન થતા હોવાથી પણ ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવે અનુભવાય છે, પદાર્થોના નવા નવા પર્યાયોને પ્રકાશિત કરે છે, અને ક્રમશઃ ઉત્પન્ન થાય છે—માટે તે સૌ જુદા જુદા છે. ૧૩.

§૧ દર્શન, અવગ્રહ વિગેરે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે અનુભવાતાં હોવાથી તે દરેક જુદા-જુદા છે, તેમની ઉત્પત્તિ સમગ્રભાવે નથી એટલે કે કોઈ વખત એકની, કોઈ વખત ક્રમે બેની તો ક્યારેક ક્રમે ત્રણ કે ચારની ઉત્પત્તિ થાય છે માટે તે સૌનો અનુભવ ભિન્ન ભિન્ન રૂપે થાય છે. તે આ પ્રમાણે-કર્મના વિચિત્ર ક્ષયોપશમને કારણે પ્રમાતા-જ્ઞાન કરનાર પુરુષને કોઇ વખત માત્ર દર્શન જ, તો કોઈ વખત દર્શન અને અવગ્રહ, તો ક્યારેક દર્શન, અવગ્રહ અને સંશય આદિ-એ પ્રકારે એ સૌ અસમસ્તરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. આથી કરીને દર્શન અવગ્રહાદિનો ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે અનુભવ સિદ્ધ થાય છે. તેમજ દર્શનાદિ બોધ પદાર્થોના નવા નવા પર્યાયોના પ્રકાશક છે. વળી, તે ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે, એ બાબત પણ પ્રત્યાત્મવેદ્ય છે. અર્થાત્ દરેક આત્માને અનુભવસિદ્ધ જ છે.

§૨ તેને લગતા અનુમાન પ્રયોગો આ પ્રમાણે છે—જે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે અનુભવાતાં હોય, દ્રવ્યના નવા નવા પર્યાયોના પ્રકાશક (જ્ઞાપક) હોય, અથવા ક્રમથી ઉત્પન્ન થતાં હોય તે સૌ પરસ્પર જુદા હોય છે, જેમકે-સ્તંભ વિગેરે, અનુમાન આદિ, અથવા અંકુર-ફણગો, કન્દલ (થડ), કાણ્ડ-શાખા વિગેરે. દર્શન, અવગ્રહાદિ પણ તેવાં જ છે. માટે તે સૌ પણ ભિન્ન છે. ૧૩.

(टि०) **दर्शनादीनामित्यादि**। आदिशब्दादवग्रहादीनां ग्रहणम् । **अमीषामिति** दर्शनादीनाम् । **तदपेक्षयेति** पर्यायभेदापेक्षया ॥१२॥

प्रयोगा इत्यादि । **अनुमानादय** इति परोक्षान्तर्भावितप्रमाणभेदाः ॥१३॥

કારણોનું કાર્ય પણ ક્રમપૂર્વક જ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ ઘડાની સ્થાસ, કોશ, કુશૂલ, છત્ર વિગેરે ક્રમભાવી અવસ્થાઓથી ઉત્તરોત્તર કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તે પ્રકારે આમાં સમજવું. ૧૪.

ક્રમ નહીં માનવાથી આવતો દોષ —

અન્યથા પ્રમેયનું જ્ઞાન થઈ શકશે નહીં. ૧૫.

§ ૧ અન્યથા એટલે કે યથોક્ત ક્રમનો અસ્વીકાર કરવાથી–સાક્ષાત્ અનુભવાતા ક્રમનો અપલાપ કરવાથી દર્શનાદિના પ્રમેયો-વિષયોનો જ અપલાપ કર્યો કહેવાશે. ૧૫.

પૂર્વોક્ત ક્રમનું વ્યતિરેક દ્વારા સમર્થન—

જે પદાર્થ દર્શનનો વિષય નથી તે અવગૃહીત–અવગ્રહનો વિષય–થતો નથી, અને જે અવગૃહીત નથી. તે સંદિગ્ધ–સંશયનો વિષય–બનતો નથી, તેમજ જે સંદિગ્ધ નથી તે ઈહિત–ઈહાનો વિષય–બનતો નથી, તથા જે ઈહિત નથી તે અવેત–અવાયનો વિષય–બનતો નથી. અને જે અવેત નથી તે ધારણાનો વિષય પણ થતો નથી. ૧૬

આનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. ૧૬,

કોઈ વખત દર્શનાદિનો પૂર્વોક્ત ક્રમ જણાતો નથી તેનું કારણ—

કમળના સો પાંદડાના વેધના ક્રમની જેમ ક્વચિત્ અવગ્રહાદિનો ક્રમ જણાતો નથી. ૧૭.

§ ૧ ક્વચિત્ એટલે અભ્યસ્ત (અનેકવાર જોયેલ–અનુભવેલ) હથેળી આદિ વિષયો સમજવા. અર્થાત્ અભ્યસ્ત કરતલાદિના જ્ઞાનમાં દર્શન, અવગ્રહ આદિનો ક્રમ જણાતો નથી, છતાં પણ તે અવશ્ય હોય છે જ.

સારાંશ એ છે કે–જે વસ્તુ અતિપરિચયવાળી હોય તેમાં પહેલાં દર્શન થયું પછી અવગ્રહ ઇત્યાદિ ક્રમનો અનુભવ થતો નથી. તેનું કારણ એ નથી કે ત્યાં દર્શનાદિ વિના જ અવાય કે ધારણા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે. ત્યાં પણ પૂર્વોક્ત ક્રમથી જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. પરંતુ અતિગાઢ પરિચયને કારણે ત્યાં અતિશીઘ્રતાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેના ક્રમનો અનુભવ થતો નથી. જેમકે–એક બીજા ઉપર એમ કમલના સો પાંદડાં રાખીને અતિબળથી ભાલું ઘુસેડવામાં આવે તો તે ભાલું દરેક પાંદડાંને ક્રમથી જ વીંધશે પરંતુ ભાલું ક્યારે પહેલા પાંદડામાં ઘૂસ્યું, ને ક્યારે બીજામાં ઘુસ્યું એ ક્રમ જાણી શકાતો નથી, તેનું કારણ શીઘ્રતા જ છે. જો ભાલાનો વેગ આટલો તીવ્ર હોઈ શકે છે તો જ્ઞાન જેવા સૂક્ષ્મતર પદાર્થનો વેગ તો તેથી પણ અધિક તીવ્ર કેમ ન હોય ? આથી ક્વચિત્ અભ્યસ્ત વિષયમાં ક્રમ હોવા છતાં તેનું ભાન થતું નથી. ૧૭.

(૧૦) **क्रमोत्पदिष्णुना हि कारणेने**ति गद्ये कारणेन मृत्पिण्डादिना ॥ मृत्पिण्डः स्थासकस्य कारम्, स्थासकश्च कोशस्य कारणम्, एवं यथोत्तरं कार्यं यथापूर्वं कारणम् ॥१४॥

पारमार्थिकप्रत्यक्षं लक्षयन्ति—

... ...मात्रापेक्षम ॥१८॥

§१ क्षय क्षयोपशमविशेषविशिष्टमात्मद्रव्यमेवाऽव्यवहितं समाश्रित्य पारमार्थिकमेतदवध्यादिप्रत्यक्षमुन्मज्जति, न पुनः सांव्यवहारिकमिवेन्द्रियादिव्यवहितमात्मद्रव्यमाश्रित्येति भावः ॥१८॥

अस्य भेदावुपदिशन्ति–

तद् विकलं सकलं च ॥१९॥

§१ असंपूर्णपदार्थपरिच्छेदकत्वाद् विकलम्, तद्विपरीतं तु सकलम् ॥१९॥

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ—

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ તો ઉત્પત્તિમાં માત્ર આત્માની અપેક્ષા રાખે છે. ૧૮.

§ ૧ ક્ષય તથા ક્ષયોપશમ રૂપ વિશેષથી યુક્ત આત્મદ્રવ્યનો સાક્ષાત્ આશ્રય કરીને અવધિ આદિ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષજ્ઞાનો ઉત્પન્ન થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષની જેમ ઇન્દ્રિયાદિથી વ્યવહિત એવા આત્મદ્રવ્યનો આશ્રય કરીને ઉત્પન્ન થતું નથી. ૧૮.

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના ભેદોનો ઉપદેશ—

તે વિકલ અને સકલ છે. ૧૯.

§ ૧ અસમ્પૂર્ણ પદાર્થનું પરિચ્છેદક-બોધક 'વિકલ' છે અને તેથી વિપરીત 'સકલ' છે. અર્થાત્ તે સંપૂર્ણ પદાર્થનું જ્ઞાન છે. ૧૯.

विकलं भेदतो दर्शयन्ति–

तत्र विकलमवधिमनःपर्यायज्ञानरूपतया द्वेधा ॥२०॥

सुगमम् ॥२०॥

अवधिं लक्षयन्ति–

अवधिज्ञानावरणविलयविशेषसमुद्भवं भवगुणप्रत्ययं रूपिद्रव्यगोचरमवधिज्ञानम् ॥२१॥

§१ अवधिज्ञानावरणस्य विलयविशेषः क्षयोपशमभेदः । तस्मात् समुद्भवति यत् । भवः सुर-नारकजन्मलक्षणः, गुणः सम्यग्दर्शनादिः, तौ प्रत्ययौ हेतू यस्य तत्तथा । तत्र भवप्रत्ययं सुरनारकाणाम् । गुणप्रत्ययं पुनर्नरतिरश्चाम् । रूपिद्रव्यगोचरं रूपिद्रव्याणि पृथिवीपाथःपावकपवनान्धकारच्छायाप्रभृतीनि । तदालम्बनमवधिज्ञानं ज्ञेयम् ॥

વિકલના ભેદો જણાવે છે—

વિકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના બે ભેદ છે-અવધિ અને મનઃપર્યાય જ્ઞાન. ૨૦.

સૂત્રનો અર્થ સુગમ છે. ૨૦.

અવધિજ્ઞાનનું લક્ષણ—

અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના વિલય વિશેષથી ઉત્પન્ન થનાર, ભવ અને ગુણ પ્રત્યયવાળું, રૂપી દ્રવ્યને વિષય કરનાર અવધિજ્ઞાન છે. ૨૧.

§ ૧ અવધિજ્ઞાનનો ઉદ્ભવ અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના વિલયવિશેષ-ક્ષયોપશમ વિશેષથી છે. અને તેમાં ભવ એટલે દેવ-નારકરૂપ જન્મ અને ગુણ એટલે સમ્યગ્દર્શનાદિ પ્રત્યયો-હેતુ છે. તેમાં ભવપ્રત્યય અવધિ દેવ અને નારકોને છે, તથા ગુણપ્રત્યય અવધિ મનુષ્ય અને તિર્યંચોને છે. અવધિજ્ઞાનનો વિષય રૂપી દ્રવ્યો જેવાં કે પૃથ્વી-પાણી-અગ્નિ-વાયુ-અન્ધકાર-છાયા વિગેરે છે.

§ २ अत्र न्यायमार्गानुयायिनः संगिरन्ते—ननु पृथिव्यादीनां चतुर्णां सकर्णा वर्ण्यन्तु द्रव्यताम्। तिमिरच्छाययोस्तु द्रव्यतावाचोयुक्तिर्युक्तिरिक्तैव। भासामभाव एव हि तमश्छाये गदतां सच्छाये। तथाहि—शशधरदिनकरकरनिकरनिरन्तरप्रसरासम्भवे सर्वतोऽपि सति तम इति प्रतीयते। यदा तु प्रतिनियतप्रदेशेनाऽऽतपत्रादिना प्रतिबद्धस्तेजःपुञ्जो यत्र यत्र न संयुज्यते तदा तत्र तत्र च्छायेति प्रतीयते. प्रतिबन्धकाभावे तु स्वरूपेणाऽऽलोकः समालोच्यत इत्यालोकाभाव एव तमश्छाये। यदि च तमो द्रव्यं भवेत्, तदा रूपवद्द्रव्यस्य संस्पर्शाव्यभिचारात्, स्पर्शवद्द्रव्यस्य च महत प्रतिघातहेतुत्वात् तरलतरतुङ्गतङ्गत्तरङ्गपरम्परोपेतपारावारावतार इव, प्रथमजलधरधारा धोरणीधौताञ्जनगिरिगिरीयः श्रृङ्गप्रतिवादिनीव, निर्यन्निर्झरझात्कारिवारिदुर्वारशीकरासार सिच्यमानाभिरामाऽऽराममहीरुहसमूहप्रतिच्छन्द इव च प्रवृत्ते तिमिरभरे संचरतः पुंसः प्रतिबन्धः स्यात्, भूगोलकस्येव चाऽस्याऽवयवभूतानि खण्डावयविद्रव्याणि प्रतीयेरन्। एवं छायायामपि, इति कथं ते द्रव्ये भवेताम्?॥

§ ૨ અહીં અન્ધકાર અને છાયાને રૂપી દ્રવ્ય તરીકે જણાવ્યા તેથી ન્યાયમાર્ગના અનુયાયી **નૈયાયિક** અને **વૈશેષિક** આ પ્રમાણે કહે છે—

રૂપિદ્રવ્યની ગણનામાં પૃથ્વી-જલ-તેજ અને વાયુ આ ચારને તમે દ્રવ્ય તરીકે ભલે કહો. પરંતુ તમે અંધકાર અને છાયાને પણ દ્રવ્યરૂપે કહો છો તે યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે આલોકનો—પ્રકાશનો અભાવ એ જ અંધકાર અને છાયા છે -એમ કહેવું શોભે. તે આ પ્રમાણે—સૂર્ય ચન્દ્ર આદિના કિરણોનો કોઇપણ સ્થળે જરાએ સંચાર ન હોય ત્યારે અન્ધકારનો અનુભવ થાય છે, અને જ્યારે પ્રતિનિયત-મર્યાદિત દેશમાં રહેલ છત્રાદિથી પ્રતિબદ્ધ થઇને પ્રકાશનો પુંજ જ્યાં જ્યાં સંયુક્ત થતો નથી ત્યાં ત્યાં છાયાનો અનુભવ થાય છે, અને જ્યારે છત્રાદિરૂપ પ્રતિબંધકનો અભાવ હોય અર્થાત્ આલોકને-પ્રકાશને રોકનાર કંઈ ન હોય ત્યારે આલોક પોતાના સ્વરૂપે જ પ્રતીયમાન થાય છે. આ પ્રમાણે અંધકાર અને છાયા બન્ને—આલોકાભાવરૂપ છે. વળી જે દ્રવ્ય રૂપવાળું હોય તે અવશ્ય સ્પર્શવાળું હોય. આથી જો અન્ધકાર દ્રવ્ય હોય તો-રૂપવાળા દ્રવ્યનો

यतोऽभावानुभव इत्यादि। **भावान्तरे**ति भूतलादेः पटादेर्वा, मृत्पिण्डादेः कपालादेर्वा दर्शनाद् भवेत्।

१ °रूपिद्रव्यसंस्प° मु।

સ્પર્શ સાથે અવ્યભિચાર હોવાથી અને સ્પર્શવાળો મહત્પદાર્થ પ્રતિઘાત–રૂકાવટમાં હેતુભૂત થતો હોવાથી; અતિચપલ, ઉંચા ઉછળતા તરંગોની પરંપરાથી યુક્ત સમુદ્રના અવતાર જેવા, તથા નૂતન મેઘની ધારાઓથી ધોવાએલ અંજનગિરિના મોટા શિખરોના પ્રતિવાદિ–હરીફ જેવા, અને ઝરતા ઝરણાના ઝકાર (ખળખળાટ) વાળા પાણીના દુર્વાર છાંટાઓના વેગથી સીંચાએલ મનોહર બગીચાના વૃક્ષસમૂહની પ્રતિકૃતિ જેવા બની રહેલા ગાઢ અન્ધકારમાં સંચરતા માનવને પ્રતિબન્ધ થવો જોઈએ. અર્થાત્ તેવા અન્ધકારમાં જવા આવવાની ક્રિયા થઈ શકશે નહીં. વળી પૃથ્વીની જેમ અંધકારના અવયવભૂત ખંડાત્મક અવયવી દ્રવ્યો પણ પ્રતીત થવા જોઈએ. આ જ રીતે છાયામાં પણ સમજવાનું છે. તો પછી તે બન્ને–અંધકાર અને છાયા–દ્રવ્ય કઈ રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ તે બન્ને દ્રવ્યરૂપ નથી.

(૧૦) **रूपवद्द्रव्यस्य स्पर्शाव्यभिचारादिति** । अरूपिद्रव्याणां दिक्कालादीनां परिगणितत्वेन तमसस्तेष्वसम्भवात् पारिशेष्याद्रूपवद्द्रव्यं सम्भवति । **एवं छायायामपी**ति तुल्ययोगक्षेमत्वात् ।

§ ३ अत्राभिदध्महे—तमसस्तावदभावस्वभावतास्वीकृतिरानुभविकी, आनुमानिकी वा ? न तावदानुभविकी, यतोऽभावानुभवो भावान्तरोपलम्भे सत्येव संभवी, कुम्भाभावोपलम्भवत् । न च प्रचुरतरतिमिरनिकरपरिकरितापवरकोदरे स्वकरतलादिमात्रस्याऽप्युपलम्भः संभवति । तत्कथं तदनुभूतिर्भवेत् ? कथं वा प्रदीपादिप्रभाप्राग्भारप्रोज्जृम्भणमन्तेरणाऽस्योपलम्भः ? कुम्भाद्यभावो हि तद्भावे एवानुभूयमानो दृष्टः । तत् कथमेष न्यायमुद्रातिक्रमो न कृतः स्यात् ?

किं न स्यात् ?–इति चेत् । अहो ! पीतविषस्याऽप्यमृतोद्गारः । एवं वदता त्वयैव तमसि द्रव्यताऽभ्याहारात् । किमिदमीदृशमिन्द्रजालम् ? इति चेत् । इदमीदृशमेवेन्द्रजालमालोक्यताम् आलोकः किल चक्षुषा संयोगाद् गृह्यते । यदि च तदभावस्यापि तत्सामग्र्यैव ग्रहणं स्यात्, तदा तस्यापि ग्रहणे चक्षुःसंयोगसद्भावादायाता द्रव्यतापत्तिः, संयोगस्य गुणत्वेन तद्वृत्तित्वात् । अथाऽसंयुक्तोऽप्ययं प्रेक्ष्यते, तदा कथं यो भावो यावतेत्यादं मृषोद्यं न स्यात् ? कथं वा चक्षुषः प्राप्यकारितापवादः सूपपादः स्यात् ? सूठकथ्यम

विशेषणविशेष्यभावसंबन्धबन्धुरस्यान्धकारस्य ग्रहणादयमदोष इति चेत् । कतमस्यैष विशेषणम् ? न शरीरस्य, तदन्यत्रापि प्रतिभासनात् । नापि भूतलकलशकुड्यादेः, तत एव । तर्हि भवतु नभस इति चेत् । तदशस्यम्, एतस्य तद्विशेषणविशेष्यीभावेन कदाचिदप्रतिभासनात् । तन्नैतदभावतास्वीकृतिरानुभविकी भव्या ॥

નૈયાયિક—જે પદાર્થનું જેટલી સામગ્રીથી ગ્રહણ અર્થાત્ જ્ઞાન થાય, તે પદાર્થના અભાવનું પણ તેટલી જ સામગ્રીથી ગ્રહણ થાય છે. અહીં આલોકનું ગ્રહણ અન્ય આલોક વિના સ્વતંત્ર રૂપે જ થાય છે. માટે આલોકના અભાવરૂપ અન્ધકારનું ગ્રહણ પણ આલોક વિના સ્વતન્ત્રરૂપે કેમ નહીં થાય ? અર્થાત્ થશે.

જૈન—અહો ! તમે ઝેર પીને પણ ઓડકાર તો અમૃતના જ કાઢો છો, કારણ કે-આ પ્રમાણે કહેવા જતાં તમે જ અંધકારને દ્રવ્ય તરીકે સ્વીકાર્યું.

નૈયાયિક—આ વળી કેવી ઇન્દ્રજાળ કરો છો ?

જૈન—એ ઇન્દ્રજાળ એવી જ છે. તે તમે જુઓ. આલોકનું ગ્રહણ ચક્ષુ સાથેના તેના સંયોગથી થાય છે. હવે જો આલોકના અભાવનું ગ્રહણ પણ તે જ સામગ્રીથી થતું હોય તો આલોકાભાવરૂપ અંધકારના ગ્રહણમાં પણ ચક્ષુ સાથે સંયોગનો સદ્ભાવ માનવો પડે. અને તેથી જ અંધકારમાં દ્રવ્યની આપત્તિ આવશે. એટલે કે તેને દ્રવ્ય માનવું પડશે. કારણ કે સંયોગ ગુણ હોઇ તે દ્રવ્યમાં જ રહે છે.

નૈયાયિક—ચક્ષુ સાથે સંયોગ વિના પણ અન્ધકારનું ચાક્ષુષજ્ઞાન અમે માનીશું.

જૈન—તો પછી તમે પૂર્વે કહેલ 'જે પદાર્થનું જેટલી સામગ્રીથી ગ્રહણ થાય છે, તેટલી સામગ્રીથી તે પદાર્થના અભાવનું પણ ગ્રહણ થાય છે' એ ન્યાય જૂઠો કેમ નહીં પડે ? અથવા ચક્ષુસંયોગ વિના પણ અન્ધકારનું ચાક્ષુષજ્ઞાન થાય છે, એમ માનશો તો-તમોને માન્ય એવો ચક્ષુનો પ્રાપ્યકારિત્વવાદ-કઈ રીતે યુક્તિસંગત થશે ? કારણ કે અંધકારનું ચાક્ષુષજ્ઞાન હોવા છતાં તમે અહીં સન્નિકર્ષ સ્વીકારતા નથી.

નૈયાયિક-વિશેષણવિશેષ્યભાવ નામના સન્નિકર્ષથી અન્ધકારનું ગ્રહણ થાય છે. તેથી ચક્ષુની પ્રાપ્યકારિતામાં બાધા નહીં આવે.

જૈન–તો પ્રશ્ન છે કે અન્ધકાર કોના વિશેષણરૂપે છે ? અન્ધકારને શરીરના વિશેષણ તરીકે કહી શકશો નહીં. કારણ કે શરીર સિવાય અન્ય સ્થળે પણ અન્ધકારની પ્રતીતિ થાય છે. અન્ધકારને ભૂતલ કલશ કે ભીંત વિગેરેના વિશેષણ તરીકે પણ કહી શકશો નહીં. કારણ કે એ પદાર્થો સિવાય અન્ય સ્થળે પણ અન્ધકારની પ્રતીતિ થાય છે. કદાચ, અન્ધકારને સર્વવ્યાપી આકાશનું વિશેષણ કહો તો તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે આકાશ સાથે વિશેષણવિશેષ્યભાવ રૂપે કદીયે અન્ધકારની પ્રતીતિ થતી નથી. એટલે કે–અંધકાર આકાશના વિશેષણ તરીકે કદીયે અનુભવાતો નથી. માટે અનુભવ–પ્રત્યક્ષને આધારે અન્ધકારને અભાવરૂપે સ્વીકારવો તે યોગ્ય નથી.

(प०) **स्वातन्त्र्येणे**ति भावान्तरनिरपेक्षत्वेन । **अयमि**ति अभावः ॥

अन्धकारस्य ग्रहणादित्यत्र **अन्धकारस्ये**त्यभावरूपस्य । को भावः ? आलोकाभावविशिष्टा इतरपदार्था गृह्यन्ते इति भावः । **तदन्यत्रापी**ति । न हि केवले एव शरीरे तमः प्रतिभाति । किन्त्वन्येषु घटादिष्वपि । **तत** एवेति तदन्यत्रापि प्रतिभासनात् । **एतस्ये**ति अभावस्य । **तद्विशेषणविशेष्यीभावेने**ति तेन नभसा विशेषणविशेष्यीभावस्तेन । अभावो हि नभोविशेषणविशेष्यीभावेन कदाचनापि न प्रतिभासते ।

(टि०) **तावतैव तेने**ति सामग्र्येण । **तदभावस्यापी**ति आलोकाभावस्यापि । **तदि**ति भावान्तरोपलम्भमन्तरेण प्रदीपाद्यालोकाद्विना वा ग्रहणम् । **आलोकः किले**त्यादि । **तदभावस्यापी**ति आलोकाभावस्यापि । **तत्सामग्र्येणे**ति आलोकसामग्र्या । **तस्यापी**ति आलोकाभावस्यापि । **तद्वृत्तित्वादि**ति द्रव्यवृत्तित्वात् संयोगस्तावद्गुणः । गुणाश्रयो द्रव्यमिति भवतापि स्वीकारात् । तमसश्चक्षुःसंयोगग्रहणे बलाद् द्रव्यता समायाता । **अथासंयुक्त** इत्यादि । **अयमी**त्यालोकाभावः ।

कतमस्येति नगनगरसागरागुरुकुरङ्गतुरङ्गतरङ्गसारङ्गमातङ्गादिस्थावरत्रसषड्विधजीवनिकाये स्फुरति सति तन्मध्ये कस्य ? **एष** इत्यन्धकारः । **तदन्यत्रे**ति शरीरव्यतिरेकेऽपि । **तत एवे**ति तदन्यत्रापि प्रतिभासनादिति हेतोरेव । **एतस्ये**त्यन्धकारस्य । **तद्विशेषणे**ति नभोविशेषणम् । **एतदभावतेति** एतस्य तमसः अभावताया आलोकाभावत्वस्य स्वीकारः सनिकारः ।

§४ नाऽप्यानुमानिकी, यतः कतमोऽत्र हेतुराख्यायते सङ्ख्यावता ?- किं भाववैलक्षण्येन लक्ष्यमाणत्वम्, भावविलक्षणसामग्रीसमुत्पाद्यत्वम्, असत्येवाऽऽलोके तत्प्रतिभासनम्, आलोकग्रहणसामग्र्या गृह्यमाणत्वम्, तिमिरद्रव्योत्पादककारणाभावः, द्रव्यगुणकर्मातिरिक्तकार्यत्वम्, आलोकविरोधित्वम्, भावरूपताप्रसाधकप्रमाणाभावो वा ?—इत्यष्टपक्षी राक्षसीव त्वत्पक्षभक्ष्यभक्षणविचक्षणोपतिष्ठते ।

तत्र न तावदाऽऽद्यः पक्षः क्षेमङ्करः, 'कुम्भोऽयं स्तम्भोऽयम्' इति हि यथा कुम्भादयो भावा विधिमुखेन प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यन्ते, तथा 'इदं तमः' इति तमोऽपि । अभावरूपतायां तस्य प्रतिषेधमुखेन प्रत्ययः प्रादुःष्यात्, यथा 'कुम्भोऽत्र नास्ति' इति । ननु नाशप्रध्वंसादिप्रत्यया विधिमुखेनाऽपि प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । नैवम्, नाशादिशब्दानामेव

भावप्रतिषेधाभिधायकत्वात् । अत एव हि कुम्भस्य प्रध्वंस इति सोपपदानामेषां प्रयोगोपपत्तिः । यदि तु तमःप्रभृतिशब्दा अपि तत्समानार्थतामाबिभ्रीरन्, तदानीं 'कुम्भस्याऽभावः' इतिवत् 'आलोकस्य तमः' इत्यपि प्रोच्येत । न चैवं कश्चिद् विपश्चिदपि प्रवक्ति । अथालोकाभावे संकेतितस्तमःशब्दः, नाभावमात्रे । ततो न तथाव्यपदेश इति चेत् । नैवम्, यदि ह्यन्धकाररूपोऽभावोऽपि विधिमुखेन वीक्ष्येत, तदानीं किमन्यदेतस्य भाववैलक्षण्येन लक्ष्यमाणत्वं स्याद् यतो हेतुसिद्धिर्भवेत् ?

§ ૪ અન્ધકારનો અનુમાનથી પણ અભાવરૂપે સ્વીકાર થઈ શકશે નહીં. કારણ કે વિદ્વાન એવા તમે આઠ હેતુઓમાંથી કયા હેતુ વડે અન્ધકારને અભાવરૂપે સિદ્ધ કરશો ?–(૧) ભાવથી વિલક્ષણ જણાતો હોવાથી, (૨) ભાવથી ભિન્ન સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી, (૩) પ્રકાશ ન હોય ત્યારે જ જાણી શકાતો હોવાથી, (૪) પ્રકાશને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી ગ્રાહ્ય હોવાથી, (૫) અન્ધકાર દ્રવ્યને ઉત્પન્ન કરનાર કારણનો અભાવ હોવાથી, (૬) દ્રવ્ય ગુણ કર્મથી ભિન્નનું કાર્ય હોવાથી, (૭) પ્રકાશનો વિરોધી હોવાથી, કે (૮) ભાવરૂપે સાધનાર પ્રમાણ નહીં હોવાથી ? આ પ્રમાણે તમારા પક્ષરૂપ ભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરવા રાક્ષસીના જેવી આ અષ્ટપદી તૈયાર છે. અર્થાત્ આ આઠેય હેતુમાંથી એક પણ હેતુ અન્ધકારને આલોકાભાવ તરીકે સિદ્ધ કરી શકે તેમ નથી. તે આ પ્રમાણે—

(૧) 'ભાવથી વિલક્ષણ જણાતો હોવાથી' આ પ્રથમ હેતુ તમારા માટે હિતકર નથી, કારણકે–'આ કુંભ છે' 'આ સ્તમ્ભ છે'–એ પ્રમાણે કુંભાદિ પદાર્થ જેમ વિધિસ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન દ્વારા પ્રતીત થાય છે, તેમ 'આ અંધકાર છે' એ પ્રમાણે અન્ધકાર પણ વિધિસ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે. જો અન્ધકાર અભાવરૂપ હોય તો 'આ સ્થળે કુંભ નથી' એમ જેવું પ્રતિષેધરૂપે જ્ઞાન થાય છે, તેવું અન્ધકારનું પણ પ્રતિષેધરૂપે જ્ઞાન થવું જોઈએ.

નૈયાયિક–નાશ–પ્રધ્વંસાદિ અભાવરૂપ હોવા છતાં તેમનું જ્ઞાન 'આ નાશ છે' 'આ પ્રધ્વંસ છે.'– એમ વિધિરૂપે પણ થાય છે. તો એ જ પ્રમાણે વિધિરૂપ પ્રતીતિનો વિષય હોવા છતાં અન્ધકારને અભાવરૂપે સ્વીકારવામાં શું વિરોધ છે ? અર્થાત્ કોઈ જાતનો વિરોધ નથી.

જૈન–તમારું આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે નાશ આદિ શબ્દો ભાવના નિષેધને જ જણાવનારા છે, એટલા માટે નાશ, પ્રધ્વંસાદિ શબ્દોનો પ્રયોગ 'ઘડાનો નાશ' એ પ્રમાણે ઉપપદ સાથે થાય છે, પણ સ્વતંત્ર થતો નથી. વળી, તમ, તિમિર, અન્ધકારાદિ શબ્દો નાશ, પ્રધ્વંસાદિ શબ્દોની જેમ અભાવવાચક હોય તો–'ઘડાનો નાશ' આ પ્રયોગની જેમ 'આલોકનો અંધકાર' એવો પ્રયોગ થવો જોઈએ. પરંતુ તેવો પ્રયોગ કોઈ પણ પંડિત કરતો નથી. માટે તમ તિમિરાદિ શબ્દો નાશ આદિ શબ્દોના સમાન અર્થવાળા નથી.

નૈયાયિક–તમ તિમિરાદિ શબ્દો આલોકાભાવના સંકેતરૂપ છે પણ કેવલ અભાવના સંકેતરૂપ નથી. એટલે કે–તમ તિમિરાદિ શબ્દો અભાવ વિશેષ માટે વપરાય છે, પણ અભાવસામાન્ય માટે વપરાતા નથી. તેથી 'આલોકનો અંધકાર' એવો વ્યવહાર–શબ્દપ્રયોગ થતો નથી. સારાંશ એ છે કે અભાવ-શબ્દ માત્ર સામાન્યાભાવનો વાચક છે, માટે કોનો અભાવ? એ જિજ્ઞાસા થતાં 'ઘડાનો અભાવ' એવો પ્રયોગ થાય છે. એવી જ રીતે 'અંધકાર' શબ્દ માત્ર અભાવનો વાચક હોત તો 'કોનો અભાવ?' એ જિજ્ઞાસા થતાં 'આલોકનો' એવો વ્યવહાર થાત. પણ તેમ નથી. કારણ કે અંધકારશબ્દ માત્ર 'આલોકાભાવ'માં જ સંકેતિત છે.

જૈન–તમારું તે કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે–અન્ધકારરૂપ અભાવ પણ જો વિધિરૂપે જણાતો હોય તો પછી અન્ધકારનું ભાવથી વિલક્ષણ સ્વરૂપ બીજું કયું જણવું બાકી રહ્યું, કે જેથી તમારો ઉપરોક્ત હેતુ સિદ્ધ થાય?

(प०) **तमोऽपी**ति कोऽर्थः ? तमोऽपि 'इदं तमः' इति विधिमुखेन प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यते । तस्मान्नाभावस्तमः । **अत एवे**ति प्रतिषेधाभिधायकत्वादेव । **सोपपदानामेषां प्रयोगोपपत्तिरि**ति । अत एव शुद्धशब्दवाच्यत्वाद्वस्तुरूपं तमः । **न तथाव्यपदेश** इति किन्तु प्रतिषेधमुखेन व्यपदेशः । **अन्धकाररूपोऽभावोऽपी**ति गद्ये एतदेव हि भावलक्षणं यद् विधिमुखेन प्रेक्षणम् । **तदानीमि**ति गद्ये **एतस्ये**ति तमसः । कोऽर्थः ? उपहासोऽयम् । यदि हि विधिमुखेन प्रत्ययेन लक्ष्यमाणेऽप्यन्धकारो भाववैलक्षण्येन लक्ष्यत इति त्वयोच्यते तदा किमपरं भावलक्षणं स्यादिति यावत् ॥

(टि०) **यतः कतम** इत्यादि । **संख्यावते**ति संख्या विद्वज्जनगणनायां प्रथमगणनं विद्यते यस्य स संख्यावान् , तेन संख्यावता विद्वज्जनमान्येनेत्युपहासवाक्यम् ।

अभावेत्यादि । **तस्ये**ति तमसः पदार्थस्य वा । **ननु नाशे**ति नाशप्रध्वंसादिप्रत्यया हि अभावस्वभावाः, तथापि घटस्य नाशोऽयं [इति] विधिमुखेनापि प्रत्ययप्रतीतिः प्रोज्जृम्भेत । कोऽर्थः ? तमोपि 'इदं तमः' इति विधिमुखेन प्रत्येक्षेण प्रेक्ष्यते । तस्मान्नाभावस्तमः । **एषामि**ति नाशप्रध्वंसादीनाम् । **तत्समानार्थतामि**ति नाशप्रध्वंसादिसाम्यम् । **अथालोके**त्यादि । **तथे**त्यालोकस्य तमः । यदि सामान्येनाभावे तमःशब्दः सङ्केतितः स्यात्तदा घटाद्यभावप्रचुरतया तमोबाहुल्यापसारणाय आलोकस्य तम इति प्रोच्येत । अत्र तु न तथा, आलोकाभाव एव सङ्केतितत्वात् तमःशब्दस्य । **एतस्ये**त्यभावस्य । **यत** इति भाववैलक्षण्येन लक्ष्यमाणत्वात् ।

अथ भावविलक्षणसामग्रीसमुत्पाद्यत्वं हेतुः । तथाहि–समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणकलापव्यापाररूपा भावोत्पादिका सामग्री । नैव तमसीयं समगंस्त । तदशस्तम् , यतः किमिदं समवायिकारणनाम्ना त्वमाम्नासीः ? यत्र कार्यं समवेतमुत्पद्यते तदिति चेत् । तदसम्यक्, समवायस्य निरन्तरसुहृद्गोष्ठीषु गौरवार्हत्वात्; तत्प्रसाधकत्वाभिमतस्य 'इह तन्तुषु पटः' इत्यादिप्रत्ययस्याप्रसिद्धेः, 'पटे तन्तवः' इत्यादिरूपस्याऽस्याऽऽबालगोपालं प्रतीतत्वात् । सिद्धौ वा 'इह भूतले घटाभावः' इत्यभावप्रत्ययेन व्यभिचारात् । संबन्धमात्रपूर्वताप्रसाधने सिद्धसाधनात्, अवि-

ष्वभावमात्रनिमित्ततया तदङ्गीकारात् । एकान्तैकरूपत्वेन चाऽस्यैकवस्तुसमवायसंभवे समस्तवस्तुसमवायस्य, विनश्यदेकवस्तुसमवायाभावे समस्तवस्तुसमवायाभावस्य वा प्रसङ्गात् । तत्तदवच्छेदकभेदात् तदुपपत्तौ तस्यापि कथञ्चिद्भेदापत्तेः, अनेकपुरुषावच्छिन्नपर्षदादेरपि तावत्स्वभावभावेन कथञ्चिद्भेदात् । अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपतया चाऽस्याऽऽकाशसामान्यादेनादिवस्तुसमाश्रितत्वमेव भवेद्, न तु कार्यवस्तुसमाश्रितत्वम् तत्तत्सहकारिकारणकलापोपनिपातप्रभावात् कार्यसमवायस्वीकारोऽपि सुनिकारः, तत्स्वभावप्रभावप्रतिबद्धानां तेषामपि सदा सन्निधानप्रधानत्वात् । तथा चास्तमिता समवायिकारणकिंवदन्ती ।

तदसत्त्वे किमसमवायिकारणम् ? समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वं हि तल्लक्षणम् । तदसत्त्वे कथमेतत् स्यात् ?

तथा च तत्क्षेपभूतस्य निमित्तकारणस्यापि का व्यवस्था ? ।

નૈયાયિક–(૨) 'ભાવથી ભિન્ન સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી' એ હેતુ અમે સ્વીકારીએ છીએ. તે આ પ્રમાણે–'સમવાયી અસમવાયી તથા નિમિત્તકારણરૂપ કારણસમૂહનો વ્યાપાર' એ ભાવોત્પાદક સામગ્રી છે. અને ભાવોત્પાદક આ સામગ્રી અન્ધકારની ઉત્પત્તિમાં સંગત થઈ શકતી નથી, એટલે તે સામગ્રી કરતાં વિલક્ષણ સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી અન્ધકાર ભાવરૂપ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં, પણ અભાવરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

જૈન–તમારું આ કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે અમે અહીં પૂછીએ છીએ કે–એવો કયો પદાર્થ છે, કે જેને તમે 'સમવાયી કારણ' એ નામથી ઓળખાવો છો ?

નૈયાયિક–જેમાં સમવાય સમ્બન્ધથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તે સમવાયી કારણ છે.

જૈન–તે યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે–સમવાય તો સતત ચાલતી મિત્રોની વાતોમાં જ શોભે એવો છે, અર્થાત્ સમવાયની સિદ્ધિ નથી, કારણકે–સમવાયના પ્રસાધક તરીકે તમે 'આ તન્તુઓમાં પટ છે' એ પ્રકારનો જે પ્રત્યય અર્થાત્ જ્ઞાન જણાવો છો, તે તો અપ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ 'આ પટમાં તંતુઓ છે' એવો અનુભવ તો સાધારણ પુરુષોને પણ થાય છે. છતાં પણ ધારો કે 'આ તન્તુમાં પટ છે' એવી પ્રતીતિ કથંચિત્ સિદ્ધ થઈ જાય તો પણ 'અહીં ભૂતલમાં ઘટાભાવ છે' આવી અભાવ પ્રતીતિ હોવા છતાં તમારે મતે આથી સમવાયની સિદ્ધિ થતી નથી. તેથી વ્યભિચાર છે. વળી, પૂર્વોક્ત પ્રતીતિથી જો કેવળ સંબંધ જ સિદ્ધ થતો હોય તો સિદ્ધસાધન નામનો દોષ આવશે. કારણ કે સમવાય નહીં પણ અવિષ્વગ્ભાવ માત્ર એટલે કંથચિત્ તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધને કારણે એવી પ્રતીતિ થાય છે–એમ અમે પણ માનીએ છીએ.

વળી, સમવાય એકાન્તથી એક જ છે, એમ તમે માન્યું છે. તેથી તો કોઈ એક પદાર્થમાં જ્યારે સમવાયનો સંભવ થાય ત્યારે સમસ્ત પદાર્થોમાં સમવા-

યનો સંભવ થઈ જશે, અને નાશ પામતા એક પદાર્થમાં સમવાયનો અભાવ થવાથી સમસ્ત પદાર્થોના સમવાયનો અભાવ થઈ જશે.

નૈયાયિક–સમવાય એક હોવા છતાં તે તે અવચ્છેદક—વિશેષણના ભેદથી તેમાં ભેદની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે.

જૈન–એમ માનવામાં તો સમવાય એકાન્તે એક નહિ પણ અનેક થઈ જશે, કારણ કે–અનેક પુરુષોથી અવચ્છિન્ન–વિશિષ્ટ પર્ષદા–સભા આદિ પણ એક હોવા છતાં તેટલા સ્વભાવવાળી હોવાથી અર્થાત્ જેટલા અવચ્છેદક હોય તેટલા સ્વભાવ–વિશેષોવાળી હોવાથી કથંચિત્ અનેક છે. વળી, તમારા મતે સમવાય 'અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન અને સ્થિરૈકસ્વરૂપ' હોવાથી તે તેવા જ પ્રકારના આકાશ, સામાન્ય આદિ પદાર્થોમાં આશ્રિત થઈને રહેશે પણ તેથી વિલક્ષણ કાર્યદ્રવ્યો–અનિત્ય દ્રવ્યોમાં આશ્રિત થઈને રહેશે નહીં.

નૈયાયિક-સમવાય નિત્ય છે છતાં પણ તે જ્યારે દંડચક્રાદિ અથવા તુરિવેમાદિરૂપ સહકારી કારણોનો સમૂહ આવી પડે છે, ત્યારે તેના પ્રભાવથી તે તે ઘટ કે પટરૂપ કાર્યમાં સ્વીકારવામાં આવે છે, એટલે કે–નવો સમવાય ઉત્પન્ન થતો નથી પણ નવા ઉત્પન્ન થતા તે તે કાર્યમાં તે છે, એમ માનીએ છીએ.

જૈન–તમારી આ માન્યતા પણ તિરસ્કૃત છે, કારણ કે–સમવાયના અપ્રચ્યુતાદિ સ્વભાવના પ્રભાવને કારણે તે તે સહકારી કારણો સદૈવ સન્નિધિવાળાં જ થઈ જશે, અર્થાત્ સમવાય નિત્ય એકરૂપ હોવાથી જો પ્રથમથી સહકારી-કારણોના સંબંધમાં હોય નહીં તો પછી પણ થાય નહીં, માટે તે તે સહકારી કારણોનું સાન્નિધ્ય સદૈવ સ્વીકારીએ તો જ સમવાયના તે સ્વભાવ સાથે સંગત થાય, અને તેમ થતાં સમવાયી કારણની વાર્તા પણ અસ્ત (નષ્ટ) થઈ ગઈ. અર્થાત સમવાય જ સિદ્ધ ન થયો તો પછી સમવાયી કારણ કોને કહી શકાશે? કારણ કે–સમવાયથી જેમાં કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તેને જ તમે સમવાયી કારણ કહો છો, તો તમોએ સ્વીકારેલ સમવાય જ જ્યાં સિદ્ધ થતો નથી ત્યાં સમવાયી કારણની કથા–વાર્તા પણ કઈ રીતે થઈ શકશે?

ઉપરોક્ત રીતે સમવાયી કારણ જ સિદ્ધ ન થયું તો પછી અસમવાયી કારણ પણ કઇ રીતે સિદ્ધ થાય? કારણ કે, 'સમવાયી કારણને જે પ્રત્યાસન્ન છે, તે અસમવાયી કારણ છે' એ અસમવાયી કારણનું લક્ષણ છે. તો જો સમવાયી કારણ જ નથી તો અસમવાયી કારણ કઇ રીતે સિદ્ધ થઇ શકે? અર્થાત સિદ્ધ થઇ શકે નહીં.

અને તે રીતે સમવાયી કારણ અને અસમવાયી કારણ સિદ્ધ ન થાય, તો તે બે સિવાય બાકી રહેલ નિમિત્ત કારણની પણ કંઇ વ્યવસ્થા થઈ શકશે નહીં.

(१०) **तदुपपत्तावि**ति यथाकाशस्यापि अवच्छेदकभेदान्नानात्वं घटाकाशं पटाकाशमिति एवं समवायस्यापि नानात्वम्। **तावत्स्वभावभावेने**ति यावन्तोऽवच्छेदकास्तावद्धा भेदप्रसक्तिः। **एताद-**

નૈયાયિક–અન્ધકારને ઉત્પન્ન કરનારું કયું કારણ છે ?

જૈન–તમે જ કહોને કે આલોક–પ્રકાશને ઉત્પન્ન કરનાર શું છે ?

નૈયાયિક–આલોકના ઉત્પાદક આલોકના અણુઓ છે.

જૈન–તે જ રીતે અન્ધકારના ઉત્પાદક અન્ધકારના અણુઓ છે.

નૈયાયિક–પ્રકાશના અણુઓ તો કોઇ પણ વિવાદ વિના વાદી-પ્રતિવાદી બન્નેને પ્રસિદ્ધ છે

જૈન તો શું અન્ધકારના અણુઓ પણ એ જ રીતે સિદ્ધ નહીં થાય? અર્થાત્ સિદ્ધ થશે. માટે હે નૈયાયિક! અન્ધકારને આલોકનો અભાવ માનવાનો આગ્રહ છોડી દો.

(टि०) **किमस्येत्यादि** । **अस्येति** तमसः । **अस्यापीति** तमसोपि । **ते** इति परमाणवः । **तद्वदेवेति** तैजसपरमाणुवत् ।

असत्येवाऽऽलोके तत्प्रतिभासनमप्यसम्यक् । न हि यस्मिन्नसत्येव यत् प्रतिभासते तत् तदभावमात्रमेव भवति, असत्येव व्यवधाने प्रतिभासमानैर्घटादिभिर्व्यभिचारात् । कथं च नैवं प्रतिबन्धकेऽसत्येव समुत्पद्यमानस्य स्फोटस्यापि तदभावमात्रता स्यात् ? अथ स्फोटो दाहकात्मकतया स्पार्शनप्रत्यक्षेणाऽनुभूयते । अभावमात्रतायां हि तस्य नेयमौपपत्तिकी स्यात् । तर्हि तमोऽपि शैत्येन तेनैव प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यमाणं कथमभावस्वभावं भवेत् ?

નૈયાયિક–(૩) 'પ્રકાશ ન હોય ત્યારે જ અન્ધકાર જાણી શકાતો હોવાથી' અન્ધકાર આલોકાભાવ રૂપ છે.

જૈન–તમારો આ હેતુ પણ બરાબર નથી, કારણકે–'જેનો અભાવ હોય ત્યારે જ જે પ્રતિભાસિત (જ્ઞાત) થતું હોય તે તેના અભાવરૂપ હોય' એવો કોઇ નિયમ (અવિનાભાવ) નથી. કારણ કે-વ્યવધાનનો અભાવ હોય ત્યારે જ ઘટાદિ પ્રતિભાસિત થાય છે, છતાં ઘટાદિ વ્યવધાનના અભાવરૂપ નથી. માટે એ નિયમમાં ઘટાદિવડે વ્યભિચાર છે. વળી, તમે જણાવેલ નિયમ માનવામાં આવે તો–અગ્નિનું પ્રતિબંધક ન હોય ત્યારે જ ઉત્પન્ન થનારો ફોડલો પણ પ્રતિબંધકાભાવરૂપ કેમ નથી મનાતો ?

નૈયાયિક–ફોડલો સ્પાર્શન પ્રત્યક્ષ દ્વારા દાહરૂપે અનુભવાય છે, માટે ફોડલાને અભાવરૂપ માની શકાય નહીં. તેને અભાવરૂપ માનવા જતાં તેની દાહાત્મકતા ઘટી શકતી નથી.

જૈન–જો એમ હોય તો પછી અન્ધકારના શૈત્યનું પણ સ્પાર્શન પ્રત્યક્ષ થતું હોવાથી તે અભાવરૂપ કેમ બને ?

(प०) **इयमिति** दाहात्मकता ।

(टि०) **व्यवधाने** इति कुड्यादिके । **प्रतिबन्धके** इति मन्त्रादिके । **स्फोटस्यापीति** न केवलं घटादेः । **तदभावेति** प्रतिबन्धकाभावमात्रत्वम् । **तस्येति** स्फोटस्य । **इयमिति** दाहात्मकता । **तैनेवेति** स्पार्शनेनैव ।

अथालोकग्रहणसामग्र्या गृह्यमाणत्वं हेतुः । तथा च **शङ्करन्यायभूषणौ**–"यो हि भावो यावत्या सामाग्र्या गृह्यते तदभावोऽपि तावत्यैव, इत्यालोकग्रहणसामग्र्या गृह्यमाणं तमस्तदभाव एव" इति । तदपि न किञ्चित्, तमोग्रहणसामग्र्या गृह्यमाणस्यालोकस्यैव तदभावताप्रसङ्गेनाऽनैकान्तिकत्वात्, घटपटयोर्वा समानग्रहणसामग्रीकतया परस्पराभावत्वप्रसङ्गात् ।

નૈયાયિક-(૪) 'પ્રકાશને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી જ ગ્રાહ્ય હોવાથી' અન્ધકાર અભાવરૂપ છે, એમ અમે માનીએ છીએ. શંકર અને ન્યાયભૂષણે કહ્યું પણ છે કે-'જે પદાર્થનું જેટલી સામગ્રીથી ગ્રહણ થાય છે, તેટલી જ સામગ્રીથી તે પદાર્થના અભાવનું પણ ગ્રહણ થાય છે. આથી પ્રકાશને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી ગ્રહણ કરાતો અન્ધકાર પ્રકાશ–તેજના અભાવરૂપ છે."

જૈન--આમાં પણ કંઈ તથ્ય નથી, કારણ કે એમ પણ કહી શકાય કે–અન્ધકારને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી પ્રકાશનું પણ ગ્રહણ થાય છે, માટે પ્રકાશ અંધકારના અભાવરૂપ છે. આ પ્રમાણે તમારા હેતુમાં વ્યભિચાર દોષ છે. વળી, ઘટ અને પટને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રી પણ સમાન હોવાથી પરસ્પરમાં અભાવનો પ્રસંગ આવશે. અર્થાત્ ઘટજ્ઞાનની જે ચક્ષુસંયોગાદિ સામગ્રી છે, તે જ ચક્ષુસંયોગાદિ સામગ્રી પટજ્ઞાનની પણ છે. માટે તમારી વ્યાપ્તિના આધારે ઘટને પટાભાવરૂપતા અને પટને ઘટાભાવરૂપતાની આપત્તિ આવે છે. માટે તમારો આ ચોથો હેતુ પણ યોગ્ય નથી.

(टि०) **तदभावते**ति तमोऽभाव आलोक इतिप्रसङ्गसङ्गतेः ।

अथ तिमिरद्रव्योत्पादककारणाभावो हेतुः । तथा च **श्रीधरः**–"तमःपरमाणवः स्पर्शवन्तः, तद्रहिता वा ? न तावत् स्पर्शवन्तः, स्पर्शवत्कार्यद्रव्यस्य क्वचिदप्यनुपलम्भात् । अदृष्टव्यापाराभावात् स्पर्शवत्कार्यद्रव्याऽनारम्भका इति चेत् । रूपवन्तो वायुपरमाणवोऽदृष्टव्यापारवैगुण्याद् रूपवत्कार्यं नारभन्ते इति किं न कल्प्येत ? किं वा न कल्पितम्–एकजातीयादेव परमाणोरदृष्टोपग्रहाच्चतुर्धा कार्याणि जायन्त इति ? कार्यैकसमधिगम्याः परमाणवो यथाकार्यमुन्नीयन्ते, न तद्विलक्षणाः, प्रमाणाभावादिति चेत् । एवं तर्हि तामसाः परमाणवोऽप्यस्पर्शवन्तः कल्पनीयाः, तादृशाश्च कथं तमोद्रव्यमारभेरन् ? अस्पर्शवत्त्वस्य कार्यद्रव्यानारम्भकत्वेनाऽव्यभिचारोपलम्भात् । कार्यदर्शनात् तदनुगुणं कारणं कल्प्यते, न तु कारणवैकल्येन दृष्टकार्यविपर्यासो युज्यत इति चेत् । न वयमन्धकारस्य प्रत्यर्थिनः, किन्त्वारम्भानुपपत्तेः, नीलिममात्रप्रतीतेश्च द्रव्यमिदं न भवतीति ब्रूमः" [न्यायकन्दली पृ० २२] इति ।

નૈયાયિક-(૫. 'અન્ધકાર દ્રવ્યના ઉત્પાદક કારણનો અભાવ હોવાથી' અન્ધકાર અભાવરૂપ છે. ન્યાયકન્દલીના કર્તા પંડિત શ્રીધરે આ વિષે આ પ્રમાણે

તર્કો કરેલા છે–"અંધકારનાં પરમાણુઓ સ્પર્શવાળાં છે કે સ્પર્શરહિત? સ્પર્શવાળાં તો હોય નહીં કારણ કે તેનાથી ઉત્પન્ન થનાર કાર્યની સ્પર્શવાળા કાર્યદ્રવ્યરૂપે ઉપલબ્ધિ (અનુભૂતિ) થતી નથી.

શંકા–અદૃષ્ટરૂપ કારણનો વ્યાપાર ન હોવાથી અંધકારના પરમાણુઓ સ્પર્શવાળા કાર્યદ્રવ્યની ઉત્પત્તિ કરતાં નથી.

સમાધાન–તો પછી વાયુના પરમાણુઓ રૂપવાળા હોવા છતાં અદૃષ્ટનો વ્યાપાર ન હોવાથી રૂપવાળા કાર્યદ્રવ્યનો આરંભ કરતા નથી, એવી કલ્પના પણ કેમ ન થઈ શકે? અથવા તો એક જ જાતના પરમાણુઓથી અદૃષ્ટના બલે પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુ એમ ચાર પ્રકારનાં કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે, એવી કલ્પના પણ કેમ ન કરવી? માટે અંધકારના પરમાણુમાં સ્પર્શ નથી એમ માનવું ઉચિત છે.

શંકા–પરમાણુઓનું જ્ઞાન માત્ર કાર્યથી જ થાય છે. એટલે જેવું કાર્ય હોય તદનુરૂપ પરમાણુઓ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ કાર્યથી વિલક્ષણ પરમાણુઓ કદી પણ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી. કારણ કે–કાર્યથી વિલક્ષણ પરમાણુઓને સિદ્ધ કરનારું કોઈ પણ પ્રમાણ નથી. માટે એક પ્રકારના પરમાણુથી ચાર પ્રકારનાં કાર્ય થઈ શકે નહીં.

સમાધાન–જો એમ હોય તો–અન્ધકારના પરમાણુઓને પણ સ્પર્શરહિત જ માનવા જોઈએ, અને જો તે તેવા હોય તો તે પરમાણુઓ અન્ધકારરૂપ કાર્યદ્રવ્યનો આરંભ કઈ રીતે કરી શકશે? અર્થાત્ નહીં કરી શકે. કારણ કે–જે સ્પર્શ વિનાનું હોય છે, તે કાર્યદ્રવ્યનું આરંભક નથી બનતું–આવો અવ્યભિચારી નિયમ છે. અર્થાત્ સ્પર્શરહિત અંધકારના પરમાણુઓ કાર્યારંભક ન બને.

શંકા–કાર્યને જોઈને તેને અનુરૂપ કારણની કલ્પના કરાય છે, પરંતુ કારણની વિકલતા–દોષથી પ્રત્યક્ષસિદ્ધ એવા કાર્યનો વિપર્યાસ કરવો–પ્રત્યક્ષસિદ્ધથી વિરુદ્ધ કથન કરવું–તે યુક્તિયુક્ત નથી.

સમાધાન–અમે કંઈ અન્ધકારના શત્રુ નથી, પરંતુ તેની ઉત્પત્તિ ઘટતી નથી, માટે કેવળ નીલિમાને આધારે અમે તેને દ્રવ્ય માનવા તૈયાર નથી."

(प०) **अदृष्टव्यापाराभावादि**ति अदृष्टं हि सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तम् । **चतुर्द्धा कार्याणी**ति पार्थिवादीनि । परवाक्यं **कार्यैके**त्यादि ।

(टि०)-**तथा च श्रीधरः** कन्दलीकारः । **तद्रहिता** इति स्पर्शवियुक्ताः । **तत्कार्ये**ति परमाणुद्रव्यकार्यस्य । **रूपवन्त** इति वायुपरमाणवो मूर्त्ता अपि कर्म्मवशात्कार्यं नारमेरन्निति कल्प्यताम् । ते स्वभावेन कार्यमनारभमाणास्तिष्ठन्ति । **एकजातीयादि**ति रसाणो रूपाणोर्वा । **चतुर्द्धे**ति पृथ्व्यप्तेजोवायुरूपतया । **कार्यैके**ति कार्येण घटादिना एकेन रूपाणवो रसाणवो वा समधिगम्यन्ते । ते रसे हि रसाणव एव, तेजसि तेजोणव एव । **तद्विलक्षणा** इति रसे रसाणोर्विलक्षणास्तेजोणवो नेक्ष्यन्ते । **एवमि**त्यादि । तादृशः परस्परमसम्बद्धाः । **अस्पर्शवत्त्वस्ये**ति असंयोगवतः ।

नैतदुपपत्तिपदवीं प्रतिपद्यते, यतः स्पर्शवन्त एव तामसाः परमाणवः प्रोच्यन्ते। यत्पुनस्तत्रोपादेशि–स्पर्शवतस्तत्कार्यद्रव्यस्य क्वचिदप्यनुपलम्भादिति । तदसत्यम्, शीतस्पर्शवतस्तमोद्रव्यस्यैव तत्कार्यस्य दर्शनात् ।

तत्र स्पर्शसद्भावे किं प्रमाणम् ?– इति चेत् । तदभावे किं प्रमाणम् ?– इति वाच्यम् । न हि तत्प्रतिषेधकप्रमाणमन्तरेणाऽस्पर्शवत्त्वात् कार्यद्रव्यानारम्भस्त्वया प्रसाधयितुं शक्यते । अस्माकं तु तत्सद्भावे प्रमाणाभावेऽपि तावद् न काचित् क्षतिः । न च नास्त्येव तत्, प्रत्यक्षस्यैव सद्भावात् । तथाहि–दिवा दिवाकरकरालातपप्रपातोपतप्तवपुषः पथिकास्तमिस्रासंतमसशैत्यसंपर्कात् प्रमोदन्ते । न च तापाभावमात्रसूत्रित एव तेषां प्रमोदः, प्रतीतिबाधात् । तन्मात्रनिमित्तो हि 'घटोऽत्र नास्ति' इतिवत्, 'तापः संप्रति नास्ति' इति प्रतिषेधमुख एव प्रत्ययः प्रादुःष्यात्, न तु 'संप्रति शीतलीभूतं मे शरीरम्' इति विधिमुखः । तथात्वे हि 'तमोऽभावमात्रसूत्रित एवायमालोकप्रत्ययः' इत्यपि वावदूकस्य वदतो वदनं न वक्रीभवेत् । अथान्धकारनिबन्धनत्वे शैत्यस्पर्शप्रत्ययस्य निबिडतरघटितकपाटसंपुटे गवलकुवलयकलकण्ठीकण्ठकाण्डकृष्णान्धकारैकार्णवीभूते कारागारे क्षिप्तस्य पुंसः सुतरां तत्प्रत्ययो भवेत्–इति चेत् । तापाभावनिमित्ततायामपि सुतरां स किं तत्र न स्यात्, तत्रात्यन्तं तापाभावसंभवात् ? तस्माद् मन्दमन्दसमीरलहरिपरिचय एव जलस्पर्शस्येव तत्स्पर्शस्याऽप्यभिव्यक्तौ हेतुः । न चासौ तत्रास्तीति न तत्र तत्प्रतीतिः प्रादुर्भवति ।

જૈન–તમારું આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે અમો અન્ધકારના પરમાણુઓને સ્પર્શવાળા જ કહીએ છીએ. તમે જે એમ કહ્યું કે 'સ્પર્શવાળા કાર્યદ્રવ્યની ઉપલબ્ધિ થતી નથી' તે અસત્ય છે. કારણ કે શીત સ્પર્શવાળું જે અંધકારદ્રવ્ય પ્રતીત થાય છે, તે જ તેનું કાર્ય છે.

શંકા–અન્ધકારમાં સ્પર્શ છે એમાં કયું પ્રમાણ છે ?

સમાધાન–અમે તમને જ પૂછીએ છીએ કે–અન્ધકારમાં સ્પર્શ નથી એમાં પણ કયું પ્રમાણ છે? એ તમે જ કહો. અન્ધકારમાં સ્પર્શનો નિષેધ કરનાર પ્રમાણ આપ્યા વિના 'અન્ધકારના પરમાણુમાં સ્પર્શ નથી માટે તે કાર્યના અનારંભક છે' એમ પણ તમે સિદ્ધ કરી શકશો નહીં. જ્યારે અમારા પક્ષે અન્ધકારના પરમાણુમાં શીતસ્પર્શના સદ્ભાવમાં પ્રમાણ ન હોય તો પણ કોઇ જાતનો દોષ આવશે નહીં, અર્થાત્ અમે તો કાર્યના આધારે કારણ દ્રવ્યની કલ્પના કરીએ છીએ, એટલે કે–અન્ધકારદ્રવ્યનો શીત સ્પર્શ અનુભવીને તેના કારણ પરમાણુમાં પણ શીત સ્પર્શની કલ્પના કરીએ છીએ.

અને અન્ધકારમાં રહેલ શીતસ્પર્શને સિદ્ધ કરવાને પ્રમાણ નથી એમ પણ નથી. અન્ધકારગત સ્પર્શ સિદ્ધ કરવાને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે જ. ત

આ પ્રમાણે–દિવસે સૂર્યના આકરા તાપમાં તપી ગયેલા શરીરવાળા મુસાફરો રાત્રે અન્ધકારના ઠંડા સ્પર્શથી આનંદ પામે છે.

શંકા–દિવસે સૂર્યના તાપથી સંતપ્ત પુરુષોને રાત્રે થતો આનંદ અન્ધકારના શીતલસ્પર્શના અનુભવજન્ય નથી, પરંતુ તાપના અભાવથી જન્ય છે.

સમાધાન–તમારું આ કથન પ્રતીતિથી બાધિત છે. કારણ કે જો રાત્ર શીતના અનુભવમાં માત્ર તાપનો અભાવ જ કારણ હોય તો જેમ 'અહીં ઘડો નથી' એ પ્રકારનું જ્ઞાન માત્ર ઘટાભાવને કારણે છે, તેમ 'અત્યારે તાપ નથી' એ પ્રમાણે પ્રતિષેધપ્રધાન જ પ્રત્યય–જ્ઞાન થાય, પરંતુ 'અત્યારે મારું શરીર શીતળ થઈ ગયું છે' આ પ્રકારે વિધિપ્રધાન પ્રત્યય થાય જ નહીં. વળી વિધિમુખ પ્રત્યય છતાં અભાવ માનવામાં આવે તો એ વિધિમુખ પ્રત્યયને આધારે કોઈ વાચાળ એમ કહે કે–પ્રકાશનું જ્ઞાન તે માત્ર અન્ધકારના અભાવને જ કારણે છે, તો શું મોઢું કાંઈ વાંકું થઈ જવાનું છે? અર્થાત્ 'અત્યારે મારું શરીર શીતળ થયું છે' એ જ્ઞાન વિધિમુખે ઉત્પન્ન થયેલ હોવા છતાં અભાવને વિષય કરે છે, એવું તમોએ સ્વીકાર્યું તો–'આ આલોક છે' એ જ્ઞાન વિધિમુખે થયેલું હોવા છતાં અન્ધકારના અભાવને જ વિષય કરે છે, એમ કોઈ કહે તો–તેને કઈ રીતે રોકી શકાય? તેથી કરીને આલોકની જેમ વિધિપ્રધાન પ્રત્યયનો વિષય હોવાથી અન્ધકાર અભાવરૂપ નથી, પણ ભાવરૂપે દ્રવ્યાત્મક છે એ સિદ્ધ થયું.

શંકા–અન્ધકારને કારણે શીતળસ્પર્શનું જ્ઞાન થતું હોય તો–સારી રીતે બંધ કરેલા બારણાવાળા અને તેથી કરીને જંગલી પાડાના, નીલ કમળ અને કોયલના કંઠ જેવા શ્યામ અન્ધકારથી વ્યાપ્ત કેદખાનામાં નાંખેલ પુરુષને શીતસ્પર્શનો ખૂબ ખૂબ અનુભવ થવો જોઈએ.

સમાધાન–ભાઈ! તમે જ કહોને કે–તાપના અભાવને કારણે જ જો શૈત્યનો અનુભવ થતો હોય તો તે સ્થિતિમાં તે અનુભવ વિશેષરૂપે કેમ નથી થતો? કારણ કે ત્યાં અંત્યંત તાપાભાવ તો છે જ. તો પછી શીતળતાનો અનુભવ કેમ ન થાય? માટે જળના સ્પર્શની જેમ અન્ધકારના શીતળ સ્પર્શની અભિવ્યક્તિમાં મંદ મંદ વાયુની લહેરોનો સંબંધ જ હેતુભૂત છે. અને વાયુનો તેવો સંબંધ પૂર્વોક્ત કારાગારમાં નથી. માટે ત્યાં શીતસ્પર્શનું જ્ઞાન થતું નથી.

(टि०) **शीतस्पर्शे**त्यादि । **तत्कार्यस्ये**ति तमःकार्यस्य ।

तत्रेति तमसि । **तदभावे** इति स्पर्शाभावे । **तत्प्रतिषेधके**ति स्पर्शनिषेधकं विना ॥ **तत्सद्भावे** इति शीतस्पर्शसद्भावे । **तदि**ति प्रमाणम् । **तेषामि**ति पथिकानाम् । **तन्मात्रे**त्यभावमात्रहेतुः । **तथात्वे** इति अभावस्य विधिमुखप्रत्ययसद्भावे ।

कारागार इति तत्रात्यन्तं घर्मसम्भवात् । **तत्प्रत्यय** इति शैत्यप्रत्ययः, अन्धकारनिबन्धनाच्छीतत्वस्य । **स** इति तापाभावः । **तत्रे**ति कारागारे । **तत्स्पर्शस्ये**ति तमःस्पर्शस्यापि । **अभिव्यक्ताचि**ति प्रक्रमे । **असाचि**ति मन्दमन्दसमीरलहरिपरिचयः । **तत्रे**ति कारागारे । **तत्प्रतीति**रिति शीतस्पर्शप्रतीतिः ।

अनुमानतोऽपि तत्र स्पर्शप्रतीतिः । तथाहि--तमः स्पर्शवद्, रूपवत्त्वात्, पृथ्वीवत् । न च रूपवत्त्वमसिद्धम्, 'अन्धकारः कृष्णोऽयम्' इति कृष्णाकारप्रतिभासात् । ननु यदि तिमिरं श्यामरूपपरिकलितकलेवरं स्यात् तदावश्यं स्वप्रतिभासे आलोकमपेक्षेत, कुवलयकोकिलतमालादिकृष्णवस्तूनामालोकापेक्षवीक्षणत्वादिति चेत् । तद् नाऽकलङ्कम्, उलूकादीनामालोकमन्तरेणापि तत्प्रतिभासात् । अथास्मदादिप्रतिभासमपेक्ष्यैतदुच्यते । तदपि न पेशलम्, यतो यद्यपि कुवलयादिकमालोकमन्तरेणालोकयितुं न शक्यतेऽस्मदादिभिः, तथापि तिमिरमालोकयिष्यते, विचित्रत्वाद् भावानाम् । इतरथा पीतावदातादयोऽपि तपनीयमुक्ताफलप्रमुखा नालोकनिरपेक्षवीक्षणा इति प्रदीपचन्द्रादयोऽपि प्रकाशान्तरमपेक्षेरन् । इति सिद्धं तमो रूपवत् ।

तथा, तमो रूपवत्, कार्ष्ण्यवत्त्वेन प्रतीयमानत्वात्, कुवलयवत्– इत्यतोऽपि तत्र रूपवत्त्वसिद्धिः । न खल्वरूपं कुम्भाभावादि कृष्णाद्याकारेण कदाचित् प्रतीयमानमालोकितम्–इति रूपवत्त्वसिद्धौ च सिद्धं स्पर्शवत्त्वम् । तथा च तामसपरमाणूनां कार्यद्रव्यारम्भप्रतिपेधोपन्यस्तमस्पर्शवत्त्वं स्वरूपासिद्धम्, परस्य तामसपरमाणूनामप्रसिद्धेराश्रयासिद्धं चेति स्थितम् ।

તેમજ, અનુમાનથી પણ અન્ધકારમાં શીતસ્પર્શનો નિશ્ચય થઈ શકે છે. તે આ પ્રમાણે-અન્ધકાર સ્પર્શવાળું છે, રૂપવાળું હોવાથી, પૃથ્વીની જેમ. આ અનુમાનનો હેતુ અસિદ્ધ નથી, કારણ કે–'આ અન્ધકાર કાળો છે.' આ જ્ઞાનમાં તેના કાળારૂપની પ્રતીતિ છે.

શંકા-અન્ધકાર શ્યામરૂપવાળું દ્રવ્ય હોય તો તે પોતાના પ્રતિભાસમાં આલોકની અપેક્ષા અવશ્ય રાખે. કારણ કે નીલકમળ, કોયલ તથા તમાલ વિગેરે શ્યામ વસ્તુઓ પોતાના ચાક્ષુપજ્ઞાનમાં આલોકની અપેક્ષા રાખે છે.

સમાધાન-તમારું આ કથન નિર્દોષ નથી, કારણ કે ઘુવડ વિગેરે ને આલોક વિના જ તે તે શ્યામ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે.

શંકા-પણ અમારું પૂર્વોક્ત કથન આપણા ચાક્ષુપજ્ઞાનની અપેક્ષાએ છે, નહીં કે ઘુવડ વિગેરેના ચાક્ષુપજ્ઞાનની અપેક્ષાએ.

સમાધાન-આ કથન પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે શ્યામ કમળ વિગેરે કાળા પદાર્થો પ્રકાશ વિના ભલે આપણે જોઈ શકતા નથી, પણ અન્ધકાર તો જોઈ શકીએ છીએ. કારણ કે પદાર્થોનો સ્વભાવ એક સરખો નથી પણ વિચિત્ર છે. અન્યથા પીળું સોનું અને શ્વેત નિર્મળ પાણીદાર મોતી વિગેરે પદાર્થો પ્રકાશ વિના જોઈ શકાતા નથી, માટે દીવો-ચન્દ્ર વિગેરે પણ અન્ય પ્રકાશની સહાય વિના દેખાશે નહીં. આ રીતે 'અન્ધકાર રૂપવાળો છે' એ સિદ્ધ થયું.

વળી, 'અંધકારમાં રૂપ છે, શ્યામરૂપે જણાતો હોવાથી, કુવલય(નીલકમળ)ની જેમ'-આ અનુમાનથી પણ અન્ધકારમાં રૂપ સિદ્ધ થાય છે. રૂપરહિત

(प०) **तत्प्रतिभासादि**ति कृष्णवस्तुप्रतिभासात् ॥

प्रतिषेधोपन्यस्तमिति प्रतिषेधायोपन्यस्तम्। **अस्पर्शवत्त्वं स्वरूपासिद्धमि**ति अस्पर्शवत्त्वस्य साधकप्रमाणाभावात्। यद्यत्र न भवति तत्तत्र स्वरूपासिद्धम्, यथाऽनित्यः शब्दः, चाक्षुषत्वादिति। एवं परमाणुष्वस्पर्शवत्त्वम्। **परस्ये**ति भवतः। **आश्रयासिद्धमि**ति अस्पर्शवत्त्वं साधनम्

(टि०) **उलूकादीनामि**त्यादि। **तत्प्रतिभे**ति तमःप्रतिभानात्। **इतरथे**ति यदि भाववैचित्र्यं नाभिमतम् ॥ **परस्ये**ति शैवस्य। **तामसे**ति स्पर्शवत्त्वं क्व वर्त्ततां वराकं आश्रयस्याऽसिद्धेः।

द्रव्यगुणकर्मातिरिक्तकार्यत्वमपि न हेतुः, द्रव्यातिरिक्तकार्यत्वस्य तस्मिन्नसिद्धत्वेनैकदेशासिद्धतापत्तेः। तत्प्रसिद्धिर्हि तस्याभावरूपतया, अन्यतो वा कुतोऽप्यभिधीयते? नाद्यः पक्षः, परस्पराश्रयप्रसङ्गात्–अभावरूपतासिद्धौ हि तस्य द्रव्यातिरिक्तकार्यत्वसिद्धिः, ततोऽपि सेति। अन्यहेतुतस्तत्सिद्धौ तु स एवास्तु। किमनेन सिद्धोपस्थायिना कृतकभक्तिभृत्येनेव कर्तव्यम्?।

आलोकविरोधित्वमपि न साधीयः। न हि यो यद्विरोधी स तदभावस्वभाव एव, वारि-वैश्वानरयोः परस्पराभावमात्रतापत्तेः। अथ सहानवस्थानलक्षणो विरोधस्तिमिरस्याऽभावस्वभावतासिद्धौ साधनत्वेनाभिप्रेतः, न वध्यघातकभावः। स च भावाभावयोरेव संभवी, न पुनर्द्वयोरपि भावयोः। तदिहालोकानवकाशे सत्येव समुज्जृम्भमाणस्यान्धकारस्याऽभावरूपतैव श्रेयसी, कुम्भाभाववदिति चेत्। तदपवित्रम्, अत्रापि वध्यघातकभावस्यैव भावात्, घनतरतिमिरपूरिते पथि प्रसर्पता प्रदीपप्रभाप्राग्भारेण तिमिरनिकुरम्बाडम्बरविडम्बनात्।

નૈયાયિક–(૬) 'દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મથી ભિન્નનું કાર્ય હોવાથી' અંધકાર અભાવ રૂપ છે.

જૈન–એ હેતુ પણ અંધકારને અભાવરૂપે સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી. કારણ કે અન્ધકાર એ દ્રવ્યનું કાર્ય છે. તેથી દ્રવ્યથી અતિરિક્તનું કાર્ય છે–એમ કહેવાય નહિ. આ પ્રકારે હેતુનો એક દેશ અસિદ્ધ છે. હેતુની પ્રસિદ્ધિ એટલે કે–દ્રવ્યાદિથી અતિરિક્તનું કાર્ય અન્ધકાર છે, એ વસ્તુની સિદ્ધિ અન્ધકારને અભાવ માનીને કહો છો કે બીજા કોઈ કારણથી? પ્રથમ પક્ષ તો કહી શકશો નહીં. કારણ કે જો અન્ધકાર અભાવરૂપે સિદ્ધ હોય તો દ્રવ્યાતિરિક્તના કાર્યરૂપ સિદ્ધ થાય, અને જો 'દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વ'ની સિદ્ધિ હોય તો

અન્ધકારમાં અભાવરૂપતાની સિદ્ધિ થાય, એમ પરસ્પરાશ્રય નામનો દોષ આવે છે. બીજા પક્ષે અન્ધકારમાં 'દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મથી ભિન્નના કાર્યત્વ'ની સિદ્ધિ અન્ય હેતુથી થતી હોય તો એ જ હેતુ રહે. પરંતુ કૃત્રિમ (બનાવટી) ભક્તિવાળા સેવકની જેમ કાર્યસિદ્ધિ થયા પછી ઊભા રહેનાર આ-'દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મથી ભિન્નનું કાર્ય હોવાથી' હેતુથી સર્યું.

નૈયાયિક-(૭) 'આલોકનો-પ્રકાશનો વિરોધી હોવાથી' અન્ધકાર અભાવરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

જૈન-આ હેતુ પણ સમર્થ નથી. કારણ કે જે જેનો વિરોધી હોય, તે તેના અભાવરૂપ હોય એવો નિયમ (વ્યાપ્તિ) નથી. કારણ કે-એવો નિયમ માનશો તો જલ અને અગ્નિ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી તેઓને માત્ર પરસ્પરના અભાવરૂપ માનવા પડશે.

શંકા-અહીં વિરોધ એટલે સહાનવસ્થાન-સાથે ન રહેવું તે, અંધકારને અભાવરૂપ સિદ્ધ કરવામાં હેતુ તરીકે ઇષ્ટ છે, પરંતુ વધ્યઘાતકભાવરૂપ વિરોધ હેતુ તરીકે ઇષ્ટ નથી. અને તે 'સહાનવસ્થાન' રૂપ વિરોધભાવ અને અભાવનો જ પરસ્પર હોય છે, પરંતુ બે ભાવમાં તેવો વિરોધ થઈ શકતો નથી. માટે પ્રસ્તુતમાં આલોક ન હોય ત્યારે જ રહેનાર અન્ધકારને ઘટ વિરોધી ઘટાભાવની જેમ અભાવરૂપ જ માનવો યોગ્ય છે.

સમાધાન-આ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે અહીં પણ વધ્યઘાતકભાવ જ છે. કેમ કે ગાઢ અન્ધકારથી વ્યાપ્ત માર્ગમાં દીવાની પ્રભાથી અન્ધકાર વિડમ્બના પામતો (નાશ-પામતો) હોવાથી આલોક અને અન્ધકાર વચ્ચે વધ્યઘાતકભાવ રૂપે જ વિરોધ છે. અર્થાત્ દીવો આવવાથી અન્ધકાર નાશ પામે છે. માટે 'આલોકનો વિરોધી હોવાથી' એ હેતુ અન્ધકારને અભાવસ્વરૂપે સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી.

(प०) **तस्मिन्नि**ति तमसि । **तत्प्रसिद्धिरि**ति द्रव्यातिरिक्तकार्यत्वप्रसिद्धिः । **तत्सिद्धावि**ति द्रव्यातिरिक्तकार्यत्वसिद्धौ । **स एवास्त्वि**ति तमसोऽभावत्वसाधनाय । **अनेने**ति द्रव्यातिरिक्तकार्यत्वेन ।

(टि०) **द्रव्यातिरिक्ते**त्यादि **तस्मिन्नि**ति तमसि । **तत्प्रसिद्धिरि**ति द्रव्यगुणकर्मातिरिक्तकार्यसिद्धिः । **तस्ये**ति तमसः । **तत्सिद्धावि**ति द्रव्यादिहेतुसिद्धौ । **स एवे**ति अन्य एव हेतुः । **अनेने**ति द्रव्यगुणकर्मातिरिक्तकार्यहेतुना ।

अथ सहेत्यादि । **स चे**ति वध्यघातकभावः ।

भावरूपताप्रसाधकप्रमाणाभावोऽप्यसिद्धः, तत्प्रसाधकानुमानसद्भावात् । तथाहि-भावरूपं तमः, घनतरनिकरलहरिप्रमुखशब्दैर्व्यपदिश्यमानत्वात्, आलोकवत् । न चासिद्धिः साधनस्य । तथाहि-

रहःसंकेतस्थो घनतरतमःपुञ्जपिहिते
वृथोन्मेषं चक्षुर्मुहुरुपदधानः पथि पथि ।

खटत्कारादल्पादपि निभृतसंप्राप्तरमणी-
भ्रमद्भ्राम्यद्बाहुर्दमदमिकयोत्ताम्यति युवा ॥१॥

पर्यस्तो दिवसस्तटीमयमटत्यस्ताचलस्यांशुमान्
संप्रत्यङ्कुरिताऽन्धकारनिकरैर्लम्बाऽलका द्यौरभूत् ।
एह्यन्तर्विश वेश्मनः प्रियसखि ! द्वारस्थलीतोरण-
स्तम्भालम्बितबाहुवल्लि ! रुदती किं त्वं पथः पश्यसि ? ॥२॥

तिमिरलहरीगुर्वीमुर्वीं करोतु विकस्वरां
हरतु नितरां निद्रामुद्रां क्षणाद् गुणिनां गणात् ।
तदपि तरणे! तेजःपुञ्जः प्रियो न ममैष ते
किमपि तिरयन् ज्योतिश्चक्रं स्वजातिविराजितम् ॥३॥

औपचारिक एवायं तत्र तद्व्यपदेश इति चेत् । नैवम्, एतदभावरूपताप्रसिद्धिं विना घनतरादिव्यपदेशस्य भावरूपमुख्यार्थबाधाविरहेण तस्यौपचारिकत्वाऽयोगात् । तथात्वेऽपि वा तस्य तमसो भावरूपतैव प्रसिद्ध्यति । न खलु कुम्भाद्यभावस्तथाप्रकारोपचारगोचरचारितामास्तिघ्नुते, तत्र सादृश्याद्युपचारकारणाभावात् ।

નૈયાયિક-(૮) 'ભાવરૂપે સાધક પ્રમાણ નહિ હોવાથી' અન્ધકાર અભાવ રૂપ છે.

જૈન–અન્ધકારમાં અભાવરૂપતા સિદ્ધ કરવાને તમોએ આપેલ આ હેતુ પણ અસિદ્ધ છે. કારણ કે અન્ધકારને ભાવરૂપે સાધનાર 'અનુમાન પ્રમાણ' છે તે આ પ્રમાણે–અન્ધકાર ભાવરૂપ છે, ઘનતર, નિકર, લહરી આદિ શબ્દોથી વ્યવહાર થતો હોવાથી, આલોકની જેમ. અમારા આ અનુમાનમાં આપેલ હેતુ અસિદ્ધ નથી. તે આ પ્રમાણે—

એકાન્ત સંકેતસ્થાનમાં રહેલ યુવાન **ઘનતર**-અતિ ગાઢ અન્ધકારના પુંજથી ઢંકાએલ માર્ગોમાં આમ તેમ વારંવાર ફાટી આંખે વ્યર્થ જુએ છે અને થોડા પણ સળવળાટથી હવે તે રમણી આવી લાગી છે એવા ભ્રમથી આમ તેમ ઉત્સુકતાથી બાથોડિયા ભરતો તે માત્ર પીડાને જ પામે છે. ૧.

દિવસ પૂરો થયો છે, આ સૂર્ય અસ્તાચલને છેડે જઈ રહ્યો છે, અને તત્કાળ ઊઠી આવેલ અન્ધકારના નિકરથી આકાશ રમણી લાંબાવાળવાળી થઈ રહેલ છે. હે પ્રિય સખિ! આવ, ઘરની-અંદર પ્રવેશ કર, બારણામાં તોરણના થાંભલે હાથ ટેકવીને ઊભી રહેલી-રડતી રડતી તું માર્ગમાં શું જુએ છે. ૨.

અન્ધકારની લહરીથી વ્યાપ્ત પૃથ્વીને વિકસ્વર કરનાર તથા ગુણી પુરુષોની નિદ્રાને દૂર કરનાર હે સૂર્યદેવ! તમારો આ તેજનો પુંજ સ્વજાતિના જ્યોતિશ્ચક્રને આચ્છાદન કરતો હોવાથી મને પ્રિય નથી. ૩.

શંકા—અન્ધકારમાં 'ઘનતર' આદિ શબ્દોનો વ્યવહાર ઔપચારિક છે.

સમાધાન—તે યોગ્ય નથી, કારણ કે-અન્ધકારમાં અભાવ સ્વરૂપતા સિદ્ધ કર્યા વિના ભાવરૂપ મુખ્ય અર્થ બાધિત ન હોવાથી પૂર્વોક્ત ઘનતરાદિ વ્યવહારને ઔપચારિક કહી શકાય નહીં. અથવા અન્ધકારમાં ઘનતરાદિનો વ્યવહાર ઔપચારિક માનો તો પણ અન્ધકાર ભાવરૂપે જ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે ભાવનો ભાવમાં ઉપચાર થાય છે પરંતુ અભાવમાં થતો નથી. જેમ કે-'છોકરો અગ્નિ છે' આ સ્થળે અગ્નિરૂપ ભાવનો છોકરારૂપ ભાવમાં ઉપચાર-આરોપ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ અભાવમાં ઉપચારના કારણભૂત સાદૃશ્યાદિનો અભાવ છે. માટે કુંભાદિના અભાવમાં કોઈ વખત તથાપ્રકારને ઉપચાર થતો નથી અર્થાત્ કુંભાભાવને કોઈ ઘનતરાદિ રૂપે કહેતું નથી.

(प०) **वृथोन्मेषमिति** वृथोन्मेषो यत्र तत्तथा । **दमदमिकयेति** औत्सुक्येन ।

तत्रेति अभावरूपे तमसि । **तथात्वे** इति औपचारिकत्वे । **तथाप्रकारोपचारेति** गद्ये घनतरादयस्तथाप्रकारा उपचारा ज्ञेयाः । **तत्रेति** कुम्भाद्यभावे ।

(टि०) **तत्प्रसाधकेति** तमसो भावप्रसाधकस्य अनुमानस्य सम्भवात् ।

नैवमेतदित्यादि, एतदभावेति तिमिराभावरूपता । न हि तमसो वयमभावरूपतां प्रतिपद्यामहे । **तस्येति** तद्व्यपदेशस्य घनतरादिरूपस्य । **तथात्वेऽपीति** व्यपदेशोपचारयोगेऽपि । **न खलु कुम्भादीति** । भावस्य भाव उपचारो भवति, न त्वभावे, यथाग्निर्माणवकः । **तथाप्रकारेति** घनतरादिव्यपदेशप्रकारः । **तत्रेति** अभावे ।

तथा नाभावरूपं तमः, प्रागभावाद्यस्वभावत्वाद्, व्योमवत् । न चायमपि हेतुरसिद्धः । तथाहि—आलोकस्य प्रागभावः, प्रध्वंसाभावः, इतरेतराभावः, अत्यन्ताभावो वा तमो भवेत्? आद्ये एकस्य, अनेकस्य वाऽयं तत् स्यात्? न तावदेकस्यालोकस्य प्रागभावस्तमः, प्रदीपालोकेनेव प्रभाकरालोकेनापि तस्य निवर्त्यमानत्वात् । यस्य हि यः प्रागभावः स तेनैव निवर्त्यते, यथा पटप्रागभावः पटेनैव । नाप्यनेकस्य, एकेन निवर्त्यमानत्वात्, पटप्रागभाववदेव । न च वाच्यम्— 'प्रत्यालोकं स्वस्वनिवर्तनीयस्य तमसो भेदात् प्रदीपादिना निवर्तितेऽपि तमोविशेषे पूषादिनिवर्तनीयं तमोऽन्तरं तदा तदभावाद् न निवर्तते—इत्येकेन निवर्त्यमानत्वादिति हेतुरसिद्धः'— इति, प्रदीपादिनिवर्तिततमसि प्रदेशे दिनकरादिनिवर्तनीयस्य तमोऽन्तरस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तस्याऽनुपलब्धेः, संप्रतिपन्नवत् । यदि चेदं प्रागभावस्वभावं स्यात्, तदा प्रदीपप्रभाप्रबन्धप्रध्वंसेऽस्योत्पत्तिर्न स्यात्, अनादित्वात् प्रागभावस्य ।

नाप्यालोकस्य प्रध्वंसाभावस्तमः,निवर्त्यमानत्वात्, तस्यैव प्रागभाववत् ।

नापीतरेतराभावः, तस्य प्रसृतेऽपि प्रचण्डे मार्तण्डीये तेजसि सद्भावेन तमिस्रायामिव वासरेऽपि तमःप्रतीतिप्रसङ्गात् ।

नाप्यालोकस्याऽत्यन्ताभावस्तमः, तस्य स्वकारणकलापोपनिपातकले समुत्पद्यमानत्वात् । इति पक्षाऽष्टकेनाऽप्यघटमानत्वाद् नानुमानिक्यपि तमसोऽभावरूपतास्वीकृतिः ॥

વળી, અન્ધકાર અભાવ સ્વરૂપ નથી, પ્રાગભાવાદિ સ્વરૂપ ન હોવાથી, આકાશની જેમ. આ અનુમાનમાં હેતુ અસિદ્ધ નથી. તે આ પ્રમાણે-આલોકના પ્રાગભાવરૂપ, પ્રધ્વંસાભાવરૂપ, ઇતરેતરાભાવરૂપ કે અત્યન્તાભાવરૂપ અંધકાર છે? આલોકનો પ્રાગભાવ અંધકાર હોય તો તે કોઈ એક આલોકનો છે કે અનેક આલોકનો છે? કોઈ એક આલોકનો પ્રાગભાવ અન્ધકાર છે, એવું કહી શકાશે નહીં. કારણ કે દીવાના પ્રકાશની જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી પણ અન્ધકાર નાશ પામે છે. જે જેનો પ્રાગભાવ હોય તે તેનાથી જ નિવૃત્ત થાય છે. જેમકે-પટનો પ્રાગભાવ પટથી નાશ પામે છે. પણ અન્ધકાર તો એકને બદલે અનેકથી નષ્ટ થતો હોવાથી કોઈ એક આલોકના પ્રાગભાવરૂપ નથી. અનેક આલોકના પ્રાગભાવરૂપ અન્ધકાર છે, એમ પણ કહી શકશો નહીં, કારણ કે-કોઈ પણ એક પ્રકાશથી અન્ધકાર નાશ પામે છે. અહીં પણ ઉપરની જેમ પટપ્રાગભાવનું દૃષ્ટાન્ત સમજી લેવું.

શંકા—તે તે આલોકથી નાશ પામનાર અન્ધકાર જુદા જુદા છે. પ્રદીપાદિથી જે અન્ધકાર નષ્ટ થાય છે, તેથી જુદો જ અન્ધકાર સૂર્યાદિથી નાશ પામે છે. અને તે સૂર્યાદિથી નષ્ટ થનાર અન્ધકાર પ્રદીપ સમયે સૂર્યાદિ ન હોવાથી નાશ પામતો નથી. આથી તમે જે એમ કહ્યું કે અન્ધકાર કોઈ પણ એકથી નષ્ટ થઈ જાય છે તે હેતુ અસિદ્ધ છે.

સમાધાન—તમારું આ કથન યુક્ત નથી કારણ કે સંપ્રતિપન્ન-સુજ્ઞાત અન્ય અન્ધકારની જેમ જો તે હોય તો પ્રદીપદ્વારા જે પ્રદેશમાં અન્ધકાર નષ્ટ થયો હોય તે પ્રદેશમાં સૂર્યદ્વારા નષ્ટ થનાર અન્ય અંધકાર દેખાવો તો જોઈએ, કારણ કે તે દર્શનયોગ્ય છે. પણ તે દેખાતો તો નથી. માટે ત્યાં અન્ધકાર નથી એમ જ માનવું જોઈએ. વળી, જો અન્ધકાર પ્રાગભાવરૂપ હોય તો પ્રદીપપ્રભાની ધારાના નાશ થયા પછી અન્ધકારની ઉત્પત્તિ થવી ન જોઈએ. કારણ કે પ્રાગભાવ અનાદિ છે.

નિવર્ત્યમાન-નિવૃત્ત થનારો હોવાથી અન્ધકાર આલોકના પ્રધ્વંસાભાવરૂપ નથી, જેમ પ્રાગભાવરૂપ નિવર્ત્યમાન હોવાથી પ્રધ્વંસાભાવરૂપ નથી, તેમ નિવર્ત્યમાન હોવાથી અન્ધકાર પણ પ્રધ્વંસાભાવરૂપ નથી.

અન્ધકાર એ ઇતરેતરાભાવરૂપ પણ નથી. કારણ કે જો તેમ હોય તો સૂર્યનું પ્રચંડ તેજ ફેલાવા છતાં અંધારી રાત્રિની જેમ દિવસે પણ અન્ધકારની પ્રતીતિ થવી જોઈએ પણ થતી તો નથી. માટે અન્ધકાર આલોકના અન્યોન્યાભાવરૂપ પણ નથી.

અન્ધકાર આલોકના અત્યન્તાભાવરૂપ પણ નથી. કારણ કે અન્ધકારના કારણ સમૂહની ઉપસ્થિતિ હોય છે, ત્યારે તે ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ તમારા મતે અત્યન્તાભાવ નિત્ય છે. એથી તે ઉત્પતિ કે નાશ રહિત છે. પરંતુ અન્ધકાર તો પોતાના કારણ સમૂહના યોગે ઉત્પન્ન થાય છે, અને પ્રકાશના યોગે નાશ પણ પામે છે. માટે અન્ધકાર આલોકના અત્યન્તાભાવરૂપ પણ નથી.

આ પ્રમાણે અન્ધકારનો અભાવરૂપે સ્વીકાર આઠેય વિકલ્પોથી ઘટતો ન હોવાથી તેનો અનુમાનથી અભાવરૂપે સ્વીકાર પણ સિદ્ધ નથી.

(प०) **प्रागभाव** इति । यथा मृत्पिण्डो घटस्य प्रागभावः । घटे समुत्पन्ने सति घटस्य प्रागभावलक्षणो मृत्पिण्डो निवर्त्तते । एवं आलोके उत्पन्ने सति प्रागभावलक्षणं तमो निवर्त्तते । **निवर्त्यमानत्वादि**ति । आलोकस्य प्रध्वंसाभावस्तमो न भवति, निवर्त्यमानत्वात्, प्रागभाववत् । यथा प्रागभावो निवर्त्यमानत्वात् प्रध्वंसाभावो न भवति, निवर्त्यमानः [1]पटादिनेति ज्ञेयम् ।

तस्येति आलोकस्य ॥

(टि०) **न तावदित्यादि** । **तस्येति** तमसः । **नाप्यनेकस्येति** अनेकस्यालोकस्य प्रागभावस्तम इति पाश्चात्येन सम्बन्धः । **तदा तदभावादि**ति रात्रौ सूर्याभावात् ।

यदि चेदमित्यादि । **इदमिति** तमः । **प्रागभावेति** "क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते" [मीश्लो० अभा० २] **अस्येति** तमसः । प्रागभावो ह्यनादिः सान्तश्च । **नाप्यालोकस्येति** "नास्तिता पयसो दध्नि प्रध्वंसाभावलक्षणम् ।" [मीश्लो० अभा० ३] **निवर्त्यमानत्वादि**ति आलोकेनेति शेषः । यद्यालोकस्य प्रध्वंसाभाव एव तमः तदाऽऽलोकनिवर्त्यं न स्यात्, तत्पूर्वमसत्त्वात् । अत्रापि प्रागभावप्रसङ्गात् । **तस्येति** आलोकस्य । "गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ॥" [मीश्लो० अभा० ३] । **नाप्यालोकस्येति** तमसः ।

"शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः ।
शशशृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते ॥१॥" [मीश्लो० अभा० ४]

निवर्त्तिततम इवाऽनिवर्त्तितमपि तमो न दृश्येत [2] । [[3]दृश्यमानस्येत्यर्थः (दृश्यमानो न स्यादित्यर्थः) । तमसः प्रागभावो ह्यनादिः सान्तश्चः आलोकेनेति शेषः । आलोकस्य यथा प्रागभावो निवर्त्यमानत्वात्-प्रध्वंसाभावो न स्यात् (?) । योऽत्यन्ताभावो भवति स कदाचिन्न निवर्त्तते ।]

§५ एतत् सकलमपि प्रायेण छायायामपि समानमिति यथासंभवं योज्यम् । विशेषतश्चैतद्द्रव्यताप्रसिद्धिः परिपाटिप्राप्तस्याद्वादरत्नाकरादवधारणीया ।

यत्पुनरवाचि—'तमसि सञ्चरतः पुंसः प्रतिबन्धः स्यात्' इत्यादि, तदखिलमालोकेऽपि समानमिति स एव प्रतिविधास्यति, इति किमतिप्रयत्नेन तत्रास्माकम् ? इति सिद्धे तमश्छाये द्रव्ये ॥२१॥

§૫ અન્ધકારને લગતી ઉપરોક્ત સમસ્ત ચર્ચા પ્રાયઃ કરીને છાયામાં પણ સમાન જ છે. તો યથાસંભવ બુદ્ધિમાનોએ તેની ઘટના કરી લેવી. વળી, વિશેષતઃ છાયામાં દ્રવ્યતાની પ્રસિદ્ધિ પરંપરાથી પ્રાપ્ત સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાંથી સમજી લેવી જોઈએ.

વળી, 'અન્ધકારને દ્રવ્ય માનીએ તો તેમાં સંચરનાર પુરુષને પ્રતિબન્ધ થાય'—વિગેરે જે કહ્યું તે સઘળુંયે પ્રકાશમાં પણ સમાન જ છે, માટે તેનું નિરાકરણ વાદી પોતે જ કરી લેશે. તેને માટે અમારે નિરર્થક મહેનત કરવાની જરૂર નથી. આ પ્રકારે અંધકાર અને છાયા બન્ને દ્રવ્યરૂપે સિદ્ધ થયાં. ૨૧

---

१ पटादिर्ज्ञेयः— मु । अत्रालोकः पटादिना निवर्त्यमानः—इति संबन्धः । २ दृश्यते मु । ३ कोष्ठकान्तर्गतः पाठो मुद्रिते एव ।

मनःपर्यायं प्ररूपयन्ति–

संयमविशुद्धिनिबन्धनाद् विशिष्टावरणविच्छेदाज्जातं मनोद्रव्यपर्यायालम्बनं मनःपर्यायज्ञानम् ॥२२॥

§१ विशिष्टचारित्रवशेन योऽसौ मनःपर्यायज्ञानावरणक्षयोपशमस्तस्मादुद्भूतं मानुषक्षेत्रवर्तिसंज्ञिजीवगृहीतमनोद्रव्यपर्यायसाक्षात्कारि यज्ज्ञानं तन्मनःपर्यायज्ञानमित्यर्थः ॥२२॥

મનઃપર્યાય જ્ઞાનનું લક્ષણ—

સંયમની વિશુદ્ધિને કારણે થયેલ વિશિષ્ટ પ્રકારના આવરણના નાશથી ઉત્પન્ન થનારું મનોદ્રવ્યના પર્યાયોને વિષય કરનાર મનઃપર્યાયજ્ઞાન છે. ૨૨

§૧ વિશિષ્ટ પ્રકારના ચરિત્રના પ્રભાવથી મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય છે, અને તેથી અઢીદ્વીપમાં રહેલા સંજ્ઞીજીવોએ ગ્રહણ કરેલ મનોદ્રવ્યના પર્યાયોને સાક્ષાત્કાર કરનારું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે મનઃપર્યાયજ્ઞાન છે. ૨૨

सकलप्रत्यक्षं लक्षयन्ति–

सकलं तु सामग्रीविशेषतः समुद्भूतसमस्तावरणक्षयापेक्षं निखिलद्रव्यपर्यायसाक्षात्कारिस्वरूपं केवलज्ञानम् ॥२३॥

§१ सामग्री सम्यग्दर्शनादिलक्षणाऽन्तरङ्गा । बहिरङ्गा तु जिनकालिकमनुष्यभवादिलक्षणा। ततः सामग्रीविशेषात् प्रकर्षप्राप्तसामग्रीतः समुद्भूतो यः समस्तावरणक्षयः सकलघातिसंघातविघातस्तदपेक्षं सकलवस्तुप्रकाशस्वभावं केवलज्ञानं ज्ञातव्यम् ॥

સકલપ્રત્યક્ષનું લક્ષણ—

વિશિષ્ટ પ્રકારની સામગ્રીના યોગે સમગ્ર આવરણનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થયેલ અને સમસ્ત દ્રવ્ય અને પર્યાયોના સાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાન કેવલજ્ઞાન છે. ૨૩

§ ૧ કેવલજ્ઞાન–સકલ પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિમાં આવશ્યક સામગ્રી બે પ્રકારે છે-૧ અંતરંગ અને ૨ બાહ્ય. સમ્યગ્દર્શનાદિ અંતરંગ સામગ્રી છે. અને જિનેશ્વરની વિદ્યમાનતામાં મળેલ મનુષ્યભવ વિગેરે બાહ્ય સામગ્રી છે. આ બન્ને પ્રકારના સામગ્રીના વિશેષથી એટલે કે–સામગ્રી જ્યારે પ્રકર્ષને પામે છે ત્યારે સમગ્ર આવરણનો ક્ષય એટલે ચારેય ઘાતિકર્મનો ક્ષય થાય છે. અને આ ઘાતિકર્મના નાશથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, અને જે સકલ વસ્તુ તથા તેના પર્યાયોનું પ્રકાશક સાક્ષાત્કારી જ્ઞાન છે, તે કેવલજ્ઞાન જાણવું.

§२ यस्तु नैतदमंस्त मीमांसकः, मीमांसनीया तन्मनीषा । तथाहि–बाधकभावात्, साधकाभावाद् वा सकलप्रत्यक्षप्रतिक्षेपः ख्याप्येत ? आद्यपक्षे प्रत्यक्षम्, अप्रत्यक्षं वा बाधकमभिदध्याः ? प्रत्यक्षं चेत्–पारमार्थिकम्, सांव्यवहारिकं वा ? पारमार्थिकमपि विकलम्,

सकलं वा ? विकलमप्यवधिलक्षणम्, मनःपर्यायरूपं वा ? नैतत्पक्षद्वयमपि क्षेमाय, द्वयस्याऽस्य क्रमेण रूपिद्रव्यमनोवर्गणागोचरत्वेन तद्बाधनविधावधीरत्वात् । सकलं चेत्, अहो ! शुचिविचारचातुरी, यत्केवलमेव केवलप्रत्यक्षस्याऽस्याऽभावं विभावयतीति वक्षि । वन्ध्याऽपि प्रसूयतामिदानीं स्तनन्धयान् । वान्ध्येयोऽपि च विधत्तामुत्तंसान् ।

सांव्यवहारिकमप्यनिन्द्रियोद्भवम्, इन्द्रियोद्भवं वा ? न तावत् प्रथमम्, अस्य प्रातिभातिरिक्तस्य स्वात्माविष्वग्भूतसुखादिमात्रगोचरत्वात । प्रातिभं तु तद्बाधकं नानुभूयत एव । ऐन्द्रियं तु स्वकीयम्, परकीयं वा ? स्वकीयमपीदानीमत्र तद् बाधेत्, सर्वत्र सर्वदा वा ? प्राचि पक्षे, पिष्टं पिनष्टि भवान्. तथा तदभावस्याऽस्माभिरप्यभीष्टेः । द्वितिये तु, सर्वदेशकालानाकलय्येदं तदभावमुद्भावयेत्, इतरथा वा ? आकलय्य चेत् । आकालं नन्दताद् भवान् । [१]भवत्येव सकलकालकलाकलापाशेषदेशविशेषवेदिनि वेदनस्य तादृशः प्रसिद्धेः । अनाकलय्य चेत् । कथं सकलदेशकालाऽनाकलने सर्वत्र सर्वदा वेदनं तादृग् नास्तीति प्रतितिरुल्लसेत् ? परकीयमपीदानीमत्र तद्भावं बाधेत, सर्वत्र सर्वदा वेत्यादिविकल्पजालजर्जरीभूतं न तद्बाधनधुरां धारयितुं धीरतां दधाति । कथं वा परगृहरहस्याभिज्ञो भवानेवमभूत् ? 'तादृक्षप्रत्यक्षप्रतिक्षेपदक्षं प्रत्यक्षं प्रावर्तिष्ट मम' इति तेन कथनाच्चेत् । यदि कथिते प्रत्ययः, तर्हि 'तादृक्षाध्यक्षप्रतिक्षेपि प्रत्यक्षं नास्त्येव' इत्युत्तम्भितहस्ता वयं व्याकुर्मह इति किं न तथाऽनुमन्यसे ? अथ न यौष्माकीणः प्रमाणप्रवीणः समुल्लापः । परकीयः कथमिति वाच्यम् ? न खल्वयं स्वप्रत्यक्षं त्वत्प्रत्यक्षं कर्तुं शक्नोति, वचसा तु यथाऽसौ कथयति, तथा वयमपि ।

अथ तदुपदर्शितेऽर्थे संवादात् तद्वचः प्रमाणम् । नन्वेवं प्रत्यक्षम्, अप्रत्यक्षं वा संवादकं स्यात् ? इत्यादिपूर्वोक्तावर्तनेनाऽनवस्थावल्लिरुल्लसन्ती कथं कर्तनीया ? किञ्च, संविदामिन्द्रियागोचरत्वादैन्द्रियमध्यक्षं सकलप्रत्यक्षस्य विधौ प्रतिषेधे वा मूकमेव वराकम् । न च त्वन्मतेनाभावः प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यते, तथात्वे हि किमिदानीमपह्नतसर्वस्वेन तपस्विनाऽभावप्रमाणेन कर्तव्यम् ? । तन्न प्रत्यक्षं तद्बाधविधानसंविधानोद्धुरम् ।

§ २ કેવલજ્ઞાનને નહીં માનનાર મીમાંસકની મનીષા(બુદ્ધિ)ની મીમાંસા કરવી જરૂરી છે. તે આ પ્રમાણે–સકલ પ્રત્યક્ષ–કેવળજ્ઞાનનું ખંડન કરો છો, તો તે શું બાધક પ્રમાણ હોવાથી કે કોઈ સાધક પ્રમાણ મળતું નથી માટે ? બાધક માનવામાં આવે તો તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે કે અપ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ? પ્રત્યક્ષ માનતા

१ सप्तमी ।

હો તો તે પારમાર્થિક છે કે સાંવ્યવહારિક ? પારમાર્થિક પણ શું સકલ છે કે વિકલ ? વિકલમાં પણ અવધિજ્ઞાન બાધક છે કે મનઃપર્યાયજ્ઞાન ? આ બન્ને પક્ષોમાંથી એક પણ બાધક બની શકે નહીં. કારણ એ બન્ને ક્રમશઃ રૂપી દ્રવ્ય અને મનોવર્ગણાને વિષય કરનાર હોવાથી કેવલજ્ઞાનને બાધ કરવા સમર્થ નથી. સકલપ્રત્યક્ષને કેવલજ્ઞાનનું બાધક કહો તો તમારી આ કેવી વિશુદ્ધ વિચારની ચતુરાઈ છે કે તમે કેવળજ્ઞાનને જ કેવળજ્ઞાનનું બાધક કહો છો ? તો પછી વંધ્યા પણ પુત્ર પ્રસવશે અને એ વન્ધ્યાપુત્ર અલંકારો ઘડશે. સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ બાધક હોય તો તે અનિન્દ્રિયોદ્ભવ છે કે ઇન્દ્રિયોદ્ભવ ? અનિન્દ્રિયોદ્ભવ–(મનથી ઉત્પન્ન થનારું) તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે–પ્રતિભાજ્ઞાન સિવાયનું અનિન્દ્રિયોદ્ભવજ્ઞાન તો–પોતાના આત્માથી કથંચિત્ અભિન્ન એવા સુખ–દુઃખાદિ માત્રને વિષય કરનારું છે. તો એ કેવલજ્ઞાનનો કઈ રીતે બાધ કરશે ? પ્રાતિભજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનનું બાધક હોય એવો અનુભવ તો થતો જ નથી. ઇંદ્રિયોદ્ભવજ્ઞાનને બાધક કહો તો તે પોતાનું છે કે પરનું ? પોતાનું કહો તો વર્તમાનકાળે અને આ જ સ્થળે (દેશમાં) બાધક છે કે સર્વદા સર્વ સ્થળે ? પ્રથમ પક્ષમાં માત્રપિષ્ટપેષણ (પીસેલાને પીસવાનું) કરો છો કારણ કે એવા કેવળજ્ઞાનનો અભાવ તો અમે પણ માનીએ છીએ. બીજો પક્ષ કહો તો તે સર્વ દેશકાળને જાણીને કેવળજ્ઞાનના અભાવને સિદ્ધ કરે છે કે સર્વદેશ કાળને જાણ્યા વિના? સર્વ દેશ કાળને જાણીને કહો તો–સર્વદા આનંદ કરો. કારણ કે સર્વક્ષણ (કાળ) અને સર્વ સ્થળ (દેશ)ને જાણનારા તમારા પોતાને વિષે જ કેવળજ્ઞાનની સિદ્ધિ થઈ. અને જો સર્વ દેશ અને સર્વ કાળને જાણ્યા વિના કેવળજ્ઞાનનો અભાવ સિદ્ધ કરો તો–અમે પૂછીએ છીએ કે–સર્વદેશ અને કાળને જાણ્યા વિના સર્વદા સર્વત્ર કેવળજ્ઞાન નથી, એવી પ્રતીતિ કઇ રીતે થઈ શકશે ? અર્થાત્ થઈ શકશે નહીં. એ જ પ્રમાણે પરકીય ઇન્દ્રિયોદ્ભવ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ પણ વર્તમાનકાલીન અને અહીં જ બાધક છે ?–વિગેરે વિકલ્પ જાળથી ખખડી ગયેલું હોવાથી તે પરકીય ઇન્દ્રિય જન્ય સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ કેવળજ્ઞાનનો બાધ કરવામાં અસમર્થ છે. વળી, હે ભાઈ મીમાંસક! બીજાના ઘરની ગુપ્ત વાત તેં કઈ રીતે જાણી ? અર્થાત્ પરકીય ઇન્દ્રિય જન્ય સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષથી કેવલજ્ઞાનનો બાધ થાય છે એ તમે કઈ રીતે જાણ્યું ?

મીમાંસક : 'કેવળજ્ઞાનનું ખંડન કરવામાં સમર્થ એવું પ્રત્યક્ષ મને થયું છે' એવું તેણે મને કીધું છે તેથી જાણ્યું છે.

જૈન : તમને જો બીજાના કથનમાં વિશ્વાસ હોય તો અમે પણ ઊંચા હાથ કરીને કહીએ છીએ કે–'સકલ પ્રત્યક્ષ કેવળજ્ઞાનનું ખંડન કરનાર કોઈ પ્રત્યક્ષ છે જ નહીં' તો અમારી તે વાતને તમે કેમ માનતા નથી ?

મીમાંસક : તમારું કથન પ્રમાણયુક્ત નથી માટે માનતા નથી.

જૈન : તો એ કહો કે–બીજાનું કથન કઈ રીતે પ્રમાણસિદ્ધ છે ? કારણ કે બીજો કોઇ પણ પોતાના પ્રત્યક્ષનું તમને પ્રત્યક્ષ કરાવી શકતો નથી અને વચનથી તો જેમ તે કહે છે તેમ અમે પણ કહીએ છીએ.

મીમાંસક: તેણે કહેલ અર્થમાં સંવાદ હોવાથી તેનું વચન પ્રમાણભૂત છે.

જૈન: તે સંવાદક જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે કે અપ્રત્યક્ષ? વિગેરે વિકલ્પોની પુનઃ આવૃત્તિ કરવાથી ઊઠતી અનવસ્થા વેલને કઈ રીતે કાપી શકશો? વળી, જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી માટે ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ સકલ પ્રત્યક્ષની વિધિ કે નિષેધમાં બિચારું તદ્દન મૂક છે. અર્થાત સકલ પ્રયત્ક્ષના વિધિ કે નિષેધમાં અસમર્થ છે. વળી, તમારા મતમાં અભાવનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. અને પ્રત્યક્ષથી અભાવનું જ્ઞાન થતું હોય તો અભાવ પ્રમાણનું તો સર્વસ્વ લુંટાઈ જવાથી તે બિચારું શું કરશે? તો આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કેવલજ્ઞાનનો બાધ કરવામાં સમર્થ નથી.

(प०) **सर्वत्रे**ति सर्वस्मिन् क्षेत्रे। **सर्वदे**ति सर्वस्मिन् काले। **इदमि**ति स्वकीयं प्रत्यक्षम्। **भवत्ये-वे**ति त्वय्येव। **तादृशः** इति तादृशस्य। **कथं वा परगृहे**त्यादि गद्ये कथमेतत् त्वया ज्ञातं यदुतैतत् प्रत्यक्षं सर्वत्र सर्वदा तद्भावं [1]बाधते। परचेतोवृत्तीनां भवादृशां दुर्लक्ष्यत्वादेतन्न घटते इत्यर्थः। **तेने**ति परेण। **न खल्वयमि**ति अयं परकीयः समुल्लापः। **नन्वेवं प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा संवादकं स्यादि**ति तद्वचसः प्रत्यक्षं संवादकमप्रत्यक्षं वेति योगः।

(टि०) **नैतत्पक्षद्वय**मित्यादि। **रूपिद्रव्ये**ति अवधिः। **मनोवर्गणे**ति मनःपर्यायः। **तद्बाधने** इति सकलप्रत्यक्षबाधने। **न तावत् प्रथममस्ये**ति अनिन्द्रियोद्भवस्य। **प्रातिभं त्वि**ति केवलं नास्तीति। अद्य मे महाप्रसादो भवितेत्यादि। एतत् प्रातिभमदृढं मानसप्रत्यक्षं दृढतरम्। **अत्र तदि**ति प्रत्यक्षं कर्म। **तदभावस्ये**ति तस्य सकलप्रत्यक्षस्याभाव इदानीमत्र। **इदमि**ति स्वीकीयं ज्ञानम्। **तदभावमि**ति केवलाभावम्। **भवती**ति त्वयि। **तादृक्षेत्यादि**। **तेने**ति जैमिनिना। **परकीय** इति जैमिनिसम्बन्धी।

अथ तदुपदर्शिते इति तेन जैमिनिनोपदर्शिते। **तद्वच** इति तस्य जैमिनिमुनेर्वाक्यम्। **तथात्वे** इति अभावस्य प्रत्यक्षप्रेक्षत्वे परचेतोवृत्तीनां भवादृशां दुर्लक्ष्यत्वाद् इत्यर्थः।

अप्रत्यक्षमपि प्रत्यक्षाभावमात्रम्, अपरप्रमाणरूपं वा प्रणिगद्येत? आद्यं चेत्, तर्हि निद्राणदशायामम्भस्तम्भकुम्भाम्भोरुहाम्भोधरादिगोचरप्रत्यक्षाभावात् तेषामभावो भवेत्। द्वितीयं चेत्, भावस्वभावम्, अभावस्वभावं वा? भावस्वभावमप्यनुमानं, शाब्दम्, अर्थापत्तिः, उपमानं वा?।

अनुमानं चेत्, कस्तत्र धर्मी—सकलप्रत्यक्षम्, पुरुषो वा कश्चित्? सकल-प्रत्यक्षं चेत्, तत्रोपादीयमानः समस्तो हेतुराश्रयासिद्धतामाश्रयेत्, भवतस्तस्याऽप्रसिद्धेः। पुरुषोऽपि सर्वज्ञः, तदन्यो वा धर्मी वर्ण्येत? सर्वज्ञश्चेत्, किं सर्वज्ञत्वेन निर्णीतः, पराभ्युपगतो वा? निर्णीतश्चेत्, कथं तत्र तादृक्षप्रत्यक्षप्रतिक्षेपः प्रेक्षाकारिणः कर्तुमुचितः, तन्निर्णायकप्रमाणेनैव तद्बाधनात्?

अथ सर्वज्ञत्वेन परैरभ्युपगतः पुमान् वर्धमानादिर्धर्मी, तर्हि किं तत्र साध्यम् नास्तित्वम्, असर्ववित्त्वं वा? न तावद् नास्तित्वम्, तथाविधपुरुषमात्रसत्तायामुभयो-रविवादात्, तथाव्यवहारपारमार्थिकापारमार्थिकत्व एव विप्रतिपत्तेः।

---

१ बाधेत मु।

असर्ववित्त्वं चेत् । कस्तत्र हेतुः—उपलब्धिः, अनुपलब्धिर्वा ? उपलब्धिश्चेत्, अविरुद्धोपलब्धिः विरुद्धोपलब्धिर्वा ? । अविरुद्धोपलब्धिस्तावद् व्यभिचारिणि, नित्यत्वनिषेधाभिधीयमानप्रमेयत्ववत् । विरुद्धोपलब्धिस्तु[1] किं स्वभावविरुद्धोपलब्धिः, विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः, विरुद्धकार्योपलब्धिः, विरुद्धकारणोपलब्धिः, विरुद्धसहचराद्युपलब्धिर्वा स्यात् ? नाद्या, सर्वज्ञत्वेन साक्षाद् विरुद्धस्य किञ्चिज्ज्ञत्वस्य तत्र प्रसाधकप्रमाणाभावात् । नाग्रेतनविकल्पचतुष्टयमपि घटामटाटयते । प्रतिषेध्यस्य हि सर्ववित्त्वस्य विरुद्धं किञ्चिज्ज्ञत्वम् । तस्य च व्याप्यं कतिपयार्थसाक्षात्कारित्वम्, कार्यं कतिपयार्थप्रज्ञापकत्वम्, कारणमावरणक्षयोपशमः, सहचरादि रागद्वेषादिकम् । न च विवादापदाने पुंसि तेषामन्यतमस्यापि प्रसाधकं किञ्चित् प्रमाणं तवाऽस्ति, यतस्तदुपलब्धीनां सिद्धिः स्यात् ।

वक्तृत्वरूपाविरुद्धकार्योपलब्धिरस्त्येव तन्निषेधे साधनं साधिष्ठमिति चेत् । ननु कीदृग् वक्तृत्वमत्र विवक्षाञ्चक्रे, यत्सर्ववित्त्वविरुद्धस्य कार्यं स्यात्-प्रमाणविरुद्धार्थवक्तृत्वम्, तदविरुद्धार्थवक्तृत्वम्, वक्तृत्वमात्रं वा ? आद्यभिदायाम्, असिद्धं साधनम्, वर्धमानादौ भगवति तथाभूतार्थवक्तृत्वाभावात् । द्वितीयभिदि तु, नेयं विरुद्धकार्योपलब्धिः, किन्तु कार्योपलब्धिरेव तद्विधिसाधनी, धूमध्वजसिद्धिनिबन्धनोपन्यस्तधूमोपलब्धिवत् । तथा च विरुद्धो हेतुः । तृतीयभेदे त्वनेकान्तः, वक्तृत्वमात्रे सर्ववित्त्वकार्यत्वस्याविरोधात् ।

अनुपलब्धिरपि विरुद्धानुपलब्धिः, अविरुद्धानुपलब्धिर्वा ? विरुद्धानुपलब्धिस्तावद् विधिसिद्धावेव साधीयस्तां दधाति, अनेकान्तात्मकं वस्तु एकान्तस्वरूपानुपलब्धेः, इत्यादि-[वत्] । अविरुद्धानुपलब्धिरपि स्वभावनुपलब्धिः, व्यापकानुपलब्धिः, कार्यानुपलब्धिः, कारणा-[नु]पलब्धिः, सहचराद्यनुपलब्धिर्वाऽभिधीयेत ? स्वभावानुपलब्धिरपि सामान्येन, उपलब्धि-[ल]क्षणप्राप्तत्वविशेषणा वा व्याक्रियेत ? पौरस्त्या तावत्, निशाचरादिना व्यभि-[चा]रिणी । द्वितीया पुनरसिद्धा, सर्ववित्त्वस्य स्वभावविप्रकृष्टत्वात् । व्यापकानुपलब्धि-[प्र]भृतयोऽपि विकल्पा अल्पीयांसः, यतः सर्ववित्त्वस्य व्यापकं सकलार्थसाक्षात्कारित्वम्, [का]र्यमतीन्द्रियवस्तूपदेशः, कारणमखिलावरणविलयः, सहचरादि क्षायिकचारित्रादिकम् । [न] च तत्र तदनुपलब्धीनां सिद्धौ साधनं किञ्चित् तेऽस्ति, इत्यसिद्धा एवाऽमूः ।

अथ सर्वज्ञादन्यः कश्चिद् धर्मी, तर्हि तस्याऽसर्ववित्त्वे साध्ये सिद्धसाध्यता । [तस्मा]द् नानुमानं तद्बाधकम् ॥

અપ્રત્યક્ષને સકલ પ્રત્યક્ષનું બાધક કહો તો અપ્રત્યક્ષ એટલે પ્રત્યક્ષાભાવ-[મા]ત્ર છે કે અન્ય પ્રમાણરૂપ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન પ્રમાણરૂપ છે ?

१ किं साक्षाद् विरु० मु ।

પ્રત્યક્ષાભાવ માત્ર કહો તો નિદ્રાવસ્થામાં જલ, સ્તંભ, કુમ્ભ (ઘટ), કમળ, મેઘ વિગેરેને વિષય કરનાર પ્રત્યક્ષનો અભાવ હોવાથી તે પદાર્થોનો પણ અભાવ થઈ જશે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષાભાવ માત્રથી પદાર્થાભાવ કહેશો તો નિદ્રાવસ્થામાં ઘટાદિ પદાર્થોનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી, માટે જગતમાં ઘટાદિ પદાર્થોમાં અભાવની આપત્તિ આવશે.

અપ્રત્યક્ષ એટલે પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન અન્ય પ્રમાણ—એ બીજો પક્ષ કહો તો તે પ્રમાણ ભાવસ્વરૂપ છે કે અભાવ સ્વરૂપ? ભાવસ્વરૂપ કહો તો તે અનુમાન, શાબ્દ-આગમ, અર્થાપત્તિ, કે ઉપમાન છે ?

અનુમાન કહો તો તેમાં ધર્મી શું છે—કેવળજ્ઞાન છે કે કોઇ પુરુષ? અનુમાનનો ધર્મી કેવળજ્ઞાન હોય તો—તેમાં અપાતા બધા હેતુઓ આશ્રયાસિદ્ધ થશે. કારણ કે તમારા મતમાં હેતુના આશ્રયરૂપ કેવળજ્ઞાન જ અપ્રસિદ્ધ છે. અનુમાનનો ધર્મી પુરુષ હોય તો સર્વજ્ઞપુરુષ ધર્મી છે કે અસર્વજ્ઞપુરુષ ? સર્વજ્ઞ પુરુષ હોય તો તેને તમોએ સર્વજ્ઞ તરીકે નિશ્ચિત કરેલ છે કે બીજાએ સ્વીકારેલ સર્વજ્ઞ પુરુષ છે ? સર્વજ્ઞ તરીકે તમોએ નિશ્ચિત કરેલ પુરુષ ધર્મી હોય તો તેવા પુરુષમાં કેવળજ્ઞાનનો નિષેધ કરવો એ તમારા જેવા વિચારવાન્ માટે કઈ રીતે યોગ્ય છે ? કારણ કે ધર્મીનો નિશ્ચય કરાવનાર પ્રમાણથી જ તમારો સકલ પ્રત્યક્ષનો નિષેધ બાધિત થાય છે. બીજા એટલે કે જૈનોએ સર્વજ્ઞ તરીકે સ્વીકારેલ વર્દ્ધમાનાદિ પુરુષને ધર્મી કહેતા હો તો તેમાં સાધ્ય શું છે—નાસ્તિત્વ કે અસર્વવિત્ત્વ? નાસ્તિત્વ તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે—તેવા પુરુષની સત્તામાં તો વાદિપ્રતિવાદી ઉભય પક્ષને વિવાદ નથી. પરંતુ તેમને વિષે કરાતા સર્વજ્ઞત્વના વ્યવહારમાં વિવાદ છે. એટલે કે—સર્વજ્ઞત્વનો વ્યવહાર વાસ્તવિક છે કે અવાસ્તવિક—આમાં વિવાદ છે. અર્થાત્ વર્દ્ધમાન નામના પુરુષવિશેષ સર્વજ્ઞ છે, એમ અમે (જૈનો) કહીએ છીએ, અને તે સર્વજ્ઞ નથી એમ તમે કહો છો, એટલે સર્વજ્ઞત્વરૂપ સાધ્યમાં જ વિપ્રતિપત્તિ છે. પરંતુ ધર્મી—પક્ષરૂપ વર્દ્ધમાનને વિષે નથી. પરાભ્યુપગત-પુરુષમાં સાધ્ય 'અસર્વવિત્ત્વ' કહો તો તેમાં હેતુ ઉપલબ્ધિ છે કે અનુપલબ્ધિ? ઉપલબ્ધિ હોય તો—અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ છે કે વિરુદ્ધોપલબ્ધિ? અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહો તો જેમ શબ્દના નિત્યત્વનો નિષેધક 'प्रमेयत्व' હેતુ વિપક્ષરૂપ આકાશાદિમાં પણ છે, તેથી તે વ્યભિચારી છે તેમ એ હેતુ પણ વ્યભિચારી છે. વિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહો તો—તે સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિ કે વિરુદ્ધસહચરાદિની ઉપલબ્ધિ છે? સર્વજ્ઞત્વનું સાક્ષાત્ વિરોધી કિંચિતજ્જ્ઞત્વ છે. અને ઉપરોક્ત વર્દ્ધમાનરૂપ ધર્મીમાં એ કિંચિજ્જ્ઞત્વને સિદ્ધ કરનાર કોઈ પણ પ્રમાણ મળતું નથી માટે સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહી શકશો નહીં. વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિ આદિ ચારેય વિકલ્પો પણ કહી શકશો નહીં, કારણ કે નિષિધ્યમાન સર્વજ્ઞત્વનું વિરોધી કિંચિજ્જ્ઞત્વ છે, અને તે કિંચિજ્જ્ઞત્વનું વ્યાપ્ય છે—કતિપય અર્થનું સાક્ષાત્કારિત્વ, કાર્ય છે કતિપય અર્થનું પ્રજ્ઞાપન, કારણ છે આવરણનો ક્ષયોપશમ, અને સહચરાદિ છે રાગદ્વેષાદિ. અને

જૈન—જેને તમે સર્વજ્ઞત્વના વિરુદ્ધનું કાર્ય માન્યું તે વક્તૃત્વ તમે
માનો છો ? તે શું પ્રમાણથી વિરુદ્ધ અર્થનું વક્તૃત્વ છે, પ્રમાણથી અ
અર્થનું વક્તૃત્વ છે કે માત્ર વક્તૃત્વ છે? પ્રથમ પક્ષ તો યુક્ત નથી. કારણ
માનાદિમાં પ્રમાણથી વિરુદ્ધ વક્તૃત્વ છે જ નહીં અને જો પ્રમાણથી અવિ
વક્તૃત્વ માનો તો હેતુ વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિરૂપ બનતો નથી કારણ કે
વક્તૃત્વ સર્વજ્ઞત્વથી વિરુદ્ધ જે કિંચિજ્જ્ઞત્વ છે તેનું કાર્ય તો હોય નહીં
સ્વયં સર્વજ્ઞત્વનું જ કાર્ય હોઈ તે હેતુ કાર્યોપલબ્ધિરૂપ થશે અને તે તો સર્વ
ત્વનો નિષેધ નહીં પણ સર્વજ્ઞત્વની વિધિને જ સિદ્ધ કરશે. જેમકે-ધૂમોપલબ્ધિ
રૂપ હેતુ અગ્નિનો નિષેધ નહિ પણ તેની વિધિને જ સિદ્ધ કરે છે. આ રીતે તે
તમારો આ હેતુ વિરુદ્ધ થઈ જશે. ત્રીજા વિકલ્પમાં માત્ર 'વક્તૃત્વ'રૂપ તમારો
હેતુ વ્યભિચારી છે, કારણ કે-સર્વજ્ઞત્વના અવિરુદ્ધકાર્ય રૂપ છે, અર્થાત
સર્વજ્ઞ કે અસર્વજ્ઞ સાથે કશો વિરોધ ન હોવાથી તે હેતુ વ્યભિચારી થશે તેથી
કરીને અસર્વવિત્ત્વની સિદ્ધિમાં અવિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિરૂપ હેતુ અસમર્થ છે.

મીમાંસક—વર્દ્ધમાનમાં સર્વજ્ઞત્વનો અભાવ છે, કારણ કે-તેમનું સર્વજ્ઞત્વ
અનુપલબ્ધ છે, આ પ્રકારે અનુપલબ્ધિથી વર્દ્ધમાનમાં અસર્વવિત્ત્વ સિદ્ધ કરીશું.

જૈન—અહીં અનુપલબ્ધિથી તમોને વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ અભિપ્રેત છે કે અવિરુ-
દ્ધાનુપલબ્ધિ ? વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ હોય તો તે સર્વજ્ઞત્વની સિદ્ધિમાં જ સમર્થ છે.
જેમ કે-એકાન્તસ્વરૂપની અનુપલબ્ધિ હોવાથી વસ્તુ અનેકાન્તસ્વરૂપ છે. અને જો
અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ હોય તો તે સ્વભાવાનુપલબ્ધિ, વ્યાપકાનુપલબ્ધિ, કાર્યાનુપ-
લબ્ધિ, કારણાનુપલબ્ધિ કે સહચરાદ્યનુપલબ્ધિ છે? સ્વભાવાનુપલબ્ધિ હોય
તો-સામાન્ય(નિર્વિશેષણ) છે કે ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત-દૃશ્યની અનુપલબ્ધિરૂપ
છે ? સ્વભાવસામાન્યની અનુપલબ્ધિ હોય તો તે હેતુ વ્યભિચારી થશે. કારણ કે-
જગતમાં અદૃશ્ય એવા પિશાચાદિની અનુપલબ્ધિને કારણે તેમનો અભાવ સિદ્ધ
થતો નથી. ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત-દૃશ્યસ્વભાવની અનુપલબ્ધિરૂપ બીજો હેતુ હોય તો
અસિદ્ધ છે, કારણ કે-સર્વવિત્ત્વ એ સ્વભાવવિપ્રકૃષ્ટ-સ્વાભાવે અમૂર્ત હોવાથી
દૃશ્ય કહેવાય નહીં. એટલે તેની અનુપલબ્ધિ એ દૃશ્યાનુપલબ્ધિ નથી પણ
અદૃશ્યાનુપલબ્ધિ છે. વ્યપકાનુપલબ્ધિ આદિ બાકીના ચારે હેતુઓ તો તુચ્છ છે.
કારણ કે-સર્વવિત્ત્વનું વ્યાપક સકલ પદાર્થને સાક્ષાત્કરવાપણું છે, કાર્ય અતીન્દ્રિય
પદાર્થોનો ઉપદેશ છે, કારણ સમસ્ત આવરણનો ક્ષય છે, અને તેના સહચરાદિ
ક્ષાયિકભાવના ચારિત્રાદિ છે. અને વર્દ્ધમાનાદિ ધર્મીમાં આ વ્યાપકાદિ ચારેની

અનુપલબ્ધિને સિદ્ધ કરનાર કોઈ પણ પ્રમાણ તમારી પાસે નથી માટે, આ ચારે અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુઓ અસર્વવિત્ત્વની સિદ્ધિમાં અસિદ્ધ હેત્વાભાસો છે.

અને જો અનુમાનમાં ધર્મી[९] (પક્ષ) તરીકે સર્વજ્ઞથી અન્ય પુરુષને માનશો અને તેમાં જો અસર્વવિત્ત્વ સિદ્ધ કરશો તો તે સિદ્ધનું જ સાધન થશે.

આ રીતે અનુમાન સકલપ્રત્યક્ષ–કેવળજ્ઞાનનું બાધક નથી.

(पं०) **प्रत्यक्षाभावमात्रमि**ति सदपि इदानीं न दृश्यते एतावतैव नास्तीति गर्भः । **तस्ये**ति सकलप्रत्यक्षस्य । **तद्बाधनादि**ति तादृक्षप्रतिक्षेपबाधनात् ।

तथाऽव्यवहारेति गद्ये सर्वज्ञत्वस्य यत् पारमार्थिकत्वमपारमार्थिकत्वं च तत्रैव विप्रतिपत्तेः । **अविरुद्धोपलब्धिस्तावद्व्यभिचारिणी**ति सर्वज्ञत्वेन सह यदविरुद्धं तस्योपलब्धिः । सा व्यभिचारिणी कार्यप्रसाधिका न भवतीत्यर्थः । यतो नास्त्यत्र शीतं वह्न्युपलम्भादिति [१]तद्विरुद्धोपलब्धिर्निषेधं गमयति, न पुनरविरुद्धोपलब्धिरिति यावत् । **स्वभावविरुद्धोपलब्धिरि**ति [२]निषेध्येन सर्ववित्त्वेन सह स्वभावविरुद्धं किंचिज्ज्ञत्वं तस्योपलब्धिः । **विरुद्धव्याप्तोपलब्धिरि**ति निषेध्येन सह विरुद्धं किंचिज्ज्ञत्वं तेन व्याप्तं कतिपयार्थसाक्षात्कारित्वं तस्योपलब्धिः । [३]**आद्येति** स्वभावविरुद्धोपलब्धिः । **तत्रे**ति वर्द्धमानादौ ।

वक्तृत्वरूपेत्यादिगद्ये **वक्तृत्वरूपाऽविरुद्धकार्योपलब्धिस्तन्निषेधे** सर्ववित्त्वनिषेधे साधिष्ठं साधनमस्त्येवेति योगः । **सर्ववित्त्वविरुद्धस्ये**ति किञ्चिज्ज्ञत्वस्य ॥ **द्वितीयमिदी**ति प्रमाणाविरुद्धार्थवक्तृत्वपक्षे । **किन्तु कार्योपलब्धिरि**ति । विरुद्धं किञ्चिज्ज्ञत्वम् । तस्य प्रमाणाविरुद्धार्थवक्तृत्वं न कार्यं यदुपलभ्येत, अपि तु साध्यस्य सर्वज्ञत्वस्य कार्यमिदं प्रमाणाविरुद्धार्थवक्तृत्वम्, तस्योपलब्धिरिति । **विरुद्धो हेतुरि**ति विपरीतसाधनात् । **वक्तृत्वमात्रेति**[४] वक्तृत्वमात्रं सर्ववित्त्वस्य कार्यं भवन्न विरुध्यते ।

विरुद्धानुपलब्धिरित्यादि । अस्त्यत्र शीतं वह्न्यनुपलब्धेस्तत्र च निषेधोऽभीष्टः । **असिद्धा एवामूरि**ति स्वभावानुपलब्ध्यादयः ।

(टि०) **तेषामि**ति स्तम्भकुम्भाम्भोरुहादीनाम् । **अनुमानं चे**दित्यादि । **तत्रे**ति अनुमाने । **तत्रे**ति सकलप्रत्यक्षे । **तस्ये**ति सकलप्रत्यक्षस्य । **तदन्य** इति तस्मात्सर्वज्ञादन्यो व्यतिरिक्तो मूर्खः कश्चित् । **तत्रे**ति सर्वज्ञे । **तादृक्षे**ति सकलप्रत्यक्षनिरासः । **तन्निर्णायके**ति सर्वज्ञनिश्चायकेन । **तद्बाधनादि**ति तादृक्षप्रत्यक्षप्रतिक्षेपबाधनात् ।

तथाऽव्यवहारेति व्यवहारस्य सर्वज्ञत्वस्य पारमार्थिकेनेति वयं ब्रूमः । परमार्थेन सर्वज्ञोऽस्ति, त्वं भणसि नास्ति सर्वज्ञ इत्यत्रैव विवादात् । **व्यभिचारिणी**ति वक्तृत्वपुरुषत्वादिभिः । **विरुद्धसहचरादी**ति । **आदि**शब्दाद् विरुद्धपूर्वचरोपलब्धिः, विरुद्धोत्तरचरोपलब्धिश्च । **नाद्ये**त्यादि । **तत्रे**ति सर्वज्ञे । **तस्य** चेति किञ्चिज्ज्ञत्वस्य । **विवादापेदाने** इति विवादपदाधिरूढे सर्वज्ञे । **तेषामि**ति कतिपयार्थसाक्षात्कारित्वादीनां रागादीनां च । **अन्यतमस्ये**ति एकस्यापि । **यत** इति साधकप्रमाणात् । **तदुपलब्धीनामि**ति तस्य विरुद्धस्य

---

१ °ति च वि° **ल** । °ति विरु° **मु** । २ °रिति । अत्र प्रायः सर्वादर्शेषु साक्षाद्विरुद्धोपलब्धिरिति हेतुनामास्ति । तद्व्याख्या चाग्रेतनैवेति । निषे°–**मुपञ्जिका** । ३ नाद्येति **मु क** । ४ मात्रेणेति **ल** ।

किञ्चिज्ज्ञत्वस्य व्याप्याद्युपलब्धीनाम् । **तन्निषेधे** इति सर्वज्ञत्वनिवारणे । **आद्यभिदायामि**त्यादि । **तथाभूते**ति प्रमाणविरुद्धार्थस्य वक्तृत्वाऽसम्भवात् । साध्यस्य सर्वज्ञत्वस्य कार्यमिदं प्रमाणाविरुद्धवक्तृत्वं तस्योपलब्धिः । **इयमि**ति प्रमाणाविरुद्धार्थवक्तृत्वलक्षणा । **तद्विधी**ति सर्वज्ञविधिसाधनी । **सामान्येने**ति नास्ति सर्वज्ञोऽनुपलब्धेः । **यतः सर्वविन्त्वस्ये**त्यादि । **तत्रे**ति सर्वज्ञे । सर्वज्ञत्वेन सह यद्विरुद्धं तस्योपलब्धिः । सा व्यभिचारिणी कार्यप्रसाधिका न स्यादित्यर्थः, यतो नास्त्यत्र शीतं वह्न्युपलम्भादितिवत् विरुद्धोपलब्धिर्निषेधं गमयति न पुनरविरुद्धोपलब्धिः । **तदनुपलब्धीनामि**ति सकलार्थसाक्षात्कारित्वाद्यनुपलब्धीनाम् ।

अथ सर्वज्ञादित्यादि । **तस्ये**ति जडस्वभावस्य अस्माभिरप्यङ्गीक्रियत एवैतत् । **तद्बाधकमि**ति सकलप्रत्यक्षबाधनबद्धकक्षम् ।

नापि शाब्दम्, यतस्तदपौरुषेयम्, पौरुषेयं वा स्यात् ? न तावदपौरुषेयम्, अपौरुषेयत्वस्य वचस्सु संभवाभावात् । पौरुषेयमपि केवलालोकाकलितपुरुषप्रणीतम्, तदितरपुरुषप्रणीतं वा ? आद्यं कथं बाधकम्, विरोधात् ? द्वितीये त्वसौ पुरुषः केवलालोकविकलाः सकलाः पुरुषपर्षदः प्रेक्षते, न वा ? । प्राच्यपक्षे, कथं तत्प्रतिषेधः, तस्यैव तदाकलितत्वात् ? द्वितीयेऽपि कथन्तराम्, तत्प्रणीतशब्दस्य पांशुलपादकोपदिष्टशब्दस्येव प्रमाणत्वासंभवात् ।

नाप्यर्थापत्तिस्तद्बाधिका, तदभावमन्तरेणानुपपद्यमानस्य प्रमाणषट्कनिष्टङ्कितस्यार्थस्य कस्यचिदसत्त्वात् ।

नाप्युपमानम्, तस्य सादृश्यमात्रगोचरत्वात् । तन्न भावरूपं प्रमाणं तद्बाधबद्धकक्षम् ।

અને શાબ્દ–આગમ પણ સકલપ્રત્યક્ષનું બાધક નથી કારણ કે તે જો બાધક હોય તો તે અપૌરુષેય છે કે પૌરુષેય ? અપૌરુષેય આગમને બાધક તરીકે કહી શકશો નહીં. કારણ કે અપૌરુષેય વચન–શબ્દનો સંભવ જ નથી. પૌરુષેય આગમને બાધક તરીકે કહો તો તેની રચના કેવલજ્ઞાનયુક્ત પુરુષ દ્વારા થઈ છે કે કેવલજ્ઞાનરહિત પુરુષ દ્વારા ? કેવલજ્ઞાની પુરુષ દ્વારા પ્રણીત આગમ કેવલજ્ઞાનનું બાધક કઈ રીતે થઇ શકશે ? કારણ કે તેમ માનવામાં વિરોધ છે. કેવલજ્ઞાનરહિત અસર્વજ્ઞ પુરુષ દ્વારા પ્રણીત આગમ સકલપ્રત્યક્ષમાં બાધક હોય તો અમે પૂછીએ છીએ કે–આગમના રચયિતા તે પુરુષે બધા પુરુષો કેવળજ્ઞાન વિનાના જ છે એમ જાણ્યું છે કે નથી જાણ્યું ? જો જાણ્યું હોય તો તો કેવળજ્ઞાનનો નિષેધ કરી શકે નહીં. કારણ કે–તે સ્વયં કેવળજ્ઞાન વિના બધા પુરુષોને જાણી જ કેવી રીતે શકે ? અર્થાત્ જો જાણ્યા હોય તો તે સર્વજ્ઞ જ હોય. અને જો સ્વયં સર્વજ્ઞ હોય તો–કેવળજ્ઞાનનો નિષેધ કેવી રીતે કરે ? બધા પુરુષો કેવળજ્ઞાન વિનાના જ છે, એવું જાણ્યા વિના જ કોઈ પુરુષે આગમની

રચના કરી છે, એ બીજો પક્ષ કહો તો પછી કેવળજ્ઞાનનો અભાવ કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે જ નહીં. કારણ કે, તેવાનું વચન રસ્તે ચાલતા ગમારની જેમ પ્રમાણરૂપ સંભવે જ નહીં.

અર્થાપત્તિપ્રમાણ પણ સકલપ્રત્યક્ષ–કેવલજ્ઞાનનું બાધક નથી. કારણ કે કેવલજ્ઞાનના અભાવ વિના સિદ્ધ ન થઈ શકે એવો કોઈ પણ પદાર્થ છયે પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી.

ઉપમાન પ્રમાણ પણ સકલપ્રત્યક્ષ–કેવલજ્ઞાનનું બાધક નથી. કારણ કે ઉપમાનનો વિષય સાદૃશ્યમાત્ર છે. આ પ્રમાણે ભાવરૂપ પ્રમાણ સકલપ્રત્યક્ષ–કેવલજ્ઞાનનો બાધ કરવામાં સમર્થ નથી.

(पं०) **कथंतरा**मित्यत्र कथंतरां तत्प्रतिषेध इति योगः ।

सादृश्यमात्रगोचरत्वादिति असता च सादृश्यं नोपपद्यते ।

(टि०) **यतस्त**दिति शाब्दम् । **तत्प्रतिषेध** इति सकलप्रत्यक्षनिषेधः । **तस्यैवे**ति पुरुषस्यैव । **तदाकलिते**ति केवलविकलसकलपुरुषपर्षद्ज्ञानात् । **कथन्तरा**मिति **तत्प्रतिषेध** इति सम्बन्धः । **तत्प्रणीते**ति तेन केवलालोकविकलसकलपुरुषपर्षदवलोककेनोपदिष्टध्वनेः । **पांशुले**ति पथिकः । पान्थवाक्यमप्रमाणम्, तस्याप्तत्वनिश्चयाभावात् द्यूतकारादिवाक्यवत् ।

नाप्यर्थापत्तिरित्यादि । **तदभाव**मिति केवलाभावं विना ।

तस्येत्युपमानस्य । **तद्बाधे**ति सकलप्रत्यक्षबाधने प्रभुभूपति ।

नाप्यभावरूपम्, तस्य सत्तापरामर्शिप्रमाणपञ्चकाप्रवृत्तौ सत्यां भावात् । न चासौ समस्ति, 'विवादास्पदं कस्यचित् प्रत्यक्षम्, प्रमेयत्वात, पटवत्'—इति तद्ग्राहकानुमानस्य प्रवृत्तेः । तन्न बाधकभावात् सकलप्रत्यक्षाऽभावः ।

नापि साधकाभावात, अनुमानस्यैव तत्साधकस्येदानीमेव निवेदनात् । इति सिद्धं करतलकलितनिस्तैलस्थूलमुक्ताफलायमानाकलितसकलवस्तुविस्तारं केवलनामधेयं संवेदनम् इति सिद्धमेवं केवलज्ञानम् ॥२३॥

અભાવરૂપ પ્રમાણ પણ સકલ પ્રત્યક્ષ–કેવલજ્ઞાનનું બાધક નથી. કારણ કે–સત્તાને વિષય કરનાર પાંચ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ ન હોય ત્યારે જ અભાવ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ હોય છે અને પાંચે પ્રમાણની પ્રવૃત્તિનો અભાવ તો અહીં નથી. કારણ કે અહીં અનુમાન પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ છે જ. તે આ પ્રમાણે–વિવાદાસ્પદ સકલપ્રત્યક્ષ–કેવલજ્ઞાન કોઈને પણ પ્રત્યક્ષ છે, પ્રમેય હોવાથી, ઘટપટાદિની જેમ.

આ રીતે બાધક પ્રમાણને આધારે સકલ પ્રત્યક્ષનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી.

સાધક પ્રમાણના અભાવને કારણે પણ સકલ પ્રત્યક્ષનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી. કારણ કે કેવળજ્ઞાનનું સાધક અનુમાન પ્રમાણ આ પહેલાં અમે આપ્યું જ છે.

---

१ °निस्तुल°–मु ।

આ પ્રકારે હથેળીમાં રહેલ અનુપમ મોટા મોતીની જેમ સમસ્ત વસ્તુ સમૂહને જાણનાર 'કેવળ' એ નામનું જ્ઞાન સિદ્ધ થયું. માટે કેવળજ્ઞાન સિદ્ધ જ છે. ૨૩.

(प०) विवादास्पदमिति सचराचरं विश्वम् ।

निस्तलेति [1]निस्तलशब्देन वर्तुलस्याख्या ।

(टि०) तस्येति अभावस्य प्रमाणपञ्चकाभावे प्रवृत्तेः ।

"प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता" ॥ [मीश्लो अभा० २] इति वचनात् । न चासाविति प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्तिः । विवादास्पदमिति देशकालस्वभावविप्रकृष्टादिवस्तु । कस्यचिदिति वर्द्धमानादेः । तद्ग्राहकेति प्रत्यक्षग्राहकम् । तत्साधकस्येति केवलज्ञानसाधकस्य ।

किन्तु कतरं पुरुषमेतदास्पदीकरोतीत्यत्राहुः—

तद्वानर्हन् निर्दोषत्वात् ॥२४॥

§ १ तत् केवलं नित्यमस्यास्तीति नित्ययोगे मतुप् । निष्क्रान्तो दोषेभ्यो रागद्वेषाऽज्ञानलक्षणेभ्यो निर्दोषस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मात् ।

प्रयोगः—अर्हन् सर्वज्ञः, निर्दोषत्वात्, यस्तु नैवं स नैवं यथा रथ्यापुरुषः, तथा चार्हन्, तस्मात् सर्वज्ञ इति ॥२४॥

પરંતુ એવું કેવળજ્ઞાન કયા પુરુષને વિષે આશ્રિત છે તેનું કથન-

તદ્વાન અર્હન્ છે કારણ કે તે નિર્દોષ છે, ૨૪.

§ ૧ તત્ એટલે કેવળજ્ઞાન જેમાં હોય તે તદ્વાન્ એટલે કેવલજ્ઞાનવાળા, અહીં નિત્યયોગમાં मतुप् પ્રત્યય થયો છે. રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન આદિ દોષોથી જે મુક્ત છે, તે નિર્દોષ કહેવાય છે, અને નિર્દોષ હોવાથી અર્હન્ સર્વજ્ઞ છે.

અનુમાન પ્રયોગ-અર્હન્ કેવળજ્ઞાનવાળા-સર્વજ્ઞ છે, નિર્દોષ હોવાથી. જે સર્વજ્ઞ ન હોય તે નિર્દોષ ન હોય, જેમ કે-રથ્યાપુરુષ-શેરીનો માણસ, અર્હન્ નિર્દોષ છે માટે તે સર્વજ્ઞ છે. ૨૪.

निर्दोषत्वमस्य प्रसाधयन्ति—

निर्दोषोऽसौ प्रमाणाऽविरोधिवाक्त्वात् ॥२५॥

§ १ प्रयोगः—अर्हन् निर्दोषः, प्रमाणाविरोधिवाक्त्वात्, यस्तु न निर्दोषः, स न तथा, यथा रथ्यापुरुषः, प्रमाणाविरोधिवाक् चार्हन्, ततो निर्दोष इति ॥२५॥

અર્હન્માં નિર્દોષત્વની સિદ્ધિ-

અર્હન નિર્દોષ છે, પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ વચનવાળા હોવાથી. ૨૫

§ ૧ અનુમાન પ્રયોગ-અર્હન્ નિર્દોષ છે, પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ બોલનાર હોવાથી, જે નિર્દોષ નથી તે પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ બોલનાર નથી. અર્થાત્-પ્રમાણથી

१ निस्तुलं॰ मु ।

વિરુદ્ધ બોલનાર છે. જેમકે – રથ્યાપુરુષ (શેરીનો માણસ). અર્હન્ પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ વચનવાળા છે માટે નિર્દોષ છે. ૨૫.

प्रमाणाविरोधिवाक्त्वमेवाऽर्हतः प्रसाधयन्ति—

तदिष्टस्य प्रमाणेनाऽबाध्यमानत्वात् तद्वाचस्तेनाविरोधसिद्धिः ॥२६॥

§ १ तस्याऽर्हत इष्टस्य प्रतिपाद्यतया संमतस्याऽनेकान्ततत्त्वस्य, तद्वाच इत्यर्हद्वाचः। अर्हन् सर्वत्र प्रमाणाविरोधिवाक्, तत्र प्रमाणाबाध्यमानाभिमततत्त्वत्वात् । यस्याऽभिमतं तत्त्वं यत्र प्रमाणेन न बाध्यते, स तत्र प्रमाणाविरोधिवाक् । यथा रोगादौ भिषग्वरः । न बाध्यते च प्रमाणेनाऽर्हतोऽभिमतमनेकान्तादितत्त्वम् । तस्मात् तत्राऽसौ प्रमाणाविरोधिवाक् । इति सिद्धमर्हन्नेव सर्वज्ञ इति ॥

અરિહંતના પ્રમાણથી અવિરોધી વચનની સિદ્ધિ –

તેમનાં ઇષ્ટ તત્ત્વો (સ્યાદ્વાદાદિ) પ્રમાણથી અબાધિત છે, માટે તેમની વાણીમાં પ્રમાણથી અવિરોધની સિદ્ધિ થાય છે. ૨૬

§ ૧ તેમને એટલે અરિહંતને, ઇષ્ટ તત્ત્વ એટલે પ્રતિપાદન કરવાને સંમત અનેકાન્તવાદાદિરૂપ તત્ત્વ. તેમની વાણી એટલે અર્હન્‌ની વાણી.

અનુમાન પ્રયોગ – અર્હન્ સર્વત્ર પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ વાણીવાળા છે, સર્વત્ર પ્રમાણથી બાધિત ન થાય તેવા અભિમત (ઇષ્ટ) તત્ત્વવાળા હોવાથી. જેનું અભિમતતત્ત્વ જ્યાં પ્રમાણથી બાધિત ન થાય ત્યાં તે પુરુષ પ્રમાણથી અવિરોધી વાણીવાળો હોય છે. જેમકે રોગાદિ વિષે ઉત્તમ વૈદ્ય પ્રમાણથી અવિરોધી વચનવાળો હોય છે. અર્હન્‌ને માન્ય અનેકાન્તવાદાદિરૂપ તત્ત્વ પણ પ્રમાણથી બાધિત થતું નથી. માટે તે – અનેકાન્તવાદાદિ તત્ત્વને વિષે અર્હન્ પ્રમાણથી અવિરોધી વાણીવાળા છે. આ રીતે અર્હન્ જ સર્વજ્ઞ છે, એ સિદ્ધ થયું.

(पा०) **अर्हन्नि**ति नचे **तत्रे**ति सर्वत्र ।

§ २ नन्वियं त्रिभुवनभवनान्तर्वर्तमानाऽन्तरितानन्तरितपदार्थप्रथात्वत्तीर्थनाथवृत्तिर्न भवति, यतो भूभूधरप्रभृतिपदार्थप्रबन्धविधानद्वारा प्रमथपतेरेवेयमुपपद्यते, यदेतदनुमानमत्र प्ररूप्यते न्यायतात्पर्यावबोधप्रधानमनोवृत्तिविद्वद्वृन्देन—विवादपदभूतं भूभूधरादि बुद्धिमद्विधेयम्, यतो निमित्ताधीनात्मलाभम् । यद् निमित्ताधीनात्मलाभं तद् बुद्धिमद्विधेयम्, यथा मन्दिरम् । तथा पुनरेतत् । तेन तथा ।

न तावद् निमित्ताधीनात्मलाभत्वं वादिनः, प्रतिवादिनो वाऽप्रतीतम्, यतो भूभूधरादेरात्मीयात्मीयनिमित्तव्रातनिर्वर्तनीयता भुवनभाविभवभृत्प्रतीतैव । नाऽपि दोलायमानवेदननिमित्तम्, मतिमन्निर्वर्तनीयेतराम्बरादिपदार्थेभ्योऽत्यन्तव्यावृत्तत्वेन । नापि विरु-

त्रिव

प्रतीत

द्भूतावरोधदुर्धरम्, अम्बरादितोऽत्यन्तव्यावृत्तत्वेनैव । नाऽपि तुरीयव्याप्याभताप्रतिबद्धम्, इन्द्रियवेदनेन, अनुमाननाम्ना, राद्धान्ताऽभिधानेन वा मानेनाऽबाधिताऽभिप्रेतधर्मधर्म्यनन्तरप्रतिपादितत्वेन । नापि प्रत्यनुमानापमानतानिबन्धनम्, एतत्परिपन्थिधर्मोपपादनप्रत्यलानुमानाभावेन ।

ननु भवतीदं तावदनुमानं परिपन्थिधर्मोपपादनप्रत्यलम्, यथा—भूताऽधिभूः भूभूधरादिविधाता न भवति, वपुर्वन्ध्यत्वेन, निर्वृतात्मवत् । तदनवदातम्, यतोऽत्र त्रिनेत्ररूपो धर्मी धीधनेन प्रतिपन्नः, अप्रतिपन्नो वा प्ररूपितः ? न तावदप्रतिपन्नः, यदेवमाधारद्वाराऽप्रतीतत्त्वोपद्रवो वपुर्वन्ध्यनाव्याप्योपनिपातीभवन् न निरोद्धुं तीर्यते । यदि पुनः प्रतिपन्नोऽयं धर्मी, तदा येन मानेन प्रतिपत्तिर्मन्मथप्रत्यर्थिनोऽभिधीयते, तेन तन्वादिविधानव्युत्पन्नमतेरेवेयमिति तत्रोपादीयमाना वपुर्वन्ध्यता बाधितवर्त्मैव- इति न नाम प्रवर्तितुं पर्याप्नोति । तदेवं निमित्ताधीनात्मलाभताव्याप्यमत्यन्तपूतरूपं पर्वतादेर्धीमद्धेतुताप्रतिपादनाऽवदातमेवेति ॥

§ २ **નૈયાયિક**–હે જૈનો ! ત્રણે લોકરૂપ ભવનમાં રહેલ અન્તરિત–વ્યવહિત સ્વર્ગ, મેરુ પર્વત વિગેરે, અને અનન્તરિત–અવ્યવહિત ઘટપટાદિ સમસ્ત પદાર્થનું જ્ઞાન તમને સંમત તીર્થંકર–અર્હન્‌માં ઘટી શકતું નથી. કારણ કે–પૃથ્વી–પર્વત આદિ પદાર્થોની રચનાદ્વારા પ્રમથપતિ–ઈશ્વર–શિવમાં જ તેવું જ્ઞાન ઘટી શકે છે, કારણ કે આ કથનને સિદ્ધ કરવા માટે ન્યાયના તાત્પર્યને જાણવાની મુખ્ય મનોવૃત્તિવાળા વિદ્વાનોએ આ પ્રમાણે અનુમાન પ્રયોગ કર્યો છે–વિવાદાસ્પદ ભૂભૂધરાદિ–પૃથ્વી-પર્વત આદિ બુદ્ધિમાન પુરુષે રચેલ છે. અર્થાત્ બુદ્ધિમાન્ પુરુષના કાર્યરૂપ છે, કારણ કે તેમની ઉત્પત્તિ નિમિત્તને અધીન છે. જેની ઉત્પત્તિ નિમિત્તને આધીન હોય છે, તે બુદ્ધિમાન્ પુરુષના કાર્યરૂપ હોય છે, જેમકે - મંદિર. આ ભૂ-ભૂધરાદિ પદાર્થો પણ તેવા જ છે. માટે બુદ્ધિમાન્ પુરુષના કાર્યરૂપ છે.

'નિમિત્તને આધીન ઉત્પત્તિ' એ હેતુ વાદી કે પ્રતિવાદી કોઈને પણ અપ્રસિદ્ધ નથી. કારણ કે–ભૂ-ભૂધરાદિ પદાર્થો પોત-પોતાના નિમિત્ત(કારણો)ના સમૂહથી ઉત્પન્ન થાય છે–આ વાત ત્રણે લોકના પ્રાણીઓને પ્રતીત જ છે. બુદ્ધિમાન્ પુરુષે બનાવેલ પદાર્થોથી ભિન્ન એવા આકાશાદિ પદાર્થરૂપ વિપક્ષમાંથી અત્યન્ત-વ્યાવૃત્ત હોવાથી અર્થાત્ આકાશાદિરૂપ વિપક્ષમાં રહેતો ન હોવાથી હેતુ વ્યભિચારી પણ નથી. આકાશાદિરૂપ વિપક્ષમાં સર્વથા–કોઈપણ પ્રકારે રહેતો ન હોવાથી હેતુ વિરુદ્ધ પણ નથી. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા આગમ પ્રમાણથી અબાધિત એવા, અભિપ્રેત ધર્મવાળા ધર્મીનું પ્રતિપાદન કરેલ હોવાથી ચોથા હેત્વાભાસ–કાલાત્યયાપદિષ્ટને કારણે બાધિત પણ નથી. પ્રસ્તુત સાધ્યથી વિરુદ્ધ ધર્મને સિદ્ધ કરવા સમર્થ એવા અનુમાનનો અભાવ હોવાથી પ્રત્યનુમાનને કારણે

---

१ तत्त्वा° मु ।

"अथ खलु तस्यां वेलायां भगवतो भ्रूविवरान्तरादूर्णाकोशादेका रश्मि निश्चरिता सा पूर्वस्यां दिशि अष्टादशबुद्धक्षेत्रसहस्राणि प्रसृता । तानि च सर्वाणि बुद्धक्षेत्राणि तस्या रश्मेः प्रभया सुपरिस्फुटानि संदृश्यन्ते स्म यावदवीचिर्महानिरयो यावच्च भवाग्रम् ।" ઇત્યાદિ પૃ૦ ૩.

તે જ ગ્રન્થમાં અન્યત્ર તથાગતો દ્વારા જિહ્વેન્દ્રિયને વિસ્તારી સમગ્ર લોકસ્પર્શ દાખવ્યો છે—પૃ. ૨૨૯. આ ઉપરથી જણાય છે કે જૈન પરંપરામાં પ્રાતિહાર્યો દેવકૃત છે જ્યારે બૌદ્ધ પરંપરામાં સ્વયં તથાગત કૃત છે. અન્યત્ર બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં પ્રાતિહાર્યના ઋદ્ધિ પ્રા૦, આદેશના પ્રા૦, અનુશાસની પ્રા૦–આવા ત્રણ ભેદો પણ બતાવ્યા છે. આમાં પણ ક્રમે પોતાની ઋદ્ધિનું પ્રદર્શન, બીજાનાં મનની વાત જાણવાની શક્તિનું પ્રદર્શન અને બીજાને નિર્દોષ બનાવી દેવાની શક્તિનું પ્રદર્શન એ પ્રાતિહાર્યો ગણાયા છે. વિશેષ માટે જુઓ–બુદ્ધિસ્ટ હાઈબ્રિડ સંસ્કૃત ડિક્ષનરીમાં 'પ્રાતિહાર્ય' શબ્દ.

૮. ૯. '**मूलातिशयाः**'–અતિશયોનો વિસ્તાર ઘણો મોટો છે. તીર્થંકરના શરીરના વિશેષ લક્ષણો, તેમની ભાષાના વિશેષ અતિશયો અનેક ગણાવવામાં આવે છે.

૮. ૧૪. 'ऐतेनैव' તુલના-एतेनापरगुरुगणधरादिः सूत्रकारपर्यन्तो व्याख्यातः, तस्यैकदेशविद्यास्पदत्वेन देशतो घातिसंघातनत्वसिद्धेः सामर्थ्यादपरगुरुत्वोपपत्तेः" तश्लो० पृ० १

૯. ૨૬ '**भट्टो**' અહિ જ્ઞાનચંદ્રે ભટ્ટને '**नैष्कर्म्यमीमांसाकृत्**' કહ્યો છે અને પ્રભાકરને '**सकर्ममीमांसाकृत्**' કહ્યો છે તેનો આધાર શો છે તે જણાયું નથી. વળી એક નવી હકીકત પણ અહિ જ્ઞાનચંદ્રે એ ઉમેરી છે કે પ્રભાકરનું બીજું નામ દુર્ગસિંહ છે, આ પણ સંશોધનીય છે.

૯. ૩૨ '**तेनान्या**' – આ કારિકા પ્રમાણવાર્તિકમાં ૨ **१३३पू०** અને **१३४ उ०** છે.

૧૨. ૧૨. '**आगमवशात्**' આગમ જ્ઞાન વિના શાસ્ત્ર રચનાનો સંભવ નથી આવું દઢ મન્તવ્ય આચાર્ય વિદ્યાનંદે સ્થાપ્યું છે. તેનો જ અહિ પ્રતિઘોષ છે–

"सम्यग्बोध एव वक्तुः शास्त्रोत्पत्तिज्ञप्तिनिमित्तमिति चेन्न । तस्य गुरूपदेशायत्तत्वात्" ઇત્યાદી तश्लो० पृ. १.

૧૩. ૧ '**ननु यदिह**'—આ કંડિકામાં જે શંકા ઉપસ્થિત કરવામાં આવી છે તે આચાર્ય ધર્મકીર્તિના ન્યાયબિંદુની ધર્મોત્તર કૃત ટીકામાંથી લેવામાં આવી છે–જુઓ ધર્મો૦ પૃ૦ ૧૪; વળી જુઓ તત્ત્વપં૦ પૃ૦ ૨. આના જેવા જ પૂર્વોત્તર પક્ષો ન્યાયાવતારની સિદ્ધર્ષિ કૃત ટીકાના પ્રારંભમાં જોવામાં આવે છે.

૧૫. ૧. '**इदं च वाक्यम्**' દાર્શનિકોએ આદિવાક્ય વિષે જે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે તેનું નિરૂપણ મેં અન્યત્ર કર્યું છે તે જોવું–**न्यायाटि०पृ० १२९**

"मोक्षमार्गस्य नेतारं भेत्तारं कर्मभूभृताम् ।
ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां वन्दे तद्गुणलब्धये ॥" सर्वार्थसिद्धि

૭. ૧૫ 'तीर्थस्य'–તીર્થ શબ્દની વ્યાખ્યા વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં આચાર્ય ક્ષમાશ્રમણે આ પ્રમાણે કરી છે—

तिज्जइ जं तेण तहिं तओ व तित्थं तयं च दव्वम्मि ।
सरियाईणं भागो निरवायो तम्मि य प्रसिद्धे ॥१०२६॥

तरिया तरणं तरियव्वं च सिद्धाणि तारओ पुरिसो ।
वाहोडुवाइ तरणं तरणिज्जं निन्नयाईयं ॥ १०२७ ॥

देहाइतारयं जं बज्झमलावणयणाइमत्तं च ।
णेगंताणच्चंतियफलं च तो दव्वतित्थं तं ॥ १०२८ ॥

इह तारणाइफलयं ति ण्हाणपाणावगाहणाईहिं ।
भवतारयं ति केई तं नो जीवोवघायाओ ॥ १०२९ ॥
सूणंगं पि व तमुदूहलं व न य पुण्णकारणं ण्हाणं ।
न य जइजोग्गं तं मंडणं व कामंगभावाओ ॥१०३०॥
देहोवगारी वा तेण तित्थमिह दाहनासणाईहिं ।
महुमज्जवेस्सादओ वि तो तित्थमावन्नं ॥१०३१॥
भावे तित्थं संघो सुयविहियं तारओ तहिं साहू ।
नाणाइतियं तरणं तरियव्वं भवसमुद्दोऽयं ॥ १०३२ ॥
जं नाण-दंसणचरित्तभावओ तव्विवक्खभावाओ ।
भवभावओ य तारेइ तेण तं भावओ तित्थं ॥ १०३३॥

तह कोहलोहकम्ममयदाहतण्हामलावणयणाइं ।
एगंतेणच्चंतं च कुणइ य सुद्धिं भवोघाओ ॥ १०३४ ॥

ઇત્યાદિ.

'अष्टमहाप्रातिहार्यादि'—દેવકૃત આઠ પ્રાતિહાર્યો આ છે–
"अशोकवृक्षः सुरपुष्पवृष्टिर्दिव्यो ध्वनिश्चामरमासनं च ।
भामण्डलं दुन्दुभिरातपत्रं सत्प्रातिहार्याणि जिनेश्वराणाम्"
—આચાર્ય હરિભદ્રકૃત નંદી વૃત્તિમાં પૃ. ૪ માં શ્લોક ઉદ્ધૃત છે.

સદ્ધર્મપુંડરીકમાં તથાગતકૃત પ્રાતિહાર્યનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે—

"अथ खलु तस्यां वेलायां भगवतो भ्रूविवरान्तरादूर्णाकोशादेका रश्मि निश्चरिता सा पूर्वस्यां दिशि अष्टादशबुद्धक्षेत्रसहस्राणि प्रसृता। तानि च सर्वाणि बुद्धक्षेत्राणि तस्या रश्मेः प्रभया सुपरिस्फुटानि संदृश्यन्ते स्म यावदवीचिर्महानिरयो यावच्च भवाग्रम्।" ઇત્યાદિ પૃ૦ ૩.

તે જ ગ્રન્થમાં અન્યત્ર તથાગતો દ્વારા જિહ્વેન્દ્રિયને વિસ્તારી સમગ્ર લોકસ્પર્શ દાખવ્યો છે—પૃ. ૨૨૯. આ ઉપરથી જણાય છે કે જૈન પરંપરામાં પ્રાતિહાર્યો દેવકૃત છે જ્યારે બૌદ્ધ પરંપરામાં સ્વયં તથાગત કૃત છે. અન્યત્ર બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં પ્રાતિહાર્યના ઋદ્ધિ પ્રા૦, આદેશના પ્રા૦, અનુશાસની પ્રા૦—આવા ત્રણ ભેદો પણ બતાવ્યા છે. આમાં પણ ક્રમે પોતાની ઋદ્ધિનું પ્રદર્શન, બીજાનાં મનની વાત જાણવાની શક્તિનું પ્રદર્શન અને બીજાને નિર્દોષ બનાવી દેવાની શક્તિનું પ્રદર્શન એ પ્રાતિહાર્યો ગણાયા છે. વિશેષ માટે જુઓ—બુદ્ધિસ્ટ હાઈબ્રિડ સંસ્કૃત ડિક્શનરીમાં 'પ્રાતિહાર્ય' શબ્દ.

૮. ૯. '**मूलातिशयाः**'—અતિશયોનો વિસ્તાર ઘણો મોટો છે. તીર્થંકરના શરીરના વિશેષ લક્ષણો, તેમની ભાષાના વિશેષ અતિશયો અનેક ગણાવવામાં આવે છે.

૮. ૧૪. 'ऐतेनैव' તુલના-एतेनापरगुरुगणधरादिः सूत्रकारपर्यन्तो व्याख्यातः, तस्यैकदेशविद्यास्पदत्वेन देशतो घातिसंघातनत्वसिद्धेः सामर्थ्यादपरगुरुत्वोपपत्तेः।" तश्लो० पृ० १

૯. ૨૯ '**भट्टो**' અહિ જ્ઞાનચંદ્રે ભટ્ટને '**नैष्कर्म्यमीमांसाकृत्**' કહ્યો છે અને પ્રભાકરને '**सकर्ममीमांसाकृत्**' કહ્યો છે તેનો આધાર શો છે તે જણાયું નથી. વળી એક નવી હકીકત પણ અહિ જ્ઞાનચંદ્રે એ ઉમેરી છે કે પ્રભાકરનું બીજું નામ દુર્ગસિંહ છે, આ પણ સંશોધનીય છે.

૯. ૩૨ '**तेनान्या**' - આ કારિકા પ્રમાણવાર્તિકમાં ૩ **१३३पू० અને १३४ उ०** છે.

૧૨. ૧૨. '**आगमवशात्**' આગમ જ્ઞાન વિના શાસ્ત્ર રચનાનો સંભવ નથી આવું દઢ મન્તવ્ય આચાર્ય વિદ્યાનંદે સ્થાપ્યું છે. તેનો જ અહિ પ્રતિઘોષ છે—

"सम्यग्बोध एव वक्तुः शास्त्रोत्पत्तिज्ञप्तिनिमित्तमिति चेन्न। तस्य गुरूपदेशायत्तत्वात्" ઇત્યાદી तश्लो० पृ. १.

૧૩. ૧ '**ननु यदिह**'—આ કંડિકામાં જે શંકા ઉપસ્થિત કરવામાં આવી છે તે આચાર્ય ધર્મકીર્તિના ન્યાયબિંદુની ધર્મોત્તર કૃત ટીકામાંથી લેવામાં આવી છે—જુઓ ધર્મો૦ પૃ૦ ૧૪; વળી જુઓ તત્ત્વપં૦ પૃ૦ ૨. આના જેવા જ પૂર્વોત્તર પક્ષો ન્યાયાવતારની સિદ્ધર્ષિ કૃત ટીકાના પ્રારંભમાં જોવામાં આવે છે.

૧૫. ૧. '**इदं च वाक्यम्**' દાર્શનિકોએ આદિવાકય વિષે જે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે તેનું નિરૂપણ મેં અન્યત્ર કર્યું છે તે જોવું—**न्यायाटि०पृ० १२९**

૧૬. ૪ 'शब्दार्थयोः' શબ્દ અને અર્થનો સ્વાભાવિક સંબંધ નથી પણ સાંકેતિક છે એવો મત ન્યાયસૂત્રમાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે.—જુઓ न्यायसूत्र २. १. ५२-५७ । શબ્દ અને અર્થનો સ્વાભાવિક નિત્ય સંબંધ છે એવો મત મીમાંસકોનો છે જૈમિ० ૧.૧.૫; અને વૈયાકરણ ભર્તૃહરિનો પણ એવો જ મત છે- 'नित्याः शब्दार्थसंबन्धाः' वाक्य० १. २३, જ્યારે બૌદ્ધોએ શબ્દ અને અર્થનો કોઈ સંબંધ જ માન્યો નથી. પણ અપોહવાદની સ્થાપના કરી છે. જુઓ प्रवास्वो० का० ४२- १८७ ; तत्त्व० का० ८६७-१२१२ ।

૨૦.૩૬. 'द्विष्ठसंबन्ध'-આ કારિકાર્ધ પ્રમાણવાર્તિકભાષ્યનું છે. ૨.૧.૩. તેનું ઉત્તરાર્ધ છે-"द्वयस्वरूपग्रहणे सति संबन्धवेदनम् ।"

૨૪. ૧૪. 'विकल्पयोनयः' આ કારિકા દિગ્નાગના પ્રમાણસમુચ્ચયની છે. જુઓ अनेका०पृ०३३४

૨૬. ૭. 'अर्थसंदेहोत्पादनं'-આ મત ધર્મોત્તરનો છે. "अश्रुते प्रकरणे कथितान्यपि न निश्चीयन्ते । उक्तेषु त्वप्रमाणकेष्वप्यभिधेयादिषु संशय उत्पद्यते । संशयाच्च प्रवर्तन्ते । अर्थसंशयोपि हि प्रवृत्त्यङ्गं प्रेक्षावताम् । अनर्थसंशयोपि निवृत्त्यङ्गम् । अत एव शास्त्रकारेणैव पूर्वं संबन्धादीनि युज्यन्ते वक्तुम् ।" धर्मो० पृ० १३ । हेतुआ० पृ० २४० । આના ખંડન માટે જુઓ हेतु० पृ० २, तश्लो पृ० ४ ।

૨૭. ૧૭ 'अर्चट'- હેતુબિન્દુના ટીકાકાર અર્ચટનો આ મત છે તે માટે જુઓ हेतु० पृ०२, २७ । તેના ખંડન માટે—तश्लो० पृ० ४ જોવું; આ મતનું ખંડન બૌદ્ધ કમલશીલે પણ કર્યું છે-तत्त्वपं पृ०६ ।

૨૮, ૧૬ 'रामटः' આ રામટ વિષે માહિતી મળતી નથી.

૨૯. ૭ 'शक्तिस्वभाव' ઇત્યાદિનું સમર્થન આગળ આવે છે જુઓ પરિચ્છેદ ૪ નું દશમું સૂત્ર અને તેની વ્યાખ્યા.

૩૦. ૩૪ 'अदग्धदहनन्याय'-આ જ ન્યાય માટે જુઓ स्यार०पृ. २०.

૩૧. ૨૩ 'दर्शनस्य' જૈન મતમાં જ્ઞાન અને દર્શનનો ભેદ છે. તેમાં દર્શન સામાન્યમાત્રગ્રાહી હોઈ વ્યવહારોપયોગી નથી તેથી તેને પ્રમાણ માનવામાં આવ્યું નથી. મતિજ્ઞાનના ભેદ અવગ્રહને અને ઈહા ને પણ દર્શન કોટિમાં લેવા જોઈએ એવો મત આચાર્ય જિનભદ્ર ગણીએ વ્યક્ત કર્યો છે. विशेषा०गा० ५३६ । દર્શન શબ્દના વિવેચન માટે જુઓ प्रमाभा० पृ १२५ ।

૩૧. ૨૩ 'सन्निकर्ष' સન્નિકર્ષ વિષે દાર્શનિકોના જે વિવિધ મંતવ્યો છે તે બાબતમાં જુઓ- न्यायाटि०' पृ०१४०-१४१ અને એમાં જ સંયોગ વિષે પણ વિવેચના કરવામાં આવી છે- पृ० १३७.

૩૧. ૨૪ 'निर्विकल्पक' બૌદ્ધસંમત નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષની સ્થાપના ધર્મકીર્તિએ ન્યાયબિન્દુમાં તથા પ્રમાણવાર્તિકમાં કરી છે. તે પહેલા પણ દિગ્નાગે કરી હતી પણ તેમાં સંક્ષેપમાં છે. જ્યારે ધર્મકીર્તિ અને તેના ટીકાકારોએ આ સ્થાપનાને

વિસ્તારી છે. એ સમગ્રનો સમાવેશ તત્ત્વસંગ્રહ અને તેની ટીકામાં જોવા મળે છે. ન્યાયસૂત્રના અવ્યપદેશ્ય પદ ને આધારે તેના ટીકાકારો પ્રત્યક્ષના એક ભેદ તરીકે નિર્વિકલ્પને પ્રમાણ સ્વીકારે છે. અને વૈશેષિકો પણ તેનું પ્રામાણ્ય માને જ છે. સાંખ્ય અને વેદાંતને પણ તેનું પ્રામાણ્ય માન્ય છે. આના વિસ્તાર માટે જુઓ–**प्रमीभा० पृ० १२५.**

૩૧. ૨૫ '**संशय**' સંશયાદિનું લક્ષણ આ જ પ્રરિચ્છેદમાં આગળ આવે છે સૂત્ર ૯-૧૫

૩૧. ૨૬. '**ज्ञानाद्वैत**'–થી પ્રસ્તુતમાં બ્રહ્મવાદ અભિપ્રેત છે એમ ટિપ્પણકારે કહ્યું છે તેનો આધાર પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં '**ज्ञानादन्योर्थः परः**' (સૂત્ર ૧૬) એ સૂત્રની અવતારિકામાં બ્રહ્મવાદનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યુ છે તે છે. આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે જ્ઞાનથી ભિન્ન એવા જડ પદાર્થનું અસ્તિત્વ બ્રહ્મવાદી ને માન્ય નથી. અને બ્રહ્મ એ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે. પણ બીજી રીતે વિચાર કરીએ તો સ્વયં વાદી દેવસૂરિએ આ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં '**विज्ञानाद्यद्वैतवादिनां मिथ्याभिनिवेशव्युदासार्थं परपदप्रणयनम्**' આમ કહ્યું છે. આથી વિજ્ઞાનાદ્વૈત અને આદિપદથી ચિત્રાદ્વૈત શૂન્યવાદ અને બ્રહ્મવાદ પણ અભિપ્રેત છે. આમાંના શૂન્યવાદનુ નિરાકરણ તો સૂત્ર ૧૬ ની અવતારિકામાં કરવામાં આવ્યું જ છે. પણ યોગાચાર બૌદ્ધસંમત વિજ્ઞાનાદ્વૈતનું સ્વતંત્ર નિરાકરણ અવતારિકામાં સૂત્ર ૧૬ માં નથી તેથી ટિપ્પણકારે જ્ઞાનાદ્વૈતનો શબ્દાર્થ બ્રહ્મવાદ કર્યો પરંતુ રત્નાકરમાં તો સૂત્ર ૧૬ મામાં પ્રથમ વિજ્ઞપ્તિમાત્રવાદ (પૃ. ૧૪૮) જે બૌદ્ધનો છે, તેનું નિરાકરણ કર્યું છે. આજ મત વિજ્ઞાનાદ્વૈત નામે ઓળખાય છે. ત્યાર પછી ચિત્રાદ્વૈત (પૃ. ૧૭૨) નું, શૂન્યવાદનું (પૃ. ૧૭૯) અને છેવટે બ્રહ્મવાદનું ખંડન કર્યું છે. આ વસ્તુને ઉપસંહારમાં રત્નાકરમાં આ રીતે મુકી છે.

"ज्ञानाद्वैतं निरस्तं तदनुविदलितश्चित्रविज्ञानवादः ।
शून्यं निह्नुतमस्याप्युपरि परिहृतानन्तरं ब्रह्मवार्ता ॥"

ઇત્યાદિ—પૃ. ૨૧૦. આ ઉપરથી સિદ્ધ એ થાય છે કે અવતારિકાનું લઘુટીકા નામ સાર્થક છે. ખરી વાત એવી છે કે શૂન્યવાદનાં ખંડનમાં જે બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે તે સર્વ સાધારણ છે. આથી બહુ વિસ્તારમાં જવાની આવશ્યકતા લઘુ ટીકામાં જણાઈ નથી. અવતારિકાકારે પણ '**ज्ञानाद्वैतादिमत**' એ કહી આદિ પદથી બીજા પણ જેનો ઉલ્લેખ કે ખંડન તેમણે નથી કર્યું તે સૌ તેમને અભિપ્રેત તો છે જ-એમ સૂચવ્યું છે.

૩૧. ૨૬. '**नित्यपरोक्षबुद्धिवादिनाम्**' મીમાંસકોના આ મતના નિરાકરણ માટે જુઓ પ્રસ્તુત પરિચ્છેદના સૂત્ર ૧૮ ની અવતારિકા પૃ ૧૧૦.

૩૧. ૨૭ '**एकात्मसम**—ઇત્યાદિ યોગોના મત વિષે જુઓ પ્રસ્તુત પરિચ્છેદની અવતારિકા સૂત્ર ૧૮ પૃ. ૧૦૫.

૩૧. ૨૮. 'अचेतन' સાંખ્યોના 'જ્ઞાન અચેતન છે'-એ મતનું નિરાકરણ સ્વતંત્ર ભાવે અવતારિકામાં નથી. માત્ર નૈયાયિકના ખંડન પ્રસંગે જ્ઞાન જડ ન હોઈ શકે એવું કથન કરવામાં આવ્યું છે (પૃ. ૧૦૬). આ માટે સાંખ્યસંમત ઇન્દ્રિય આદિની વૃત્તિના પ્રામાણ્યના સમર્થન માટે સાંખ્યકારિકા ૨૮ અને તેની ટીકાઓ અને તે મતના ખંડન માટે જુઓ, **स्यार० पृ. ७२** અને **न्यायकु० पृ ४०**

૩૨. ૨૪ **'अर्थोपलब्धिहेतुत्व'** આ ન્યાયસમંત પ્રમાણ લક્ષણનું મૂળ ન્યાયભાષ્યમાં છે— ૧. ૧. ૩.

૩૨. ૨૬ **'इन्द्रिय'** ઇન્દ્રિય અને તેના સ્વરૂપ અને ભેદો વિષે વિવરણ માટે જુઓ **प्रमीभा० पृ. ३८**

૩૨. ૨૯ **'लब्धिलक्षण'** આચાર્ય વિદ્યાનન્દને લબ્ધિરૂપ ઇન્દ્રિય પ્રમાણ સંમત છે અને લબ્ધિ એટલે તો અર્થગ્રહણકારા શક્તિ એમણે માની છે.

"ततोऽर्थग्रहणाकारा शक्तिर्ज्ञानमिहात्मनः ।
करणत्वेन निर्दिष्टा न विरुद्धा कथंचन ॥" **तश्लो १. १.२२.**

એ બાબતમાં વાદી દેવ સૂરિ પોતાની અસંમતિ દર્શાવે છે-**स्यार० पृ० ५३**

૩૨. ૩૨. **'भौतिकमेव'** ઇન્દ્રિયો ભૌતિક જ છે—આ મત ન્યાય-વૈશેષિક, પૂર્વમીમાંસા અને બૌદ્ધને પણ માન્ય છે. **प्रमीभा पृ ४०**

૩૪. ૧૪. **'मनसः'**—મનને અણુ માનનાર વૈશેષિક, નૈયાયિક, પૂર્વમીમાંસક, સાંખ્ય-યોગ અને વેદાન્ત છે. મન વિષે વિધારે વિવરણ માટે જુઓ **प्रमीभा पृ. ४२.**

૩૫. ૨૦ **'अनधिगतार्थं'** ઇત્યાદિ મીમાંસકોને માન્ય પ્રમાણના લક્ષણ વિષે વિશેષ વિચાર માટે જુઓ **'प्रमीभा' पृ. ५.**

૩૬. ૧૬. **'धारावाहि'**—જેમાં વિષય તેનો તે જ રહે અને જે જ્ઞાન લંબાયા કરે જેમકે 'આ ઘટ છે' 'અ ઘટ છે' એવું સતત ભાન રહ્યા કરે, તે ધારાવાહિ જ્ઞાન કહેવાય છે.

૩૬. ૩૧. **'पक्षप्रतिक्षेप'**— પક્ષાભાસના ત્રણ પ્રકારો માટે આગળ પરિચ્છેદ ૬ ના સૂત્રો ૩૮—૪૬ જુઓ.

૩૮. ૩ **'हेतोः'** હેત્વાભાસોના વિવરણ માટે આગળ પરિ. ૬ ના ૪૭—૫૭ સૂત્રો જુઓ.

૩૮. ૧૩. **'आश्रयासिद्धि-व्यधिकरणासिद्धि'** ના વિવરણ માટે જુઓ, અવતારિકા પરિ. ૬ સૂ. ૫૧.

૫૧. ૧૪ **'सुनिश्चता'** સર્વજ્ઞનું બાધક પ્રમાણ કોઈ નથી એવો નિશ્ચય અવતારિકામાં આગળ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે. તેથી અહિં આપેલ આ હેતુ સુક્ત ઠરે છે. જુઓ. પરિ. ૨ સૂત્ર ૨૩.

૩૮. ૧૪ 'उदेश्यति'—આ પૂર્વચર હેતુનું ઉદાહરણ છે–પરીક્ષા૦ ૩. ૬૮

૩૮. ૧૮. 'स्वापात्' આ હેતુ પક્ષૈકદેશાસિદ્ધ છે. તે માટે જુઓ ન્યાય-બિન્દુ ટીકા ૨. ૫.

૩૮. ૧૯ 'प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धता'–ના લક્ષણ માટે જુઓ ન્યાયબિન્દુટીકા ૨. ૨૨.

૪૦. ૧૫. 'विरुद्धता' વિરુદ્ધહેત્વાભાસના લક્ષણ માટે જુઓ પરિ. ૬. સૂ૦ ૫૨—૫૩.

૪૦. ૧૬ 'व्यभिचार' અનૈકાન્તિક અથવા વ્યભિચારી હેત્વાભાસના લક્ષણ માટે જુઓ પરિ. ૬. સૂ૦ ૫૪—૫૭

૪૧. ૧૨. 'तद्दोष' દષ્ટાંત દોષો માટે જુઓ પરિ. ૬. સૂ. ૫૮–૭૯. પ્રસ્તુતમાં વૈધર્મ્ય દષ્ટાંત હોવાથી અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેકાદિનો નિર્દેશ કર્યો છે. તે માટેના સૂ૦ ૬૯–૭૯ છે.

૪૩. ૧૨ 'सन्निकर्ष'—ન્યાયસૂત્રના વ્યાખ્યાકારોએ સન્નિકર્ષને પણ પ્રમાણ માન્યું છે તે માટે જુઓ ન્યાયસૂત્ર ૧. ૧. ૪ અને તેની ભાષ્ય–વાર્તિક–તાત્પર્યટીકા આદિ વ્યાખ્યાઓ. વૈશેષિક દર્શનમાં પણ સન્નિકર્ષને પ્રમાણ માનવામાં આવે છે. વૈશે. ૩. ૧. ૧૮. સન્નિકર્ષ એ પ્રમાણ નથી તેવો મત સર્વ પ્રથમ બૌદ્ધોએ વ્યક્ત કર્યો છે અને પછી બીજાઓએ તેનું અનુકરણ કર્યું છે. જુઓ પ્રમાણસમુચ્ચય અને તેની વૃત્તિ કા. ૧૯ થી અને તેની વ્યાખ્યાઓ તથા પ્રમાણ વાર્તિક પરિ. ૧. કા. ૩ ની મનોરથનંદી આદિ વૃત્તિ.

૪૪. ૧ 'असिद्धि'–આથી અસિદ્ધ હેત્વાભાસનો નિર્દેશ અભિપ્રેત છે. તે માટે જુઓ પરિ. ૬. સૂ૦ ૪૮–૫૧.

૪૪. ૩૦ 'कारकसाकल्य' આ મત જયંત ભટ્ટનો છે તે માટે ન્યાય-મંજરી (પ્રમાણ) પૃ૦ ૧૨ અને તે મતના અન્યત્ર ખંડન માટે ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ૦ ૩૪ અને તેના ટિપ્પણો જોવાં.

૪૪. ૩૧. 'अर्थोपलब्धौ' – અર્થોપલબ્ધિમાં સન્નિકર્ષ કરણ છે એ મત ન્યાયવાર્તિકકારે સ્પષ્ટ રૂપે સ્વીકાર્યો છે–જુઓ ન્યાયવાર્તિક પૃ૦ ૫–૬

૪૫. ૨૩. 'सहकारिणः'–રૂપને ચાક્ષુષ જ્ઞાનમાં સહકારી વૈશેષિકોએ માન્યું છે–જુઓ પ્રશસ્તપાદભાષ્ય કંદલી ટીકા સાથે પૃ૦ ૨૫૧

૪૫. ૨૪ 'निर्गुणत्वात्'— ગુણમાં ગુણ નથી એ વૈશેષિક સિદ્ધાંત માટે જુઓ વૈશે. ૧

૪૫. ૨૫. 'यावद्द्रव्य'--વૈશેષિકોના આ મત માટે જુઓ ન્યાયકંદલી પૃ૦ ૨૫૯

૫૦, ૨૭, 'संहृतसकल' — આ મતની પુષ્ટિ માટે ધર્મકીર્તિનું પ્રમાણ વાર્તિક ૨. ૧૨૪ જુઓ.

૫૦, ૩૦, 'प्रत्यक्षेण'—પ્રત્યક્ષના ઐન્દ્રિય આદિ ચાર ભેદો જે પ્રસ્તુતમાં જણાવ્યા છે તેની વ્યાખ્યા માટે જુઓ ન્યાયબિંદુ–ધર્મોત્તરપ્રદીપ ૧. ૭–૧૧

૫૭. ૧૧ 'अविसंवादकत्वम्' આ સંદર્ભ માટે જુઓ ન્યાયબિંદુ-ધર્મોત્તર પ્રદીપ ૧. ૧. પૃ૦ ૧૭

૬૪. ૨૪ 'विवेकाख्यातिवादी' -આ પ્રભાકરને લક્ષીને કથન છે. તેના મત માટે જુઓ, પ્રકરણપંચિકા (કા. વિ. વિ.) પૃ૦ ૪૮ અને તેના ખંડન માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૫૪ થી તેના ટિપ્પણો સાથે.

૭૬. ૨૮ 'शून्यवादिनः' શૂન્યવાદના નિરૂપણ માટે નાગાર્જુન કૃત મૂલ-મધ્યમકકારિકા અને તેની ચંદ્રકીર્તિકૃત ટીકા તથા નાગાર્જુનની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સહિત વિગ્રહવ્યાવર્તની જોવી, અને તેના ખંડન માટે ન્યાયકુમુદચંદ્ર ભાગ ૧. પૃ૦ ૧૩૩ થી તેના ટિપ્પણો સાથે જોવો. પ્રસ્તુતમાં જે પ્રકારની પરમાણુ અને સ્થૂલ અર્થ વિષે વિચારણા કરવામાં આવી છે તે માટે જુઓ તત્ત્વસંગ્રહ કા. ૧૯૬૭ થી.

૮૪. ૧૦ 'पिण्डो' આ વિચાર માટે જુઓ વસુબંધુકૃત વિજ્ઞપ્તિમાત્રતા-સિદ્ધિ કા. ૧૨.

૮૫. ૧૦. 'अवयवी' અવયવોથી પૃથક સ્થૂલ કોઇ અવયવી છે જ નહિ આ મતના સમર્થન માટે જુઓ તત્ત્વસંગ્રહની કા. ૫૯૨ થી. અને તેના ખંડન માટે ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૨૩૨ થી.

૯૩. ૧. 'ब्रह्मवादि'—બ્રહ્મવાદની વિસ્તૃત સ્થાપના અને તેના ખંડન માટે સટિપ્પણ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૧૪૭ થી જુઓ. વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદિએ જેમ 'પ્રત્યયત્વાત' હેતુથી વિજ્ઞાનાદ્વૈતની સિદ્ધિ કરી છે તે જ હેતુને 'પ્રતીયમાનત્વાત' એ રૂપમાં બ્રહ્મવાદીએ મૂકીને પ્રપંચનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરી અર્થાત્ બ્રહ્માદ્વૈત સિદ્ધ કર્યું છે.

૯૯. ૧૬. 'स्वस्य व्यवसायः' જ્ઞાન સ્વવ્યવસાયી હોવું જોઈએ એવો મત બૌદ્ધોએ વ્યક્ત કર્યો અને તેની દલીલો આપી. જૈનોએ પણ એ મત સ્વીકારી લીધો છે. આ માટે ધર્મકીર્તિકૃત ન્યાયબિન્દુમાં સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ (૧.૧૦) તથા પ્રમાણવાર્તિકનું તે પ્રકરણ જોવા જેવું છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જે વાત કહેવામાં આવી છે તે માટે પ્રમાણવાર્તિકની (૨.૪૨૮)નિમ્ન કારિકા તુલનીય છે—

"बहिर्मुखं च तज्ज्ञानं भात्यर्थप्रतिभासवत् ।
बुद्धेश्च ग्राहिका वित्तिर्नित्यमन्तर्मुखात्मनि ॥"

આ ઉપરાંત પ્રમાણવાતિર્કમાં નિમ્ન પ્રકરણો જોવાં ૨. ૨૪૯ થી, ૨. ૪૨૩ થી, ૨. ૪૫૯ થી અને ૨. ૪૮૫ થી. આ સમગ્ર ચર્ચાના વિસ્તાર માટે જુઓ ન્યાય-કુમુદચંદ્ર પૃ. ૧૭૫ થી,

૧૦૯. ૧'૨ 'प्रामाण्यम्'—પ્રામાણ્યનું લક્ષણ અને તેની ઉત્પત્તિ તેમજ જ્ઞપ્તિ સ્વતઃ છે કે પરતઃ—આ ચર્ચા માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર સટિપ્પણ પૃ. ૧૯૫થી

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

૧૨૩.૩ 'द्विभेदम्'—પ્રમાણનું પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ એમ બે ભેદમાં વિભાજન એ જૈનોનું આગવું છે. બૌદ્ધોએ પ્રમાણના બે ભેદ પાડેલ પણ તે પ્રત્યક્ષ ને અનુ-માનરૂપે. જૈનોના આ વિભાજન પાછળ તેમની જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષભેદની પ્રક્રિયા રહેલી છે. જુઓ વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગા૦ ૮૮ થી. પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષભેદોમાં જ અન્ય પ્રમાણોના સમાવેશની પ્રક્રિયા માટે જુઓ સટિપ્પણ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૫૨૦. ન્યાયકુમુદચંદ્રમાં પ્રત્યક્ષેતર પ્રમાણની સ્થાપના પૃ૦. ૬૭થી કરવામાં આવી છે. અને સ્મૃતિ આદિ પરોક્ષપ્રમાણોની ચર્ચા ક્રમે કરી પૃ૦ ૪૦૫. થી છે.

૧૩૪. ૨૫ 'प्राप्यकारीणि'—ઇન્દ્રિયોના પ્રાપ્યકારિત્વ અને અપ્રાપ્ય-કારિત્વની ચર્ચા માટે ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૭૫ થી જુઓ.

૧૬૦. ૧. 'अवग्रह'—અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણા આ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના ભેદોના વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગા ૧૭૭ થી. તથા તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક ૧. ૧૫ થી.

૧૬૬.૨૨ 'अवधिज्ञानम्'—વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગા. ૫૬૫ થી આનું વિશેષ વિવરણ જોવું.

૧૬૭. ૭ 'तिमिरच्छाययोः'—અંધકાર અને છાયાને આલોકના અભાવ રૂપે માનનાર નૈયાયિક અને વૈશેષિકના મતની સમીક્ષા માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૬૬૬ થી.

૧૮૮. ૩ 'मनःपर्यायज्ञानम्'—ના વિવરણ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યકભાષ્યગા. ૮૦૬ થી.

૧૮૮. ૧૬ 'केवलज्ञानम्' ના વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ગા. ૮૧૮ થી.

૧૮૮. ૧૩ 'सकलप्रत्यक्षप्रतिक्षेपः' ભારતીય દર્શનમાં મીમાંસકોએ પુરુષના સર્વજ્ઞત્વનો નિષેધ કર્યો છે તેના પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ માટે જુઓ ન્યાયકુમુદ-ચંદ્ર પૃ. ૮૬ થી.

૧૯૯. ૨૫ 'भूभूधरादि'-આ અનુમાનથી ઈશ્વરના જગત્કર્તૃત્વની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે. આ ચર્ચા માટે જુઓ न्याकु० પૃ૦ ૯૭ થી. આ મત નૈયાયિક વૈશેષિકોનો છે.

૨૦૧. ૩૧. 'शैवः'-ટિપ્પણકાર જ્ઞાનચંદ્ર ઈશ્વરકર્તૃત્વની ચર્ચા પ્રસંગે તે મત શૈવનો છે તેવો ઉલ્લેખ કરે છે. તે નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો શૈવો હતા તે લક્ષ્યમાં રાખીને છે.

૨૧૧. ૧ 'केवलिनः कवलाहारवत्त्वे'-દિગંબર મતે કેવલી કવલાહાર નથી કરતા. આ મતનું ખંડન અહિં કરવામાં આવ્યું છે. તેના પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તર પક્ષ માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ૦ ૮૫૨ થી.

स्याद्वादरत्नाकरविशेषणानां समासाः।

वि० १ अतिशयेन क्षुद्राः ["गुणाङ्गाद् वेष्ठेयसू" ७-३-९ हैम। "स्थूल-दूर-यु-वहूस्वक्षिप्र-क्षुद्रस्यान्तस्थाऽऽदेर्गुणश्च नामिनः" ७-४-४२ हैम] क्षोदीयांसः, न क्षोदीयांसः=अक्षोदीयांसः, लक्ष्यमाणाश्च ते अक्षोदीयांसश्च, अथवा लक्ष्यमाणा अत एव अक्षोदीयांसश्च ते अर्थाश्च=लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाः, न क्षूणानि–अक्षूणानि लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थैः अक्षूणानि च तानि अक्षराणि च अथवा लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाश्च अक्षूणाक्षराणि च लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाक्षराणि, तानि एव क्षीरम् अथवा तानि क्षीरमिव लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाक्षूणाक्षरक्षीरम्, तेन निरन्तरम्–तस्मिन् ।

वि० २ महती च मुद्रा च महामुद्रा, स्याद्वादस्य महामुद्रा=स्याद्वादमहामुद्रा, स्याद्वादमहामुद्रया मुद्रितानि=स्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानि, नास्ति निद्रा येषां तानि–अनिद्राणि, दृश्यमानानि च स्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानि च अनिद्राणि च तानि प्रमेयाणि च=दृश्यमानस्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयाणि, तेषां सहस्रम्=दृश्यमानस्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रम्, उत्तुङ्गाश्च तङ्गन्तश्च तरङ्गाश्च ते उत्तुङ्गतङ्गत्तरङ्गाः, दृश्यमानस्याद्वादमुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रमेव उत्तुङ्गतुङ्गत्तरङ्गाः=दृश्यमानस्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रोत्तुङ्गतङ्गत्तरङ्गाः, तेषां भङ्गयः=दृश्यमान........तरङ्गभङ्गयः, तासां सङ्गः=दृश्यमानः........तरङ्गभङ्गिसङ्गः, सौभाग्यस्य भाजनम्=सौभाग्यभाजनम्, दृश्यमान........सङ्गेन सौभाग्यभाजनम्=दृश्यमानस्याद्वादमुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रोत्तुङ्गतङ्गत्तरङ्गभङ्गिसङ्गसौभाग्यभाजनम्, तस्मिन् ।

वि० ३ नास्ति तुला यस्य=अतुलम्, अतुलानां फलानां भरः=अतुलफलभरः, तेन भ्राजिष्णवश्च ["भ्राजिअलङ्कृग्निराकृग्........इष्णुः" ५-२-२८ हैम] भूयिष्ठाश्च ते ["वहोर्णीष्ठे भूय्" [७-४-४० हैम] आगमाश्च=अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाः, तैः अभिरामाः=अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामाः, न तुच्छाः अतुच्छाः, अतुच्छाश्च ते परिच्छेदाश्च=अतुच्छपरिच्छेदाः, अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामाश्च ते अतुच्छपरिच्छेदाश्च=अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामातुच्छपरिच्छेदाः, तेषां सन्दोहः=अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामातुच्छपरिच्छेदसन्दोहः, सन्दोह एव शाद्वलः=मृदुनीलतृणसमृद्धयुक्तः प्रदेशः अस्मिन् स संदोहशाद्वलः। काननस्य निकुञ्जाः=काननिकुञ्जाः, शाद्वलश्च आसन्नाश्च काननिकुञ्जाः=

शाद्वलासन्नकाननिकुञ्जाः, अतुलफल........परिच्छेदसन्दोह एव शाद्वलासन्नकानन-निकुञ्जाः (।। इव) यस्मिन् वा सः—अतुलफलभरभ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामातुच्छपरिच्छेद-सन्दोहशाद्वलासन्नकाननिकुञ्जः, तस्मिन् ।

वि. ४ (१) निर्गता उपमा यस्याः सा, उपमायाः निष्क्रान्ता वा=निरुपमा, निरुपमा च सा मनीषा=निरुपममनीषा, महच्च तद् यानपात्रं च=महायानपात्रम्, महायानपा-त्रस्य व्यापारः महायानपात्रव्यापारः, निरुपममनीषया महायानपात्रव्यापारे परायणाश्च ते पुरुषाश्च—(निरुपममनीषा एव महायानपात्रम्=निरुपममनीषामहायानपात्रम्, तेन व्यापारे परायणाश्च ते पुरुषाश्च वा) निरुपममनीषामहायानपात्रव्यापारपरायणपुरुषाः, पूर्वं प्राप्तानि=प्राप्तपूर्वाणि, न प्राप्तपूर्वाणि—अप्राप्तपूर्वाणि, अप्राप्तपूर्वाणि च तानि रत्नानि अप्राप्तपूर्वरत्नानि, तेषां विशेषाः—अप्राप्तपूर्वरत्नविशेषाः, निरुपममनीषा........पराय-णपुरुषैः प्राप्यमाणाः अप्राप्तपूर्वरत्नविशेषाः यस्मिन् सः=निरुपममनीषामहायानपात्र-व्यापारपरायणपुरुषप्राप्यमाणाऽप्राप्तपूर्वरत्नविशेषः तस्मिन् ।

(२) निरुपमनीषामहायानपात्रव्यापारपरायणपुरुषैः इव तार्किकपुरुषैः प्राप्य-माणाऽप्राप्तपूर्वरत्नविशेषे ।

वि० ५ वचनानां रचनाः=वचनरचनाः, न अवद्यानि=अनवद्यानि, वचन-रचनया अनवद्यानि च तानि गद्यानि=वचनरचनाऽनवद्यगद्यानि तेषां परम्पराः=वचनरच-नाऽनवद्यगद्यपरम्पराः, प्रवालानां जालानि=प्रवालजालानि, वचनरचनाऽनवद्यगद्यपरम्परा एव प्रवालजालानि (।। इव) वचनरचनाऽनवद्यगद्यपरम्पराप्रवालजालानि, तैः जटिलः वचनरचनाऽनवद्यगद्यपरम्पराप्रवालजालजटिलः, तस्मिन् ।

वि० ६ श्लोका एव मौक्तिकानि (।। इव)—श्लोकमौक्तिकानि, न स्तोकानि अस्तोकानि, अतिशयेन कुमाराणि सुकुमाराणि अत एव कान्तानि च आलोक-नीयानि च=सुकुमारकान्तालोकनीयानि, सुकुमारकान्तालोकनीयानि च अस्तोकानि-च तानि श्लोकमौक्तिकानि=सुकुमारकान्तालोकनीयाऽस्तोकश्लोकमौक्तिकानि, तेषां प्रकराः—सुकुमारकान्तालोकनीयाऽस्तोकश्लोकमौक्तिकप्रकराः, तैः करम्बितः=सुकुमार-कान्तालोकनीयाऽस्तोकश्लोकमौक्तिकप्रकरकरम्बितः, तस्मिन् ।

वि० ७ अमति—गच्छति धर्मिणमिति अन्तो धर्मः, न एकः—अनेकः, अनेके अनेका वा अन्ताश्च ते अनेकान्ताः, अनेकान्ता यस्य स अनेकान्तः, अनेकान्त-श्चासौ वादश्च अनेकान्तवादः, न अल्पे (अल्पाः) अनल्पे (ल्पाः) अनेकान्तवा

देन उपकल्पिताः अनल्पाः (ल्पाः) ते विकल्पाश्च=अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पाः एव कल्लोलाः, (।। इव), अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलाः, उद्दामानि च तानि दूषणानि च उद्दामदूषणानि एव अद्रयः, (।। इव) उद्दामदूषणाद्रयः, अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलैः उल्लासिताश्च उद्दामदूषणाद्रयश्च अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोद्दामदूषणाद्रयः, तीर्थानि(=शास्त्राणि दर्शनानि वा) सन्ति एषां–तीर्थिकाः [अतोऽनेकस्वरात्" ७–२–६ हैम, इकः] न एके अनेके, अनेके च ते तीर्थिकाश्च अनेकतीर्थिकाः एव नक्राः (।। इव) अनेकतीर्थिकनक्राः, तेषां चक्राणि–अनेकतीर्थिकनक्रचक्राणि एव चक्रवालाः (।। इव) अनेकतीर्थिकनक्रचक्रचक्रवालाः, अनेकान्तवादोपकल्पितानल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोद्दामदूषणाद्रिभिः विद्राव्यमाणाः अनेकतीर्थिकनक्रचक्रचक्रवालाः यस्मिन् सः अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोद्दामदूषणाद्रिविद्राव्यमाणाऽनेकतीर्थिकनक्रचक्रचक्रवालः, तस्मिन् ।

वि० ८ (१) अपगताः अशेषदोषा यस्मात् अपगताशेषदोषं च तत् अनुमानं च अपगताशेषदोषानुमानम् (स्वमतानुसारेण इत्थं मन्यमानेन वादिना ग्रन्थकारेण वा) तस्य अभिधानम्–अपगताशेषदोषानुमानाभिधानम्, अपगताशेषदोषानुमानाभिधानेन उद्वर्तमानाश्च असमानाश्च ते प्रतिवादिरूपाः पाठीनाश्च–अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानासमानपाठीनाः, तेषां पुच्छच्छटाच्छोटनम्=अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनम्, तेन उच्छलन्तश्च अतुच्छाश्च ते शीकराश्च अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकराः, तेषां श्लेषः=अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषः, तेन संजायमानाश्च मार्तण्डमण्डले प्रचण्डच्छमत्काराः यस्मिन् सः=अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानाऽसमानपाठीनपुच्छच्छटाऽऽच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषसंजायमानमार्तण्डमण्डलप्रचण्डच्छमत्कारः, तस्मिन् ।

(२) नास्ति शेषो येषां–अशेषाः–समस्ताः, अशेषाश्च ते दोषाश्च–अशेषदोषाः, ते सन्ति यस्मिन् अनुमाने तद्=अशेषदोषानुमानम्, अशेषदोषानुमानस्य (अन्येन) अभिधानम्–अशेषदोषानुमानाभिधानम् । न समानाः–असमानाः, पठन्तीति पाठिनः–अध्ययनकारिणो लेखशालिनः, तेषां इनाः=स्वामिनः=पाठीनाः, अशेषदोषानुमानाभिधानेन (स्वयम् अशेषदोषानुमानाभिधाने अन्येनेति सभ्येन ग्रन्थकारेण दोषोद्भावनेन वा) उद्वर्तमानाश्च असमानाश्च ते पाठीनाश्च–अशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानासमानपाठीनाः, पुच्छानां छटाः–पुच्छच्छटाः, तासाम् आच्छोटनम्=

पुच्छच्छटाच्छोटनम्, अशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानासमानपाठीनानां पुच्छच्छटाच्छोटनम्=अशेष....पाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनम्, न तुच्छाः अतुच्छाः, अशेषदोषानुमानाभिधा-....च्छटाच्छोटनेन उच्छलन्तश्च अतुच्छाश्च ते शीकराः, तेषां श्लेषः=अशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्त्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषः, मार्तण्डस्य मण्डलम्-मार्तण्ड मण्डलम्, प्रचण्डाश्च ते छमत्काराश्च-प्रचण्डच्छमत्काराः, अशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानाऽसमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषेण संजायमानाश्च मार्तण्डमण्डले प्रचण्डच्छमत्कारा यस्मिन् स अशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानाऽसमानपाठीनपुच्छच्छटाऽऽच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषसंजायमानमार्तण्डमण्डलप्रचण्डच्छमत्कारः, अपगताः अशेषदोषानु....प्रचण्डछमत्काराः यस्मात्-अपगताऽशेषदोषानुमानाभिधानोद्वर्तमानाऽसमानपाठीनपुच्छच्छटाऽऽच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषसंजायमानमार्तण्डमण्डलप्रचण्डच्छमत्कारः, तस्मिन् ।

वि० ९ (१) तीर्थिकानां ग्रन्थाः, तीर्थिकग्रन्थाः तीर्थिकग्रन्थानां ग्रन्थयः, तीर्थिकग्रन्थग्रन्थीनां सार्थः तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थः, संगतः अर्थः समर्थः, समर्था च सा कदर्थना समर्थकदर्थना, तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थस्य समर्थकदर्थना=तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थना, तया उपस्थापिताश्च ते अर्थाश्च-तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थाः, प्रदीपा इव आचरन्तीति-प्रदीपायन्ते, प्रदीपायन्ते इति प्रदीपायमानाः, ज्वलन्तश्च ते मणयो येषां ते-ज्वलन्मणयः, (फण्-गतौ गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः), फणनं फणा, फणा अस्ति येषां ते-फणिनः, तेषु श्रेष्ठाः फणीन्द्राः, वादीन्द्राः, ज्वलन्मणयश्च ते फणीन्द्राश्च-ज्वलन्मणिफणीन्द्राः, तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थैः अनवस्थिताश्च प्रदीपायमानाश्च प्लवमानाश्च ते ज्वलन्मणिफणीन्द्राश्च तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थकदर्थनोपस्थापितार्थानवस्थितप्रदीपायमानप्लवमानज्वलन्मणिफणीन्द्राः, तैर्भीषणः=तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थानवस्थितप्रदीपायमानप्लवमानज्वलन्मणिफणीन्द्रभीषणः, तस्मिन् ।

(२) तीर्थिकग्रन्थ....फणीन्द्रान् भीषयते ["नन्द्यादिभ्योऽनः" ५-१-५२ हैम०]इति-तीर्थिकग्रन्थ....फणीन्द्रभीषणः, तस्मिन् ।

हृदयेन (अन्तःकरणेन-मनसा) सहिता वर्तमानाः-सहृदयाः, सिद्धान्तं विदन्ति अधीयते वा-तर्कम् विदन्ति अधीयते वा तार्किकाः, व्याकरणम् विदन्ति अधीयते वा-वैयाकरणाः, सैद्धान्तिकाः, सैद्धान्तिकाश्च तार्किकाश्च वैयाकरणाश्च कवयश्च ते (द्वन्द्वे) सहृदयाश्च ते च ते सहृदयसैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकवयः, तेषां चक्राणि=सहृदयसै-

द्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्राणि, तेषु तेषां वा चक्रवर्तिनः=सहृदयसैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्रचक्रवर्तिनः, शोभनं विहितमनुष्ठानं येषां ते सुविहिताः, सुगृहीतं च तत् नामधेयं च सुगृहीतनामधेयम् अस्ति येषां ते सुगृहीतनामधेयाः, अस्माकं गुरवः अस्मद्गुरवः, श्रिया युक्ताः देवसूरयः श्रीदेवसूरयः सहृदय-सैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्रवर्तिनश्च सुविहिताश्च सुगृहीतनामधेयाश्च अस्मद्-गुरवश्च ते श्रीदेवसूरयः सहृदयसैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्रचक्रवर्तिसुविहितसु-गृहीतनामधेयाऽस्मद्गुरुश्रीदेवसूरयः, तैः ।

(१) स्याद्वादा एव रत्नानि=स्याद्वादरत्नानि, स्याद्वादरत्नानामाकरः स्याद्वादरत्नाकरः, तस्मिन् ।

(२) स्याद्वादो रत्नाकर इव=स्याद्वादरत्नाकरः, तस्मिन् ।

(३) स्यादवाद एव रत्नाकरः स्याद्वादरत्नाकरः, तस्मिन् ।

